

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH DOKTORA PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**II. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET (1908-1923),
TARİHSEL, İDEOLOJİK VE OLGUSAL BİR
KARŞILAŞTIRMA**

Öğrencinin Adı SOYADI

Bahar Arslan

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Oktay Gökdemir

İZMİR – 2016

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH DOKTORA PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

II. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET (1908-1923),
TARİHSEL, İDEOLOJİK VE OLGUSAL BİR
KARŞILAŞTIRMA

Öğrencinin Adı SOYADI

Bahar Arslan

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Oktay Gökdemir

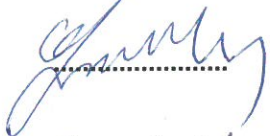
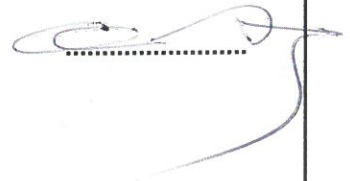
İZMİR - 2016

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

2009800623

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Bahar ARSLAN
Tez Başlığı : II.Meşrutiyet ve Cumhuriyet (1908-1923), Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma
Savunma Tarihi : 26.02.2016
Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Oktay GÖKDEMİR

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Yrd.Doç.Dr.Oktay GÖKDEMİR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Erdal ASLAN	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Melih TINAL	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Cihan ÖZGÜN	EGE ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Hilal ORTAÇ GÜRPINARLI	EGE ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ()

Bahar ARSLAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "II.Meşrutiyet ve Cumhuriyet (1908-1923), Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma"başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Mustafa Yaşar TINAR
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet (1908-1923), Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

....../....../.....

Adı SOYADI

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet (1908-1923), Tarihsel, İdeolojik

ve Olgusal Bir Karşılaştırma

Öğrencinin Adı SOYADI

Bahar Arslan

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Doktora Programı

Türkiye yakın tarihinde derin izler bırakan 23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet devrimi ile 1923 Cumhuriyet devriminin karşılaştırmalı tarih yöntemi açısından bir analizini içeren bu tezde her iki yapısal dönüşüm düşünsel, ekonomik ve sosyal yönden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi tarihe yön vermiş büyük yapısal dönüşümler, içerdikleri değerlerle birbirlerini etkilerler. Bu bağlamda hem 1908, hem de 1923, 1789'dan beri kıta Avrupası'nda ortaya çıkan devrimler çağıının, Avrupa dışı bir coğrafyadaki son halkalarıydı denilebilir. Her iki yapısal dönüşüm, ideolojik olarak benzerlikler taşıdığı kadar aynı zamanda karşıtlıklar da içerir. Tez süresince bu benzerlikler ve karşıtlıklar, devletin ve toplumsal yapının yeniden inşası bağlamında bilimsel düşüncenin geçerlilik ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır.

1908'den 1923'e uzanan tarihsel süreçte bir imparatorluk dağılmış ve yerine yeni bir ulus-devlet ikame edilmişti. İşte tez süresince bu ulus-devletin hangi düşünsel alt-yapı ve saiklerin etkisiyle kurumsallaştırılabildiğini araştırmaya çalıştık. Bu konuda hayli yoğun bir literatürün olduğunu gözden ırak tutmadan üretilmiş bütün referanslar taranmaya ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet üzerine ilk kez bu denli kapsamlı bir karşılaştırma yapılmaktadır.

Tarihçiliğin geçmişte yaşanmış olay ve olguları, günümüzün değerleriyle yorumlama uğraşı olduğu genellikle kabul edilir. Historiyografinin bu doğası ve epistemesi ister istemez yapılan her tarih çalışmasına yansır. Kuramlar, ideolojiler, yapılar hep bu mercekten yeniden ele alınır ve analiz edilir. Bu tez süresince, yıllardan beri Türkiye yakın tarihine ilişkin üretilen Modernleşme kuramı, Patrimonyalizm gibi Weberyen analizler, Pozitivist yönelimler, Jakobenizm ve Bonapartizm gibi yaklaşımlar eleştirel bir dizgede ele alınarak yorumlanmıştır. Bu çerçevede baskın Oryantalist ideolojinin son derece yoğun olduğu Türk sosyal bilim dünyasında, yakın geçmişin oryantalist olmayan bir değerlendirmesi ve karşılaştırması yapılmaya çalışılmıştır.

Bununla birlikte milliyetçilik, köycülük, halkçılık ve sosyalizm cereyanlarının ülkemizin yakın tarihinde nasıl doğduğu ve her iki yapısal dönüşüme ne denli etki yaptıkları da bu tez süresince değerlendirilen konular arasındadır.

Ülkemizin 20. yüzyılda gördüğü iki devrim hareketini benzerlikler, karşıtlıklar ve kırılma noktaları açısından karşılaştıran bu tez, kendi içinde yeni bakış açılarına, analizlere ve yorumlara yol açma gibi mütevazı bir amacı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Meşrutiyet, cumhuriyet, karşılaştırmalı tarih, tarih yazıcılığı, devrim, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, bürokratik patrimonyalizm, liberalizm, solidarizm, korporatizm, bonapartizm, jakobenizm, tarihsel yorum.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy(PhD)

The Second Constitutional Era and the Republic (1908-1923):

An Historical, Ideological and Phenomenological Comparison

Student's Name SURNAME

Bahar Arslan

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Doktrorate Program

This thesis is about the analysis of the Second Constitutional Era of the Ottoman Empire established on 23 July 1908 and the Republican Revolution in 1923, both of which left deep scars in the recent history of Turkey. By using comparative history method, in this study, they are evaluated with intellectual, economic and social aspects. It is a well-known fact that important structural transformations in history affect each other by using the values they have. Within this context, both 1908 and 1923 revolutions can be considered as the last representatives of revolution age in Europe since 1789, in a non-European geography. Both of the revolutions include ideological similarities as well as contrasts. Within the framework of the reconstruction of the state and the social structure and the validity principles of scientific thinking, in this thesis, these similarities and contrasts are discussed.

Through the historical process stretching from 1908 to 1923, an empire collapsed, and a new nation-state established. This thesis tries to research the institutionalization of this nation-state and the underlying intellectual background and motives. All the references in the highly intensive literature of this subject are neatly scrutinized and analyzed. After all, for the first time such a detailed and comprehensive comparison of the Second Constitutional Era and the Republic is made.

History is the study of interpreting past events and facts with today's values. Historiography's this nature and epistemology necessarily reflects in each historical work. Theories, ideologies, and structures are always reconsidered and analyzed with this perspective. Modernization theory produced about the recent history of Turkey for many years, Weberian analyzes such as patrimonialism, positivist tendencies, approaches such as Jacobinism and Bonapartism are all critically reviewed within the scope of this thesis. The aim of doing this was to make the evaluation and comparison of the recent past with non-orientalist approach in a Turkish social science world, where orientalist ideology is so dominant.

Also, the birth of nationalism, peasantism, populism and socialism in our country's recent past and their effects on both of the structural transformations are among the issues studied in this thesis.

By concentrating on the similarities, contrasts and breaking points of the two revolutions that our country witnessed in the 20th century, this thesis aims to lead to the various new point of views, analyzes and interpretations.

Keywords: Constitutional Monarchy, Republic, Comparative History, Historiography, Revolution, Nationalism, Populism, Secularism, Patrimonialism, Liberalism, Solidarism, Corporatism, Bonapartism, Jacobinism, Historical Interpretation.

II. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET (1908-1923), TARİHSEL, İDEOLOJİK VE OLGUSAL BİR KARŞILAŞTIRMA

İÇİNDEKİLER

SAYFA

TEZ/PROJE ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden 1908 ve 1923'e Bakmak	28
1.2. Modernleşme Kuramı Ölçeğinde Türkiye Yakın Tarihini Okumak	31
1.3. Devrimlerin Karşılaştırmalı Teorisi	33
1.4. Oryantalizm Tartışmaları Ekseninde Kuramsal Yaklaşımlar	35
1.5. 1908 ve 1923'e Otoriteryanizm Bağlamında Bakmak	39
1.6. Jakobenizm Tartışmaları: Bir Model mi? İdeolojik Bir Kılıf mı?	42
1.7. Bonapartizm Üzerinden 1908 ve 1923'ü Analiz etmek	48
1.8. Patrimonyalizm Ekseninde 1908 ve 1923'ün Weberyen Analizleri	54

İKİNCİ BÖLÜM

1908 VE 1923'ÜN TEMEL KARŞILAŞTIRMA PARAMETRELERİ

2.1. Süreklilik mi? Radikal Kopuş mu?	64

2.2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Liberal Düşünceye Karşı Eğilimler.....	74
2.3. Liberalizmden Milli İktisata.....	80
2.4. Balkan Savaşları, Harb-i Umumi ve Mütareke Koşullarında İttihatçı Refleks ve Süreklilikler.....	84
2.5. 1908 ve 1923'de Pozitivist Yönelimler.....	89
2.6. Batılılaşma Olgusuna Pozitivizm Üzerinden Muhafazakâr Gözle Bakmak	92
2.7. Köktenci Pozitivistler: Radikal Olarak Batılılaşma Teorileri	96
2.8. Beşir Fuad ve Pozitivist Radikalizmi.....	99
2.9. “Dinsiz Bir Dindar ya da Dindar Bir Dinsiz”: Abdullah Cevdet ve Pozitivist Batıcılığı.....	101
2.10. Pozitivist İlkelerle Biçimlenen Terbiye-Eğitim Meselesi ve Süreklilikler.....	105
2.11. Cumhuriyetin Eğitim Alanında Devraldığı Pozitivist Miras	113
2.12. Alman Kamu Felsefesi ve Düşünce Geleneğinden Etkileşimler	118
2.13. Meşrutiyeti ve Cumhuriyeti Yaratın İktisadi ve Sosyal Koşullar	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİHATÇILIKTAN KEMALİZME ÖNDER KADRO VE ÖRGÜTSEL SÜREKLİLİK

3.1. Mustafa Kemal'in İttihatçılığı ve İttihatçılığa İlişkin Değerlendirmeleri	127
3.2. Karakol Cemiyeti	133
3.3. Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti.....	134
3.4. Teşkilat-ı Mahsusa	136
3.5. İttihatçı Örgütlerden Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerine Geçişte Süreklilikler.....	138
3.6. Yeni Rejim Geleneğine Sahip Çıkıyor.....	141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
PANTÜRKİZM'DEN MİSAK-I MİLLİYE... TÜRK
MİLLİYETÇİLİĞİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

4.1. Milliyetçilik İdeolojisi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve	144
4.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçiliğin Doğuşu.....	147
4.3. Kültürel Milliyetçilikten Siyasal Projeye.....	150
4.4. Kültürel Milliyetçiliğin Erken Dönem Söylemleri	152
4.5. Oryantalist Tezlere İlk Milliyetçi Tepki: Mustafa Celalettin Paşa ve “Eski Türkler, Yeni Türkler”	153
4.6. Türkololoji Biliminin Türk Milliyetçiliğine Etkisi	155
4.7. Osmanlı Aydınlarında Türkçülük İdeolojisine Yönelimler	156
4.8. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşunda Kazan, Kırım ve Tatar Burjuvazisinin Etkisi	159
4.9. Ziya Gökalp ve Milliyetçiliğin Panturanizme Dönüşümü	161
4.10. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milliyetçilik Bağlamında Süreklilik ve Kırılmalar	163

BEŞİNCİ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E
NARODNİZM-HALKÇILIK-KÖYCÜLÜK MESELESİ

5.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Köy Sorununa Bakış.....	168
5.2. II. Meşrutiyet'in Köycülük İdeolojisinde Narodnik Etkileşimler	169
5.3. II. Meşrutiyet'te 'Köy'e Yönelimin Parametreleri.....	172
5.4. Cumhuriyet'in Köy ve Köylü Sorununa Bakışı	177
5.5. Cumhuriyet'in Köy Eğitimi Projesi	184
5.6. Halkevleri ve Köycülük	187
5.7. Cumhuriyet'in “Bizim Köy”ü	188
5.8. Anadolu Bozkırı Aydınlanıyor: Köy Enstitüleri	190
5.9. Köycülük Bağlamında Temel Karşılaştırmalar.....	194

ALTINCI BÖLÜM
KORPORATİZM-SOLIDARİZM EKSENİNDE
II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E
HALKÇILIĞIN EVRİMİ

6.1. Kavramsal Çerçeve	196
6.2. II. Meşrutiyetin Tercihi: Solidarist Korporatizm	198
6.3. Ziya Gökalp ve II. Meşrutiyet Aydınlarında Solidarist Korporatist Eğilimler.....	199
6.4. “Halka Doğru”, Milli Edebiyat ve Solidarizm.....	203
6.5. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Solidarist Korporatist Yönelimler ve Halkçılık.....	205
6.6. Milli Mücadele’de Halkçılığın Doğuşu	206
6.7. TBMM’nin Halkçılık Programında Toplumcu Etkiler	209
6.8-Halk Fırkası ve Halkçılık İlkesi	212
6.9. Yerelden Kalkınma: Kooperatifçilik ve Halkçılık	214
6.10. Halkçılık Bağlamında Temel Karşılaştırmalar.....	217

YEDİNCİ BÖLÜM
1908’DEN 1923’E EMEK KESİMİNDE YAŞANANLAR:
DEVLET KONTROLÜNDE VE GÖZETİMİNDE BİR
İDEOLOJİ SOSYALİZM

7.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizmin Doğuşu	219
7.2. Osmanlıda Balkanlar ve Gayr-ı -Müslim Cemaatler Arasında Sosyalist Yönelimler	220
7.3. Sosyalist Tezahürler Karşısında Devlet Denetimi ve Gözetimi.....	223
7.4. Müslüman Tebaanın İlk Örgütlenme Deneyimi: Osmanlı Sosyalist Fırkası.....	227
7.5. Mütareke Sürecinde Yeniden Canlanan Sosyalizm	229
7.6. Mütarekeden Milli Mücadeleye Sosyalist Örgütlenmeler.....	231
7.7. Mustafa Kemal ve Resmi Türkiye Komünist Fırkası	235

7.8. Sosyalizm Bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kırılma	
Noktaları.....	239
SONUÇ.....	243
KAYNAKÇA	252

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DH. İD.	: Dahiliye Nezareti İdari Kısım
DH. SYS.	: Dahiliye Nezareti Siyasi Kalemi Belgeleri
DP	: Demokratik Parti
Ed.	: Editör
FLSF	: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi
IRCICA	: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ. MVL	: İrade-i Meclis-i Vâlâ
İİBF	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
MHM	: Mühimme Kalemi
MKT	: Mektubi Kalemi
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKP MK	: Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi
TODAİE	: Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜSES	: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı
t.y.	: Tarihi yok (tarihsiz yayın)
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan

YKY : Yapı Kredi Yayınları
Y. MTV : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
ZB : Zabtiye Nezareti

GİRİŞ

1889'da İstanbul'da Asker-i Tıbbiye-yi Şahane'de Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk siyasal örgütü İttihad-ı Osmani Cemiyeti kurulduğunda 19. yüzyılın devrimler Avrupası modern dünyanın merkezi olma yolunda hızla ilerliyordu. Bu süreçte 1871-1872 Paris Komünü sonlanmış, Karl Marx'ın 1867'de yazdığı Kapital'in üzerinden 22 yıl, yine Marx'ın Frederick Engels ile birlikte 1848'de yazdıkları Komünist Manifesto'nun üzerinden 41 yıl geçmişti. Anılan dönemde kentler gaz lambalarıyla aydınlatılıyor olsa da 1882 yılında ilk defa bir hidroelektrik santralinde üretilen doğru akımlı elektrik ile başta ABD'nin Wisconsin şehri olmak üzere sırasıyla bütün Avrupa kentleri elektrikle aydınlatılmaya başlanmıştı. Buna karşın söz konusu yıllar Osmanlı imparatorluğu'nun İstanbul, Selanik ve İzmir gibi Batı'ya açık liman kentlerinin havagazı ile aydınlatıldığı ve bu coğrafya insanının yüzyılın buluşu olan elektrikle henüz teşrik-i mesai etmediği yıllardı.

19. yüzyılın son çeyreğine tekabül eden aynı süreçte sanatta ve edebiyatta romantizm ve realizm akımlarıyla birlikte natüralist figürler önemli bir yer tutmuş, Fransa'da Victor Hugo, "Sefiller" ve "Notre Dame'ın Kamburu"nu yazarak edebiyatta romantizmi doruğuna ulaştırmıştı. Öte yandan Stendhal ve Balzac'ın romanlarıyla romantizmden realizme geçilmişti. Bu ilk deneyimlerin ve yönelimlerin yaşandığı ideolojik atmosfer içinde "İnsanlık Komedyası" adlı dev roman külliyyatında Balzac, Fransız toplumlarının ve coğrafyasının gerçek görünümünü bütün incelik ve derinlikleriyle yansıtmayı başarabilmişti. Yine Gustave Flaubert'in, "Madame Bovary" adlı romanı realist roman akımının baş eserlerinden birisi olmuştu. İngiltere'de Charles Dickens, aynı akım çerçevesinde yazmış olduğu "Oliver Twist", "İki Şehrin Hikâyesi" ve "David Copperfield" gibi romanlarıyla bütün 19. yüzyılı derinden etkilemişti. Sanatta ve edebiyatta 19. yüzyıl insanının tahayyül dünyasını etkileyen bir başka önemli coğrafya Çarlık Rusya'sı idi. Bu dönemde Puşkin "Yüzbaşının Kızı", Gogol "Ölü Canlar", Turgenyev "Babalar ve Oğullar", Gonçarov "Oblamov", Dostoyevski "Suç ve Ceza", "Karamazov Kardeşler", "Yer Altından Notlar", "Ecinniler", Tolstoy, "Savaş ve Barış", "Anna Karanina" ve Gorki ise "Ana" gibi romanlarıyla dünya edebiyatını derinden sarsmıştı. Batı düşünce dünyasının geçirdiği fikri değişim merhaleleri bu ilk çarpıcı

ve özgül eserlerde ete kemiğe bürünürken Osmanlı İmparatorluğu'nda edebiyat alanında sınırlı sayıda denemeler arasında sayılabilecek Şemsettin Sami'nin 1872'de "Taaşuk-ı Talat ve Fitnat"ı yayınlanmış, onu 1875'de Ahmet Mithat Efendi'nin "Felatun Bey ile Rakım Efendi"si, 1878'de Namık Kemal'in "İntibah"ı ve 1896'da da Recaizade Mahmut Ekrem'in "Araba Sevdası" adlı romanları izlemişti. Bütün bu romanların ana teması ise son derece basite indirgenmiş aşk hikâyeleri ve batılılaşmanın Osmanlı toplumundaki yanlış tezahürleriydi.

Sanayi devrimi çağının büyük bir hızla aktığı bu dönemde Batı insanı hayat tarzını köklü bir biçimde değişikliğe uğratabilecek buluşlarla tanıştı. Getirdiği yeniliklerle daha özgürleşimci bir yaşamı müjdeleyen makinalaşma çağında ilk buharlı tren 1804 yılında İngiltere'de Richard Trevithick ve Adrew Vivian tarafından imal edilmişti. İlk bisiklet 1839 yılında İngiltere'nin Courthill kasabasında demircilik yapan İskoçyalı Kirk Partrick Macmillan tarafından yapılmıştı. 1840'ta Samuel F. B. Morse telgrafta Morse alfabesini geliştirmiş ve bu alfabe ile haberleşme ilk defa 1844 yılında ABD'nin Baltimore ile Washington kentleri arasında yapılabilmişti. Ardından Alexander Graham Bell 1875'te telefonu icat etmişti. Keza Endüstriyel devrimin en önemli göstergelerinden birisi olarak kabul edilebilecek olan ilk benzinli otomobili Karl Benz 1886 yılında icat etmişti. 1890 yılında ise Celement Ader ve Otto Lilienthal tarafından yapılan pervaneli ilk uçak havalandırılmıştı. Yine 1882'de Louis Pasteur kuduz aşısını bulmuş, 1870'lerin başında ise Alfred Nobel dinamiti icat etmişti. Kısacası endüstriyalizm olanca hızıyla devam ediyordu. Modern dünyanın oluşumunu etkileyen bu özgün buluşların yanında 24 Ekim 1857'de İngiltere'de ilk futbol kulübü Sheffield United takımı kurulmuştu. Klasik müzikte ise Ludwig van Beethoven, Frédéric Chopin, Peter İlyiç Çaykovski ve Richard Wagner ölümsüz eserlerini besteleyerek modern dünyanın insanıyla buluşturmuşlardı.

Bu itibarla diyebiliriz ki bahsi geçen dönemde pre-kapitalist üretim ilişkileri ile kapalı tarım toplumu normlarını yansıtan Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batı sanayi devriminin ve endüstriyalist modernizmin gelişmelerini sürekli aktarmacılık ve nakil yoluyla takip eden Osmanlı insanı, 19. yüzyıl boyunca yöneldiği modernleşme çabalarıyla batı toplumuyla arasındaki bu mesafeyi kapatma uğraşısı içindeydi. Bu amaçla uygulama alanına konulan Nizam-ı Cedit, Tanzimat ve I. Meşrutiyet'in

reform paketleri ile Batı kapitaliziminin Osmanlı coğrafyasında yayılma talepleri, kapitalist dünyanın periferisindeki bir ülkeyi ve o ülkenin insanların yaşam biçimlerini köktenci bir şekilde değiştiriyordu. Nitekim bu dönemde Osmanlı kentlerinin alt yapılarının modernleştirilmesi, telefon ve telgraf gibi yeni iletişim araçlarının Osmanlı insanına sunulması, buharlı lokomotiflerin ve demiryollarının imparatorluk coğrafyası içinde konuşlandırılması, Osmanlı kentlerinin yerel yönetim birimleriyle tanışması gerçekleştirilmiş ve bu doğrultuda merkez ile taşranın reform paketleriyle bütünleştirilmesi sağlanmaya çalışılmıştı.

Bütün bunların yanında genel olarak bakıldığında 19. yüzyılın ilk çeyreğinin Avrupa’da iç savaşlar, devrimci ve karşı devrimci mücadelelerle geçmiş olduğu söylenilebilir. Buna paralel olarak hâkim tutum ve yaşam kodlarını köklü bir değişime tabi tutacak yeni siyasal, iktisadi ve sosyal baskı mekanizmalarının devreye girmesiyle birlikte Avrupa’nın mevcut kurumları sarsıntıya uğramış ve siyasi haritası çok uluslu imparatorluklara karşı oluşturulan milliyetçi ayaklanmalarla değişmeye başlamıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu kargaşa dönemi Avrupa dışı alanlara taşınmış ve periferideki çok uluslu imparatorluk modelleri Avrupa’dan ithal edilmiş düşünce yapılarıyla ciddi bir bunalımın içine sürüklenmişlerdi. Anılan süreç Avrupa’da ticaret kapitalizminden sanayi kapitalizmine geçişi hızlandırmış ve buna paralel olarak kapitalist dünya ekonomisi meta ihracından sermaye ihracına yönelerek çevre ülkelerin ekonomilerini, kapitalist dünya sistemine borçlandırma suretiyle tek yönlü bir bütünleşme sürecine yöneltmişti. Eric J. Hobsbawm’un deyişiyle dünya artık bu devrim çağında küreselleşiyordu.¹ Laiklik, sekülerizm, kadın hakları, anayasacılık gibi liberal değerler klasik dönemin bütün normlarını alt üst etmişti. Buna paralel olarak İlber Ortaylı’nın da belirttiği gibi Osmanlı İmparatorluğu artık en uzun yüzyılına girmişti.²

Modern dünya insanının gündelik yaşam pratiklerinin dönüşerek küreselleştiği bu en uzun yüzyılda Tanzimat ve I. Meşrutiyet reformlarıyla kendisine modernleşme eksenli bir yol haritası belirlemeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu’nda II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte yeni bir döneme giriliyordu. Bu çerçevede öncelikli olarak II. Meşrutiyet’in ilanı hazırlayan kadroların niteliğine ilişkin bazı

¹ Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı (1789-1848)**, Dost Yayınları, Ankara, 2012.

² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 42. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

açıklamalarda bulunmak gerekirse, bunlar kendilerine “Jön Türk” denilen ve 19. yüzyılda batı tipi eğitim veren okullardan mezun olan gençler ile sivil ve askeri bürokrasiden çıkmıştı. Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorlukta asri ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen tüm ihtilalcilere “Jön Türk” denildi. Modernleşme tarihimiz içinde önemli bir yer tutan “Jön Türk” kavramı bilinen hali ile ilk defa Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa’nın 1867 yılında I. Meşrutiyet’in hazırlıklarını yapan Yeni Osmanlıları desteklemek amacıyla yayınladığı bir bildiride kullanılmıştı. Nitekim bu bildirinin Fransızca’ya çevrilmesiyle “Jön Türk” tanımlaması o tarihten itibaren yaygın bir şekilde kullanılır hale geldi.³ Mustafa Fazıl Paşa bildirisinde o dönem İtalya ve Almanya’da ortaya çıkan “Genç İtalya” ve “Genç Almanya” hareketlerinden esinlenerek “Genç Türkiye Partisi” ifadesini kullanmıştı. Bir süre sonra bu kavram Avrupa’da II. Abdülhamit karşıtı ve rejim muhalifi olan bütün reform yanlısı Türklere yönelik bir tavsif olarak kullanılmaya başlandı.⁴ Her ne kadar “Jön Türk” ifadesi Avrupalılar tarafından yaygınlıkla kullanılmış olsa da bir müddet sonra ülke içindeki rejim karşıtı bütün unsurlar tarafından da içselleştirildi. Sonuç olarak Avrupa’da daha ziyade I. Meşrutiyet’in ilanı için gayret gösterenleri tanımlamak üzere üretilen “Jön Türk” kavramı Türkiye’de daha çok 1889’dan sonraki dönemde II. Meşrutiyet için çaba gösterenlerin ortak bir adı haline geldi.

“Jön Türk” mefhumunun içeride ve dışarıda yaygın bir kullanım alanı bulduğu bu süreçte 3 Haziran 1889 tarihinde Sirkeci’deki Asker-i Tıbbiye-yi Şahane’de “İttihad-ı Osmani” adıyla bir cemiyet kuruldu. Teşkil edilen bu ilk cemiyet Asker-i Tıbbiye-yi Şahane öğrencilerinden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Mehmet Reşit’den oluşuyordu. Bir süre sonra bu çekirdek yapılanmaya Hikmet Emin, Şerafettin Mağmumi, Ali Şefik, Rüştü Bey, Asaf Derviş, Hüseyinzade Ali ile Giridli Muharrem adlı öğrenciler katıldı. İttihat ve Terakki literatürüne “İnciraltı toplantısı” diye geçen örgütün bu ilk gizli toplantısını cemiyetin 1 numaralı üyesi olan İbrahim Temo şu sözlerle anlatır: *“Birer ikişer on iki kişi geldi. Ben önde, onlar arkamda, bağın ortasında ve biraz da çukurca bir yerdeki İncirağacı’nın altına*

³ Jön Türk kavramının Türkiye’de yaygın kullanımıyla ilgili olarak bkz. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, 3. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 26; Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, 3. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1986, s. 203.

⁴ Paul Fesch, **Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul**, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Yayınları, İstanbul, 1999, ss.334-335.

*serilen hasır ve çuvallar üzerine yerleştik. Bu cemiyetin ilk toplantısıydı ve şu kişilerden mürekkep idi: o zamanki adliye yüksek memurlarından Hersekli Ali Rüştü, gazete muharrirlerinden İzmirli Ali Şefik, Tıbbiyeli Asaf Derviş(Paşa) (müdderis ve mamoş), Muharrem Girid (Şam Tıp Fakültesi muallimi), Doktor Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Şerafettin Mağmumi, Çerkez Mehmet Reşit (intihar eden), ben ve isimlerini hatırlayamadığım daha üç kişi.”*⁵ Ancak temelleri bu şekilde atılan İstanbul’daki İttihad-ı Osmani Cemiyeti bir süre sonra Ahmet Rıza Bey tarafından Paris’te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaştı ve onun adını aldı.

Bu gelişmelere karşın II. Abdülhamit’in istibdat yöntemlerinin ağırlaşmasıyla birlikte bu çekirdek kadronun büyük bir bölümü yurt dışına kaçtı. Gittikleri ilk yer Ahmet Rıza’nın faaliyet gösterdiği ve Suriyeli Halil Ganem, Selanikli Doktor Nazım, Ahmet Reşit gibi yol arkadaşlarıyla birlikte çıkardıkları Meşveret Gazetesi’nin yayınlandığı Paris’ti. Böylelikle Paris’te yayınlanan Meşveret sürgündeki Jön Türk muhalefetine en önde gelen yayın organı oldu. Bu arada Mizancı Murat’ın başını çektiği muhafazakâr grup Kahire’den Cenevre’ye geçerek burada Osmanlı Gazetesi’ni çıkarmaya başladı. Böylece Mizancı Murat’ın İslamcı ve muhafazakâr düşünceleriyle Ahmet Rıza’nın başını çektiği, daha çok pozitivist ve sosyal Darwinist eğilimleri benimseyen grup arasında ilk yol ayrımları belirginlik kazandı. Cemiyet içerisindeki üçüncü bir yol ise yine Paris’e gelerek burada faaliyet göstermeye başlayan Prens Sabahattin’in fikirleri ile açıldı. O’nun benimsediği Anglosakson liberalizmi ve adem-i merkeziyetçi federalist düşünceler imparatorlukta “teşebbüs-i şahsi” yani özel girişimciliğe fırsat tanıyan bir modeldi.

Cemiyetin 1902’de Paris’te Prens Sabahattin’in özel gayretleriyle toplanan ilk kongresinde sürgündeki Jön Türk muhalefeti arasında ilk görüş ayrılıkları bariz bir şekilde ortaya çıktı. Yapılacak bir ihtilalde yabancı müdahalesinin elzem olduğunu savunan Prens Sabahattin ve adem-i merkeziyetçilere karşı Ahmed Rıza Bey ve grubu mütereddit bir tavır takınmış ve böylelikle yurt dışında toplanan bu ilk Jön

⁵ İttihad-ı Osmani Cemiyeti’nin 1889 yılında İstanbul’da İnciraltı Toplantısı’yla kurulmasından 1894 yılında Paris’te Doktor Nazım tarafından Ahmed Rıza Bey’e birleşme teklifi sunmasına kadar olan süreç ve cemiyetin adının bu birleşmeden sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edilmesi hakkındaki gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, (Jön Türklük), ss. 175-180; Keza cemiyetin kuruluş süreci, Ahmed Rıza’nın öncülüğündeki Paris gurubu ile birleşmesi ve sonraki gelişmeler için bkz., Durdu Mehmet Burak, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, **OTAM**, Sayı:14, Ankara, 2003, ss. 291-318.

Türk kongresi cemiyet içindeki ilk yol ayrımının da hazırlayıcısı olmuştu. Bu her üç yaklaşımda 1907 yılında Paris'te toplanan kongreye kadar cemiyet içinde kuvvetli biçimde örgütlenmek istemiş, ancak 1907'ye gelindiğinde Mizancı Murat ve ekibi II. Abdülhamit tarafından çözülmüş ve Mizancı Murat İstanbul'a dönmüştü. Bu gelişmelerle birlikte 1907'de toplanan II. Jön Türk Kongresi Ahmet Rıza Bey'in başını çektiği devletçi ve pozitivist düşüncelerle Prens Sabahattin'in liderliğini yaptığı liberal düşüncelerin etkisi altında gerçekleşti. Dış müdahale tezinin bu sefer ortaya atılmadığı 1907 kongresi, padişahı tahttan feragate zorlamak, parlamenter bir yönetimin kurulmasını sağlamak, izlenilecek yol ve uygulanacak politikaları tespit için sürekli bir komite kurmak ve bu maksatlarla gerekirse genel ayaklanma, silahlı-silahsız direnme eylemleri, vergi ödememe, ordu içinde örgütlenme gibi yöntemlere başvurmak şeklinde özetlenilebilecek olan bir dizi kararın alınmasıyla sonuçlandı. Bu oluşuma bir süre sonra Selanik grubu da eklemlendi. Selanik grubunun sürece dahil olmasıyla birlikte cemiyet tam anlamıyla ihtilalci bir karaktere büründü.

Cemiyet içerisindeki farklı ideolojik yönelimlerin kabaca bu çerçevede geliştiği bir süreçte örgütün eylemci ağırlık merkezi Selanik oldu. Öyle ki bu dönemde Selanik'in adı "kabe-i hürriyet" kelimesiyle müsemma olarak değerlendiriliyordu. Kent bütün II. Abdülhamid muhalefetine çekim merkezi olmuştu. Konumu itibarıyla bir liman, ticaret ve sanayi kenti olan Selanik ayrıca imparatorluğun Avrupa'ya en açık ve yakın şehri idi. II. Abdülhamid muhalefetine Selanik'te yoğunlukla neşv-ü nema bulmasının nedenlerinden birisi de istibdat rejimine ve denetimine uzak olmasıydı. Kent bir liman kenti olmanın tüm özelliklerini yansıtıyordu. Örneğin, bu dönemde Osmanlı dış ticaret hacminin 1/7'sinin Selanik'ten gerçekleştirilmesi kentin Osmanlı ekonomisinde ne denli önemli bir yer tuttuğunun kanıtıydı. Selanik bütün bunların yanı sıra sanayi işçisi bağlamında ilk emek örgütlenmelerine ve Jauresci ulusalcı bir sosyalist akımın kent ölçeğinde yeşermesine de olanak sağlıyordu. Bunun dışında kent masonik örgütlenmeler ve Yahudilerin demografik olarak Müslüman ve Yunanlılara oranla çoğunlukta olduğu bir sosyolojik yapıyı temsil ediyordu. Bu ekonomik ve sosyolojik örüntü içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki çalışmalarını kolaylaştıran önemli etkenlerden bir tanesi mason localarında benimsenen gizlilik-illegalite prensibi idi. Zira bu tür bir gizlilik örgüt kurmak isteyenler için koruyucu bir unsur

oluşturuyordu. Nitekim Cemiyetin birçok üyesi masondu ve genel olarak Makedonya'daki "Risorta", "Labor et Lux" ve "Veritas" localarına bağlıydılar. Bu örgütsel anlayış içerisinde cemiyet, 1906'da Selanik'teki Beş Çınar Bahçesi'nde Bursalı Mehmet Tahir Bey, Naki Bey, Rahmi Bey, Üçüncü Ordu Müşirlik Yaveri Kazım Nami Bey, İsmail Hakkı Baha Bey, Yüzbaşı Edip Servet Bey, İsmail Canbolat Bey, Ömer Naci Bey, Talat Bey ve Mithat Şükrü Bey'den mürekkep bir şekilde kuruldu. Cemiyetin bundan sonraki çalışmaları da hücre tipi örgütlenme modeli içinde sürdürüldü. Bu doğrultuda her üyeye birer numara verilmişti. İlk on numara cemiyetin kurucularına aitti. Bu on kişiden sonra üye olanlara ise sayı fazla görünsün diye 110 rakamından itibaren numara verildi. Çoğunluğu Makedonya'daki Üçüncü Ordu subayları olan, 1908'de II. Meşrutiyet'i gerçekleştiren kadroda yer alan ve örgütün çekirdek kadrosu olarak nitelendirebileceğimiz ilk on üye ise sırasıyla şunlardı: Bursalı Tahir Bey, Naki Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey, Kazım Nami Bey, Ömer Naci Bey, İsmail Canbolat Bey, Hakkı Baha Bey ve Edip Servet Bey. Doktor Nazım'ın Paris'ten Selanik'e gelmesiyle birlikte ihtilali gerçekleştirecek eylem grubu artık somutlaşmış oluyordu. Nitekim Selanik-İzmir-Makedonya üçgeninde ihtilalcı bir karaktere bürünen örgüt 23 Temmuz 1908'de bu amacına nail oldu.

Kuruluşu ve gelişimi ana hatlarıyla bu çerçevede değerlendirilebilecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 10/23 Temmuz 1908'de gerçekleştirdiği II. Meşrutiyet'in ilanının üzerinden 108 yıl ve yakın dönem tarihimizin bir diğer önemli dönemeci olan Cumhuriyet'in ilanının üzerinden 93 yıl geçmekle birlikte her iki yapısal dönüşümün modern Türkiye tarihi üzerindeki etkilerine ilişkin bugüne kadar çok şey yazıldı ve söylendi. 1930'lardan itibaren akademik bir disiplin alanı olarak gelişen Türkiye tarihçiliği, erken Cumhuriyet döneminde biraz da Türk Devrimi'nin romantik reflekslerinin daha hâkim bir tarz olarak meşruiyet alanı bulduğu bir süreçte, Cumhuriyet'i Osmanlı geçmişinden bir radikal kopuş teorisi biçiminde açıklama uğraşısı içinde oldu. Bu olgunun nedenleri arasında, genç Cumhuriyet'in yeni bir ulus inşası amacı yatar. Yeni rejim bu bağlamda, kendi meşruiyetinin referansını geçmişi olumsuzlamakta bulmuş ve bu doğrultuda Osmanlı geçmişi ve özellikle İttihatçılıkla olan aidiyet ilişkisi tedrici olarak zihinlerden silinmeye çalışılmıştır. Ancak; bu yöntem zamana yadındır ve özellikle 1935'ten sonra

sistematik hale getirilmiştir. Evvela, 23 Temmuz 1919'daki Erzurum Kongresi'nde, saniyen 23 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda 10/23 Temmuz İnkılabı'nın manevi olarak sahiplenilmesi bir tesadüf olmasa da 1926 yılındaki İzmir suikastı⁶ ve hemen arkasından 15-20 Ekim 1927'de Mustafa Kemal tarafından Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Büyük Kongresi'nde okunan Nutuk,⁷ İttihatçılık ve İttihatçılarla olan bağların resmi bir şekilde kopmasına dayanak oluşturmuştur.⁸

⁶ 14 Haziran 1926'da gerçekleşen İzmir suikastı, İttihatçılığın tasfiyesi ile sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmek istenen suikast girişimi daha çok İttihatçıların alt kadrolarının işiydi. Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Sarı Efe Edip gibi insanlardan oluşan suikast timi, eylemi gerçekleştirmeden kendilerini suikasttan sonra Yunan adalarına götürmek üzere anlaştıkları Motorcu Giritli Şevki'nin korkarak İzmir Valiliği'ne ihbarı üzerine yakalandılar. Olay, yurttta büyük bir infial yarattı. Bu olay üzerine İzmir ve Ankara'daki İstiklal Mahkemeleri sadece suikasta direk olarak karışanları değil, ülke içinde İttihatçı olarak bilinen herkesi yargıladı. Aralarında İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey, Kara Kemal ve Dr. Nazım Bey'in bulunduğu pek çok İttihatçı idama mahkûm oldu. Dahası, 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları da suikast şüphesiyle yargılandılar. Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Bey de yargılananlar arasındaydı. Suikast ve sonrası gelişen mahkeme süreci İttihatçılığın tasfiyesini de beraberinde getirmiş ancak İttihatçılığı bir ruh olarak tümünden yok edememiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Yaşar Şahin Anıl, **Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005; Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan Pusu- İzmir Suikastının Perde Arkası (İzmir Suikastının İç Yüzü 1926)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2003; Sümer Kılıç, **İzmir Suikastı, İddianame ve Paşaların Savunması**, 2. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2005; Cemal Avcı, **İzmir Suikastı, Bir Suikastın Perde Arkası**, IQ Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul, 2007; Uğur Mumcu, **Gazi Paşa'ya Suikast**, 22. baskı, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, Ankara, 2002; Pakize Sönmez (Der.), **Atatürk'e İzmir Suikastının İç Yüzü**, Detay Yayınları, İstanbul, 1994; Feridun Kandemir, **İzmir Suikastının İç Yüzü**, 2 Cilt, Ekiciğil Matbaası Yayınları, İstanbul, 1955; Hakan Özoğlu, **Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'lilikler, Takrir-i Sükun ve İzmir Suikastı**, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınları, İstanbul, 2011.

⁷ Nutuk-Söylev'in 1927'de okunması bir rastlantı değildir. Zira 1927'de artık rejim karşısında en azından liberal ya da muhafazakâr olarak tepki koyacak merkezde kimse kalmamıştır. İttihatçılar, Terakkiperver Fırka kurucuları ve Ankara'daki yeni rejimi her fırsatta sorgulayan muhalif İstanbul basını; Takrir-i Sükun Kanunuyla birlikte kurulan Ankara, İzmir ve İstanbul İstiklal Mahkemeleriyle derin bir sessizliğin içine gömülmüşlerdir. Doğu'daki feodal ayrılıkçı Şeyh Sait Ayaklanması'nı da bastıran yeni rejim; geçmişin bir muhasebesini yapmak, "inkılabın öğrenilmesinde genç kuşaklara yardımcı olmak" , Mustafa Kemal'in Milli Mücadele sırasındaki yol arkadaşlarının olaylar ve süreç Cumhuriyet'e doğru giderken yaşadıkları tereddütleri ve O'nun lider ve öncü rolüne karşı takındıkları muhalif tavrı anlatmak amacıyla bizatihi Mustafa Kemal'in kaleminden ve dilinden bu hesaplaşmayı yapma gereği duymuştur. Bkz. Emre Kongar, "Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi", **Türk Dili** (Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı), Sayı:314, Ankara, 1977, ss. 374-380; Hasan Cicioğlu, "Atatürk'ün Büyük Nutukta Adları Geçen Muhalifleri, Muhalefet Gerçekleri, Atatürk'ün Cevabı", **Yetmiş Beşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak Bilgi Şöleni 17-18 Ekim 2003 Ankara, Bildiriler Kitabı**, Dursun Ayan ve M. Alper Parlak (Ed.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, ss.111-155; Cavit Orhan Tütengil, "Söylev'in Öğretisi", **Türk Dili** (Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı), Sayı:314, Ankara, 1977, ss. 367-374; Hakan Uzun, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006; Taha Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u**, Cilt:1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; M. Orhan Bayrak, **Büyük Nutuk'ta Kim Kimdir?**, Milenyum Yayınları, İstanbul 2004; Paul Dumont, **Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev**, Çev. Sever Tanilli, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997; Halil Ersoylu, **Nutuk Üzerine İncelemeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999; Sinan Meydan, **Nutuk'un Deşifresi**, Truva Yayınları, İstanbul, 2006; Sami N. Özerdim, **Açıklamalı Söylev Günlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981; Bilal. N. Şimşir, **Atatürk'ün Büyük Söylevi**

1960'lardan sonra ise değişen dünyada gelişen sosyal bilimler ve onun Türkiye'ye yansımalarının doğal bir sonucu olarak başta tarihçiler olmak üzere sosyologlar ve siyaset bilimciler bu her iki yapısal dönüşümü bu kez karşıtlıklar, benzerlikler, kırılma noktaları ve süreklilikler açısından ele almaya başladılar.

Gerçekten de bugün için tarih biliminin ve tarihçilerin en önemli problematiklerinden birisi geçmişin olay ve olgularının süreklilik ve kopuş-kesinti eksenlerinde incelenmeye çalışılmasıdır. Hiç şüphesiz modern Türk tarihçiliğinde bu yaklaşımın en başat örneklemelerinden birisi, Cumhuriyet ve II. Meşrutiyet dönemlerinin analizlerinde karşımıza çıkar. Türkiye gibi yakın tarih sürecinde çok önemli ve köklü dönüşümler yaşayan ülkelerin bu sorunu çok daha yoğun bir şekilde yaşadığı söylenilebilir. Bu bağlamda bazı tarihçilerimiz kimi zaman pedagojik kaygılarla kimi zaman ise devletçi reflekslerle kopuş teorisini içselleştirmişler ve cumhuriyet öncesini tamamıyla karanlık bir çağ olarak nitelendirmişlerdir. Bununla birlikte, bu yaklaşımı etkileyen ana olgu, Türk Devrimi'nin ilk yıllarında üretilen ve ulus inşasında kullanılan tarihsel malzemelerdir. Zafer Toprak'ın da belirttiği gibi *"Dün ile bugün arasında teleolojik bir bağ kurma çabası tarihçilerin sık başvurdukları bir yöntem. Türkiye gibi ulus devlet inşa sürecinde gecikmiş ülkelerin sosyal ve beşeri bilimleri irdelendiğinde tarihçilik belki de misyonerliğe en yatkın bilim dalı. "tarihten ders almak" sözü yaygın bir anlayışı simgeliyor. Bugünkü olayların müsebbibi dünkü olaylar oluyor. Okullarda tarih derslerinde öğretilen neden-sonuç ilişkisi bu tür bir teleolojik anlayışın sonucu. Tüm bu çabaların altında gizil bir süreklilik beklentisi yatıyor. Oysa zamandan arınmış işlevsel (fonksiyonalist) yaklaşım, bugün pek az tarihçi tarafından rağbet görüyor ya da çoğu tarihçi farklı bilim alanlarında yeterince birikimi olmadığı için yapısalcı yaklaşımlara uzak duruyor. Vakarıvis geleneğın anlatımcılığı ve geleneksel tarih yazıcılık ağır basıyor, yapılar göz ardı ediliyor ya da arka planda kalıyor. Düünün koşullarından çok, günün beklentileriyle geçmişe bakılıyor. Öte yandan tarihle dirsek teması olan birçok yazar*

Üzerine Belgeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991; Zeki Arıkan, "Büyük Söylevin Yankıları", **Çağdaş Türk Dili**, Cilt: 9, Ankara, 1997, ss. 22-33.

⁸ Cumhuriyet döneminde II. Meşrutiyet'in yıl dönümü olan 23 Temmuz'un 1934'e kadar Hürriyet Bayramı olarak kutlanıldığını, 1935'ten sonra ise bundan vazgeçildiğini, ders kitaplarında II. Meşrutiyet'e yönelik olarak anlatımların çok kısa ifadelerle geçirildiğini ve bu durumun sadece tek parti yönetimi ile ilişkili olmayıp Demokrat Parti döneminde de sürdürüldüğünü vurgulayan bir çalışma için bkz. Ahmet Kuyaş, "II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, II. Meşrutiyet "100. Yıl", Yıl:11, Sayı:45, (Mayıs, Haziran Temmuz), Ankara, 2008, ss. 49-64.

*epistemolojik kaygılara öncelik veriyor. Günümüz değer normlarıyla geçmiş algılanmaya çalışılıyor. Temel hak ve özgürlükler, demokrasi, katılım ve benzeri kaygılar sanki ezelden ebede var olmuşçasına geçmişe yansıtılıyor. Dünyü güncel normlarla yargılamak işin kolayına kaçmak oluyor.”*⁹

Zafer Toprak'ın ideolojilerden arındırılmış bir geçmiş bilgisine ait bu mesafeli bakış açısına ve yapısalcı yaklaşımına katılmakla beraber, geçmişe dair yazılmış onca eserin satır aralarında biz bugüne ait söylemsel dizgeler de buluruz. Söz konusu tarihçilik yaklaşımı 1908 ve 1923 gibi bu ülkenin yakın tarihinde çok önemli yapısal dönüşümlere sahne olmuş devrimler üzerinden bir analize tabi tutulduğunda, farklı dünya görüşlerinin ve ideolojilerin özgüllükleri kendilerine ait bir geçmiş algısı yaratmaya çalıştıklarını görürüz. Gerçekten de bu ülkenin yakın tarihinde hem 1908 hem de 1923 “*Tarihçilerin üzerinde en çok tartıştıkları, aynı olgular için bambaşka yorumlar geliştirdikleri, aynı olgulara farklı adlar verdikleri, neredeyse birbirine tümüyle karşıt anlatılar ürettikleri bir olay*”¹⁰lar silsilesi olarak kurgulanır. Geçmişin bilgisinin, bugünün değer yargıları ve epistemolojisiyle ele alınması bir anlamda işin doğası gereğidir de. Zira geçmiş, bugünde yaşayan ve bugünün değerleri ve normlarıyla kendisine bir dünya görüşü oluşturan tarihçi tarafından yazılmaktadır. İşte bu yüzden, yakın tarih çalışmaları belki de bu etkileşimin su yüzüne çıktığı en önemli alandır. Karşımızda artık; saf, ünük, biricik bir geçmiş yoktur. Artık tarih, farklı ideolojilerden ve bakış açılarından, tarihçilerin seçtikleri konular üzerinden kendi şimdilerini ve ideolojilerini geçmişin bilgisi ve referansı ile meşrulaştırdıkları bir hesaplaşma alanıdır. Bu bağlamda resmi ve gayri resmi versiyonlarını sıklıkla görmeye alışkın olduğumuz tarihçilik, Türkiye’de sorunlu bir alandır. İster alaylı isterse akademik bir disiplin olarak mektepli tarihçiler tarafından yazılsın, tarih çoğunlukla bir inanç ve ibadet alanı olarak görülür ve bu bağlamda bütün ideolojilerin arınma alanı haline getirilir.¹¹ İşte Türkiye’de hem

⁹ Zafer Toprak, **Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, Nisan 2012, s. 12.

¹⁰ Ferdan Ergut, “*Ele Avuca Sığmaz Bir Geçmiş İçin Yöntemsel Bir Yaklaşım Önerisi*”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, Ferdan Ergut (Der.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1.

¹¹ Türkiye’de tarihçiliğin karşı karşıya kaldığı bu metodolojik sorunların Osmanlı ve Cumhuriyet tarihçiliği bağlamında analiz edildiği bir çalışma için Bkz. Oktay Özel, **Dün Sancısı, Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.

1908, hem de 1923 ontolojik olarak bu epistemolojik ve ideolojik kıskacın eşiğinde değerlendirmelere konu olmuştur.

Öte yandan II. Meşrutiyet'in, Cumhuriyet'in bir "siyaset laboratuvarı" olduğu tezi 1960'ların sonunda Tarık Zafer Tunaya'dan beri işlenen ve o dönemden bu yana değişik versiyonları pek çok tarihçi tarafından dile getirilen bir olgudur. Bu bağlamda Tarık Zafer Tunaya'nın gerek II. Meşrutiyet gerekse İttihatçılar üzerine ürettiği tezler O'nu takip eden kuşaklar tarafından da içselleştirilmiştir. Nitekim Tunaya'nın İkinci Meşrutiyet'i "*Türk siyasal ve devlet hayatı için elzem hayatiyet unsurlarının araştırıldığı bir laboratuvar*" ¹² olarak değerlendirdiği sözleri birçok araştırmacı tarafından da kabul görmüştür. Örneğin: Sina Akşin II. Meşrutiyet'i "*Türk tarihinin su kesim çizgisi*" olarak değerlendirir.¹³ Akşin'e göre; 1908'den sonra Türkiye'de sular bambaşka akmaya başlamıştır. O'na göre; İttihat Terakki ile Cumhuriyet arasında yakın ideolojik, sosyolojik bağlar hatta kadro bağları ile örülmüş bir tarihsel birliktelik vardır. 1919-1922 yılları arasında gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşı'nın İttihatçıların programlarından başka bir programa sahip olmadığını ifade eden Akşin, "*...Kurtuluş Savaşı gerçekte Birinci Cihan Savaşı'nda uğrunda savaşılmış ve bir ölçüde de olsa elde edilmiş olan tam bağımsızlığın yitirilmemesi için bir mücadeledir. Kurtuluş Savaşı'nın ve Atatürk Devrimi'nin çok daha başarılı olduğu Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet'in birçok hastalık ve çarpıklıklarını taşımadığı muhakkaktır.*" ¹⁴ sözleriyle 1908 ile 1923 arasındaki paralellikleri ve karşıtlıkları ortaya koymaya çalışmıştır. Yine, Ahmet Turan Alkan'a göre: 1908 aslında "*konsantre bir cumhuriyet tarihi*"ni ¹⁵ içerir. Bunun yanında 1908'i "sonun başlangıcı" ilan eden Aykut Kansu, II. Meşrutiyet'i "*...Yalnızca 1876 Kanun-ı Esasi'sinin yeniden yürürlüğe konulduğu basit bir olay değildir. Devrimle birlikte Türkiye'nin siyasal yapısı temelinden değiştirilmeye çalışıldı. 1909 yılı ve sonrasında yapılan anayasa değişiklikleri ile de bu hemen hemen bütünüyle gerçekleştirildi. 1908 Devrimi kelimenin tam anlamıyla imparatorluğun sonunu getirdi. Daha doğrusu sonun başlangıcı olarak 1908 Devrimi'ni görmek hiç de*

¹² Tarık Zafer Tunaya, **Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları, İstanbul**, 1948, s. 16.

¹³ Sina Akşin, s. 465.

¹⁴ Sina Akşin, s. 465.

¹⁵ Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.11.

yanlış olamayacak.”¹⁶ şeklindeki sözleriyle analiz ederken II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e sürekliliğin izlerini belirtmiştir. Zafer Toprak ise; 1908’i 600 yıllık bir imparatorluğun çöküş öyküleriyle bunalıma sokulduğu bir dönemde yeni bir yapılanma sürecinin habercisi olarak tanımlar ve Osmanlı’ya özgü bir aydınlanma çağının kapılarının II. Meşrutiyet’le birlikte aralandığını söyler.¹⁷ O’na göre “19. yüzyıl pozitivizmi ve III. Cumhuriyet Fransız toplumsal düşüncesi başta Paris’e sığınmış Jön Türkler olmak üzere Osmanlı aydınını derinden etkilemişti. Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti’nin çağdaşlaşma modeli büyük ölçüde Fransız örneğinden esinlenmişti. III. Cumhuriyet Fransa’sının solidarist toplum anlayışı, II. Meşrutiyet yıllarına damgasını vuracak ve Cumhuriyet Türkiye’si ile birlikte çok partili döneme kadar bu anlayış devam edecekti. Bu evrede bir yandan küreselleşmenin uzantısı Batı düşünce yumağı ile yakın bağlar kurulacak diğer yandan da yerel değerler yani Anadolu etnoğrafik birikimi ilgi odağı haline gelecekti.”¹⁸ Keza Mustafa Gündüz çalışmasında bu süreci aynı ideolojik düzlemde “demokrasi kapısının laboratuvarı” olarak tanımlar. O’na göre; “olanca saflığı ve ilk olmanın bütün acemilikleri ile bu dönem akla hayale sığmayan tecrübelerin deposudur. Bugün sahip olduğumuz modern kurumların ilk neşv-ü neması ile II. Meşrutiyet’in çılgınlık düzeyine ulaşan fikir atmosferi dikkate alınmadan bugünün hiçbir sembol problemi çözülemez.”¹⁹ Yine Mustafa Gündüz’ün Tüccarzade İbrahim (Çığıracan)’dan mülhem olarak söylediği gibi “Cumhuriyet dönemi kültür hayatı II. Meşrutiyet’e düşülen bir dipnottur.”²⁰ Bütün bunlara ek olarak Halil İnalcık’a göre de “Cumhuriyeti 1908 Meşrutiyet Devrimi hazırlamıştır. Bugünkü Türkiye’yi anlamak için Meşrutiyet dönemini anlamak şarttır.”²¹

Burada önemle belirtilmesi gereken bir başka nokta Tarık Zafer Tunaya’nın İttihat ve Terakki ile II. Meşrutiyet ve Türkiye’de siyasal partiler üzerine geliştirdiği tezlerin aralarında belirgin ideolojik farklılıklar olduğu ve bu tezlerin özellikle 1960 sonrası kuşağın tarihçileri ve sosyal bilimcileri tarafından benimsendiğidir. Bu

¹⁶ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. XV.

¹⁷ Zafer Toprak, **Türkiye’de Popülizm 1908-1923**, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, (Popülizm), s. 15.

¹⁸ Zafer Toprak, Popülizm, s. 15.

¹⁹ Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebül’r Reşad ve Türk Yurd’unda Toplumsal Tezler**, Lotus Yayınları, Ankara 2007, (İctihad), s. 15.

²⁰ Mustafa Gündüz, “100. Yılında II. Meşrutiyet’in Entelektüel Mirası”, **Milli Eğitim, National Education**, Yıl:38, Sayı: 184, Ankara, 2009, s. 121.

²¹ Halil İnalcık, “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, **Doğu Batı, II. Meşrutiyet “100. Yıl”**, Cilt:1, Yıl:11, Sayı:45 (Mayıs- Haziran- Temmuz), İstanbul, 2008, s. 12.

bağlamda, Mete Tunçay'ın 1981 yılında Şahin Alpay'a söylediği şu sözler bu gerçeği yansıtır: “...*Hani Dostoyevski Gogol için “biz hepimiz O’nun Palto’sundan”²² çıktık” demiş. Benim akranlarım ve daha genç araştırmacılar kuşağı (Sina Akşin, Selim İlkin, Zafer Toprak, Şükrü Hanioğlu ve daha birçoğları) biz hep Tarık Zafer Hoca’nın Siyasal Partiler’inden çıktık. Onun yöntemini örnek aldık. Ama ideolojik tutumlarımız tabiatıyla farklı farklı oluyor.”*²³ Bu analojinin yakın dönem Türk tarihi incelemelerinde önemli bir yer tuttuğuna kuşku yoktur.

Buna karşın II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasındaki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel aidiyetlerin sadece sosyal bilim araştırmaları ekseninde değil, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türk basınında da önemle vurgulandığı söylenilebilir.²⁴ Cumhuriyet, İttihatçılarla olan bağını 1926 İzmir suikastı davalarıyla sonlandırmış olmasına rağmen daha önce de ifade edildiği gibi 1935 yılına kadar 23 Temmuz 1908, Hürriyet Bayramı olarak kutlanmıştı.²⁵ Nitekim, 23 Temmuz 1924’te Cumhuriyet Gazetesi egemenliğin, hakimiyetin ve bağımsızlığın kaynağının 1908 olduğunu belirtiyordu.²⁶ 23 Temmuz 1925’te Vakit Gazetesi ise 1908’i bugünkü

²² Ünlü Rus edebiyatçısı Nikolay Vasilyeviç Gogol’un 1841’de bitirdiği “Palto” adlı yapıtı hem kendi kuşağı üzerinde hem de Rus edebiyatında önemli bir yankı uyandırmıştı. Nitekim Turgenyev ve Dostoyevski “Biz hepimiz Gogol’un Palto’sundan çıktık” derken bu etkileşimi dile getirmişlerdi. Mehmet Ö. Alkan, “Gogol’un Paltosu: Tarık Zafer Tunaya ve Siyasal Partiler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, İstanbul, 2001, s. 475; Tarık Zafer Tunaya’nın erken Cumhuriyet dönemi üzerine başta üç ciltlik Türkiye’de Siyasal Partiler ile II. Meşrutie’in Siyasi Hayatına Bakışlar adlı çalışmaları olmak üzere eserlerinin tümünü değerlendiren bir bibliyografya denemesi için bkz. Mehmet Ö. Alkan, Sulap Erdoğan, Ferdi Karaca, Hakan Korhan, Selçuk Yurttaş ve Cengiz Yolcu, “Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya’nın Biyografisi ve Bibliyografyası”, **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigar-ı Meşrutiyet**, Mehmet Ö. Alkan (Yay. Haz.), İstanbul, Bilgi Üni Yayınları, İstanbul, 2010, (Meşrutiyet), ss. 1-26.

²³ Mehmet Ö Alkan, s. 475.

²⁴ I. Meşrutiyet’in bir bayram olarak kutlanması kararı ile 1909’dan 1923’e kadar başta İstanbul olmak üzere Osmanlı taşrasındaki diğer bazı kentlerde Meşrutiyet’in nasıl karşılandığı ve kutlamaları için bkz. Sanem Yamac, “Meşrutiyet’in Bayramı: ‘10 Temmuz İd-i Millisi’”, **İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38 (Meşrutiyet’in 100. Yılı Özel Sayısı), ss. 323-342; Zeki Arıkan, “24 Temmuz 1908’e İzmir’den Bakış”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 359-415; Günver Güneş, “Taşra’dan Meşrutiyet’e Bakış: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Açından II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 415-458; Mine Akkuş, “II. Meşrutiyet’in Yerel Düzlemde Yansımalarına Bir Örnek: Bursa”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 459-480.

²⁵ II. Meşrutiyet’in ilan günü olan 10/23 Temmuz’un bir milli bayram olarak kutlanması ilk defa 1909 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı tarafından 22 Haziran 1325/ 5 Temmuz 1909 tarihinde kabul edilmiştir. Söz konusu tarihte Mebusan Meclisi ve Ayan Heyeti tarafından kabul edilip onaylanan kanun layihası ve Heyet-i Ayan kararnamesi 23 Haziran 1325’te Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak resmi bir nitelik kazanmıştır. Bu konuda bkz. **Takvim-i Vekayi**, 28 Haziran 1325.

²⁶ **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1924.

mesut cumhuriyetin “şan-ı aydınlık yolu” olduğunu şu cümlelerle vurguluyordu: “23 Temmuz hürriyet ve halas için kalkınan milletin istibdada indirdiği bir darbe ve bugünkü mesut Cumhuriyet’e evvela şan-ı aydınlık yolda bir merhaledir.”²⁷ Yine Cumhuriyet Gazetesi 1925 yılındaki anmada II. Meşrutiyet’i “cumhuriyet güneşini doğuracak bir tan ağarması” şeklinde tanımlıyordu. Türk hürriyetinin ve bağımsızlığının 23 Temmuz 1908’de ilk defa kıvılcım olarak ateşlendiğini söyleyen gazete o tarihten bu yana geçen 17 yılı bir devam olarak nitelendirmiş ve 23 Temmuz’u “inkılapların anası” olarak tespit etmişti.²⁸ İlginç bir şekilde 1926 yılında yani, İzmir suikastı davalarının devam ettiği bir süreçte başta İstanbul basını olmak üzere dönemin yayın organları, 23 Temmuz 1908’i inkılap olarak nitelendirmişler ancak; suikast olayına karışanları da yargılamaktan çekinmemişlerdir. Örneğin Vakit Gazetesi Türk milletinin asla nankör olmadığını ifade ederek 23 Temmuz’u yad etmek gerektiği ve onun “Cumhuriyet inkılabının ilk fecrinin takdisi” olduğunu söylemenin önemi üzerinde durmuştur. Gazete’nin 23 Temmuz 1926’da yayınlanan haberinde İzmir suikastına katılan İttihatçılar tenkit edilerek şöyle değerlendirilmiştir: “Türk milleti asla nankör değildir. 23 Temmuz inkılabını hazırlayan kimseleri takdir hatta takdis etmiştir. Fakat ne kadar elim bir hakikattir ki bu adamlardan bir takımları mücahede-yi milliyeden sonra inkılabın, tekamülün, milli istihsalin tahakkuku yolunda yardım vazifelerini ifaya devam edecek yerde, cumhuriyet inkılabımızın ruhu olan Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya düşman kesilmiş, kendi menfaat ve mevkilerini temin etmek için suikatler ile onun vücudunu izaleye çalışacak kadar ileriye bile gitmiştir.”²⁹

1927 yılına gelindiğinde gazeteler artık, 23 Temmuz’la 29 Ekim’i karşılaştırma yaparak ele almaya başlamışlardır. Burada dile getirilen temel düşünce: 10/23 Temmuz hareketinin cumhuriyete giden sürecin bir başlangıcını ve ilk adımını oluşturmasıdır.³⁰ Aynı durumu 1928 yılındaki değerlendirmelerde de görmek olasıdır.³¹ Örneğin Milliyet Gazetesi 24 Temmuz 1929’da bir gün önceki kutlamalarla ilgili olarak Ankara’nın her tarafının elektirikle aydınlatıldığını, Hukuk Mektebi ve Ziraat Bankası binalarının aydınlatılmasının görülmeye değer olduğunu,

²⁷ **Vakit**, “Hürriyet Günü”, 23 Temmuz 1925.

²⁸ **Cumhuriyet**, “23 Temmuz Milli Bayramı”, 24 Temmuz 1925.

²⁹ **Vakit**, 23 Temmuz 1926.

³⁰ **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1927; **Vakit Gazetesi**, 23 Temmuz 1927.

³¹ **Vakit**, 23 Temmuz 1928; **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1928.

Kızılay tarafından 23 Temmuz şerefine Marmara Parkı'nda büyük bir garden parti verildiğini ve Mustafa Kemal'in de bu partiye katılarak eğlenceye şeref verdiğini belirttikten sonra *"sabaha kadar devam eden garden partide atılan havai fişenkler şehrin her tarafından görülmektedir. Şehirde halk sokaklarda dolaşmaktadır. Eğlence mahalli doludur."* haberini veriyordu.³² 1930 yılına gelindiğinde ise gazetelerin 23 Temmuz 1908'e yaklaşımlarında mesafeli bir tutumu izlemek olasıdır. Artık gerçek hürriyetin 1923'te oluştuğunu ibare eden gazeteler, 23 Temmuz 1908'e sadece bir inkılabın başlangıcı onurunu bahsediyorlardı. Örneğin, Akşam Gazetesi 24 Temmuz 1930'da Türk basınına yansıyan bu tutum değişikliğini şu haberiyle yansıtıyordu: *"22 sene evvel bugün Meşrutiyet ilan edilmiş ve hürriyet yoluna doğru ilk adım atılmıştı. 10/23 Temmuz bir inkılabın başlangıcı olmakla beraber bu inkılap tam değildir. Hakiki hürriyet ve inkılap adımları ancak büyük Gazi'nin rehberliği altında atılmıştır. Bunula beraber 10/23 Temmuz daima hatırdan tutulacak bir tarihtir. Bugün bu münasebetle resmi daireler kapalıdır ve her taraf bayraklarla donanmıştır."*³³ Benzer bir şekilde 1932'de yani Meşrutiyet'in 25. yılı sene-i devriyesinde dönemin gazeteleri aynı ihtiyatlı yaklaşımlarını sürdürmüşlerdir. *"Her gün bizden ne kadar uzaklaşsa da biz 10/23 Temmuz'un hamlesini daima tebci edeceğiz."*³⁴ diyen Milliyet Gazetesi'nin yanı sıra Cumhuriyet Gazetesi de *"23 Temmuz 1933'te milletin hürriyetine bipayan olmaktan başka hudut tanımayan Gazi ile birlikte bugün 1908'de tohumu atılan bir inkılabı yetiştirmek, büyütmek, kocaman bir çınar gibi yükselterek dallarının gölgesinde halka rahat ve huzur vermek, geniş nefes aldirmek için çalışıyoruz."*³⁵ sözleriyle 25. yıl anması yapıyordu. 1908'in önemine ilişkin zaman içerisinde geliştirildiği gözlenen bu mesafeli bakış açısının 1935'te geldiği nokta ise bu sürecin bir reddiyesidir. Nitekim 23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet hareketinin Hürriyet Bayramı olmaktan çıkarıldığı 1935 yılında³⁶ dönem basınına göre 23 Temmuz 1908 artık sadece hatırlanmaya değer tarihi günlerden biri statüsüne indirgenmiştir. Örneğin, Cumhuriyet Gazetesi'nin şu haberi oldukça çarpıcıdır: *"23 Temmuz bu yıla gelinceye kadar ulusal bayram günlerinden biri idi."*

³² **Milliyet**, "Son Haberler", 24 Temmuz 1929.

³³ **Akşam**, "10/23 Temmuz", 24 Temmuz 1930.

³⁴ **Milliyet**, "10/23 Temmuz", 23 Temmuz 1932.

³⁵ **Cumhuriyet**, "23 Temmuz: Hürriyet Bayramı", 23 Temmuz 1933.

³⁶ Melis Süloş, "Cumhuriyet Dönemi'nde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 151, Temmuz 2006, ss. 72-75.

Fakat tatil ve bayram günlerini tayin eden yeni kanunda 23 Temmuz ulusal bayramlar arasından çıkarılmıştır. O'nun için bugün her sene yapılması mutad olan bayram töreni ve kutlaması yapılmayacaktır. Bayram yapılmamakla beraber 23 Temmuz ulusun saltanata karşı ayaklandığı, kuvvetini gösterdiği ve hakkını kurtardığı bir gün olduğu için Türk'ün hatırlanmaya değer tarihi günlerinden biridir.”³⁷

Anılan dönemde Anadolu basını da 23 Temmuz 1908'i değişik açılardan ele almış ve genel olarak cumhuriyet inkılaplarının başlangıcı olarak değerlendirmiştir.³⁸ Trabzon'da yayınlanan ve İttihatçıların taşradaki önemli yayın organlarından birisi olan İstikbal Gazetesi, 23 Temmuz 1924'te “10 Temmuz İnkılap Bayramı” başlığıyla çıkmıştır. İstikbal 1908'i “*istibdata vurulmuş ilk darbe*” biçiminde niteleyerek değerlendirmesini şu sözlerle devam ettirmiştir: “10 Temmuz 1324/1908 tarihinin muzdarip bir halkın refah ve saadeti için milli hâkimiyetini elde etme adına yurdun ufuklarındaki ilk doğuşudur. Bu nedenle de bugünü herkesin selamlaması gerekir.”³⁹ İstikbal Gazetesi değerlendirmesinde daha da ileri giderek “324 (1908) İnkılabı olmasaydı büyük inkılap vücut bulmazdı”⁴⁰ sözleriyle cumhuriyeti yaratanın 1908 olduğuna işaret etmiştir. Bundan başka, Cumhuriyet'in ilk yıllarında II. Meşrutiyet, Anadolu taşrasında başta İzmir basını olmak üzere değişik açıdan değerlendirmelere konu olmuştur.⁴¹

Öte yandan, 1908 ile 1923 arasındaki illiyet bağının ne zaman başlayıp ne zaman sonladığına ilişkin tartışmalar günümüz yakın dönem tarihçiliğinin en önemli problematik alanlarından birisini oluşturmaktadır. Bu bağlamda 1908 Devrimi'nin başlangıcı “Reval Buluşması”na tepki gösteren Niyazi Bey'in dağa çıkmasıyla başlatılabileceği gibi Anadolu'da vergi ayaklanmalarının yoğun olarak görüldüğü 1906-1907 aralığına da tarihlendirilebilir. Aynı soruya cevap olarak alt yapı ve eğitim reformlarının yapıldığı II. Abdülhamid dönemi gösterilebileceği gibi

³⁷ **Cumhuriyet**, “23 Temmuz”, 23 Temmuz 1935.

³⁸ Hem İstanbul basınının hem de Anadolu'da çıkan gazetelerin II. Meşrutiyet kutlamalarını nasıl ele aldıklarıyla ilgili daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Babacan-Uğur Üçüncüoğlu, “Türk Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Meşrutiyet Kutlamaları”, **History Studies International Journal of History**, Sayı: 2/2, 2010, ss. 415-439.

³⁹ **İstikbal**, 23 Temmuz 1924.

⁴⁰ **İstikbal**, 23 Temmuz 1924.

⁴¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz., Şeniz Gündemir, **II. Meşrutiyet'in İzmir Basınındaki Yankıları**, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, 1988.

1860'larda şekillenen Genç Osmanlılar hareketi de göz önünde bulundurulabilir. Konuya modernleşme paradigması açısından baktığınızda ise süreç Tanzimat reformlarına kadar ötelenebilir.

1908 Devrimi'nin ne zaman sonlandığı sorusuna da sahip olunan perspektif doğrultusunda farklı farklı cevaplar sunulabilir. Nitekim, devrimin coşkuyla karşılandığı çılgınlık anlarından sonra İttihat ve Terakki'nin *“artık herkesin işi gücü ile meşgul olacağı zamanın hulul ettiğini umuma ihtar ederiz.”* şeklinde kamuoyuna sunduğu “7 Ağustos 1909 tarihli bildirisi” devrimin sonu olarak algılanabileceği gibi 31 Mart Vakası'nın bastırılmasıyla başlayan ve çok kısa bir dönem hariç 1918'e kadar süren “sıkıyönetim dönemi” de göz önünde bulundurulabilir. Keza 1913 “Babıali baskını” ile kurulan tek parti rejimi dönemi ile geleneksel olarak kabul edilen 1918 tarihi de düşünülebilir. Öte yandan İttihat ve Terakki döneminin bitişini 1950 olarak gösterenlere de rastlanılabilir. Dahası İttihatçılığın günümüzde hala bir ruh ve anlayış olarak devam ettiği de ifade edilebilir. Bu çerçevede sorular ve yanıtları çoğaltılabilir. Zira soruların cevapları olaya nasıl ve nerden baktığınızla alakalıdır.

Bütün bunlarla birlikte bir tarihsel fenomenin başlangıç noktasından ziyade ne zaman sonlandığını saptamak görece daha önemlidir denilebilir. Bu ise ancak, o fenomenin yol açtığı sonuçları anlamakla mümkün olabilir. Son olarak her tarihçi incelediği olguya istediği bağlamda yaklaşmakta özgürdür. Ve bu farklı bağlamlar ister istemez aynı olgunun farklı görüngülerini ortaya çıkaracaktır.⁴²

Bu değerlendirmelerin ışığında II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet üzerine yapılan bazı başka genellemelerden bahsetmek gerekirse her iki hareketin toplumsal tabanının yokluğu dolayısıyla küçük burjuva radikalizmine indirgenmiş olduklarından bahsedilebilir. Asker-sivil bürokratların 20. yüzyılın eşiğinde gerçekleştirdiği bir hareket bütünü olarak değerlendirilen her iki yapısal dönüşümle ilgili bu analizler, ortaya atılmış oldukları savlar bakımından öyle ileri gitmişlerdir ki neredeyse bütüncül bir darbe mantığı ve ideolojisi 1908 ve 1923 üzerinden meşrulaştırılmak istenmiştir. Bu bağlamda denilebilir ki İttihatçıları ve dolayısıyla Cumhuriyetçileri toplumsal bağlamlarından kopararak sadece Batılı anlamda eğitim veren okullardan mezun olmuş bir takım meslek guruplarının gerçekleştirdiği

⁴² Ferdan Ergut, ss. 4-5.

eylemler bütününe indirgemek gerçekten de tashihe muhtaçtır. Bu konuya eleştirel yaklaşanlar bile onları enikonu ülkenin kapitalizme açılmış liman bölgelerinde ticaret yapan liman burjuvazisinin temsilcileri olarak analiz eder.⁴³ Hiç şüphesiz bu analizlerin dayandığı temel argüman hem 1908'i hem de 1923'ü yaratan kadroların içinde çoğunlukla Osmanlı askeri bürokrasisinin unsurlarının yer almış olmasıydı. II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin imparatorluk merkezine görece uzak yerler olan Selanik ve İzmir'de kaynak bulması ve bu iki kentin 19. ve 20. yüzyılda ticaret hacminin genişlemesi sonucunda toplumsal hareketliliklerin hızlanması ile komprodor bir liman burjuvazisinin ortaya çıkması bu türden yorumların genelleşmesine neden olmuştur. Bu itibarla ittihatçı örgütlenmenin legal olmadığı dönemlerde her iki kent, içinde barındırdıkları özgürlük ortamıyla bu muhalif hareket için adeta bir can simidi olmuştur. ⁴⁴ Ancak, her iki kentteki levanten aile şirketlerinin ittihatçılığı sınıfsal olarak besleyen bir damar olduğu şeklindeki iddia abartılıdır. Bu nedenle *“Üçüncü ordunun merkezi karargâhının Selanik'te bulunması İttihat ve Terakki'yi ardından onun uzantısı olarak Kemalist kadroları oluşturacak olan insan kaynağının İstanbul-Selanik-İzmir eksenli ticaret burjuvazisi ile doğrudan bağlantısını açıklamaktadır. Nitekim 1908 Temmuz ayaklanmasını bastırmak üzere İzmir'den vapurla getirilip Selanik'e çıkarılan taburların İttihatçı ihtilalcilere katılması Selanik-İzmir-İstanbul eksenli hipotezimize ilişkin önemli bir göstergedir. Böylece daha ileri gidilerek III. Ordu'nun Selanik-İzmir-İstanbul eksenli bu levanten ticaret burjuvazisinin silahlı gücü durumunda olduğu ileri sürülebilir.”* ⁴⁵ şeklinde ortaya konulan tezlerin akademik açıdan sorunlu olduğu söylenilebilir. Bunun yanında yakın tarihin muhafazakâr yorumu içinde Levantenlik, Yahudilik, Masonluk

⁴³ A. Vedat Koçal, “II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Otoriter Yönetim Geleneği'nin Sosyo-Ekonomik Kökleri: İttihatçılığın Sosyo-Ekonomik Temelleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi”, **Niğde Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2, 2013, ss. 244-258.

⁴⁴ Selanik ve İzmir'in 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında birer liman kent olarak gelişmeleri ile her iki kentte muhalif hareketlerin hangi saiklerle vücut bulduğuna ilişkin oldukça yoğun bir külliyat vardır. Bunlardan bazıları için Bkz., Neslihan Ünal, **İki Osmanlı Liman Kenti: İzmir ve Selanik**, İmge Kitap Evi Yayınları, İstanbul, 2015; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, **Cumhuriyetin Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 1-65; G.W. Hoffman, “Thessaloniki, The Impact of A Changing Hinterland”, **East European Quarterly**, 1968, ss. 12-23; Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2009; Meropi Anastassiadou, **Tanzimat Çağı'nda Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

⁴⁵ A. Vedat Koçal, s.251.

ve hatta Sebetaycılık gibi olumsuzlanan sıfatlar üzerinden yapılan benzer değerlendirmelere en çok İttihatçılar ve Cumhuriyetçiler maruz kalmışlardır.⁴⁶ Oysaki Dünya üzerinde gerçekleşen bütün yapısal dönüşümler yani devrimler, tek bir saikten hareket edilerek ve tek bir nedenselliğe bağlanarak analiz edilemezler. Devrimler, onları olgunlaştıracak sosyal ve ekonomik koşullar belirginleştğinde ortaya çıkarlar. Her devrimin dayandığı belirli toplumsal sınıflar ve sosyolojik yapılar vardır. Devrimler, güçlerini bu sınıflardan alarak meşru bir hale gelirler. Mutad bir deyimle söylenilecek olunursa hazır olmayan hiçbir inkılap vücuda gelemez. Yakın dönem Türk tarihçiliğinde sıkça gördüğümüz bu yaklaşım bir taraftan İttihatçıların masonik ve sebetayist bir örgütlenmenin modeli olduğunu iddia

⁴⁶ İttihat ve Terakki ile dönemin Makedonya’da etkin Mason locaları arasında bir ilişki olduğu, bu konu üzerine çalışan her araştırmacı tarafından dile getirilir. Belirtmek gerekir ki gizli bir şekilde örgütlenen İttihat ve Terakki’ye Mason localarındaki örgütlenme modeli ilham vermiştir. Hatta İttihat ve Terakki’nin önder kadrosu içindeki pek çok kişi Makedonya’da mevcut Veritas, Risorta localarının üyesi olmuşlardır. Talat Bey, Maliye Nazırı Cavit Bey bunlardan sadece birkaçıdır. İttihatçıların bazılarının Mason localarına üye olmalarının altında yatan temel etkenlerden bir tanesi Masonlukta söz konusu olan tevhid-birleştirici yöntemin Osmanlı birliğini yani ittihad-ı anasırı sağlama konusuna kendilerine yardımcı olacağını düşünmeleridir. Bkz., Orhan Koloğlu, **İttihatçılar ve Masonlar**, İstanbul Gür Yayınları, 1991, İstanbul, s.29; Orhan Koloğlu, **Osmanlı- İtalyan Libya Savaşı’nda İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal**, Ümit Yayınları, Adana, Tarihsiz; Orhan Koloğlu, **Abdülhamit ve Masonlar**, Gür Yayınları, İstanbul, 1991; Yine Mason locaları ile İttihatçılar arasında beliren bu işbirliğinin İttihatçılar açısından pratik yararlarından birisi de II. Abdülhamid’in hafiyelerinden kaçabilmek ve daha serbest bir şekilde toplanma imkanı bulabilmek için Mason localarının kullanılmış olmasıdır. Bkz., Ernest, E. Ramsaur, **Jön Türkler/1908 İhtilali’nin Doğuşu**, Çev. Muhsin Özgünel Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 144; İlhami Soysal ise bu ilişkileri şu şekilde açıklıyor: “Selanik’teki Makedonya Rizorta Locası ve Veritas Locası başlangıçta içindeki Türkler azınlıkta olmasına karşılık giderek Türklerin denetimine geçmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir noktada kaynakları olmuşlardı. İttihat ve Terakki Cemiyetlerinin önderleri Talat Paşa, Mithat Şükrü Bleda, Kazım Paşa, Manyasızade Refik, Kazım Nami Duru, sonradan Muş milletvekili olan Binbaşı Naki, Jandarma Komutanı Hüseyin Muhittin, Maliye Müfettişi Ferit Aseo, Makedonya Risorta Locası’ndandırlar. Emanuele Karasu, sonradan Bahriye Nazırı olacak Cemal Paşa, Faik Süleyman Paşa, İsmail Canbolat, Gümölcine Mebusu Hoca Fehmi Efendi ile sonradan Bab-ı Ali Baskını’nda vurulan Mustafa Necip ise Veritas Locası’na mensuptular. Sonradan sadrazam olacak olan Talat Paşa ile Binbaşı Naki Bey hem Makedonya Risorta Locası’nda hem de bu Veritas Locası’nda çalışmalara katıldılar.” İlhami Soysal, **Dünya’da ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar**, Der Yayınları, İstanbul, 1980, ss.235-236; İtalyan kökenli bu localarla İttihat ve Terakki önder kadrolarının ilişkisinin 1911 yılındaki Trablusgarp Savaşı’na kadar devam ettiğini ve savaşla birlikte bu ilişkilerin bozulduğunu ortaya koyan bir çalışma için bkz., Angelo Lacovella, **Gönye ve Hilal, İttihat Terakki ve Masonluk**, Çev. Tülin Altınova, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005. Bütün bunlarla birlikte İttihatçılık ile Masonluk ve Sebetaycılık ilişkileri üzerinden kurulan komplo teorileriyle örülmüş tarih yaklaşımı; Türkiye yakın tarihinin görmüş olduğu bu iki önemli yapısal dönüşümü küçümsemekte ve değersizleştirmektedir. Son yıllarda gerek akademik gerekse popüler alanda üretilen bu tarz vulger çalışmalar için bkz., Yalçın Küçük, **Tekeliyet I**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003; Soner Yalçın, **Efendi, Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, 3. Baskı, Doğan Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014; Ertuğrul Düzdağ, **Yakın Tarihimizde Dönme ve Dönmeler**, İz Yayınları, İstanbul, 2002; Abdürrahim Küçük, **Dönmeler Tarihi**, 7. Baskı, Aziz Andaç Yayınları, İstanbul, 2005; Mehmet Şevket Eygi, **İki Kimlikli, Gizli, Esrarlı ve Çok Güçlü Bir Cemaat: Yahudi Türkler Yahut Sebetaycılar**, ZVI Geyik Yayınları, İstanbul, 2001.

ederken diğer taraftan İttihatçılığın devamı olarak vurguladıkları Kurtuluş Savaşı sürecinin de Müslüman din adamları sayesinde başarıya ulaştığını öne sürerler. Bu çelişik durumu bir gerçekmiş gibi gösterebilmek adına Milli Mücadele'nin önderinin meclis açılıncaya kadar din adamlarını ve dini söylemleri kullandığını ancak sonradan bundan vazgeçtiğini ifade ederler ve söz konusu çelişik önermeyi hiç sorgulanmaksızın kabul ederler.⁴⁷

Kuşkusuz İttihatçıların Levanten liman burjuvazisinin temsilcisi olarak iktidara el koyduklarını savlayan bu çalışmalarda, İttihat ve Terakki'nin ve özelde İttihatçıların 1908'den sonra sermayenin millileştirilmesi bağlamında gayr-i müslim ticaret çevrelerinin elindeki sermaye birikimini dönüştürerek milli bir Türk burjuvazisi yaratmaya yönelik giriştikleri milli iktisat⁴⁸ projesi dikkate alınmaz. Denilebilir ki hem İttihatçılar hem de Kemalist Cumhuriyet bu proje için uzun erimli bir mücadele sürdürmüş ve sermayeyi millileştirmiştir. Bu itibarla 1913 yılında Batı Anadolu'daki Rum Tehciri⁴⁹ ile başlayan, 1915 Ermeni Tehciri⁵⁰ ile devam eden,

⁴⁷ Hem Milli Mücadele'de hem de cumhuriyetin kuruluş yıllarında din adamlarının oynadıkları roller muhafazakâr tarihçiler ve araştırmacılar tarafından özenle vurgulanmıştır. Bu çalışmalardan bazıları için bkz., Cemal Kutay, **Cumhuriyet'in Manevi Mimarları**, ABM Yayınları, İstanbul, 2013; İsmet Çolak, **Kuva-yı İlmiye**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008; Kadir Mısırlıoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler**, 11. Baskı, Sebil Yayınları, İstanbul, 2010; Bayram Sakallı, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri**, İz Yayınları, İstanbul, 1997; Ali Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları I**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1955; Bunun dışında çok ilginç bir şekilde Mustafa Kemal önderliğindeki Milli Mücadele'nin her aşamasında O'nun yanında olan din adamlarını muhafazakar bir içerikten değerlendirmeyen çalışmalar da söz konusudur. Denilebilir ki, din ve din adamları bu çalışmalarda bağımlı bir değişken olarak ele alınmış ve her iki tarafın tezlerini kuvvetli bir şekilde dile getirmelerinde söz konusu sınıfsal yapı araçsallaştırılmıştır. Şeyhülislam Dürriyade Es- Seyyid Abdullah'ın Mustafa Kemal ve tüm kuva-yı milliyecilerin dinen idam edilmesini isteyen İstanbul fetvasına karşı Ankara Hükümeti'nin Ankara Müftüsü Börekçizade Rıfat Efendi aracılığıyla yayınladığı karşı fetva bunun en açık kanıtıdır. Milli Mücadele'de ortaya çıkan bu girift ilişki için bkz. Abdurrahman Kaplan, **İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rıfat Börekçi**, Kadim Yayınları, Ankara, 2011; Ali Kuzu, **Milli Mücadelenin Bilinmeyen Kahramanları, Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk ve Din Adamları**, Parola Yayınları, İstanbul, 2014; Hülya Küçük, **Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003; Hasan Güzel, **Konya'da Milli Mücadele'yi Destekleyen Din Adamları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988.

⁴⁸ II. Meşrutiyet'ten itibaren uygulama alanına konulan ve Cumhuriyet döneminde de sürdürülen sermayenin millileştirilmesi çabaları için bkz., Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2012, (Milli İktisat); Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, Milli İktisat, Milli Burjuvazi (1908-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995; Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001; Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar Boykotlar ve Milli İktisat (1908-1914)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, (Kitle Siyaseti).

⁴⁹ İttihat ve Terakki döneminde gayrimüslim cemaatlere yönelik olarak gerçekleştirilen zorunlu göç uygulamasının ilk örneği olan 1913 Rum Tehciri için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914**, Libra Yayınları, İstanbul, 2009; Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, (Etnisite Mühendisliği).

ardından 1924'teki Anadolu Rumları ile Yunanistan'daki Türklerin değişimi yani büyük mübadeleyle⁵¹ sürdürülen, 1934'te Trakya Yahudi Olayları⁵² ve 1942'de ülkede var olan Yahudi sermaye gruplarına karşı çıkarılan Varlık Vergisi⁵³

⁵⁰ 1915 Ermeni Tehciri Meselesi, uzun yıllardan bu yana tarihsel bir olay ve olgu olmaktan çıkmış ve sorun siyasallaşmıştır. Sorunu tehcir sırasında bir soykırım olup olmadığı bağlamında değerlendiren çalışmaların sayısı bir hayli kabarıktır. Türkiye'de Ermeni Tehciri meselesini resmi tarihin merceğinden inceleyen ve tehcir olayını sadece I. Dünya Savaşı yıllarında cephe gerisindeki güvenlik boyutuna indirgeyen çalışmalar olduğu kadar, tehcir üzerinden İttihatçıların bir etnik temizliğe gittiğini ve bununla homojen bir etnik yapı oluşturulmak istendiğini vurgulayan eserler ve çalışmalar da mevcuttur. Yine de bu konuda karşılaştırmalı bir analiz yapabilmek için fikir vermesi açısından aşağıdaki araştırmalara ve yayınlara bakılabilir: Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 12. Baskı, Babiali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2004; Azmi Süslü, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009; Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler, Sürgün ve Göç**, TTK. Yayınları, Ankara, 2004; Hikmet Özdemir, **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler (Dördüncü Ordunun İnsanı Yardımları)**, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009; Ahmet Refik Altınay, **İki Komite İki Kıtla, Kafkas Yollarında**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Taner Akçam, **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması, Sessizlik, İnkâr, Asimilasyon**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Taner Akçam, **'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, 3. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014; Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005; Fahri Aral (Yay.Haz.), **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, 23-25 Eylül 2005**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011; Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler, Cemaat-Birey-Yurttaş**, Fahri Aral (Yay. Haz.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

⁵¹ Yunanistan'da yaşayan Türklerle Milli Mücadele'den sonra Anadolu ve Trakya'da kalan Rum nüfusun karşılıklı olarak yer değiştirmesi Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan ikili antlaşmayla çözüme kavuşturuldu. Mübadele İstanbul'da meskün Rumlarla Batı Trakya Türklerini değişimden muaf tutuyordu. Bu gelişmeler için bkz., Kemal Arı, **Büyük Mübadele/Türkiye'ye Zorunlu Göç**, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014; İhsan Tevfik, **İnsan ve Mekan Yüzüyle Mübadele 1923'ten Bugüne Zorunlu Göç**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014; İbrahim Erdal, **Mübadele/Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1925)**, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.

⁵² 1934'te Trakya'da Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Lüleburgaz'da meskun Yahudilere yönelik olarak çıkan olaylar ve bölgeden Yahudi nüfusunun tahliyesiyle ilgili olarak bkz., Rifat N. Bali, **1934 Trakya Olayları, Milli Olan Her şey Bizimdir**, Libra Yayınları, İstanbul, 2012; M. Çağatay Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 246-265.

⁵³ Varlık Vergisi Milli Şef döneminde hükümetin savaş yılları içerisinde uyguladığı bir servet vergisi idi. Amaç, savaş ekonomisi içinde vergilendirme yoluyla varlıklı kesimlerden vergi toplamaktı. Başlangıçta sermaye birikimine sahip herkes için çıkarılan bu vergi bir süre sonra uygulamada sadece varlıklı Yahudi ailelerine ve şirketlerine yöneldi. Bununla birlikte vergi toplama amacından saparak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Yahudi yurttaşların gelir durumuna bakılmaksızın tümüne teşmil edildi. Ağır vergileri ödeyemeyen birçok Yahudi, Erzurum Aşkale'deki çalışma kamplarına gönderildi. II. Dünya Savaşı yılları içinde uygulanan Varlık Vergisi ile ilgili olarak bkz., A. Başer Kafaoglu, **Varlık Vergisi Gerçeği**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005; Cahit Kayra, **Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi, Tepkiler ve Yanıtları**, Genişletilmiş 5. Baskı, Tarihçi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2015; Ali Sait Çetinoğlu, **Varlık Vergisi 1942-1944, Ekonomik ve Kültürel Jenosid**, Belge Yayınları, İstanbul, 2009; Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Doğan Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009; Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Hüseyin Perviz Pur, **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, Eren Yay, İstanbul, 2007; Rifat N. Bali, **The Wealth Tax (Varlık Vergisi) Affair-Documents From the British National Archives**, Libra Yayınları, İstanbul, 2012.

uygulamalarıyla tecessüm eden ve en nihayetinde 6-7 Eylül 1955'te⁵⁴ ve 1964'te Kıbrıs meselesi⁵⁵ temellendirilerek İstanbul ve İzmir'deki Rum nüfusun ve sermaye birikiminin çözülmesiyle sonuçlanan olaylar dizgesi etnik, iktisadi ve siyasi bağlamda bir imparatorluktan ulus-devlete geçişin kuruluş sancıları ve kurumsallaşma dinamikleriydi. Bütün bu olayların, bir dizi toplumsal travmaya ve trajedilere yol açtığı aşîkârdır. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki 1913 ve 1915 tehcirleri bir imparatorluk çözülürken uygulama alanına konulmuş devlet refleksleriydi. 1924 mübadelesi ve 1934 Trakya Olayları ise yeni kurulan devletin demografik ve kültürel olarak homojen bir ulus yaratma politikalarının bir ürünüydü.

⁵⁴ 6-7 Eylül Olayları Demokrat Parti iktidarı döneminde ortaya çıkmıştır. Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve Rumlar tarafından bomba konulduğu ile ilgili haberin, ertesi gün İstanbul'da yayınlanan DP'ye yakın yayın organlarından Ekspres Gazetesi'nde DP taraftarı Mithat Perin tarafından manşetten verilmesiyle olaylar bir çığ gibi büyümüştür. Başta İstanbul ve İzmir olmak üzere Rumlara ait mağazalar ve dükkânlar yağmalanmıştır. İzmir Fuarı'ndaki Yunan Pavyonu yakılmış ve yine İzmir'deki Yunan konsolosluğu tahrip edilmiştir. Olaylardan ülke içerisindeki sosyalistleri sorumlu tutan dönemin iktidarı 6-7 Eylül Olayları'nın tahrikçisi olarak gördüğü ve aralarında Aziz Nesin, Asım Bezirci, Kemal Tahir, Müeyyed Boratav, Nihat Sargın ve Hasan İzzettin Dinamo gibi yazarların da bulunduğu pek çok kişiyi tutuklamıştır. Aslında MAH yani Milli Emniyet Hizmetleri Dairesi tarafından soğuk savaşın bu en cafcıflı döneminde sürekli takip ve gözetim altında tutulan bu yazarların olayların yönlendiricisi olduğu şeklindeki suçlama yersizdi. Nitekim bu doğrultuda tutuklanan 67 kişi 1955 yılının Aralık ayında serbest bırakıldılar. Hükümet bu olayla bir taşla iki kuş vurmak istemişti: hem olaylardaki sorumluluğunu üzerinden atmak hem de ülke içerisindeki muhalif yazarları olayların sorumlusu gibi göstererek onları tasfiye etmek. Nitekim 27 Mayıs 1960'tan sonra kurulan Yassıada Mahkemeleri sırasında olayın içyüzü aydınlatılmış ve 6-7 Eylül'ün dönemin iktidarı DP tarafından tertip ve düzenlendiği belgelenmiştir. Bununla birlikte olayların Kıbrıs politikası nedeniyle İngiltere tarafından da teşvik edildiği son yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. İngiltere, Türkiye ile Yunanistan arasında bir çekişme yaratarak Kıbrıs üzerindeki taleplerini ve oradaki askeri üstlerini uygun koşullarda kullanabilme amacıyla bu olaylarda rol oynamıştır. Olaylar sonucunda Türk makamlarına göre üç, yabancı kaynaklara göre on beş kişi yaşamını yitirmiş, yüzlerce kişi de yaralanmıştır. Başta İstanbul, İzmir ve Ankara olmak üzere Rumlara ait pek çok kilise ve ibadet yerlerine saldırı düzenlenmiş ve bunun sonucunda ibadet yerleri tahrip edilmiştir. Mahkeme sürecinde olayların tahrikçisi olarak Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti ile Milli Amele Teşkilatı ve İstanbul Yüksek Okulu Talebe Birliği'nin rol oynadığı tespit edilmiştir. Tempo Dergisi'nin Haziran 1991 sayılı nüshasında emekli Orgeneral Sabri Yirmibeşoğlu 6-7 Eylül olaylarının hükümetin ve devletin bilgisi dahilinde Özel Harp Dairesi'nce düzenlendiğini "6-7 Eylül de bir özel harp işiydi ve muhteşem bir örgütlenmeydi. Amacına ulaştı." şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir. Bkz., Gürhan Gürcan, **6-7 Eylül 1955 Olayları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006; Hüseyin Ağun, **Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası, 1950-1960**, Demokrat Kulübü Yayınları, Ankara, 1997; Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Dilek Güven, "6-7 Eylül Olayları ve Faileri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:141, İstanbul, 2005, ss. 38-49; Uygur Kocabaşoğlu, "6-7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar Tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Cilt:14, Sayı:81, İstanbul, 2000, ss.45-49; M. Hulusi Dosdoğru, **6-7 Eylül Olayları**, Bağlam Yayınları, Ankara, 1993; Rifat N. Bali, **6-7 Eylül Olayları: Tanıklar, Hatıralar**, 4. Baskı, Libra Yayınları, İstanbul, 2012; Emine Gürsoy Naskali (Yay. Haz.), **6-7 Eylül Olayları Davası/Yassıada Zabıtları II**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2007; Arzu Kılıçdere, "İzmir'de 6-7 Eylül Olayları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:8, İstanbul, 1998, ss.34-41; Hasan İzzettin Dinamo, **6-7 Eylül Kasırgası**, May Yayınları, İstanbul, 1971.

⁵⁵ Rıdvan Akar, **İstanbul'un Son Sür günleri**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Bununla birlikte, 1942 Varlık Vergisi II. Dünya Savaşı yıllarında savaş ekonomisi kurallarını uygulayan, başta ekmek olmak üzere halkın kullandığı temel tüketim maddelerinin karne ile satıldığı bir dönemde karaborsa, ihtikâr ve vurgunculuk yaparak zenginleşen savaş zenginlerinin çoğaldığı bir ortamda uygulandı. 6-7 Eylül 1955 olayları ve 1964 gelişmeleri ise 1946'dan sonra iç ve dış politikada kapsamlı bir yön değişikliğine giden Türkiye koşullarında gerçekleşti. Truman doktrini ve Marshall yardımlarıyla II. Dünya Savaşı sonrası oluşan Soğuk Savaş koşullarında Sovyet tehdidine karşı Batı ittifakı içerisinde yer alan Türkiye, 1951'de Kore'ye asker göndermiş, 1952'de de Nato üyeliğine kabul edilmişti. Anılan olaylar, İttihatçılıktan Cumhuriyete etnik saflık, kültürün ve toplumsal yapının homojenleştirilmesi ve sermayenin millileştirilmesi gibi kavramsallaştırmalarla sürekli analiz edilse de bu olayları hazırlayan sosyal, ekonomik ve siyasal dinamikler birbirlerinden oldukça farklı nedenselliklere dayanır. Dolayısıyla süreç içerisinde meydana gelen tarihsel durum ve olaylar arasında bağlantılar ve süreklilikler kurulabileceği gibi her tarihsel durum ve olayın kendi özgül koşulları içinde değerlendirilmesi gerektiği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Hem II. Meşrutiyet'in hem de Cumhuriyet'in dayandığı toplumsal dinamikler meselesi ise modernleşme perspektifinden yazılan, liberal ve muhafazakâr versiyonlarını her zaman görmeye alışkın olduğumuz tarihçilik formları tarafından deforme edilmeye ve böylelikle söz konusu yapısal iki önemli değişim süreci etkisizleştirilmeye çalışılmaktadır. Tarihsel olarak Türkiye'de ortaya konulan her şeyi devlet merkezli bir bakış açısından açıklayarak genellemeler üreten bu yaklaşımlara göre iki yüzyıllık Türkiye tarihi "*devlet için, devlet tarafından, devlete rağmen*" argümanının dar kalıplarına sıkıştırılmıştır. Söz konusu eserlerin tümünde geçerli olan sav; devlet ve aydınlanmış bürokratik elitlerin toplumsal dinamiklerin oluşmadığı bir ortamda devreye girip toplumu ve devleti modernleştirmeleri düşüncesinden hareket eder ve Türkiye'de her şeyin yukarıdan aşağıya tepeden inme bir yöntemle gerçekleştirildiğini ifade eder. Türkiye'nin yaklaşık iki yüzyıldır süren çağı yakalama, muasır olma serüveni bir devlet fetişizmi eksenine indirgenerek yapılan bu çalışmalar sınıf gerçeğini, toplumsal yapı dinamiklerini ve uzun erimde sosyolojik değişme parametrelerini dışlar. Örneğin II. Meşrutiyet'le ilgili ülkemizde öncü çalışmalar yapmış Tarık Zafer Tunaya'nın "*Sayısı ne olursa olsun hürriyetin*

ilanı aşağıdan yukarıya bir hareket hattına sahip olmuştur. Bu müşahede kendisinden önceki ıslahat olaylarıyla kıyaslanınca elde edilebilir.”⁵⁶ şeklindeki sözleri hiç dikkate alınmadan bütün İttihatçılar, Selanik’teki Üçüncü Ordu karargahındaki subaylarla özdeşleştirilir. Oysa 1889’daki kuruluşundan itibaren tek bir İttihat ve Terakki yoktur. Buna ek olarak kendilerine Jön Türk denilmiş olmasına rağmen bu hareketin aktörleri bilindiği gibi sadece Türklerden oluşmuyordu. Jön Türk hareketinin içinde “Kendi etnik ve dinsel bağlılıkları çerçevesinde geliştirdikleri ulusal amaçlarını Osmanlı yönetiminin istediği siyasal bağlılıkla uzlaştırma mücadelesi içinde bulunan Araplar, Rumlar, Museviler, Ermeniler, Bulgarlar, Ulahlar ve diğer ulusal grupların da üyeleri bulunuyordu. Bu üyeler aynı zamanda Jön Türk hareketinin de bir parçasıydı. Hürriyet’in ilanı Osmanlı toplumunda çağdaş anlamda bir siyasallaşma süreci başlattı. Süreç içerisinde hemen her sosyal ve etnik/ dinsel grup veya bunların alt birimleri bir cemiyet çerçevesinde güvenlik veya kendini ifade duygusu aramış ve bulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan Osmanlı İmparatorluğu’nun kozmopolit yapısını yansıtan eski ve yeni grupların katıldığı çok dinli, çok uluslu, çok partili seçim kampanyaları sonucunda oluşturulmuştur. İşkodra’dan Basra’ya kadar uzanan bir sahne içinde Osmanlı parlamentosuna girmek için yarışan farklı hedef ve beklentileriyle Türkler, Rumlar, Araplar, Arnavutlar, Bulgarlar, Sırlar, Emeniler, Yahudiler, Müslümanlar, Hristiyanlar, sosyalistler, liberaller, ayrılıkçılar, merkezîyetçiler ve adem-i merkezîyetçiler gibi kümelenmeler bulunmaktadır. Süreci hiçbir grubun ve karşıtlığın tek başına belirlemediği ortadadır.”⁵⁷

Bu anlamda denilebilir ki cemiyet kurma ve bu cemiyetin tüzüğünün belirlediği sınırlar içerisinde kalarak sivil talepleri öne çıkarma mantığı II. Meşrutiyet’in Türk demokrasisine bir armağanıdır. Farklı toplumsal kesimlerden ve dinamiklerden binlerce insan bu cemiyetlerde örgütlenerek taleplerini gerek basın yoluyla gerekse değişik eylemlerle dile getirmişlerdir. “Efkar-ı umumiye” denilen kamuoyu bu örgütlenmeler neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra İttihatçılar kitleleri kendi düşün ve ideolojileri çerçevesinde mobilize edebilmek amacıyla toplumsal seferberlik adını verebileceğimiz bir yöntemi de pratiğe dökmekten

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet’in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 8.

⁵⁷ Fevzi Demir, “Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, (Der. Ferdan Ergut), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 243-244.

çekinmemiştir. Resmi tatiller, seremoniler, semboller, bağış kampanyaları, ianeler, marşlar, kulüpler gibi çeşitli kamusal seferberlik örüntüleri sonucunda 1908 Devrimi, daha çok kitleleri sadakat ve rıza beyanı kertesinde tutan, kalabalıkları pasif ve edilgen bir halde tutmaya çalışan klasik Osmanlı cemiyet zihniyetini, kitlelerin doğrudan kamusal alanda harekete geçirildiği ve seferber edildiği bir tarza dönüştürmüştür. Böylelikle kitlesel yürüyüşler, mitingler, gösteriler, sokak eylemleri ve boykotaj gibi toplumu mobilize eden sivil toplum hareketleri 1908’le birlikte siyasetin en önemli araçlarından birisi haline gelmiştir.⁵⁸

Burada tez olarak şu düşünceler ileri sürülebilir: bir taraftan İttihatçılarca uygulama alanına konulan ve yukarıdan aşağıya bir şekilde toplumsal seferberlik uygulamalarıyla yaygınlık kazanan bir yöntem, ama diğer taraftan da aşağıdan yukarıya doğru bir toplumsal hareketlilik ve mobilizasyonun doğuşu iç içe geçerek bir sentez oluşmuştur. Bir başka ifadeyle söylenilecek olunursa sadece biçim, özü etkilemekle kalmamış, öz de biçimi etkilemiştir. 1908’le birlikte artık farklı toplumsal kesimler, genişleyen kamusal alan içerisinde kendilerini ifade etme olanağı bulmuşlardır. Gerçekten de *“1908 Devrimi’nin hemen sonrasının politik bir kargaşa dönemi olarak hatırlanmasının en önemli sebebi ise toplumun çok farklı sosyal ve etnik kesimlerinin kendi seslerini gür bir şekilde çıkarmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Her toplumsal kesimin kendi politik meselelerini tartıştığı bu ortamın en bariz görünen veçhesi ise sokaklarda yapılan eylemlerdi. Nitekim 1908 Devrimi’nin ilk iki ayı içerisinde yapılan ve zaman zaman “taşkınlık” olarak tanımlanmış kitle gösterileri ve kutlamaların ardından en önemli toplumsal olay olarak işçi grevlerinin gelmesi buna en güzel örnektir. Tarihte hiçbir devrim tek bir sosyal sınıfın tek bir politik grubun mutlak hâkimiyetinde değil, farklı sınıf ve politik örgütlerin birbirleriyle ittifak ve rekabet ettikleri bir toplumsal ortamda gerçekleşmiştir. 1908 Devrimini devrim kılan da 23 Temmuz 1908 gününün ardından ortaya çıkan bu toplumsal durumdur.”*⁵⁹

⁵⁸ Y. Doğan Çetinkaya, (Kitle Siyaseti), s.16.

⁵⁹ Y. Doğan Çetinkaya, s. 17; Zafer Toprak, “Hürriyet, Musavat, Uhuvvet, ‘Her Yerde Bir Politika Tufanı Var’”, **Manastırda İlan-ı Hürriyet 1908-1909, Fotoğrafçı Manakis Biraderler**, Roni Margulies (Yay. Haz.), Yapı Kredi Bankası Yayınları (YKY), İstanbul, 1997, ss. 9-13; Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:78, Sonbahar 1998, ss.187-209; Cem Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Çalışma Hayatına Bakışlar: Gümrük Hamalları Grevi Örneği”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Eylül 2013, ss. 539-548; Cem Doğan,

İttihatçılar içinde Teşkilat-ı Mahsusacı olarak tanımlanan, Doktor Bahattin Şakir ki-Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Ermeni Tehcir'inde rolü olduğu gerekçesiyle Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbi Örfisi tarafından idama mahkûm edilince Berlin'e kaçmış ve orada Ermeni terör örgütleri tarafından şehit edilmiştir- bu durumu şu sözlerle ortaya koyar: *“İnkılab-ı Kebir-i Osmani 1293'te olduğu üzere ne ekâbir-i ümmet ve rical-i devletin himmetiyle yukarıdan aşağıya in'itaf etmiş ve nev-zühur bir hurşid-i füyuzat ve ne de tamamen aşağıdan yukarıya doğru vuku bulmuş bir infidaktır. Hâlbuki efkâr ve amalleri yalnız endişe-i selamet-i vatani takib-i hukuk-ı beşer incizab-ı fıkri-adalet ve hürriyet ve uhuvvet ve musavaat olan münevver'ül efkâr kısm-ı milleten feyzan eden bu fıkri-inkılap yukarı ve aşağıya kuvvetli ve daimi cereyanlar yaparak envâr-ı hürriyet ve füyuzatını her iki cihette istiktab ettirerek atide selamet ve teali-i mülk ve milleti, aşağıda hukuk-ı insaniyeyi temin eylemek üzere bulunmuştur.”*⁶⁰

Bu itibarla diyebiliriz ki II. Meşrutiyet, oluşturduğu bu toplumsal taban ve örgütlenme pratiği ile Cumhuriyet'in kuruluşundaki toplumsal örgütlenmenin referansını oluşturmuş ve 30 Ekim 1918'de Mütarekename'nin imzalanmasının ardından Anadolu ve Trakya'da oluşan reddi-işgal, reddi-ilhak ve müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin kurulmasının alt yapısını hazırlamıştır. Nitekim İttihatçıların, toplumsal seferberlik projeleriyle anlam kazandırdıkları ve Anadolu'nun tüccar, esnaf ve eşrafiyla oluşturdukları toplumsal ittifak zemini, Milli Mücadele'nin toplumsal tabanının hazırlayıcısı olmuş ve bu doğrultuda mütarekenameden sonra kurulan cemiyetler, Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs'ta Anadolu topraklarına ayak bastığında O'na dağınık da olsa bir toplumsal taban sunabilmişlerdi. Keza itttihatçıların gazete çıkararak “efkâr-ı umumiyyeyi tenvir etmek” amaçlı projeleri Milli Mücadele'nin başında kurulan cemiyetlere de sirayet etmiş ve her müdafaa-yı hukuk cemiyeti öncelikle bir yayın organı çıkararak kamuoyu oluşturmak istemiştir. Böylelikle temsil, meşruiyet ve seçim konusunda hayli önemli bir geleneğin temsilcileri olan cemiyetler, Milli Mücadele boyunca topladıkları Erzurum, Sivas,

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri ve Tatil-i Eşgal Kanun-ı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2010.

⁶⁰ Erol Şadi Erdinç ve Faruk İlhan, “Şura-yı Ümmetten Seçmeler”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:128, İletişim Yayınları, Ağustos 1994, s. 38; **Haftalık Şura-yı Ümmet**, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Vesaik-i Tarihiye: 6”, No:205, 14 Kanun-ı Sani, 1325/27 Ocak 1910; Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı**, İmge Yayınları, Ankara, 1999, ss. 254-255.

Edirne, Lüleburgaz, Pozantı, Alaşehir, Balıkesir ve Nazilli kongreleri ile Milli Mücadele'nin “*halklı*” bir savaş olduğunu adeta ispat etmek istemişlerdir. Bu nedenle, “*Cumhuriyet, asker-sivil bürokratlar tarafından kuruldu. Askeri vesayet, hem İttihatçıların hem de cumhuriyetçilerin ortak tavrıdır.*” şeklinde ortaya konulan ve yıllardır sürdürülen bu analizler, 21. yüzyılın şafağında, gelişen ve değişen sosyal bilimlerin ışığında, yeni parametrelerle ve kavramsallaştırmalarla aşılacak zorundadır.

Sonuç olarak bu araştırmanın söylemek istediği; hem 1908 hem de 1923 hareketlerinin, 20. yüzyılda Batı modernitesinin evrimci bir döneme girdiği yani Fransız İhtilali, 1830 ve 1848 İhtilalleri ve 1871 Paris Komünü gibi devrimci eylemlerinin törpülandığı bir dönemde, Doğu'da ortaya çıkan devrim hareketleri içinde özgün bir yere sahip olduklarıdır. Her iki devrimi gerçekleştirenlerin zihniyet dünyalarının batının 19. yüzyıldaki tekâmülcü filozoflarının düşüncelerinden etkilendiği bir gerçek olsa da düşünce eyleme geçtiğinde yani, nazariye fiiliyata dönüştüğünde hem 1908 hem de 1923 devrimci bir içerik kazanmıştır. Hiç kuşkusuz bu devrimci eylem çizgisini de belirleyen 19. ve 20. yüzyıl başlarında Türkiye'nin içinde bulunduğı sosyal ve ekonomik koşullardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden 1908 ve 1923'e Bakmak

Bir toplumsal, siyasal olayın ya da hareketin tarihsel uzam içinde başka yerlerde, mekânlarda ve kentlerde ortaya çıkan hareketlerle karşılaştırmalı analizinin yapılması 20. yüzyıl tarih yazıcılığının ürünüdür. Tam da 1929 büyük dünya ekonomik krizinin baş gösterdiği bir ortamda Fransa'da Annales ekolü ile modern tarihçiliğin gündemine giren bu yeni tarihçilik yaklaşımı farklı toplumlardaki kurumları, ideolojileri, yaşam tarzları ve fikirleri analiz eder. Bu bağlamda aynı ülkede ya da kentte farklı zamanlardaki özellikler de karşılaştırılabilir. Son tahlilde; uygarlıklar, kurumlar, toplumsal hareketler, devrimler, azınlıklar, göçmenler vb. birçok şey karşılaştırmalı tarihin konusu içine girer.⁶¹

20. yüzyıl modern tarih yazıcılığına Fransa'da Annales⁶² ekolü ile giren bu yöntemin modern Türk tarihçiliğindeki izleri yenidir. Bu doğrultuda denilebilir ki, 1960'ların ortalarında Türkiye'de hâkim sosyal bilim geleneğinin ve doğal olarak da tarih ve tarihçiliğin, hem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını hem de erken cumhuriyet döneminde ortaya çıkan değişim ve dönüşümleri Marksist gelişme yasalarıyla açıklama ve analiz etme uğraşları ülkemizdeki karşılaştırmalı tarih çalışmaları arasında ilk örnekleri oluşturdular. Bu dönemde, başta sosyologlar, iktisat tarihçileri ve tarihçiler olmak üzere girilen yoğun entelektüel tartışma ortamında⁶³ üretilen Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımları,⁶⁴ Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısının feodal

⁶¹ Nedim Yalansız, "Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 2/9, 2009, s. 493.

⁶² Annales Ekolü ve modern tarihçiliğe etkisi için bkz., Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Ekolü**, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002; François Dosse, **Ufalanmış Tarih**, Çev. Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008; Ali Boratav (Der.), **Annales Okulu İzinde Tarih ve Tarihçi**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.

⁶³ Bu dönemde Türk sosyal bilim çevrelerinde hakim olan zihniyet ve tartışma ortamı için bkz., Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyasının Bunahımı**, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2014.

⁶⁴ 1960'larda Türk düşünce dünyasında yoğun olarak tartışılan Asya Tipi Üretim Tartışmaları (ATÜT) için bkz., Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, Marksist Üretim Tarzı Kavramı**, YKY Yayınları, İstanbul, 2003; Suavi Aydın ve Kerem Ünüvar, "ATÜT Tartışmaları ve Sol", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Sol**, Tanıl Bora ve Murat Gültegingil (Ed.), Cilt:8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 1082-1089.

ve yarı-feodal olduğu tezleri⁶⁵ ile “az gelişmişlik”, “geri kalmışlık” ve “yarı sömürgeleşme” gibi⁶⁶ daha çok klasik Marksist literatürün öne çıkardığı kavramsallaştırmaların Türkiye’nin yakın geçmişine uyarlanmasıyla birlikte anılan yıllarda karşılaştırmalı tarih çalışmaları alanına ilişkin geniş bir külliyat oluşmaya başladı. Yine aynı Marksist epistemolojiden hareket edilerek bu dönemde özellikle sol entelijansiya arasında üretilen “milli demokratik devrim” ve “kesintisiz-sürekli devrim” tezleri;⁶⁷ henüz “modernleşme paradigması”⁶⁸ ve “bağımlılık kuramı”⁶⁹ ile

⁶⁵ Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015; Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri, (8-10 Haziran 1973) Metinler/Tartışmalar**, Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Mars Matbaacılık, Cilt:13, Ankara, 1973, ss. 1-32; M. Fuad Köprülü, “Orta Zaman Türk İslam Feodalizmi”, **Belleten**, Cilt: V, Sayı:19, Ankara 1941, ss., 319-334; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995; Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Servaj Var mıydı?”, **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:78, Nisan 1956, ss. 54-60; Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.

⁶⁶ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 12. Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 1995; Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Cilt:1-2-3, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976; A.D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, İstanbul, 1979; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni, Dün, Bugün,Yarın**, Cilt:1-2, Cem Yayınları, İstanbul, 1973.

⁶⁷ Bu dönemde yoğun olarak tartışılan “milli demokratik devrim” ve “kesintisiz-sürekli devrim” tartışmaları ile ilgili bilgi için bkz., Elçin Ateşoğlu, **Türk Siyasal Yaşamında Milli Demokratik Devrim**, Yeniden Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006; Josef V. Stalin, **Milli Demokratik Devrim**, Çev. Şule Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1977; Mustafa Şener, **Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset**, Yordam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015; Mahir Çayan, **Kesintisiz Devrim I**, İlkeriş Yayınları, Ankara, 2008.

⁶⁸ Modernleşme paradigması özellikle 1980’lerin başından itibaren Türk sosyal bilim çevrelerine hâkim olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki değişim ve yapısal dönüşümleri batı dünyasının 16. yüzyıldan itibaren yaşadığı Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile demokrasi, insan hakları, kadın hakları, kentleşme, eğitim, toplumsal iş bölümü, sivil toplum, endüstriyalizm gibi parametrelere indirgeyen bu determinist yaklaşımın izleri, sosyal bilim dünyasında bugün de yoğun olarak görülmektedir. Hayli yoğun bir külliyata sahip modernleşme-modernizm ve Türk tarihi çalışmaları ile ilgili bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK. Yayınları, Ankara, 2000 (Türkiye’nin Doğuşu); Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Sait Kızıllırmak (Yay.Haz.), 2. Baskı, İletişim Yayınları, 1996 (Modernleşen Türkiye); Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, 8. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, (Türkiye’nin Oluşumu); Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı/ Eleştirel Bir Giriş**, 2. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2011; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Ed.) **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Çev. Nurettin Elhüseyni, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014; Ufuk Özcan ve Ertan Eğribol (Ed.), **Türkiye’de Modernleşme, Batılılaşma Yerine Küreselleşmenin İkamesi**, Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013; François Georgeon, **Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Çev. Ali Berktaş, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2013; Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Paul Dumont ve François Georgeon (Ed.), **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Çev. Ali Berktaş, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999; Ejder Okumuş, Mustafa Avcı ve Ahmet Cihan, **Osmanlı Devletinde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ark Kitapları Yayınları, İstanbul, 2006; Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayınları, İstanbul, 1997; Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin modernleşmesi**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015; Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher (Der.), **Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012; Şerif

“dünya sistemi” gibi 1980’lerin başında Türk sosyal bilimcilerini derinden etkileyecek kuramların olgunlaşmadığı bir ortamda Türk düşünce dünyasının mottoları oldular. Bu kavramsallaştırmalar çerçevesinde anılan dönemde yani, 1960’ların ortaları ile 1980’li yıllara kadar gelen süreçte sosyal bilim araştırmalarında çığ gibi büyüyen ve yayınlandıkları dönemde her biri bu tartışmalara müthiş bir zenginlik katan sosyal bilim dergilerini⁷⁰ de zikretmek gerekir.

Bununla birlikte, ülkemizde dünyaya yön vermiş devrim hareketlerinin karşılaştırmalı analizinin yapıldığı çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu analizlerde göze çarpan en önemli özellik, her ne kadar Batı düşünce hegemonyasının bir eleştirisini içerseler de son tahlilde Batı’yı merkeze alan çalışmalar bütünü olarak karşımıza çıkmalarıdır. Hiç kuşkusuz 19. yüzyıl, devrimler çağıdır ve dünyadaki devrimci hareketlerin bu çağa damgasını vuran entelektüel birikimden ve fikri

Mardin, **Türk Modernleşmesi, Bütün Eserler 9, Makaleler 4**, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (Ed.), 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Abdülkadir İlgen, **Türk Modernleşmesi, Zihniyet İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014; Selçuk Esenbel, **Japon Modernleşmesi ve Osmanlı, Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015; Murat Belge, **Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Andrew Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, Çev. Tuncay Birkan, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002; Serpil Sancar, **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 2000; Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

⁶⁹ Bağımlılık kuramı, özellikle batı tipi modernleşme süreçlerine maruz kalmış ülkelerdeki zihniyet karmaşasını ve batılı ülkelerin bu ülkelerle olan ilişkilerini cepheden eleştiren bir teoridir. Yine, İmmanuel Wallerstein’in geliştirdiği “dünya sitemi” teorisine göre dünyada merkez (core), çevre (periphery) ve yarı-çevresel (semi-periphery) ülkeler arasındaki ilişki ekonomik bağımlılıktır. Bu ekonomik bağımlılık bir süre sonra çevre ülkelerin merkez ülkelere siyasi olarak da bağımlılığını üretir. Bağımlılık kuramı ve dünya sistemi Samir Amin, İmmanuel Wallerstein, Fernando Cardoso, Andre Gunder Frank gibi akademisyenler tarafından işlenmiş, Türkiye’de ise Çağlar Keyder, Reşat Kasaba, Huricihan İslamoğlu gibi sosyal bilimciler tarafından Türkiye tarihine uyarlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., M. Asım Karaömerlioğlu, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/ Türkiye Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 91, (Kış) 2001-2002, ss. 81-99; İmmanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi**, Ali Özcan (Ed.), Çev. Latif Boyacı, Cilt: 1-2, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005; Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev. Sabri Tokay, Yurt Yayınları, İstanbul, 1987; Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi/Ondokuzuncu Yüzyıl**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993; Charles Ragin ve Daniel Chirot, “İmmanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, **Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, Theda Skocpol (Ed.), Çev. Ahmet Fethi, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 276-313; Huricihan İslamoğlu İnan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991; Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

⁷⁰ Anılan dergiler arasında Yön, Devrim, Yapıt, Toplum ve Bilim özellikle zikredilmelidir. Bkz. Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1986; Gökhan Atılğan, **Yön-Devrim Hareketi/ Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar**, 2. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.

altyapıdan etkilenmemesi düşünülemez. Buna paralel olarak 1789 Fransız İhtilali, 1830 ve 1848 ihtilalleri ya da 1871 Paris komününün içlerinde taşıdıkları evrenselci iddia dolayısıyla ithal edilmemeleri gibi bir durum savunulamaz. Nitekim 19. yüzyıl sanayi devriminin ve o sürecin olgunlaştırdığı kapitalizm, sosyalizm, liberalizm, pozitivizm, solidarizm vb. evrenselcilik iddiası taşıyan mega-üst anlatılar sadece sanayileşmiş batı ülkelerini etkilemekle kalmamış, çevre ülkelerin aydınlarını da derinden etkilemiştir. Örneğin, Türkiye’de hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet özü itibarıyla Fransız burjuva devrimi ile ilişkilendirilir.⁷¹ Bu itibarla etkileşimler, hem 1789’un bizatihi kendisi üzerine hem de 19. yüzyıl Fransa’sının geçirdiği değişimler üzerinden formüle edilir. Bu yaklaşımın ülkemizdeki önemli temsilcilerinden birisi olan Zafer Toprak’a göre; II. Meşrutiyet’in halkçılığı, popülist uygulamaları, solidarist ve korporatist eğilimli pratik çözümleri, III. Cumhuriyet Fransa’sının ve iktidardaki Radikal Parti’nin 23 Temmuz 1908 hareketine yansımalarıdır.⁷² Bu bağlamda, 1908 II. Meşrutiyeti ile 1923 Cumhuriyet dönüşümlerinin içlerinde taşıdıkları değerler manzumesi, 1789’la ve onun yarattığı sonuçlarla analojik bir bağ kurularak analiz edilir. Sonuç olarak, devlet ve sivil toplum ilişkisi Gramscien bir anlayışla “tarihsel blok”⁷³ indirgenir ve 200 yıllık süreç aydınlanmış bürokratik elitlerin devlet kurtarma (1908) ve devlet kurma (1923)⁷⁴ misyonlarıyla “tepeden inme devrim” ve “otoriter modernleşme” kuramlarıyla sabitlenir.

1.2. Modernleşmenin Türevleri Ölçeğinde Türkiye Yakın Tarihini Okumak

Moderleşme kuramı ölçeğinden ortaya çıkan yakın tarih okumalarının önemli ayırt edici özelliklerinden birisi “modernleşmenin türevi olarak modernleşme” diye

⁷¹ Cenk Reyhan, “Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve”, **Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı:2, (Yaz) 2008, ss. 121-122.

⁷² Zafer Toprak, “II. Meşrutiyette Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat”, **Osmanlı**, Güler Eren (Ed.), Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 571.

⁷³ Gramsci’ye göre kapitalist rejimin kuruluşunda “rıza” ve “onay” mekanizmalarının işlerliğini devletle bütünleşik bir rol oynayan “organik aydınlar” sağlar. O’na göre aydınlar bir üretim biçiminin kuruluşu sırasında ve kurumsallaştıktan sonraki devamlılığında önemli roller üstlenir. Gramsci’ye göre bu bağlamda siyasal toplum yani devlet ile sivil toplum iç içe geçer. Bu iç içeliğin en önemli aktörleri organik aydınlardır. Organik aydınlar ürettikleri kültür sermayesi ile devletin yeniden üretimine devamlılık sağlarlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Antonio Gramsci, **Hapishane Defterleri**, Çev. Ekrem Ekici, Cilt:1-4, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

⁷⁴ Bülent Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, 10. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.

sabitlenilebilecek olan kuramsal yaklaşımlardır. Batıda özellikle 1970’li yıllarda başlayıp günümüzde artan ivmeyle devam eden modernite ve modernizm eleştirileri ile post-modernizm ve yapısalcılık tartışmaları, Türkiye’de sosyal bilim çevrelerinde modernleşmeyi bir özne olarak ele alan ve Türkiye tarihini bu kuramsal çerçeveden okuyan çalışmaları bir nebze olsun azaltsa da bu sefer de “modernitenin türevleri olarak modernleşme” diyebileceğimiz yeni bir yaklaşım inşa edilmeye çalışılır. Türkiye’de özellikle geleneksel ve muhafazakâr çevresel aktörlerin 1950’den bu yana iktidar alanının içine dahil olmalarıyla başlayan ve sosyal bilimlerdeki akademisyenlerin önemli bir bölümünü derinden etkileyen bu süreç, kuramsal olarak modernleşmeyi bu kez de sıfat ön-ekli değerlendiren çalışmaların eksenini belirler. Bu doğrultuda Binnaz Toprak’ın “endişeli modern”⁷⁵, ve İlhan Tekeli’nin “utangaç”, “köktenci”⁷⁶ gibi sıfatlarla ve dönemselleştirmelerle ele aldıkları kavramsallaştırma denemeleri son tahlilde Türkiye yakın tarihini yine modernleşme parametreleri üzerinden çözümleme çalışmaları olarak karşımıza çıkar.

Bütün bu literatürün toplamda bize söylediği şey ise toplumsal dinamiklerden arındırılmış, kendisini hep dışsal etkileşimlere göre tanımlayan bir özne konumuna indirgemiş ve konjonktürel olarak sosyal bilim çalışmalarını hep dış dünyada üretilen kavram ve terminoloji öbekleri üzerinden değerlendirmiş bir entelijansiyanın Türkiye’de varolagelmiş olmasıdır. Tanzimat’ın Tercüme Odası’ndan doğmuş Türk aydını bütün çözümlemelerini batıdan ithal ettiği terminolojik çerçeve ile açıklama uğraşısı içine girmiş ve hareketinin yönünü hep ‘devlet’ belirlemiştir. Dahası toplumsal sınıflar, üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin belirlediği iktidar yapıları “sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle” söylemleriyle geçiştirilmiştir. Böylece kendi tarihimizdeki büyük sosyal ve ekonomik dönüşümler bir küçük burjuva radikalizmine ve tepeden inme otoriter ve jakoben modernleşme parametrelerine teşmil edilmiştir. Hiç kuşkusuz, son yıllarda yapılan çalışmalarla II. Meşrutiyet (1908) hareketini, sadece II. Abdülhamit döneminde görece batılı anlamda eğitim ve öğretim yapan okullarından mezun olan harbiye, mülkiye ve tıbbiye öğrencilerinin

⁷⁵ Binnaz Toprak’ın “endişeli modern” tanımlamasını analiz eden bir yazı için bkz., Vahap Coşkun, “Endişeli Modernler ve Demokrasi”, **Taraf Gazetesi**, 17.02.2011, arsiv.taraf.com.tr/haber-endiseli-modernler-ve-demokrasi-65675/.

⁷⁶ İlhan Tekeli’ye göre, 1839-1923 dönemi “utangaç modernite projesi” ve 1950-1980 arası ise “popülist modernite projesi” olarak kavramsallaştırılabilir. Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Sunuş”, **Cumhuriyet’in Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. X.

bir bileşeni gibi görme eğilimi aşılmaya çalışılmıştır. 1908'i de 1923'ü de yaratan toplumsal ve ekonomik koşulları ele alan çalışmalarda artık her iki yapısal dönüşümü farklı açılardan değerlendiren ve analiz eden yaklaşımları görmemiz olasıdır. Örneğin 23 Temmuz 1908'den önce gerçekleşen 1905 Rus ve 1906 İran devrimi ile ilgili yapılan karşılaştırma denemeleri ve 1908'in oluşumunu Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik bölgelerde ortaya çıkan vergi ayaklanmaları üzerinden açıklama çabaları hem Aykut Kansu'nun hem Zafer Kars'ın hem de Kudret Emiroğlu'nun çalışmalarıyla zenginleştirilmiştir.⁷⁷

1.3. Devrimlerin Karşılaştırmalı Teorisi

Dünyada devrim hareketlerinin karşılaştırmalı bir analizinin yapıldığı çalışmalar bugün için bize kendi tarihimizde ortaya çıkan yapısal dönüşümleri yorumlamakta ufuk açmaktadır.⁷⁸ David Parker'in yorumuna göre her devrim kendine özgüdür. Devrimci süreçlerde her devrim hareketinin ayırıcı süreçleri vardır. Dolayısıyla bütün devrimci hareketleri tek bir nedensellikten yola çıkan, birbirini tetikleyen ve böylelikle evrensel ölçüde etkileşimler yaratan olgular olarak görmek bir model oluşturmaya yetmez.⁷⁹ Charles Tilly ise devrimleri “trafik lambaları”na benzetir. O'na göre devrimler değişmez düzenlilikler göstermeyen birçok farklı nedenin bir araya gelmesiyle farklı koşulların ürünü olarak oluşurlar ve her devrim ötekilerden görece bağımsızdır.⁸⁰

Devrim hareketlerinin karşılaştırmalı analizinde önemli araştırmacılardan birisi de Theda Skocpol'dür. Harvard Üniversitesi sosyologlarından olan Skocpol, Fransa, Rusya ve Çin'de ortaya çıkan devrimleri karşılaştırmalı bir analize tabi tutarken devrim hareketlerini toplumsal ve siyasal olmak üzere iki kategoriye ayırır.

⁷⁷ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002; Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, İmge Yayınları, Ankara, 1999; Zafer Kars, **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007. Ayrıca bkz., İsmail Küçükkılınc, **II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru**, Cedit Yayınları, İstanbul, 2011.

⁷⁸ Cenk Reyhan, s. 121-138.

⁷⁹ David Parker, “Devrime İlişkin Yaklaşımlar”, **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, (Der. David Parker), Çev. Kemal İnal, Dost Yayınları, Ankara, 2003, s. 22.

⁸⁰ Charles Tilly'nin 1492-1992 yılları arasında Avrupa'da ortaya çıkmış devrimlerin yapısını analiz eden çalışması için bkz., Charles Tilly, **Avrupa'dan Devrimler 1492-1992**, Çev. Özden Arıkan, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 17-37.

Skocpol'ün analizinde toplumsal devrimler dörtlü bir tasnife indirgenir.⁸¹ Skocpol'a göre devrimler; ilk olarak Marksist teörinin "toplumsal çatışma kuramı", ikincisi siyasal şiddet ve muhalefet hareketlerinde yer alan insanların psikolojik motivasyonlarının etkili olduğu "psikolojik kuram", üçüncü olarak da eşitsizliğe karşı ideolojik hareketlerin sert tepkisi olarak "sistemler, değerler ve uzlaşım kuramları" ve dördüncü aşamada hükümetler ile çeşitli örgütler arasındaki iktidar çatışmasının değerlendirildiği "siyasal çatışma kuramı" zerinden değerlendirilebilir. Hemen belirtmek gerekir ki Skocpol, Türkiye'de 1908 ve 1923 hareketlerini Elen Kay Trimberg'den mülhem olarak "yukarıdan devrim" şeması ile açıklar ve bu dörtlü tasnifin dışında bırakır.⁸²

Her ne bağlam ve kuram ölçeğinde gerçekleşirse gerçekleşsin sonuçta devrimci hareketler var olan iktidar ya da otorite yapılarıyla savaşa girişir ve kazanırsa kendi otoritesini ve tasarımını kurmayı üstlenir. Bu doğrultuda Tilly'den mülhem olarak söylenilecek olunursa devrim süreçleri iki önemli bileşenden oluşur. Bunlar "devrimci durum" ve "devrimci yöntem" bileşenleridir. Charles Tilly'e göre devrim; *"ekişme halindeki taraflardan oluşan en az iki ayrı blok'un devletin denetimini ele geçirmek üzere birbirleriyle uzlaşması imknsız taleplerde bulunduğu ve devletin egemenlik alanları içinde yaşayan nüfusun önemli bir bölümünün bu blokların talepleri doğrultusunda bölündüğü bir süreç sonunda devlet iktidarının el değiştirmesi(dir). Tam olgunlaşmış bir devrimde iki unsur ayırt edilebilir. Devrimci durum ve devrimci sonuç... Her ikisi için olası koşullar ise şunlardır;*

Devrimci durum,

- 1- *Devletin ya da bir kesimin denetimini ele geçirmek için birbirlerine rakip talepler ileri süren tarafların ya da böyle taraflardan oluşmuş ittifakların ortaya ıması*
- 2- *Yurttaşların önemli bir kesiminin bu talepleri benimsemesi*
- 3- *Yöneticilerin alternatif ittifakı ve/veya onun taleplerinin benimsenmesini önlemede yetersiz ya da gönülsüz olması...*

⁸¹ Theda Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler, Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırılmalı Bir zmlemesi**, ev. S. Erdem Türközü, İmge Yayınları, Ankara, 2004, ss. 30-52

⁸² Theda Skocpol, ss. 30-52. Ellen Kay Trimberger, **Military Bureaucrats and Development In Japan, Turkey, Egypt and Peru**, Transaction Books, New Brunswick, N.J, 1978 ve aynı araştırmacının "A Theory of Elite Revolutions, Studies In Comparative International Development" (Gz), 1972, Sayı: 7, s. 191-207'den aktaran Theda Skocpol, s. 19.

Devrimci sonuç ise,

- 1- *Yönetimdeki kişilerin çekilmesi*
- 2- *Devrimci ittifakların silahlı kuvvetleri ele geçirmesi*
- 3- *Rejimin silahlı kuvvetlerinin saf dışı edilmesi ya da dağıtılması*
- 4- *Devlet aygıtının devrimci bir ittifakın eline geçmesi*”⁸³dir.

Dünya üzerindeki devrim hareketlerine ilişkin bu kuramsal çözümleme hiç kuşkusuz II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet’e de yansıtılabilir. Theda Skocpol’un ve Ellen Kay Trimberger’in aksine bu araştırma süresince de vurgulanacağı gibi hem 1908 hem de 1923 gerek hazırlanış gerekse eylem biçimi açısından birer devrimdir. Her iki yapısal dönüşümün yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya etkileşimlerle gerçekleştiği bilinen bir olgudur. 1905 İran Meşrutiyet Devrimi dışında doğuda Müslüman bir coğrafyada tamamen batı değerler sisteminin olgunlaştırdığı birer devrim modeli olarak gerek 1908’in ve gerekse 1923’ün 20. yüzyılın şafağında gerçekleşmiş toplumsal hareketler bağlamında kendi özgünlüklerini bugün de korumaya devam ettikleri söylenilebilir.

1.4. Oryantalizm Tartışmaları Ekseninde Kuramsal Yaklaşımlar

Yukarıda devrimlerle ilgili olarak dile getirmeye çalıştığımız bu kavramsal çerçeve hiç şüphesiz küçük nüanslarla dünyada var olagelen bütün devrim hareketlerine indirgenebilir. Burada önemle belirtilmesi gereken noktalardan bir tanesi karşılaştırmalı analizlerin yok denecek kadar az olduğu Türkiye’de araştırmacıların 1908 ve 1923’ü değerlendirirken oluşturdukları teorik çerçevenin sığıldığıdır. Zira Türkiye’de siyasal düşüncenin hangi yelpazesinde yer alırsa alsın aydınlar, düşün adamları ve entelektüeller her iki yapısal dönüşümü modernliğin bir parametresi gibi ele alarak içerden bir oryantalizm üretmişlerdir. Hatta denilebilir ki modernliğin iki hali yani onu olumluyarak bir şablon çizme ya da olumsuzlayarak bir tarih inşa etme çabaları son tahlilde modernliğin ve oryantalizmin hegemonyacı kıskacından kurtulamamıştır. Cemil Meriç bu sığıldığı şu sözlerle açıklar: “ *Türk düşünce tarihi ülkesi ile göbek bağıni koparan bir entelijansiyanın dramıdır*)...Bu

⁸³ Charles Tilly, s. 80.

bahtsız kafilenin bayrağı taşıyacağı içtimai bir sınıf yok... Vatanında gariptir. Alkışlayıcısı: Ekalliyetler ve Avrupa'dır."⁸⁴

Cemil Meriç'in "doğulu kalan tek mustağrib" diye tanımladığı Ahmet Mithat da bu sığılmanın nedenlerini şu sözlerle açıklar: "*Müsteşrik Doğu irfanı ile uğraşan Avrupalıların kendilerine verdikleri isim. Aynı mevzu üzerinde çalışan bir Osmanlıya bu ismin verilmesi caiz değildir. Biz son devir muharrirleri maarif-i garbiyeyi Şark'a ithale çalışan birer mustağribiz.*"⁸⁵

Esasında Türkiye yakın tarihinin bu en önemli iki yapısal dönüşümünü karşıtlıklar, benzerlikler ve süreklilikler açısından karşılaştırmalı bir analize tabi tutmak; modernite ve oryantalizm sarmalında fikri tartışmalarının yörüngesini belirlemiş bir zihniyet dünyasının içinde iğneyle kuyu kazmaya benzer bir çabayı gerektiriyor. Denilebilir ki modern Türk siyasal düşüncesi ve zihniyet geleneği tıpkı Rönesans epistemesi gibi benzeşimlerden yola çıkarak Doğu ve Batı sorunsalını kavramsallaştırmaya çalışmıştır. Michel Foucault, modern Avrupa düşüncesinin şeceresini analiz ederken onun Rönesans epistemesinin benzeşim nosyonu üzerine temellendiğini iddia eder ve Yunan antikitesi ile modern Avrupa düşüncesi arasında Rönesans düşünürleri tarafından ortaya konulan illiyet ve aidiyetten söz eder.⁸⁶ Ülkemizde de benzer bir biçimde Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Cemil Meriç gibi kendisini "araf"ta konumlanmış birçok mütefekkir Türkiye yakın tarihini analiz ederlerken yöntemlerini hep Doğu ile Batı arasındaki benzeşim bağıntılarını aramak ve kurmak⁸⁷ olarak belirlemişlerdir. Gerçekten de "*Benzeşim, analogi bağıntısının, Tanzimat münevveri ile Cumhuriyet aydınının Batı uygarlığının ediniminde (appropriation;temellük) başat epistemesi olduğunu söyleyebiliriz. Hilmi Ziya Ülken'in doğulu ve batılı felsefeciler arasında; Sabahattin Eyüpoğlu'nun ise örneğin Yunus Emre ile gerçeküstücüler arasında kurdukları benzeşim bağıntılarını Genç Osmanlılar islami kavramlarla batılı siyasal fikirler arasında kurmuşlardı.*"⁸⁸

Aradan onca yıl geçtikten sonra iki yüz yıllık tarihimizde aydınlarımız ve düşün adamlarımız ile bu tarihin değişik yönlerini araştıran akademisyenlerimiz

⁸⁴ Cemil Meriç, **Bu ülke**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 139.

⁸⁵ Cemil Meriç, **Kültürden İrfana**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 236.

⁸⁶ Michel Foucault, **Les Mots et Les Choses**, Gallimard, Paris, 1966, s. 44.

⁸⁷ Hilmi Yavuz, "Ulusal Tefekkür Üzerine", **Osmanlılık, Kültür ve Kimlik**, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul, 1996, s. 25.

⁸⁸ Hilmi Yavuz, s. 25. Ayrıca bkz., Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1967, s. 125.

sürekli önceden belirlenmiş “model” ve “gereç” arama peşinde koşmuşlardır. Oysa; doğru yöntem Hilmi Yavuz’un da belirttiği gibi “*modele uygun gereç arama değil, tam tersine gerece uygun model aranması biçiminde olmalıdır. Bu da şematik bir tündengelim yöntemini değil, tümevarımla tündengelimle karşılıklı etkileşimi (interaction) ile belirlenen bir yöntemi gerektirir.*”⁸⁹

Hiç şüphesiz, bu sığılı ve üretimsizliği yaratan olguların başında; oryantalizm⁹⁰ ve onun doğu toplumları için öngördüğü normlar skalası gelir. Osmanlı münevverinin de Cumhuriyet aydınının da bu bağlamda temel problematiği oryantalizmle kurduğu sorunlu ilişkidir. Edward Said’e göre oryantalizm “bilgi-iktidar” ilişkisinden hareketle kendini tanımlamak, sömürgeci niyetlerini haklı göstermek ve bu amaçlarını gerçekleştirmek adına hayali bir Doğu üretmiştir. “Ben ve diğerleri” ayrımından hareketle dünyanın merkezine kendisini koyan Batı, Orta Çağ’dan itibaren Doğu kültürleri, medeniyetleri ve inançları etrafında başlattığı Şarkiyat çalışmalarıyla kendi Doğu’sunu oluşturmuş ve bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan ve akla gelen bütün olumsuzlukların yüklendiği Doğu imajını günlük hayattan siyasete, sosyal bilimlerden güzel sanatlara kadar hayatın hemen hemen her sahasında kullanıma sokmuştur. Bu bilgiye göre, Doğu ile Batı arasında her alanda derin farklılıklar söz konusudur. Batı aklı ve rasyonel düşünme yeteneği sayesinde insanlığın en ileri aşamasını temsil etmektedir. Aklını kullanma yeteneğinden ve tarihten yoksun, tarihin dışında yaşayan Doğu’nun kendi başına bu gelişmeleri gerçekleştirmesi mümkün değildir. Ayrıca Batı; tembelliği, uyuşukluğu, çalışma disiplininin yoksunluğu, günahkârlığı, cinselliğe düşkünlüğü, zorbalığı ve daha pek çok olumsuz tavsifi temsil eden Doğu üzerinde vesayet ve tasarruf hakkına sahiptir. Özellikle 19. yüzyıldan sonra, Batı’nın Doğu üzerinde gerçekleştirdiği sömürge ve işgal gayretleri bu vesayet ve tasarruf hakkını kendisinde görmesinin neticesindedir.

Etki alanı son derece geniş olan Oryantalizm, saf ve masum bir bilgi disiplini değildir ve bu yönüyle sorgulanması gerekir.⁹¹ Buradan hareketle denilebilir ki Oryantalizm “... bir gerçekliğin yani Doğu’nun Batı’ya göre belirli tarihsel koşullar

⁸⁹ Hilmi Yavuz, “Türk Kültürünün Sistemleştirilmesinde Yöntem Sorunu”, **Osmanlılık, Kültür ve Kimlik**, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul, 1996, (Kimlik), s. 31.

⁹⁰ Oryantalizm olgusunun kapsamlı bir eleştirisi için bkz., Edward Said, **Oryantalizm**, Çev. Nezih Ünsel, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1998.

⁹¹ Edward Said, s. 22; Ali Şükrü Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, Aralık 2007, ss. 193-204.

altındaki “geri”liğinin mutlak bir yargı olarak algılanması esasına dayanır. Doğal olarak bunun karşısında bulunan da Batı’nın tarihsel olmayan ebedi ileriliğine vurgu yapmasıdır. Bu ideolojik söylemin tarih-dışılık imajıyla gizlediği şey ise kendisinin kapitalist güç ilişkilerinin doğrudan bir ürünü olmasıdır. Dolayısıyla oryantalizm, gerçekte, Batı ile Doğu arasındaki farktan değil, bu farklılığı hem donduran hem de derin bir eşitsizlik ile birlikte çoğaltan ve farka kendi çıkarları açısından bakan kapitalizmin sömürgeci eyleminden doğmuştur.”⁹²

Bu bağlamda Oryantalist söylem, Batının emsalsizliğini vurgulamak için Doğu’nun farklılığının altını çizer. Doğu statik, durağan ve değişmezdir. Medeni değil, barbardır. Keza oryantalizm Doğulu münevver ve aydınlara şu olanağı sağlar: kendi toplumlarına bir Batılı gibi bakmak! Oryantalizmin ayırt edici misyonu ise Doğu’nun sonsuz karmaşasını anlaşılabilir tipler, karakterler, tablolar ve kurumlaşmalara indirgemektir. Bu indirgemeci yaklaşım, beraberinde bir oryantalist semiyoloji üretmiştir. Anlamı, işaretler üzerinden kuran bu oryantalist semiyolojide Doğu; harem, nargile, fes, egzotik kodlar, bıyık ve son tahlilde tasavvufi değerler üzerinden okunmuştur.⁹³ Buna karşın oryantalizmin Türkiye’ye ilişkin versiyonunda önemli bir durum daha yaşanmıştır. Gerçi bu, oryantalistler tarafından Doğu olarak tanımlanan coğrafyanın tümüne indirgenebilir bir olgu olsa da burada dile getirilmek istenen, Türkiye’de modern ile gelenek arasındaki çatışmanın ve uzlaşmazlığın neredeyse Türkiye tarihinin tümüne şamil olacak mahiyette kurgulanmış olmasıdır. Bu doğrultuda, hayatı dikotomiler yani uzlaşmaz karşıtlıklar, çatışmalar ve ikilikler üzerinden kuran oryantalist-modern söylem, tüm tarihi süreci modernleşmiş batıcılar ile gerici ve geleneksel muhafazakârlar arasındaki bir gerilim olarak okur. Buna ilaveten modern olana bir kimlik ve aidiyet atfederken geleneğin temsilcilerine negatif ve pejoratif anlamlar yüklemeyi ihmal etmeyerek gelenekçileri modernlerin mefhum-u muhalifi olarak tanımlar. Oryantalist söylem yine bu yöntemiyle gelenek ile modernliğin bir arada temsiline ve prezantasyonuna yönelik yapıların inşasına izin vermemeyerek bu iki kesimi birbirine düşman ilan eder.

⁹² Nuray Sancar, “Bir Sömürgecilik İdeolojisi, Oryantalizm”, Aylık Sosyalist Teori ve Politika Dergisi, Özgürlük Dünyası, <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/251-sayi-177/625-bir-somurgecilik-ideolojisi-oryantalizm>, (10.08.2015).

⁹³ Hilmi Yavuz, Kimlik, ss. 115-119.

Oryantalist dilin ürettiği bu düşman kardeşler halet-i ruhiyesi, 1718 Lale Devri'nden günümüze kadar devam ederek Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki cepheleşmeleri ve kamplaşmaları doğurmuştur. İşte bu cepheleşme mantığı, oryantalizmin süreç içerisinde kendisini hep yeniden üretmesine imkân sağlamıştır. Buna karşın 20. yüzyılın önemli sosyologlarından Anthony Giddens gelenek ile modernliğin bir arada yaşamalarını olumlu kılacak zihinsel yapıların üretilmesi gerektiğini savunur. O'na göre modern toplumların en gelişmişinde dahi gelenek önemli bir rol oynamayı sürdürür.⁹⁴ Oysa, Türkiye'de oryantalist dil bir çatışma kültürü üreterek gelenek ile modernliği kesin çizgilerle birbirinden ayırmaya çalışmıştır.

Ana hatlarını bu şekilde analiz edebileceğimiz oryantalist söylem, Türk düşünce dünyasının bugün de en önemli sorunlarından birisini oluşturmaktadır. Zira 1908 ve 1923 oluşumları hep bu pencereden bakılarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Türkiye'de sosyal bilim disiplinlerine hâkim bu havanın bugün de geçerliliğini koruyor olduğunu iddia etmek sanırız bir zorlama değildir. Çoğunluğu imtiyazlı Batı üniversitelerinde hazırlanmış Türkiye yakın tarihi üzerine yapılan tezlerin ve okumaların neredeyse tamamı ile içerdeki özel ve kamu üniversitelerinde ortaya konulan tezler, oryantalist hegemonik dilin hep yeniden üretimine olanak sağlamıştır. Bir tür “içerden oryantalizm” olarak tanımlayabileceğimiz bu yaklaşıma göre tarihsel süreçte özgünlükler, yerlilik ve “devam ederek değişme” aksları dışlanmıştır. Bu noktadan hareketle, geçmişin modele uygun gereçler üzerinden bugünün inşasında araçsallaştırıldığı söylenilebilir. Böylece küçük burjuva radikalizmi, patrimonial ve bürokratik devlet sistemi, bürokratik elitler, tepeden inme devrim modeli, tercümecilik, aktarmacılık, nakilcilik, sivil toplumsuzluk, askeri ve bürokratik vesayet türünden dile getirilen tartışmaların tümü ve bu kavramlar üzerinden üretilmiş tezler oryantalist-modernist külliyatın ülkemizdeki yapı taşlarını oluşturmuştur.

⁹⁴ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, 6. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 40.

1.5. 1908 ve 1923'e Otoriteryanizm Bağlamında Bakmak

II. Meşrutiyet'in 100. yılı dolayısıyla ülkemizde gerek akademik çevreler gerekse sivil toplum örgütleri ve yayın evleri hummalı bir faaliyet gösterdiler. Bu süreçte II. Meşrutiyet'i her açıdan değerlendirmeye çalışan sempozyumlar ve kongreler⁹⁵ ile 100. yıl anısına yayınevleri tarafından basılan kitaplar⁹⁶ önemli bir külliyat ortaya çıkarmıştır.⁹⁷ Kuramsal olarak tüm bu çalışmalarda ortaya çıkan temel yönelimlerden biri ise Weberyen bir bakış açısıyla 1908 ve 1923'ün bürokratik otoriteryanizm ve jakobenlik üst belirlenimleri üzerinden bir karşılaştırmaya tabi tutulmasıydı. Bu bağlamda, Kemal H. Karpat'dan mülhem olarak söylenilecek olunursa; Türkiye'nin geçirdiği 150 yıllık yenileşme kültürü aslında toplum gerçekleriyle ilgisi olmayan bürokratik seçkinci kültürün dayatılmasından başka bir

⁹⁵ Bu sempozyum ve kongrelerin sayısı bir hayli kabarıktır. Denilebilir ki ülkemizde ve dünyada farklı tarih ve tarihçilik versiyonları 1908'e özel bir ilgi göstermiş ve yakın tarihimizin önemli kilometre taşını değerlendirme kapsamı içine almıştır. Bunlar arasında bkz., Halit Eren (Ed.), **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet: Milletlerarası Kongre (7-10 Mayıs 2008)**, IRCICA (İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul, 2012; **II. Meşrutiyetin 100. Yılı Münasebetiyle Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar (20-21 Mayıs 2008)**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Avrasya Enstitüsü, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009; **L'ivresse Dela Liberte: La Revolution De 1908 Dans L'Empire Ottoman (5-7 Haziran 2008)**, **Research Unity Etudes Turques et Ottomanes**, EHESS-CNRS, College de France, The Near Eastern Studies Department ve Princeton University, Paris, 2008; **Meşrutiyet'in Yüzüncü Yılında Türkiye'nin Demokrasi Serüveni (30 Mart 2008)**, Risale-i Nur Enstitüsü, İstanbul, 2008; **The Young Turks and Their Legacy (10-11 Ekim 2008)**, Department Of Balkan, Slavic and Oriental Studies at the University Of Macedonia, Selanik, 2008; **Düne Bakarak Bugünü Anlamak 2008'den 1908'e Bakışlar (20-21 Eylül 2008)**, Mutlu Dursun, Tutku Vardaglı (Ed.), Tarem Yayınları, İstanbul, 2009; **Centenary of the Young Turk Revolution (1908)**, **The Young Turk Era as Experienced in Palestine (2-3 Temmuz 2008)**, International Conference in Honor of Prof Haim Gerber's Retirement, The Hebrew University of Jarusalem and Yad Izhak Ben-Zvi Institute, Kudüs, 2008; Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Ed.) **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

⁹⁶ Celal Kazdağlı, **100. Yılında Meşrutiyet**, Yarıncı Yayıncılık, İstanbul, 2012; **II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, Mete Tunçay (Yay.Haz.), Aygaz- YKY, İstanbul 2008; **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010; **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, Halil Akkurt ve Akif Pamuk (Yay.Haz.), Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2008; Tefik Çavdar, **Bir İnkılabın Günbatımı, 1908-2008**, İmge Yayınları, Ankara, 2008; **100. Yılında II. Meşrutiyet**, Asım Öz (Ed.), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008; Edward F. Knight, **1908 İhtilalinin Hikayesi: Jön Türkler ve II. Abdülhamit**, Kariyer Yayınları, İstanbul, 2010; Necmettin Alkan, **Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamit'e Karşı, 1908 İhtilali**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, Necmettin Alkan, **Mutlakiyetten Meşrutiyet'e II. Abdülhamit ve Jön Türkler**, Selis Yayınları, İstanbul, 2009.

⁹⁷ 1908'in Yüzüncü yılı dolayısıyla düzenlenen sempozyum ve kongreler ile bu toplantılara sunulan bildirilerin ayrıntılı bir dökümünün yapıldığı bir çalışma için bkz., Serhat Aslaner, "100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet", **Divan, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 25, Şubat 2008, ss. 175-214.

şey değildi. ⁹⁸ Burada Türkiye'nin geçirdiği modernleşme sürecine olan etkisi sebebiyle kendisine işaret edilen bürokrasi kavramı kendi başına bir iktidar biçimi değildir. Ama; Weber'in de işaret ettiği gibi gayr-ı şahsi, yasal-ussal otoritenin taşıyıcısı olabilir. Bu anlamda otoritaryanizm, yönetimi altındaki topluluktan kayıtsız, şartsız itaat ister. Oteriteryanizm aynı zamanda merkezi bir otoritenin denetimi sürekli elde tutma adına, yönetilenlerin rızası aranmaksızın uygulanan bir modeldir. ⁹⁹ Aynı şekilde otoriter yönetimlerde siyasal iktidar, kamuya karşı hiçbir şekilde sorumluluk duymayan küçük bir seçkin grubun elinde yoğunlaşır.¹⁰⁰ Bu düşünceden hareketle *“Otoriteryen yönetimler çok farklı biçimlere bürünebilir; iktidar askeri ya da sivil siyasetçilerin elinde olabilir, iktidar bireyler veya siyasi partiler aracılığıyla kullanılabilir. Despotik ve totaliter boyutları olan bu sistemler, özellikle sivil özgürlükleri, hukukun üstünlüğü ilkesini partiler arası rekabeti temsil mekanizmasını dışlar. Bu özelliklerin doğal sonucu olarak otoriteryen sistemler halkın rızasına bakmaksızın, kamu dikkate alınmaksızın “yukarıdan aşağıya” doğru dayatılan bir yönetimi ifade eder.”*¹⁰¹

Bu bilgilerin ışığında Osmanlı İmparatorluğu'nda 1800'lerin başından itibaren bürokrasinin kurumsallaşmaya başladığı söylenilebilir.¹⁰² Önce Tanzimat'ın Tercüme Odası'nda sonra da Mülkiye gibi reformist kurum ve okullarda bilinçlenen bu sınıf bir süre sonra yanlarına aldıkları Tıbbiye ve Harbiye mezunu öğrencilerin katılımıyla güçlenmiştir. Buna ek olarak bürokrasinin sivil ve askeri kanadının Tanzimat'tan bu yana Türkiye yakın tarihinin içerisinde çok önemli rolleri olduğu dile getirilebilir. Devletin kendi ihtiyaçlarının bir yansıması olarak doğmuş ve kısa sürede devlete rağmen modernleşmenin bir unsuru haline gelmiş olan bürokrasi son tahlilde kendisi için bir sınıf değildir. Dolayısıyla üretim ilişkileri içindeki rolü son derece sınırlıdır. Bütün bu sınırlılığına rağmen Türkiye yakın tarihindeki dönüşüm

⁹⁸ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller**, 3. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 80.

⁹⁹ Atilla Yayla, **Siyasi Düşünce Sözlüğü**, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2004, s. 185.

¹⁰⁰ Andrew Heywood, **Siyaset**, Çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu ve Atilla Yayla, Liberte Yayınları, Ankara, 2006, s. 52.

¹⁰¹ Ahmet Kemal Bayram, “Bürokratik Otoriteryanizm, Jakobenizm”, **100. Yılında II. Meşrutiyet**, Asım Öz (Yay.Haz.), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 403.

¹⁰² Osmanlı sisteminde bürokrasinin nasıl doğup geliştiği ile ilgili bilgi için bkz., Carter, V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Carter, V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıali, 1789-1922**, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

süreçlerindeki rolü ise son derece belirleyicidir. Ancak modernleşme eksenli Türkiye tarihi analizlerinde bürokratik refleks üzerinden üretilen vesayet sistemi tartışmalarının, iki yüzyıllık bir süreci sadece bu olgu etrafında konsolide etmeye çalışması üzerinde ayrıca durulması gereken bir meseledir.

1.6. Jakobenizm Tartışmaları: Bir Model mi? İdeolojik Bir Kılıf mı?

İster modern isterse muhafazakar yorumlar olsun Türkiye’de aydınların ve sosyal bilimcilerin 1908 ve 1923 analizleri üzerinde amentü gibi birleştikleri bir başka kuramsal yaklaşım jakobenizm merceğinden üretilen negatif tezlerdir. 1789 Fransız İhtilali’nin tüm dünyaya ithal ettiği bu yöntemin Avrupa’nın muhafazakar düşünürlerinin yazdıkları üzerinden Türk düşünce dünyası ile buluşturulması jakobenizme ve jakoben yöntemlere karşı ‘olumsuz-negatif’ bir anlam yüklenmesine neden olmuştur. ‘Tepeden inme devrim’, ‘yukarıdan aşağıya devrim’ modeli gibi ‘halka rağmen halk için’ mottosu ile üretilen bu negatif yüklenme, hem II. Meşrutiyet’in hem de Cumhuriyet’in gerçekleştirdiği dönüşümleri süreç olarak değil de aydınlanmış bir üst aklın projesi olarak gösterme uğraşısı içine girmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet’in 100. yılında bile kurulan şu cümleler bu tavrın bugün de Türk düşünce dünyasına hâkim olduğunu göstermektedir: “ *Jakobenizm yönetilenlerin, seçkinlerin vesayeti altında onların iradeleri doğrultusunda şekillendirilmesini, yönlendirilmesini ifade eder. Jakoben yönelimlerin özünde toplumun bütüncül siyasal eylemler çerçevesinde dönüştürülebileceği (modernliğin akıl ve ilerleme vurgusuna uygun olarak) inancı yatar. Jakobenizm otoriter yönetimlerin totaliter boyutunu ifade eder. Toplumu yeniden inşa etmek siyasetin önceliği ve totaliter bir dünya görüşü doğrultusunda siyaset aracılığı ile toplum yaratma hedefi jakoben tutumun en önemli özelliğidir. Osmanlıda alternatifsiz zümre olan bürokrasi toplumun yeniden inşasını kendine misyon edinmiştir.*”¹⁰³ Günümüzde bu ve benzeri yorumların birçok sosyal bilimciye sirayet ettiğini gözlemlemek olasıdır. Örneğin William Safran’a göre: “*Modern Türkiye’ye tevarüs eden siyasal kültür özünde devletçidir ve devlet Fransız Devrimi’ni niteleyen jakoben otoriteryanizm ile liberal demokratik ideallerini dengeleyen aşırı merkezîyetçi ve laikçi, çoğulculuğu yadsıyan,*

¹⁰³ Bayram, s. 405.

siyasal birlik ile ulusal birliği özdeşleştiren Fransız modeline göre inşa' edilmiştir."¹⁰⁴

Fransız İhtilali ve Jakobenlik üzerinden yapılan bu göndermelerin, Türk sosyal bilim çevrelerine özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren hâkim olan liberal ve görece muhafazakâr havanın bir yansıması olduğu ifade edilebilir. Nitekim Neo-liberal iktisat politikalarıyla Türkiye'nin dünya kapitalist sistemine entegre edilmesine çalışıldığı bu dönemde, "geçmişle barışmak", "geçmişle hesaplaşmak" ya da "resmi tarih eleştirisi" adı altında dile getirilmeye çalışılan söz konusu analizlerin post-modern kimlik açılımları ekseninde kurucu iradenin bütün yapı taşlarını etkisizleştirip değersizleştirerek öne çıkardığı politik ve kültürel durum ise tam anlamıyla bir melezleşmedir.¹⁰⁵ Gerçekten de "*Kemalist devrimin zihinci ve akılcı felsefenin etkisiyle jakoben bir nitelik kazandığını ileri süren genel-geçer anlayış, modernleştirici seçkinlerin kendilerini genel iradenin tek yorumcuları olarak görerek halka yabancı değerleri yukarıdan aşağı bir tarzda yerleştirdikleri görüşünü pekiştirmiştir.*"¹⁰⁶ Bu durum öylesine abartılı yorumların üretilmesine neden olmuştur ki "tarihsizlik", "belleksizlik" gibi göndermeler üzerinden jakoben bürokratik tavır geçmiş ile radikal bir kopuşu imleyen inşa' edici bir zihniyete indirgenmiştir.¹⁰⁷

Jakoben modernleşme sürecini "halk için halka rağmen" formülü ile tanımlayan ve bunun için bu hareketin negatif anlamda vesayetçi, seçkinci, paternalist, nasyonalist ve tepeden inme devrimlerle aşkın bir güce kavuştuğunu iddia edenler,¹⁰⁸ aynı zamanda Türkiye'deki her iki yapısal dönüşümün hatta Türkiye'de bütün yapısal dönüşümlerin devlet bürokrasisi eliyle yukarıdan aşağıya ve halkın talepleri gözetilmeksizin gerçekleştirildiğini söylerler.¹⁰⁹ Buna göre,

¹⁰⁴ William Safran, "Language Ideology and State- Building: A Comparasion of policies in France, Israel and the Soviet Union", **International Political Science, Rewiev/Revue Internationale de Science Politique**, Vol.13, No:4, Oct., 1992, s. 398'ten aktaran Bayram, s. 405.

¹⁰⁵ Bu post-modern melezleşme tanımı için bkz., Nilüfer Göle, **Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine**, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

¹⁰⁶ Nazım İrem, "Jakobenizm- Cumhuriyetçilik Açmazında Kemalist Radikalizm", **DEÜ, İşletme Fakültesi Dergisi, Journal Of Faculty Business, Cilt: 5, Sayı: 2, İzmir, 2005**, s. 15.

¹⁰⁷ Ayşe Kadioğlu, **Cumhuriyet İradesi ve Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 31.

¹⁰⁸ Metin Heper, "Kemalizm, Demokrasi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 28 (Kemalizm ve Mustafa Kemal Çanlar Hangisi İçin Çalışıyor?), (Mayıs- Haziran), İstanbul, 1994, ss. 37-39.

¹⁰⁹ Mesut Yeğen, "Kemalizm ve Hegemonya", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), Cilt:2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 57-61.

jakoben tavır milleti bir tür aydınlanmış yurttaşlar topluluğu olarak tanımlayarak halkı aydınlatmak için tepeden inme bir kültürel değişim programı dayatır.¹¹⁰ Bu kuramsal örüntünün etkisiyle bir tür toplumsal mühendislik projesi olarak analiz edilen Türkiye yakın tarihi; liberalinden, sol entelijansiyaya ve muhafazakâr yazarlara varıncaya kadar “sivil toplumsuzluk”, “ateist sekülerizm”, “otoriterlik”, “kurucu akılcılık”, “vesayetçilik”, “otarşizm”, “seçkincilik” gibi kavram sıklıkları üzerinden jakobenizme bağlanır ve olumsuzlanır.¹¹¹

Jakobenizmi olumsuzlayan, bu olumsuzlama üzerinden bir ülkenin iki yüz yıllık tarihsel değişim sürecini ve bu sürece etki eden yapıları içerdikleri dinamiklere bakmaksızın yargılayan bu analizlerin Türk sosyal bilim çevrelerinde hayli kabul gördüğünü ve kamuoyu alanı yaratarak neredeyse meşru bir söylem haline geldiğini ifade etmek gerekir. Jakobenizmi ve Fransız İhtilali’nde jakobenlerin oynadığı rolleri genellikle muhafazakâr batılı düşünürlerin ekseninden aktarma yoluyla sahiplenene ve bu sahiplenmeyi kendi yakın tarihindeki bütün dönüşümlere uyarlamak isteyen bu zihniyet dünyası, bazen farkında olarak bazen istemeden oryantalist-sömürgeci söylemin içeriden yeniden üretilmesine olanak sağlamaktadır. Nazım İrem’in de belirttiği gibi *“modern siyasal teoride bir ideoloji, tutum veya siyasal yöntem olarak tasvir edilen jakobenizm, 1789 Fransız Devrimi’nin üstünden iki asırdan fazla bir süreç geçmesine rağmen çok farklı coğrafyalarda hem devrimci hem de karşı devrimci cereyanların değişim olgusu karşısındaki siyasal ve ideolojik konumlarını tanımlayan betimleyici bir kavram olarak yaygınlıkla kullanılmaktadır. Türk siyasal düşün çalışmalarında da bu kavram Kemalist radikalizmin sınırlarını tanımlamak gayretlerine tercüman olmaktadır. Ancak; 1789 Fransız Devrimi’nin yarattığı siyasal, sosyal ve ekonomik dinamikler neticesinde ortaya çıkan sosyal ve siyasal mücadeleler içinde çeşitli aktörler, tarihi bir olgu olarak jakobenizme çok çeşitli ve kimi zamanda birbirleriyle çelişkili ideolojik anlamlar atfetmişlerdir. Bu ideolojik yükün en ağırı da Fransız Devrimi ve onun eşitlikçi ideallerine tepki duyan ve iki*

¹¹⁰ Çağlar Keyder, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu” **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Ed.), Çev. Nurettin Elhüseyni, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 39-41.

¹¹¹ Bu kavramları jakobenizme bağlayarak açıklayan ve buradan bir meşruiyet alanı yaratmaya çalışan çalışmaların sayısı bir hayli kabardır. Bunlardan bazıları için bkz., Ali Gevgilili, “Kemalizm ve Bonapartizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Cilt: 2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 192-196; Nilüfer Göle, **Mühendisler ve İdeoloji**, 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012; Ömer Çaha, **Sivil Toplum Aydınlar ve Demokrasi**, İş Yayınları, İstanbul, 1999; Ali Bulaç, **Din ve Modernizm**, 6 Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.

asır içinde ister teorik ister pratik her vesileyle bu ideallerin meşruluğunu sorgulayan muhafazakâr, sosyal ve siyasal teori tarafından yüklenmiştir. Bu bağlamda, Türk siyasal düşün çalışmalarına hakim genel-geçer yaklaşıma göre; 1920’li yılların başında iktidara gelen cumhuriyetçi seçkinler aydınlanma felsefesinden mülhem çeşitli yabancı değerlerle kurumları, bunlara çok yabancı bir kültürel coğrafyada yerleştirmek amacıyla geliştirdikleri zorlayıcı modernlik projesi ile jakoben siyasetin yöntemlerine uygun milliyetçi, halkçı, laik, devrimci, devletçi ve inkılapçı prensipler ve değerler Türkiye örneğinde tepeden-aşağı, öncü misyoncu, jakoben bir devrim modeli yaratmıştır. Bu düşüncüyü savunanlara göre, Kemalizmin jakoben modernlik siyaseti dönemin üçüncü dünya ülkelerinde daha sıklıkla karşılaşılabilecek olan seçkinci-otoriter modernleşme hareketlerinin 20. yüzyıl başındaki en erken örneği olarak görülmekte ve Türk demokrasisinin yeterince gelişmemesinin önündeki en büyük engelin de bizzat tek parti yönetimi altında siyasal hayata nüfuz eden jakobenizm olduğu varsayılmaktadır.”¹¹²

Bu itibarla söylenilebilir ki Fransız İhtilali’nde 1793 ile 1794 yılları arasında sadece bir yıl süren, Robespierre’in devrimci radikalizmi ile gelişen ve devrim karşıtlarına karşı üretilen jakoben şiddet¹¹³ baz alınarak neredeyse tüm jakoben hareketi bu olguya indirgeme yaklaşımı, hem İttihatçıların hem de Cumhuriyetçilerin Türkiye’de Fransız İhtilali’nin sadece bir yılına damgasını vuran “devrimci terör” ile özdeşleştirilmelerine neden olmuştur. Oysa Gerard Maintenant’ın da vurguladığı gibi: “Günümüzde her şeyden önce merkezîyetçi hatta kimilerine göre otoriter dolayısıyla da aşağılayıcı ve küçümseyici bir anlam taşıyan jakoben sözcüğünden türetilmiş aşırı, uygunsuz kullanımı desteklemek söz konusu olamaz. Bununla birlikte jakoben ideal on dokuzuncu yüzyıl boyunca cumhuriyetçi, demokrat ve sosyalist bir tepki verme biçimini esinlemiştir.”¹¹⁴

Bu noktada Jakobenlere ilişkin bazı başka hususlara değinmek gerekirse onların her şeyden önce, Fransız İhtilali’nin ve ihtilale destek veren en aşağıdaki

¹¹² İrem, s. 2.

¹¹³ Fransız İhtilali’nde 1793’de başlayan ve Thermidor önderliğinde Robespierre’in giriştiği jakoben şiddet için bkz., Hannah Arendt, **Devrim Üzerine**, Çev. Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012; François Furet, **Fransız Devrimini Yorumlamak**, Çev. Ahmet Kuyaş, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989; Armağan Öztürk, “Devrim, Jakobenizm ve Özgürlük”, https://www.academia.edu/9606425/Devrim_Jakobenizm_ve_%C3%96zg%C3%BCr%C3%BCK, (14.08.2015).

¹¹⁴ Gerard Maintenant, **Jakobenler**, Çev. İsmail Yerguz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 143-144.

toplumsal sınıfların “sans-culots”ların (baldırı çıplaklar) temsilcileri olduklarını söylemek gerekir. Jakoben hareket öyle sanıldığıının aksine yukarıdan aşağıya ve tepeden inmeci bir devrim modeli üzerinde durmamış, aksine geniş halk kesimlerini kurdukları kulüpler vasıtasıyla mobilize ederek onları ihtilalin bileşeni yapmışlardır. Buna dışında Fransa’daki ihtilal öncesinde ve ihtilalle birlikte kurulan jakoben kulüplerin sayısı sekiz ile on bin arasında değişmektedir. Üstelik ihtilalin sadece Paris merkezli olmadığıının en büyük kanıtı da kurulan bu jakoben kulüplerinin büyük bir çoğunluğunun Paris dışında taşra merkezli olmasıdır.¹¹⁵ Dolayısıyla Fransız İhtilali’nde Jakobenizm, aşağıdan yukarı doğru örgütlenmiş, sosyal örgütler yoluyla gelişmiştir. “*Ne var ki modern siyasal teoride jakobenizm ters yüz edilerek yukarıdan aşağı devrimi öngören, içsel olarak şiddet eğilimli bir siyasal tutum, cereyan veya ideoloji olarak tanımlanmaktadır.*”¹¹⁶ Jakobenizme ilişkin bütün bu olumsuz görüşlere en sert yanıtı ise 1989 yılında muhafazakâr bir Fransız düşünür olan François Furet vermiştir. Fransız İhtilali’nin 200. yıldönümünde ihtilalin muhafazakâr bir eleştirisini yapan François Furet bu bağlamda jakobenizmi özerk kamu alanlarında gelişen özgün bir sosyalleşme biçiminin ürünü olarak tanımlamıştır.¹¹⁷

Gerçekten de İttihatçıları ve ardılları olan Cumhuriyetçileri ön-yargı ile analiz edenler ve bunun üzerinden bir karşılaştırmaya tabi tutanlar, her iki kadro arasındaki illiyet ve mensubiyet bağıını jakobenizm üzerinden kurarlar. Bu düşünceye göre: her iki oluşumu gerçekleştirenler, elitist, modernist, vesayetçi, tepeden inmeci devrim ve dönüştürme modelini savunan, radikalizmi şiddet boyutuna kadar götürebilen ve halk tabakalarını dışlayan bir jakobenizmin temsilcileriydiler. Hareketlerinin hiçbir boyutunda “halk” yoktur, ancak onlar “halk” adına karar verme yetkisine sahip olup “halka rağmen halk için”cidirler.

Türk sosyal bilim çevrelerine hegemonik bir söylem olarak hâkim olan bu düşünce; son tahlilde özgün tarihsel koşulları ve dinamikleri de dışlar. İşin ilginç tarafı hem jakobenizmi hem de onun etkilediği çevrede gelişen devrimci dönüşümleri “alaycı” ve küçümseyici bir dille mahkûm ederler. Oysa durum hiç de bu hegemonik

¹¹⁵ Sehat Nigiz, “Modern Devrimci Düşüncenin Oluşumunda Jakobenlerin Yeri”, <http://fraksiyon.org/modern-devrimci-dusuncenin-olusumunda-jakobenlerin-yeri/>, (14.08.2015).

¹¹⁶ İrem, s. 3.

¹¹⁷ François Furet, **Fransız Devrimini Yorumlamak**, Çev. Ahmet Kuyaş, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989, ss. 189-190.

dilin oluşturduğu bir görünüm arz etmez. Zira Jakobenizmde halk, her zaman hareketin öznesi olmuştur. Buna ek olarak “*Kökleri aydınlanma felsefesinde yatan ilerlemeci, eşitlikçi ve özgürlükçü ideallerin Fransız Devrimi’ne doğru nefes alabildikleri tek alan olan jakoben kulüpleri, deyim yerindeyse sokağın, aydınlanmanın müdahaleci aklıyla buluşarak aşamalı olarak siyasette el attığı araçlar haline dönüşmüşlerdir. Monarşinin dayandığı korporatist-hiyerarşik, siyasal ve sosyal ekonomik örgütlenmenin dışladığı gruplara yeni siyasal katılım imkanları yaratan da aslında jakoben harekettir. Geniş halk kesimlerinin bu yolla bilinçlenmesine karşı çıkan ayrıcalıklı, muhafazakar gruplar ise; eşitlik ve özgürlük taleplerine duydukları tepkiyi jakoben kulüplerini şeytanlaştırarak dile getirmişlerdir. Bu doğrultuda, muhafazakâr tarih yazımı ve siyasal teori, 1793’te yaşanan terör siyasetiyle jakobenizmi özdeşleştirerek kavramı yüzeyselleştirmiş ve bir tür siyasal tepki nesnesi haline getirmiştir. Halk egemenliği, halkın temsili, yurttaş ve insan haklarına saygı gösterilmesi gibi yeni taleplerle Fransız İhtilali’ne kadar dışlanmış sosyal sınıfların siyasal katılım imkanlarını genişletmeyi amaçlayan jakoben siyasete gösterilen tepki, kendi dönemi ile sınırlı kalmamış ve muhafazakar siyasal teorinin aydınlanma, akılcılık, milliyetçilik, halkçılık ve cumhuriyetçilik eleştirileri çerçevesinde modern sosyal ve siyasal teoriye de sirayet etmiştir.*”¹¹⁸

Bu bağlamda yakın dönem Türkiye tarihini jakobenizmin yüzeyselleştirilmiş şekli üzerinden okuma uğraşısı içine girenlerin objektif sonuçlara ulaşmalarını beklemek yanıltıcı olur. Örneğin cumhuriyetin önderi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1918’de Karlsbad’da Avrupa medeniyeti ile kendi toplumu arasındaki uçurumu görüp hatıra defterine yazdığı “*Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse ben sosyal yaşamımızda istenilen devrimi bir anda bir "Coup" ile uygulayabileceğimi sanıyorum. Zira ben bazıları gibi halk anlayışını bilenlerin kavrayışlarını yavaş yavaş benim anlayışımın ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle, bu işin yapılabilmesini kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar yıllık bir yükseköğretim gördükten, uygar yaşamı ve toplumu inceledikten ve özgürlüğünü elde etmek için hayatı ve yılları harcadıktan sonra neden cahiller derecesine ineyim? Onları kendi dereceme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Bununla birlikte bu konuda incelenmesi gereken*

¹¹⁸ İrem, s. 4.

bazı noktalar var, bunları iyice değerlendirep kararlaştırmadan işe başlamak hata olur”¹¹⁹ şeklindeki sözlerini bir seçkinci radikalizme indirgeyerek yorumlayanlar bu ifadeleri jakobenizmin alamet-i farikası olarak değerlendirirler. Ancak burada Mustafa Kemal 1918 koşullarında yani yıkılmakta olan bir imparatorluğun son günlerinde içinde taşıdığı kurtuluş umudunu dışa vurmaktan başka bir şey yapmamıştır. Nitekim son sözlerinde kendi değerlendirmesinin bir kesinlik taşımadığını “her noktanın ayrıntısıyla değerlendirilmeden işe başlamanın hata” olduğunu özenle vurgulamıştır. Keza Milli Mücadele’ye başladığı ilk günden itibaren sürekli halkla temas etmesi ve onları sorunlar karşısında aydınlatmaya çalışması bunun bariz örneklerindendir. O nedenle Kurtuluş Savaşı asker-sivil bürokratların bir mücadelesi değil, “halklı” ve son kertede “haklı” bir savaştır.

21. yüzyılın eşiğinde Türk sosyal bilimleri Jakobenizmle kurduğu bu sorunlu ilişkiyi yeni çalışmalar ve bakış açılarıyla gidermek durumundadır. Aksi takdirde gelecekte de kendi tarihimiz içerisinde ortaya çıkan dönüşümleri bu yanlış perpektiflerden okuma ve analiz etme yanılgısını sürdürmüş oluruz.

1.7. Bonapartizm Üzerinden 1908 ve 1923’ü Analiz etmek

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet üzerine temellendirilen önemli kavramsallaştırmalardan bir diğeri Bonapartizm’dir.¹²⁰ Batı’da 19. yüzyılın ikinci yarısı ile başlayan asker ve ordu güdümlü modellere verilen bir ad olan Bonapartizm kavramı, ilk kez Napoleon Bonaparte’nin yeğeni olan Louis Bonaparte’ın 1851’de Fransa’da bir darbe ile yönetimi ele geçirmesi üzerine Karl Marx tarafından

¹¹⁹ Afet İnan, **Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları**, (Yay. Haz.: Nurer Uğurlu), Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23.

¹²⁰ Bonapartizm kavramının ayrıntılı bir analizi için bkz., Lemi Atalay, “Kemalizm ve Bonapartizm”, **Düşün**, ODTÜ, Atatürkçü Düşünce Topluluğu Yayın Organı, Sayı: 25, Güz, 2012, ss. 5-12; Ozan Ömerci, “Bonapartizm ve Türkiye”, Ozan Ömerci Makaleler (Ozan Ömerci Articles), 17 Haziran 2011, <http://ydemokrat.blogspot.com.tr/2011/06/bonapartizm-ve-turkiye.html>, (14.08.2015); Hasan Bülent Kahraman, “Yeni Bonapartizm ve Siyaset”, 8 Ocak 2010, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/kahraman/2010/01/08/yeni_bonapartizm_ve_siyaset, (15.08.2015); Murat Belge, “Bonapartizm/Bismarkizm”, 28.02.2011, <http://www.radikal.com.tr/1998/11/13/yazarlar/murbel.html>, (15.08.2015); Elif Çağlı, “Bonapartizmden Faşizme Olağanüstü Burjuva Rejimlerin Marksist Bir Tahlili”, 28.02.2011, http://www.marksist.net/elif_cagli/BF_1_bolum.htm, (15.08.2015); Elif Çağlı, **Bonapartizmden Faşizme Olağanüstü Burjuva Rejimlerinin Marksist Bir Tahlili**, Tarih Bilici Yayınları, İstanbul, 2000; Karl Marx, **Louis Bonaparte’nin On Sekiz Brumaire’i**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Fikret Başkaya, **Paradigmanın İflası (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş)**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2011.

kullanılmıştır. Buradan hareketle, bir ülkedeki kapitalist sınıfların güçlü çıkarlarını korumak için bir kişinin veya bir kesimin orduyu arkasına alarak yönetime el koymasına Marksist terminolojide Bonapartizm denilmektedir. Bonapartizm, ekonomik ya da politik kriz dönemlerinde farklı sınıflar arasında denge kuran bir iktidarı ifade eder. Bu denge iktidarı, popülist-milliyetçi söz ve eylemlerle desteklenip merkezi ve otoriter bürokratik yapı kuvvetlendirilir. Parlamenter sistemin krize girdiği durumlarda darbe yapan askeri vesayet sistemlerini, rejimlerini karşılayan Bonapartizm, bu anlamıyla ciddi bir halk desteğini arkasına alıp güçlü otoriter bir iktidar alanı tesis eden siyasi figürlerin kurduğu düzeni de tanımlar.¹²¹

Bu kavramsal çerçeve doğrultusunda Hasan Bülent Kahraman'a göre "*Türk modernleşmesinin İttihat ve Terakki'den bu yana kurtulamadığı çocukluk hastalığı*"¹²² olan Bonapartizm, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e sosyo-kültürel alt yapının ve devlet bürokrasisinin nasıl inşa edildiğini açıklayan bir yaklaşımdır. Ordu ve silahlı kuvvetler eliyle rejim inşasının II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e bir gelenek haline geldiğini iddia eden bu düşüncenin savunucularına göre erken Cumhuriyet döneminde olgunlaşan Kemalizm ile Bonapartizm arasında ciddi analogik bağlar vardır. Fikret Başkaya bu analogik bağları şöyle açıklar: "*İlki Kemalist diktatörlüğün bir yandan burjuva demokratik bir anayasa ve parlamentoya dayanır gibi görünüp öte yandan bütün bunları aşan gerektiğinde Bonaparte'ın istediği biçimi verebildiği bir şahsi rejim olması ikincisi bir yandan toplumsal sınıflardan bağımsız görünmesi diğer yandan tarihsel olarak burjuvazinin çıkarlarını temsil ediyor olması üçüncüsü işçi sınıfını ezerken dönem dönem burjuvaziye de vurması aynı zamanda her iki sınıfı da kontrol etmesi ve sonuncusu kendi dışında bir siyasal etkinliğe izin vermemesi ve devletin bürokratik aygıtının oluşturduğu bir siyasal yapının toplumu yukarıdan aşağıya doğru ve kendi iradesiyle düzenlemesi*"¹²³

Bu düşüncelerin izdüşümü olarak Türkiye yakın tarihinde silahlı kuvvetlerin ve ordunun modernleşme parametreleri içindeki yeri "vesayet" ve "darbe ideolojisi" üzerinden Bonapartizme bağlanmıştır. Gerek İttihatçıların önder kadrosunun, gerekse cumhuriyeti kuran lider kadronun önemli bir bölümünün 19. yüzyılın son çeyreği ile

¹²¹ Atalay, s. 8.

¹²² Hasan Bülent Kahraman, "Bonapartizm, Kemalizm ve Sol", 26 Mart 2008, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/kahraman/2008/03/26/bonapartizm_kemalizm_sol, (15.08.2015).

¹²³ Başkaya, ss. 169-172.

20. yüzyıl başlarında askeri okullarda eğitim almış insanlardan oluşması bu tür analizlerin sıklıkla yapılmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımda, ordu tek başına bağımsız bir değişken olarak görülmüş ve ona kendi bağlamının ve koşullarının dışında önemli roller yüklenmiştir. Aynı şekilde II. Meşrutiyet'i yaratan kadronun genellikle Makedonya'da konuşlanmış III. Ordu'ya mensup subaylar olması ve aynı kadronun içinden Cumhuriyet'in önder kadrosunun doğması, Türkiye'deki bütün dönüşümlerin asker eliyle gerçekleştirildiği ve bir vesayet sisteminin uzun dönemler boyunca kurumsallaştırıldığı gibi genellemelere gidilmesine neden olmuştur. Nitekim bugün, Türk sosyal bilim çevrelerinde silahlı kuvvetler üzerine üretilen bütün çalışmalarda bu yaklaşımın izlerini görebiliriz.¹²⁴ Türkiye'de II. Cumhuriyet tartışmaları sırasında da sıkça dillendirilen bu olguya göre, Kemalizm darbe ideolojisine indirgenmiştir.¹²⁵ Buradan hareket edilerek Türkiye yakın tarihi bir askeri darbeler tarihi olarak okunur ve İttihatçılıktan Kemalizm'e sirayet eden bu yaklaşım süreklilik arz ederek günümüzü de etkiler. Örneğin Murat Belge'ye göre *"Türkiye bugün de modernleşmeyi ordu eliyle yürütmek zorunda kalmıştır. Ya da biraz değiştirerek söylersek, çünkü olgunlaşan başka güçler bu günlere kadar bu misyonu ordunun elinden almamış veya alamamıştır."*¹²⁶

Hemen belirtmek gerekir ki Türkiye'nin en azından 1876 yılından bu yana bir parlamentoculuk deneyimi olduğu göz önüne alınırsa bu tür yaklaşımların epistemolojik olarak kendi içinde eksiklikler barındırdığı sarıh bir şekilde görülür. Burada bir noktaya açıklık getirmek gerekirse Genç Osmanlıların da Jön-Türklerin de Cumhuriyetçilerin de hangi toplumsal sınıflardan geliyor olurlarsa olsunlar öncelikli hedefleri; yasal temsil organları aracılığı ile meşruiyet arayışları olmuştur. Birçoğu askeri okullarda yetişmiş olmasına rağmen anayasalı bir parlamenter düzenin olabilirliğini hep zorlamışlardır. Bu bağlamda, aslında 1876'dan itibaren

¹²⁴ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (Der.), **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013; William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze**, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996; Evren Balta Peker ve İsmet Akça (Der.), **Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010; Güven Gürkan Öztan, **Türkiye'de Militarizm, Zihniyet, Pratik ve Propaganda**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014; Hıdır Göktaş ve Metin Gülbay, **Kışladan Anayasaya Ordu**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

¹²⁵ 1991 yılından itibaren üretilen ve Kemalizmi ve I. Cumhuriyet'i bir darbe ideolojisi şeklinde tanımlayan II. Cumhuriyet tartışmaları için bkz., Mehmet Altan, **II. Cumhuriyet, Demokrasi ve Özgürlükler**, 2. Baskı, Birey Yayınları, İstanbul, 2004.

¹²⁶ Murat Belge, **Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

işleyen ama; konjontürel olarak bazen ara kesitlere uğrayan bir sistemin tümünü, bonapartist siyasi modelle benzeştirip buradan analogiler üretmek ve 150 yıllık bir süreci sadece askeri vesayet ideolojisine ve paternalist bir modele indirgemek bilimsel düşüncünün geçerlilik ilkelerine aykırıdır. Bunun yanında Türkiye’de 1960’tan bu yana gerçekleştirilen askeri darbelerin hemen ertesinde demokratik parlamenter düzene geri dönüleceğinin işaretlerinin verilmesi bonapartizmle olan sorunlu ilişkinin ayrıca değerlendirilmesini gerektirir. Bunun dışında Mustafa Kemal’in kendisi daha genç bir yüzbaşı iken ordunun siyasetle bağıını kesin olarak koparmasını isteyen bir iradeyi dışa vurmuştur. Genç bir İttihat ve Terakki üyesi ve Trablusgarp delegesi olarak Eylül 1909’da cemiyetin Selanik’te düzenlenen kongresinde yapmış olduğu şu konuşma “*Ordu mensupları cemiyet içinde kaldıkça hem fırka kuramayacağız, hem de ordumuz olmayacaktır. Bugün mensuplarının çoğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üyesi olan III. Ordu esas olarak modern bir ordu sayılamaz. Ordu ile cemiyeti ayıralım. Cemiyetin muhtaç olduğu subayları veyahut cemiyette kalmak isteyen ordu mensuplarını istifa suretiyle ordudan çıkaralım. Siyasi bir teşekküle girmelerini önleyecek kanuni müeyyideler koyalım.*”¹²⁷ bu iradeyi açıklıkla göz önüne sermektedir.

Bu sözlerden de sarıh bir şekilde anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal daha genç subaylık yıllarından itibaren ordu ile siyaset kurumu arasına kesin bir çizgi koymak istemiştir. Buna rağmen, bu açık konuşmanın içeriğini dahi kendi modellerine uygun bir şekilde yorumlamak ve analiz etmek isteyenler, aslında O’nun siyaseti sivil alana devretmek istemediğini, politize olmaktan arındırılmış bir askeri örgütü daha rahat yönetebileceğini düşündüğü için bu sözleri sarf ettiğini ifade ederler.¹²⁸ Mustafa Kemal’in o yıllarda henüz bir kurmay yüzbaşı olduğu anımsanacak olursa bu türden analizlerin geçersizliği kendiliğinden anlaşılır. Sosyal yapıları, o dönemin insanına sirayet etmiş zihniyet dünyasını ve koşulları değerlendirmeden birer ön kabulle yapılan bu analizler hem II. Meşrutiyet’i hem de Cumhuriyet’i bir kışla ideolojisi imiş gibi yansıtmaya çalışırlar. Oysa basit bir gözle yapılacak bir tarama dahi Meşrutiyet ve Cumhuriyet kuşaklarının anayasalı ve meclisli meşruiyet zeminini her

¹²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eserleri Doğumundan Samsun’a Çıkışına Kadar**, Cilt:1, Güven Matbaası, Ankara, 1965, s. 44; Celal Bayar, **Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş**, Cilt: 2, Sabah Kitapları Yayınları, İstanbul, 1997, s. 118.

¹²⁸ Bu durumun ilginç bir örneği olarak bkz., M. Naim Turfan, **Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 18-19.

fırsatta aradıklarını ve sorguladıklarını bize sunar.¹²⁹ Ayrıca Mondros Mütarekenamesi'yle başlayan yerel direniş örgütleri süreci ile Milli Mücadele'nin başlangıcında kongreler dönemi olarak bilinen dönem de bize bu konuda ayrıntılı ipuçları verir. Bülent Tanör'ün de belirttiği gibi bu oluşumlar, *“Anayasal ve siyasal hukuk açısından son derece ilginç ürünlerin de yaratıcıları oldular. Bu dönemde, Kemalist önderliğin oluşundan önce ya da bununla aynı zamanda dört kongre sistemi oluşmuştur: Elviye-yi Selase (Kars-Ardahan Batum), Trabzon-Erzurum (Mustafa Kemal'den önce), Batı Anadolu ve Trakya grupları.”*¹³⁰ Şunu da eklemek gerekir ki bu cemiyet ve kongre tipi örgütlenmelerin iddia edildiği gibi bonapartist eğilimlerle hiçbir alakası ya da illiyet bağı yoktu. Buna karşın amaç olarak şunları gerçekleştirmek istedikleri söylenilebilir: *“1- Bölgede yaşayan herkesi kendi doğal üyesi sayan ve gittikçe genişleyen bir örgüt yapısına sahip olmak 2- Aşağıdan yukarıya doğru yükselen bir seçim, temsil, vekâlet ve katılım ağı kurmak 3- Karar alma ve uygulama süreçlerinde belli bir kurallılık çizgisine sadık kalmak ve keyfiliği reddetmek”*¹³¹ Bu bilgilerin ışığında müterekanameden sonra Anadolu ve Trakya'da ortaya çıkan bu örgütlenmelerin, insan kaynağı açısından İttihat ve Terakki'nin taşra teşekküllerinde mevzilenmiş kişiler olduğu düşünüldüğünde, Fransa'da meclisi ve yasal temsil organlarını feshederek 1852'de diktatöryal bir dönemin kapılarını aralayan Louis Bonaparte'ın adıyla simgeleşen bonapartist uygulamalarla bir paralellik taşımadığı açıkça görülür.

Üstelik hareketin önderi Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçtiği ilk günden itibaren yasallık yani meşruiyet kaygısını hep ön planda tutarak davranmış, 23 Nisan 1920'de meclis açılıncaya kadar kongreler dönemi olarak nitelendirdiğimiz aşamada bile her göreve seçilerek gelmiştir. Yine emperyalist işgal altındaki bir ülkede meclis

¹²⁹ Bu konuda bkz., Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yayınevi Yayınları., İstanbul, 2009; Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, Ankara, 1995; Emin Karaca, **Birinci Meclis'te Muhalefler**, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 2008; İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, (TBMM), 2009; İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

¹³⁰ Bülent Tanör, “Mondros Mütarekenamesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:46, Sayı:1, 1991,(Geçici Hükümetler), s. 423; ayrıca yine aynı yazarın şu eserine bkz., Bülent Tanör, **Türkiye'de Yerel Kongre İktidarlari (1918-1920)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992, (Kongre İktidarlari).

¹³¹ B. Tanör, Geçici Hükümetler, ss. 423-424.

seçimlerini yaptırması ve Milli Mücadele'nin her aşamasını açık bir yasal organ yani; parlamento aracılığıyla sürdürmesi, bu hareketin bonapartist eğilimler taşımadığının göstergesi olarak değeriendirilebilir. Dahası Mustafa Kemal, en sıkıntılı dönemlerde bile ordu karşısında hep meclis düşüncesini öne çıkarmıştır. Nitekim 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin toplanması çalışmalarını sırasında Ankara'ya gelen Yunus Nadi ile girişmiş olduğu polemik Mustafa Kemal'in bu konudaki düşüncesinin netliğini ortaya koyar. Yunus Nadi'ye göre elde düzenli ordu olmadan meclis oluşturmak sakıncalıydı. O'nun *"Her kerameti meclisten beklemek niyetinde miyiz? Açık söylemek gerekirse ben bu kanaatte değilim"* sözlerine Mustafa Kemal şu karşılığı vermiştir: *"Ben bilakis her kerameti meclisten bekleyenlerdenim. Nadi Bey, bir devreye eriştik ki her iş meşru olmalıdır. Önce meclis, sonra ordu! Millet işlerinde meşruiyet ancak milli kararlara istinat etmekle milletin temaylat-ı umumiyesine tercüman olmakla elde edilir. Milletimiz büyüktür, hiç korkmayalım. O, esaret ve zilleti kabul etmez."*¹³²

Sonuç olarak 1960'ların ortalarında Türkiye'de ortaya çıkan fikir hareketliliğı içinde bir takım aydınların silahlı kuvvetler öncülüğünde rejim dizayn etme talepleri süreç içerisinde başarısızlığa mahkûm olmuştur. "Zinde kuvvetler" kavramıyla Türkiye'de milli bir demokratik devrim gerçekleştirmek üzere yola çıkanlar 9 Mart 1971'deki başarısız hamlelerinden sonra 12 Mart 1971 muhtırasının ağır yaptırımlarına maruz kalmışlardır. Bu doğrultuda Doğan Avcıoğlu ve Yön grubu başta olmak üzere silahlı kuvvetler eksenli bir devrim ve modernleşme modelini savunanlar üzerinden bütün Türkiye tarihini bonapartist şablona oturtmanın ve bir takım genellemelere gitmenin doğru bir yaklaşım biçimi olmadığı dile getirilebilir. Buna ilaveten 27 Mayıs 1960'tan sonra bizzat ordu içinde ortaya çıkan cunta türü faaliyetler özellikle ordunun kendisi tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Örneğın Albay Talat Aydemir'in bu süreçte giriştiğı iki darbe teşebbüsü engellenmiş hatta Talat Aydemir asılarak idam edilmiştir. Bütün bu örneklemlerin de gösterdiği gibi Türkiye'nin iki yüz yıllık muasırlaşma serüvenini sadece bonapartizm kavramı üzerinden açıklamaya çalışmanın yetersizliğı kendiliğinden ortaya çıkar.

¹³² Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s. 262.

1.8. Patrimonyalizm Ekseninde 1908 ve 1923'ün Weberyen Analizleri

Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı'ndan sonra başta Amerikalı sosyal bilimciler olmak üzere Batı dünyasının akademisyenleri Max Weber'in doğu toplumları için öngördüğü teorilere dört elle sarıldılar. Anılan dönemde, Türkiye'de akademik ve popüler tarihçilik de Weber'in tezlerinin etkisi altına girdi. O tarihe kadar yani II. Dünya Savaşı'ndan önce partikülerist bir yöntemle özcü-essentialist akımların egemen olduğu Türkiye tarihçiliği, tarihsel bütün olay ve olguları sui-generis bir açıdan, "Biz bize benzeriz." formülasyonlarıyla, nev-i şahsına münhasır bir içerikle ele alıyordu. Hiç kuşkusuz bu durumun oluşumunda Cumhuriyet'in erken döneminde ulusçu reflekslerin daha hâkim bir tarz ve söylem olarak sahiplenilmesi etkili olmuştu. 1930'ların hemen başında Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu tarafından üretilen ulusçu tarih¹³³ ve dil tezleri¹³⁴ II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar

¹³³ Bu dönemde olgunlaştırılan Türk Tarih Tezi hem Batılıların oryantalist-yayılmacı tezlerine bir tepki hem de ulus inşasında milli kimlik yaratma amacına yönelikti. Batılı oryantalist-yayılmacı tez; Türklerin Anadolu'da otokton (yerleşik) olmadığını, göçebe ve barbar olduklarını, Dünya medeniyetine hiçbir katkısı olmayan dolikefesal kafatası özelliklerine sahip ve sarı ırka mensup ikinci sınıf bir millet olduklarını iddia ediyordu. İşte Türk Tarih Tezi, bu negatif imlemeyi ters-yüz edecek bir amaçtan doğmuştu. Bu nedenle tez, Anadolu'nun kadim medeniyetlerine sahip çıktı. Buradan hareket ederek bütün eski Anadolu uygarlıklarının Türk olduklarını iddia etti. Öyle ki, Türklerin Dünya medeniyetine çok ciddi katkılar koymuş kadim bir millet oldukları tezi ısrarla işlendi. Türklerin Batılı oryantalistlerin iddia ettiği gibi dolikefesal ve sarı ırka değil, beyaz ırka ve kafatası yapısı olarak da Brakisefal anatomik özelliklere olan aidiyetleri antropolojik ve antropomorfik araştırmalarla desteklendi. Tez, aynı zamanda Orta Asya'yı Türklerin kadim zamanlarda yaşadığı anayurtları olarak sabitledi. Teze göre Orta Asya steplerinde bozkır kültürünü yaşayan Türkler bir süre sonra klimatolojik ve jeolojik araştırmalarla desteklenen bir kuraklık teorisi sonucunda dünyanın dört bir tarafına dağıldılar. İşte bu dağılma sonucu dünyanın her yerinde medeniyetler kurdular. Bununla birlikte 1930'larda bir tepki tezi özelliği taşıyan Türk Tarih Tezi'nin ortaya koyduğu bu teorilerle bugünün Türk tarihçiliği akademik olarak bir paralellik göstermez. Ancak anılan dönem, yani tezin üretildiği 1930'lu yıllar, kıta Avrupa'sında yayılmacı emeller besleyen ideolojilerin ve iktidar modellerinin hâkim olduğu bir süreçti. Bu ideolojik ve siyasal ortamda milli bir kurtuluş savaşından yeni çıkmış, tebaadan yurttaş ve vatandaş anlayışına geçmek isteyen genç Cumhuriyet yönetimi olgunlaştırdığı bu tezle hem oryantalist söylemlerin iddialarına bir reddiye yapmak hem de kendi tarih anlayışını resmileştirmek istemiştir. Ancak denilebilir ki tezin güçlü bir şekilde savunulduğu dönem tek partili yıllar olmuştur. Bununla birlikte Türk tarih tezinin Orta Asya, İslam ve Anadolu ile ilgili geliştirdiği tezler bugün tam olarak akademik ve popüler tarihçilik tarafından terkedilmemiştir. Etkileri sınırlı da olsa tezin öngördüğü çerçevede üretilen bir tarihçilik modelinin bugün de sürdürüldüğü söylenilebilir. Bkz., Kemal Şenoğlu, **Mayatepek Raporları, Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007; Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998; Halil Berktaş, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983; Şemseddin Günaltay, "Türk Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat'ı Zaferi", **Belleten**, Cilt:2, Sayı: 7-8, 1938, ss. 337-365; Aydoğan Demir, **Türk Tarihine Giriş, "Teksir Edilmiş Ders Notları"**, İzmir, 1985; Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", **Felsefe Kurumu Seminerleri III Türkiye'de Tarih Eğitimi (13-14-15 Kasım1975)**, TTK Basımevi Yayınları, Ankara, 1977, ss. 255-259; Afet İnan, "Atatürk ve Türk Tarih Tezi", **Belleten**, Cilt: III, Sayı:10, 1939,

akademik tarihçiliği ve tüm sosyal bilim dünyasını derinden etkilemişti. Daha açık bir ifadeyle 1930'larda Türkiye'de tarihçilik sosyalizm, komünizm, faşizm ve liberalizm gibi ideolojilerden azade olmak üzerine kurumsallaşan devlet ideolojisinin ve Kemalizmin yörüngesinde Türk tarihine partikülarist bir yön çizmişti. Amaç, yeni Türkiye'nin ve Cumhuriyet rejiminin ideolojisini benzemezlik nosyonu üzerine kurmaktı. Bu nosyonun tarih ve tarihçiler eliyle üretilmesinin ana etkenlerinden birisi, kuzeydeki komünizm tehlikesinden ve Batı'dan esen faşizm ve liberalizm esintilerinden uzak durma ve böylelikle o ideolojileri geçersiz kılma isteğiydi. Bu aşamada faşizm ve komünizm arasındaki hegemonya mücadelesinde üçüncü bir yol denemesi olarak gündeme getirilen korporatist ve solidarist yöntem "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle" söylemleriyle benzemezliğini ısrarla vurgulamaktaydı. Bizatihi devrimin önderi Mustafa Kemal Atatürk, bu benzemezlik nosyonunu her fırsatta dile getirerek yeni Türkiye'nin izleyeceği rotayı tespit etmişti. Nitekim, O'nun Aralık 1921'de Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkilerini belirten kanun teklifi dolayısıyla *"Efendiler, biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmak, istiklalimizi emin bulundurabilmek için heyet-i umumiyyemizce, heyet-i milliyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyet-i milliyeye mücadeleyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız. Binaenaleyh bu ve bu gibi teşvikatta ve izahatta hükümetimizin istinad ettiği esasın ilm-i ictimaiye müstenit bir esas olduğunu bariz surette görürüz. Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş. Efendiler, biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz. Çünkü biz, bize benziyoruz efendiler!"* şeklinde yapmış olduğu konuşma daha Milli Mücadele'nin başında

ss. 242-246; Yücel Kabapınar, "Başlangıcından Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1992, ss. 143-177; Hasan Akbayrak, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı, Millet Tarihinden Ulusun Tarihine**, 2. Baskı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2012; Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992; İsmail Beşikçi, **Türk Tarih Tezi, "Güneş Dil Teorisi" ve Kürt Sorunu Bilim Yönetimi Türkiye'deki Uygulama II**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013; Mustafa Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)**, Asil Yayınları, Ankara, 2006; Erdal Aslan, "Atatürk Döneminde Tarih Eğitimi I (1923-1931)", **Eğitim ve Bilim**, Cilt:37, Sayı:164, 2012, ss. 331-346.

¹³⁴ Türkçenin bütün dünya dillerinin kaynağı ve çok zengin bir dil olduğu şeklinde formüle edilen ve ilk insanın güneşe bakarak "aa!" demesiyle oluşturulan ve "ağ" hecesi üzerinden gelişen ve zenginleşen bir dil olduğunu mono-genesis teorileriyle ispat etmeye çalışan Güneş Dil Teorisi için bkz., Gökhan Yavuz Demir, "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezi'nin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:11, Sayı:19, 2010, ss. 385-396; Sinan Meydan, **Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi, Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, 3. Baskı, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2010.

“benzemezlik” vurgusunun ne kadar kuvvetli bir tercih olduğunu sarıh bir şekilde gözler önüne sermekteydi.¹³⁵

Benzemezlik nosyonu üzerinden sürdürülen bu partikularist model, en azından II. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği 1940’a kadar sürdürülmüş, bu dönemden itibaren tarih çalışmalarında Cumhuriyet ve Osmanlı geçmişi arasında radikal kopuş meselesi tedrici olarak ötelenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, Osmanlı geçmişiyle radikal kopuş ve Cumhuriyet’in özgünlüğü meselesinin 1932 yılında toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi’nde zirve yaptığı söylenilebilir. Buna mukabil Türk tarihçiliğinin Osmanlı geçmişi ile yeniden bağ kurma çabasının ise 1940 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Tanzimat Fermanı’nın 100. yılında çıkarılan “Tanzimat I” adlı eserle başlatıldığı ve bunu takibeden çalışmalarla da geliştirildiği ifade edilebilir.¹³⁶

II. Dünya Savaşı’nın bitmesiyle birlikte Türkiye’de Osmanlı tarihçiliğini ve Cumhuriyet tarihini okumanın ana çizgilerini belirleyecek olan bu yaklaşım, soğuk savaş döneminde Anglo-Amerikan sosyal bilimcilerinin öne çıkardığı Max Weber tezleriyle organik bir ilişki kurarak Weberyen model üzerinden Türkiye yakın tarihini analiz etmenin ana hatlarını oluşturmuştur. Bu süreçte, gerek Osmanlı tarihi gerekse Cumhuriyet tarihi Weber’in tezleri doğrultusunda yeniden ele alınmaya çalışılmış ve bunun sonucunda hem Cumhuriyet hem de Osmanlı geçmişi bir süreklilik içinde otoriter bir devlet ve onun uygulayıcısı olan bürokratik vesayet ideolojisine indirgenmiştir. Nitekim Osmanlı tarihçiliğinin hem ülkemiz hem de

¹³⁵ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: 1-3, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, (Söylev ve Demeçler), ss. 211-212.

¹³⁶ Bu eser, 1940’ta Hasan Ali Yücel’in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde çıkarılmıştır. Eser, “Milli Şef ve Reis-i Cumhur İsmet İnönü’ye Tanzimat’ın 100. Yıldönümünde Türk ilminin ve maarifinin armağanıdır.” ithafıyla basılmıştır. Gerçekten de Osmanlı geçmişinin Cumhuriyet döneminde bilimsel metotlarla ele alınmasının ilk örneklerinden birisini oluşturan bu eserde Enver Ziya Karal’dan Yavuz Abadan’a, Yusuf Kemal Tengirşek’ten Mükrimin Halil Yinanç’a, Hilmi Ziya Ülken’den birçok tarihçi ve bilim adamına varıncaya kadar Tanzimat’ın Türk çağdaşlaşma hareketindeki yeri; ekonomik, sosyal, hukuksal, kültürel ve zihinsel boyutlarıyla incelenmiştir. Enver Ziya Karal kitaba yazdığı “Tanzimat’tan evvel garplılaşma hareketleri 1718-1839” adlı makalesinde süreci daha da geriye çekerek Lale Devri’ni (1718-1730) başlangıç olarak almıştır. Enver Ziya Karal’ın yukarıda adı geçen makalesindeki şu satırlar Türkiye’de tarihçiliğin anılan yıllar itibarıyla nasıl bir yörünge değişikliğine gittiğinin ilk işaretleridir: “ *Tanzimat-ı Hayriye Osmanlı İmparatorluğu’nun kontamporen tarihinde çok önemli bir yer tutar. Bu hareketin, Türk cemiyetini garplılaştırmak hususunda büyük rol oynadığı öteden beri söylenir. Bununla beraber Tanzimat-ı Hayriye’nin garplılaşmak vadisinde ilk hareket olmadığı, Abdülmecid’e takaddüm eden padişahlar zamanında yapılan ıslahat hareketleriyle hazırlandığı da su götürmez bir tarihi hakikattir.*” Bkz. Enver Ziya Karal, **Tanzimat’tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, 1718-1839**, **Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile**, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 13.

dünyadaki en önemli isimleri arasında sayılabilecek olan Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık gibi tarihçiler tarafından genelleştirilen Weberyen analizler¹³⁷ onları takip eden ikinci ve üçüncü kuşak tarihçiler tarafından da sürdürülmüştür. Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın da belirttiği gibi “*Bu süreklilik ve yeniden üretim Weberyen tezlerin bir amentü gibi kabullenilmesini de beraberinde getirmiştir*”.¹³⁸ Bu kabulleniş neticesinde otoriter devlet, sivil toplum eksikliği, baskın bürokratik yapılanma, sınıfsız olmaya kesin inanç, güçlü bir otokrat liderin etrafında kümelenmiş halk yığınları ve geleneksel otokratın, modernleşmiş eğitim kurumları aracılığı ile otoritesinin sarsılarak yerini aynı zihniyet dünyasından beslenen modern bir otokrata bırakışı gibi indirgemeci ve genelleyici yaklaşımlar, modern Türk tarih yazıcılığının bu dönemde mottoları haline gelmiştir.¹³⁹

Bu noktada, Weberyen model üzerinden ortaya konulan yakın dönem Türkiye tarihi çalışmalarını daha iyi analiz edebilmek için birkaç açıklama yapmak gerekirse: öncelikle batı ve doğu toplumlarını oryantalist bir gözle analiz eden Weber'in düşüncelerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Weber, patrimonyalizm kavramını Avrupa merkezli bir bakış açısından geliştirmişti ve muhtemelen böyle bir zihniyet inşası Alman düşüncesinde olan Doğu hakkındaki önyargıların bir ürünüydü.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Bismarck'la birlikte güçlü bir devlet geleneği oluşturan Almanya, 1871'den sonra “doğuya doğru” sloganıyla kendi yayılmacılığının sınırlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu toprakları olarak belirlemişti. Bu süreçte, padişah II. Abdülhamit ve Kayzer II. Wilhelm arasında

¹³⁷ Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık'ta Max Weber etkisi üzerine bkz., Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi/Toplu Eserleri I**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980; Halil İnalçık, “Comments on Sultanism'i Max Weber's Typification of the Ottoman Polity”, **Princeton Papers in Near Eastern Studies**, Sayı:1, 1992, ss. 49-73.

¹³⁸ Rifa'at Ali Abou-El-Haj Osmanlı devlet düzenini, bürokrasi ve diplomasi çerçevesinde yapısal sınıf analizlerine tabi tutarak olaylara ve ilgili literatüre eleştirel bir bakış açısı getirmiştir. Bu doğrultuda kapsamlı modellere ulaşma üslubuna sahip olan Abou-El-Haj, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı siyasî yapısında görülen farklılaşmayı, diğer çağdaş devletlerde de görülen 'değişim'ler olarak niteleyen, Osmanlı tarihyazımının önemli simalarından birisidir. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, New York State University, New York, 1992, s. 4'ten aktaran Erdem Sönmez, “Klasik Dönem Osmanlı Çalışmalarında Max Weber Etkisi”, **Praksis**, Sayı:23, İstanbul, 2010, s. 47.

¹³⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nadir Özbek, “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2004, ss. 71-90; Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Yeni Bir Kavrayışa Doğru Sempozyum Bildirileri**, İ Kaya Şahin, Semih Sökmen ve Tanıl Bora (Yay.Haz.), Metis Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 137-146.

geliştirilen Osmanlı-Alman ilişkileri, Alman emperyalizminin Berlin'den Bağdat'a uzanan bir çizgi içinde yayılmasını da sağlamıştı. İşte bu tarihsel bağlam içinde gelişen Alman oryantalizminin, Alman teolog ve filozoflar tarafından doğu hakkında oluşturulan birtakım imajların genelleştirilmesiyle meydana geldiği söylenilebilir. Buna göre, doğu irrasyonel ve statikti. Gelişmiş Alman düşüncesi ve rasyonalitesi doğuya yayılarak oraları medenileştirebilirdi. Bu süreçte, ünlü Alman yazar Goethe dahi Osmanlıları Avrupa dışına atmaktan, İstanbul'u tekrar almaktan ve Doğulu barbarlığı ortadan kaldırmaktan söz edebiliyordu. Hegel ise Doğu düşüncesinin iradesi olmadığını, dolayısıyla özgürleşemediğini ve insanın Doğu'da cemaat cenderesi içinde eriyerek bireyselleşemediğini iddia etmekteydi. O'na göre Doğu hukuk ve ahlak yoksunluğu ile kaimdi. Zira, özne yani insan özgür değildi. Doğuda baba, kral, egemen gibi güç ve erk sahiplerine itaat etmek doğaldı. Keza Doğu'da genel irade yoktu. Dahası Doğu insanı hak ve özgürlüklerle kuşanmamıştı. Bütün bunların doğal bir sonucu olarak Hegel, özgürlük alanlarının Doğu'da bir tek kişiye yani despota bırakıldığını söylüyordu.¹⁴⁰

İşte bu düşünce dünyası içinde beslenen Max Weber, teorisini patrimonyal devlet kuramı üzerine kurar. Bu kuram, O'nun geliştirdiği ideal tiplerden birisidir. Weber'e göre, aslında ideal tip gerçekliği anlamamızda bir soyutlamadır. Ama; ideal tipler hiçbir zaman gerçekliği birebir anlamamızı kolaylaştırmazlar. Yine Weber'in düşüncesinde ampirik alanın bilgisine ulaşmak için seçtiğimiz olgunun inşa ettiğimiz ideal tiplere ne denli uygun olup olmadığını sorgulamak bir zorunluluktur. Bu doğrultuda, sosyal bilimciler olguları bulmalı, onların nasıl meydana geldiğini araştırmalıdır. Patrimonyalizm çözümlemeleri ancak bu bağlamda düşünüldüğünde anlamlı bir dizgeye oturtulabilir.

Bu çerçevede Weber, Batıda ortaya çıkmış gelişmeleri Batıya ait özgünlükler bütünü üzerinden açıklar. O, temel problematik olarak Batı kapitalizminin ortaya çıkışının nedenselliklerini gösterir. O'na göre keyfi ve yolsuz bir yönetime dayanan, sultanın tüm topraklara sahip olduğu ve bu sahip olma yetkisini güçlendiren askeri ve bürokratik sınıf ile patrimonyalizmin bir türevi olan sultan despotizmi, Doğu toplumlarını ve devlet yapısını Batı'dakilerden farklı kılar. Bu bakış açısına göre

¹⁴⁰ Alman felsefe geleneğinde Doğuya ait oluşan bu ön yargılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Onur Bilge Kula, **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Doğu’da kentleşme ve buna bağlı olarak şehirli bir orta sınıf yoktur. Merkezden bağımsız ve özerk kentler oluşmamıştır. Buna ek olarak merkezi otorite ile toplum arasında aracı roller oynayacak sivil toplum gelişmemiştir. Ayrıca rasyonaliteye dayalı bir hukuk yapısı doğmayınca Doğu toplumları statikleşmeye ve çökmeye mahkûm olmuşlardır. Doğu ve Batıya ilişkin görüşlerini bu çerçevede ortaya döken Weber söz konusu görüşlerini otorite kavramı üzerinden açıklar. O’na göre otorite yöneticiye itaat etme biçimidir ve üç ana başlık altında kavramsallaştırabilir. Bunlardan birincisi, yürürlükteki kanunlara ve yasal düzenlemelere göre otoritenin istençlerini yerine getirme anlayışına dayanan rasyonel otoritedir. İkincisi, bir geleneğin kutsallığına dayanan otorite meşruiyettir. Üçüncüsü ise bir kişiye aşkın bir takım anlamlar yükleyerek onu kahramanlaştıran karizmatik otoritedir. Max Weber, Doğu toplumları için karizmatik ve geleneksel otorite tipolojilerinin geçerli olduğunu söyler.¹⁴¹

Bu itibarla Weber’e göre Batı’da krallar, lordlar ve diğer yerel güçlerin çoğulluğu mevcutken Osmanlıda patrimonyal yönetimin tebaa üzerindeki mutlak denetimi ve kontrolü söz konusudur. Bununla birlikte Avrupa’da gücünü pazar ilişkilerinden ve özel mülkiyetten alan iktisadi faaliyetlerle uyuşacak tipte kültürel ve davranışsal niteliklere sahip bir sivil toplum oluşurken “merkez”in “çevre” üzerinde mutlak denetimi ve kontrolünün geçerli olduğu Osmanlı İmparatorluğu’nda ticarete ve ekonomik çıkarların gözetimine pejoratif anlamlar yüklenmiş ve buna bağlı olarak Batıdakinden tamamen farklı bir değerler sistemi ortaya çıkmıştır. Sözü edilen yaklaşıma göre; Osmanlı-Türkiye tarihinde Batıdaki aksine devletle toplum arasında uzlaşmaya dayalı, yasal bir sözleşme hiçbir zaman var olmamıştır. Buna koşut olarak Osmanlı-Türkiye tarihi için söz konusu olan “merkez”in “çevre” üzerindeki mutlak kontrolü ve denetimidir. Özetle Osmanlı-Türkiye tarihini Batı’ya referansla bir dizi yoklukla okuyan bu yaklaşıma göre, Osmanlı İmparatorluğu “merkez-çevre” karşıtlığına dayanan, durağan, sınıfların olmadığı, herşeyi yönlendiren kadir-i mutlak/despotik bir yapıya sahiptir.

¹⁴¹ Demet Dinler, “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezini Eleştirisi”, **Praksis**, Sayı:9 (Kış-Bahar), 2003, s. 19; E. Dönmez, ss. 39-62; Necmettin Doğan, “Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Liberal Düşünce**, Sayı:64 (Güz), İstanbul, 2011, ss. 161-184.

Weber'den mülhem bu geleneksel otorite ve patrimonyalizm kavramları sadece Osmanlı tarihi analizleriyle sınırlı kalmamış Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir süreklilik içinde değerlendirmelere teşne olmuştur. Nitekim, yakın dönem Türkiye tarihi çalışmalarına bakıldığında bu kavramların, Osmanlı tarihiyle Cumhuriyet dönemi arasındaki sürekliliği göstermede başta Şerif Mardin, Metin Heper, Ahmet İnsel, Çağlar Keyder gibi isimler olmak üzere çeşitli sosyal bilimciler tarafından analiz araçları olarak kullanılmış olduğu gözlemlenebilir. Örneğin Heper, sözü edilen süreklilikleri bürokrasi ve devlet yapısı alanlarında vurgularken,¹⁴² Keyder devlet-sınıf ilişkileri özelinde söz konusu yaklaşımı kullanmıştır.¹⁴³ Ayşe Buğra, devlet-işadamları ilişkilerini,¹⁴⁴ Ziya Öniş ise 1980'lerde Türkiye ekonomisinde devletin rolünü yine aynı modeli kullanarak incelemiştir.¹⁴⁵ Söz konusu isimlerin yaklaşımlarına göre, klasik dönem Osmanlı tarihinden bugüne kadar devlet, toplumun üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmuş, toplumsal yaşamın tüm alanlarına nüfuz etmiş ve böylelikle demokratik hak ve özgürlüklerin gelişmesini engellemiştir. Ancak; bu yaklaşım sözü edilen isimlerin görece rafine analizleriyle sınırlı kalmamış, Cumhuriyet tarihi boyunca her dönem sınıflar üstü kalabilen "bir avuç bürokrat" tarafından yönetilen vülgarize bir eksene de kaynaklık etmiştir.¹⁴⁶

Bu noktada patrimonyalizm ve despotik devlet geleneği analizlerinin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e neredeyse kesintisiz akan bir nehir gibi süreklilik çerçevesinde ele alınmasının ya da başka bir ifadeyle söylemek gerekirse 1908 ve 1923'ü bu kavramsallaştırmalar ekseninde okuma ve analiz etme yaklaşımının özellikle, 1946'dan sonra Türkiye'nin içinde yer aldığı uluslararası konjonktür ve iç dinamiklerle bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir. Son tahlilde, Soğuk Savaş dönemi (1946-1985), neo-liberal açılımlar (1985-2002) ve yeni muhafazakârlık (2002-2015) olarak tanımlayabileceğimiz bu süreçte gelişen liberal ve muhafazakâr

¹⁴² Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarık, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

¹⁴³ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁴⁴ Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, **Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası**, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁴⁵ Ziya Öniş ve Fuat Keyman, **Turkish Politics in A Changing World Global Dynamics and Domestic Transformations**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁴⁶ Sönmez, ss.48-49.

tarih okumaları ve analizleri, aralarında kelimeler birliği etmişçesine hem 1908'e hem de 1923'e aynı perspektif ve söylem merceğinden yaklaşmışlardır.¹⁴⁷

Bu yönüyle bakıldığında, hem Max Weber'i çözümlemede hem de bu çözümlemeyi Osmanlı-Türkiye siyasal, sosyal ve ekonomik yapısına uyarlamada sorunlu bir epistemolojiden kaynaklanan bu yaklaşımlar, resmi tarih eleştirisi adı altında gayri resmi bir tarih anlayışını inşa etmeye çalışırlar.¹⁴⁸ Bu bağlamda, Türkiye üzerinden üretilen despotizm ve patrimonyalizm kavramsallaştırmaları, Batı dışı toplumlarda demokrasinin bütün anlam ve kurallarıyla gelişmemesinin en önemli etkeni olarak sultanın ya da monarkın merkezi gücü ile devlet ve toplum arasında aracı rolü oynayacak sivil toplum dinamiklerinin olmayışını gösterirler. Bu noktadan hareketle, bu yorumları yapanların oryantalist algının baskın olduğu ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) kavramsallaştırmasına, yahut doğu despotizmi ve patrimonyalizm gibi nosyonları içselleştiren modernleşme kuramları ve kalkınmacı literatüre¹⁴⁹ dayandıkları söylenilebilir. Böylelikle Osmanlı-Türk toplumsal tarihini

¹⁴⁷ 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra sayıları giderek artan bu tür araştırmalar arasında kurulan ideolojik ve yaklaşım paralelliği dikkatlice incelendiğinde üretilen bilginin var olan verili iktidar yapılarına ciddi bir tarihsel arka plan ve meşruiyet alanı sağladığı göze çarpar. Bu araştırmalardan bazıları için bkz., Sevan Nişanyan, **Yanlış Cumhuriyet Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru**, 8. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2013; Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, 2. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara, 2003; Mümtaz'er Türköne, **Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yayınları, İstanbul, 1994; Mümtaz'er Türköne, **Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil 68 Kuşağı**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008; Enver Aysever ve Orhan Gökdemir, **Cumhuriyet'in İlk/ Son Yüzyılı Çöken Bir Düzen Üzerine Tartışmalar**, Destek Yayınları, İstanbul, 2011; Ayşe Hür, **Öteki Tarih, Abdülmecid'den İttihat ve Terakki'ye**, Cilt:1, Profil Yayınları, Adana, 2012; Ayşe Hür, **Öteki Tarih, Mondros'tan İzmir Suikastı Davası'na**, Cilt:2, Profil Yayınları, İstanbul, 2012; Ayşe Hür, **Öteki Tarih, Kemalist Devrimler ve İsyanlar**, Cilt:3, Profil Yayınları, İstanbul, 2013; Ayşe Hür, **Çok Partili Dönemin Öteki Tarihi, İnönü ve Bayarlı Yıllar (1938-1960)**, Cilt:1, Profil Yayınları, İstanbul, 2015; Mustafa Armağan, **Gelenek ve Modernlik Arasında**, 4. Baskı, Timaş Yayınları, 2012; Mustafa Armağan, **Cumhuriyet Efsaneleri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014; Mustafa Armağan, **Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri Küller Altında Yakın Tarih**, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁴⁸ Bu anlayışın liberal sol çevrelerde ve muhafazakar çevrelerde nasıl ele alındığı ile ilgili olarak bkz., Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, **Sol Kemalizme Bakıyor Röportaj**, Metis Yayınları, İstanbul, 1991 (Röportaj); Cemil Koçak, **Resmi Tarihe Meydan Okuyorum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014; Ruşen Çakır ve Hıdır Göktaş, **Resmi Tarih Sivil Arayış Sosyal Demokratlarda İdeoloji ve Politika**, Metis Yayınları, İstanbul, 1991; Mustafa Akyol, **Gayr-ı Resmi Yakın Tarih, "Devrimler Yanlıştı, Kemalist Devrim de Yanlıştı"**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011; Seyfi Öngider, **Kuruluş ve Kurucu**, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2003; Cem Küçük ve Münir Üstün (Ed.), **Resmi Tarih Yalanları**, 8. Baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2015; Avni Özgürel, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2009.

¹⁴⁹ Kalkınmacı literatür II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle az gelişmiş toplumların durağan toplum yapısının sistematik müdahalelerle gelişmeye yönlendirilmesini savunur. Burada müdahaleyi yapacak temel aktör ise devlet olarak belirlenmiştir. Toplumsal değişim sürecinde devlete aktif ve kurucu bir işlev yükleyen kalkınmacı literatüre göre az gelişmiş toplumlar Batının 19. ve 20. yüzyılda yaşadığı tarihsel ve toplumsal deneyimleri tekrarlayarak kalkınma hedefine ulaşabilirler. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişi sonlu bir süreç olarak gören kalkınmacı literatür bu bağlamda geleneksel ile

açıklayan birçok yerli ve yabancı akademisyen, çoğunlukla kullandıkları kavramlarla, tarihsel ve toplumsal gerçeği kuşatamamaları sebebiyle epistemolojik olarak yetersiz kaldıkları gibi çalışmalarında oryantalist ön-yargıları tekrarlamaktan da öteye gidememişlerdir.¹⁵⁰ Örneğin, Türkiye’deki süreci ‘modernleşme’ olarak değil de ‘çağdaşlaşma’ olarak okuyan Niyazi Berkes’te dahi bu tavır kendisini belli eder. O’na göre Asya ve Doğu despotik devlet geleneğinin bir türevidir.¹⁵¹ Yine Halil İnalcık’a göre Osmanlı Devleti sultan merkezli bir patrimonyal devlettir.¹⁵²

Görüldüğü gibi Max Weber’in amacı, Batı kapitalizminin gelişme yasalarını ortaya çıkarırken onun Doğuya göre farklılığını analiz etmekti. Bir diğer amacı ise başka tüm Batılı düşünürler gibi birtakım özgünlükler üzerinden Batı’nın biricikliğini ortaya sermekti. Weber düşüncesinde, bütün bunlar yapılırken Doğu ötekileştirici bir tarzda sunuluyordu. Ancak denilebilir ki onun bu yaklaşımı *“kendisini Doğu’da takip edenlerin Doğu’yu da Batı’da olmayanlarla yani bir yoklar tarihi üzerinden okumalarının önünü açmıştır.”*¹⁵³

Sonuç olarak daha önce de vurgulandığı üzere Max Weber ve oryantalizm, despotizm ve patrimonyalizm üzerine eleştirel bir okuma yapılamadan gerçekleştirilen bu genellemeler kuşku yok ki oryantalist söylemin içeriden yeniden üretilmesine yani bir self-oryantalizasyona yol açmaktadır. Dolayısıyla Türkiye yakın tarihini Weberyen analizler üzerinden okurken onun Batı’nın Doğu’ya göre özgünlüklerini ortaya çıkarma amacını da göz ardı etmemek gerekir. Oysa Türkiye’de bu bağlamda yapılan iş, Weber’in bir olumsuzluklar kümesi olarak sergilediği Doğu analizlerine hiçbir sorgulama yapılmaksızın sahip çıkılmasıdır.

Öyle anlaşıyor ki Türk sosyal bilimleri ve akademiyası ile özelde Türkiye’de tarihçilik, bu modernist-oryantalist tezlerle düşünce bazında kesin bir

modern toplumlar arasında sadece bir tarihsel zaman farkı olduğunu iddia eder. Geleneksel toplumları tarihin gelişim sürecinden saptıran olgu ise kendi iç dinamikleridir. Bu iç dinamikler sistematik müdahalelerle devlet tarafından tasfiye edildiği takdirde az gelişmiş toplumların gelişme süreçleri tamamlanmış olur. Bkz., Ümit Akçay ve Mehmet Türkay, “Neoliberalizm’den Kalkıncı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine”, **İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemali Saybaşılı’ya Armağan**, (Yay. Haz. Burak Ülman ve İsmet Akça), Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss. 56-57.

¹⁵⁰ N. Doğan, s. 162.

¹⁵¹ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi Yayınları, Ankara, 1973, (Çağdaşlaşma), s. 26.

¹⁵² Halil İnalcık, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

¹⁵³ D. Dinler, s. 19.

hesaplaşma içine girmezse toplumsal ve siyasal yapımızın geçirdiği aşamalar ve değişimler hep Batıya göre analiz edilmeye devam edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

1908 VE 1923'ÜN TEMEL KARŞILAŞTIRMA PARAMETRELERİ

2.1. Süreklilik mi? Radikal Kopuş mu?

Günümüzde karşılaştırmalı tarihin ortaya koyduğu kavramsal çerçeve ile birlikte yakın dönem Türkiye tarihçiliğinin hem 1908'e hem de 1923'e değişik açılardan bakma ve analiz etme yönünde önemli adımlar atmış olduğu söylenilebilir. Bu bağlamda; eğitim, kültür, hukuk, sosyoloji, tarih ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin Türkiye'deki serüveni, azınlık politikaları, ekonomik ve sosyal yaklaşımlar ile özellikle parlamentarizm, anayasacılık, milli hakimiyet teorileri olmak üzere siyasal gelişmelere ilişkin bütün dönüşümler 1908'den 1923'e tarihsel süreklilik olgusu baz alınarak değerlendirilmektedir. Hiç kuşkusuz bütün bu çalışmaların odaklandığı temel amaç: 'İki yüzyıllık yıllık süreçte bir imparatorluk dağılırken yeni bir ulus nasıl oluşturuldu?' ve 'Cumhuriyet insanına yeni bir kimlik nasıl kazandırıldı?' sorularına yanıt arama çabasıdır. Bununla birlikte, 1908'den 1923'e uzanan tarihsel süreç içinde 'Tebaadan yurttaşa dönüşüm hangi saiklerin ve etkileşimlerin sonucunda gerçekleşti?' sorusu da bugün başta tarihçilik olmak üzere Türk sosyal bilim dünyasının en önemli problematikleri arasında yer alır.

Öte yandan, süreklilik teorisinin cazibesine kapılan bazı tarihçiler, Cumhuriyet'i, II. Meşrutiyet karşısında daha dezavantajlı gösterebilmek adına 20. yüzyılda Türkiye'nin yaşadığı bütün dönüşümleri II. Meşrutiyet'i referans olarak incelemişlerdir. Bu yaklaşımın en özgün örneklerinden birisi, Aykut Kansu'nun '1908 Devrimi' ¹⁵⁴adlı eseridir. Yazar kitabında, 1930'larda erken Cumhuriyet döneminde ulusçu reflekslerle oluşan tarihçiliğin eleştirel bir dökümünü yapmak isterken tezlerini neredeyse Cumhuriyet döneminde özgün hiçbir şey yapılmamış anlayışına dek götürmüştür. Keza Massachusetts Institute of Technology'de daha çok yabancı arşiv kaynaklarını kullanarak oluşturduğu eserinde pekiştirilmiş bir 1908

¹⁵⁴1908'e devrim nitelmesi yapan bu yaklaşımın bir eleştirisi için bkz. Mete Kaan Kaynar, "Osmanlı'da Devrim Oldu mu? II. Meşrutiyet'i Okumak", **Resmi Tarih Tartışmaları-4/ 1908 Darbe Mi Devrim Mi?**, Fikret Başkaya (Ed.), Özgür Üniversite Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 9-54; Sina Akşin, "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme", **Atatürkçü Partiyi Kurmanın Sırası Geldi**, Ankara, İmaj yayıncılık, 2002, ss. 195-202.

yüceltimine ulaşmıştır. Bu bağlamda Aykut Kansu, 1923'ü Türkiye tarihinde “normal” bir dönüm noktası olarak ele almaktadır. Buna karşın, 1908'i ise devrim olarak değerlendirmektedir. Sonuç itibarıyla Kansu'nun, yüzyılın başlangıcındaki 1906 İran ve 1905 Rus devrimleriyle birlikte 1908'i, son burjuva devrimi olarak niteleyen düşüncelerinin ve son tahlilde Türkiye'deki iki önemli yapısal dönüşüme 1908'i önceleyerek bakmasının gerçekten de tashihe muhtaç olduğu söylenilebilir.

Bütün bunlarla birlikte, Türkiye yakın tarihinin son iki yüz yıllık sürecini modernleşme paradigması eşiğinde inceleyen çalışmalarda süreklilik teorisi hem doğal bir yaklaşım biçiminde ortaya konulmuş hem de cumhuriyet bütün bu gelişmelerin sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmış evlûsyonist yani, evrimci bir çizgiye oturtulmuştur. Şüphesiz Türkiye'de bu çalışmaların esin kaynağı Bernard Lewis'in Modern Türkiye'nin Doğuşu¹⁵⁵ adlı esridir. Bernard Lewis'i bu bağlamda izleyen ve modern Türk tarihçilerine örnek olan diğer batılı yazarlar ise; Jakob M. Landau¹⁵⁶, Stanford. J. Shaw¹⁵⁷, Erik Jan Zürcher¹⁵⁸ ve Feroz Ahmad¹⁵⁹'dır. Dikkat edilecek olunursa bu yazarların eserlerinde modernleşme kuramının ana hatlarına sıkı sıkıya bağlı oldukları açıkça gözlemlenilebilir. Sadece yazdıkları kitapların isimlerine dahi üstün körü bakmak bile bize önemli ipuçları sunar. Bütün bu araştırmalardaki ortak tema ise Batı dışı bir coğrafyada geleneksel ile modern olanın dikotomisinden ortaya çıkan gelişme, ilerleme ve buna karşı oluşan geleneksel tepki akslarıdır. Bu araştırmaların bir başka temel ortak özelliği Türkiye'nin geleneksellikten modernliğe geçiş yolunda ciddi herhangi bir sorun yaşamadan,

¹⁵⁵ Bu eser yazıldığı dönemden bu yana Türkiye tarihini modernleşme paradigması üzerinden okuyan bütün araştırmacılar için bir başucu kitabı mahiyetine bürünmüştür. Lewis'in tezi şu ana yörünge üzerine oturtulabilir: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş Batı dışı bir coğrafyada modernleşmenin uygulama alanına konuluşunun ilk örneğidir. Bu bağlamda Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi aynı zamanda modernleşmenin tarihidir. Bu tarihsel durum kendi iç dinamiklerini yaratmış ve modern ile gelenek bazen iç içe bazen de birbirleriyle çatışarak daha ileri bir döneme geçişi meşrulaştırmışlardır. Aslında anlatılan bütün hikâye modern ile gelenek arasında kurulan ontolojik, epistemolojik ve ideolojik bağlardır. Bu bağların oluşumunda bazen modern olan geleneksel olana içkin olmuş bazen de geleneksel olan modern olana mündemiç olmuştur. Son tahlilde modern parametrelerin geleneksele üstünlüğü ile sonuçlanan bir yaklaşım örneği sergileyen Bernard Lewis'in kitabı kendisini örnek alan takipçileri tarafından da bu anlatının değişik yönlerine vurgu yapılarak buradan hegomonik bir modernleşme teorisi üretilmiştir. Bkz., Bernard Lewis, Türkiye'nin Doğuşu.

¹⁵⁶ Jakop. M. Landau (Yay.Haz.), **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Çev. Meral Alakuş, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁵⁷ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, Cilt:1-2, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994.

¹⁵⁸ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye**.

¹⁵⁹ Feroz Ahmad, **Türkiye'nin Oluşumu**.

sarsıntısız bir fay hattında bu sürecin başarılmış olduğunu vurgulama çabasıdır. Bu bağlamda bütün bu modernleşme eksenli ve evlasyonist tarih çizgisini izleyen araştırmacıların eserlerinin ortak özelliğinin modern Türkiye'nin bir devrim sonucu değil de evrim sonucu oluştuğunu iddia etmeleri olduğu ifade edilebilir. Ezcümle dışsal etkileşimlere çok açık olan Türkiye tarihçiliği uzun bir dönem modernleşme paradigması temel alınarak geliştirilen bu tezlere sahip çıkmış ve bu yaklaşım içeriden üretilen tezlerle Türk tarihçiliğinde çok uzun yıllar etkili olmuştur.

Öte yandan yakın dönem Türkiye tarihini Kemalizmin sol ve milliyetçi yorumları ve bu yorumlar ekseninde araştıranlar ise bir taraftan modernleşme paradigmasının etkisinde kalmışlar, diğer taraftan da 1923'ün radikal bir kopuş süreci olduğunu ve çağdaş Türkiye'nin bu kopuş ile var olabildiğini açıklama uğraşısı içine girmişlerdir. Osmanlı geçmişinin ve mirasının tam anlamıyla reddiyesine dayalı bu tür tarih çalışmaları uzun yıllar Türk tarih yazıcılığının ana yörüngesini belirlemiştir. Yakın dönem Türkiye tarihini 'az gelişmişlik', 'yarı-sömürgeleşme' ve 'geri kalmışlık-bıraktırmışlık' ekseninde inceleyen ve 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında Türkiye'de sol hareketin temel referansları olan bu yaklaşım daha önce de değinildiği üzere Doğan Avcıoğlu, İsmail Cem, Stefanos Yerasimos ve Novıçev'in eserlerini birer başucu kitabı haline getirmiştir.

Her ne bağlam içinde ele alınırsa alınsın tarihçiler tarafından analiz edilen Cumhuriyet ve Meşrutiyet ilişkisi İngilizce bir kavramdan mülhem olarak söylenilecek olunursa "love and hate"¹⁶⁰ yani 'aşk ve nefret' ilişkisi olarak da okunulabilir. Bilindiği gibi tarihsel olaylarda süreklilik ve kopuş nerdeyse tüm toplumsal bilimlerin özünde olan ve birbirini içeren olgulardır. Bununla birlikte, Meşrutiyetten Cumhuriyet'e sürekliliği veya kopuşu ne ölçüde vurgulayacağımız ise bugün Türk tarih yazıcılığının en önemli sorunlarından birisini teşkil etmektedir. Zira, II. Meşrutiyet'te fikri düzeyde tartışılan hemen her şey Cumhuriyet'le birlikte fiiliyata geçirilmiş ve bu anlamda 1908, cumhuriyetin düşünsel alt-yapısını hazırlamıştır. Buna ilaveten Cumhuriyet, 1908'den beri uygulama alanına konulan başta milli-iktisat uygulamaları ve sermayenin millileştirilmesi ile azınlık politikaları olmak üzere pek çok projenin kesintisiz bir şekilde devamını sağlamıştır. Ayrıca

¹⁶⁰ Zafer Toprak, "Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı", 20 Ekim 2008, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708.html, (17.08.2005), s.2.

Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve yayılmacı Pantürkizm’le örülen 1908’in düşünce dünyasını Cumhuriyet, batı düşünce dünyasının değerleriyle muasırlaşma hedefine yöneltmiş ve aynı zamanda Pantürkizm’i misak-ı milli sınırları içerisine çekmeyi başararak bir ulus-devlet inşasını gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla 1908’de olmayan tek şey aslında Cumhuriyet’in ta kendisidir denilebilir.¹⁶¹

Bu gelişmelerin ışığında sürgündeki Jön-Türk muhalefetine II. Abdülhamit istibdadına son vermek ve anayasalı meşrutî monarşiyi ilan etmek amacıyla örgütlenmiş ve 1908’de bu hedef gerçekleştikten sonra siyasal rejim olarak ötesinin düşünülmemiş olduğu dile getirilebilir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli hususlardan bir tanesinin 1908’in, rejim sorunlarında Fransız düşünce dünyasıyla Montesquieu üzerinden bağ kurması¹⁶² Cumhuriyet’in ise bu bağı yine bir Fransız düşünür olan Jean Jacques Rousseau’ya¹⁶³ dayandırmasıdır. Bir adım daha ileri gidip söyleyecek olursak Cumhuriyet, Rousseau’nun “Toplum Sözleşmesi”¹⁶⁴ adlı eseri

¹⁶¹ Bununla birlikte Cumhuriyet kuramının II. Meşrutîyet’i hazırlayan düşünce ortamı içerisinde idare-i müstebide rejiminin karşılığı olarak kısmi bir biçimde gündeme getirildiğini ve bir uygulama alanı olarak sistematik bir biçimde ele alınmadığını söylemek olasıdır. Nitekim Şerif Mardin bu durumu şu sözlerle açıklar: “1898 yılında Osmanlı’nın siyasi teorisine yeni bir unsurun girdiğini görüyoruz. O da “idare-i cumhuriye” deyiminin kullanılmaya başlanmasıdır. Kullanılan yöntem idare-i cumhuriyeti idare-i müstebidenin tam aksi olarak göstermektedir. Bu tip yönetimi Türkiye’ye uygulama kabiliyeti hakkında daha söz açılmamaktadır. Varılmak istenen amaca idare-i müstebidenin Türkiye’de mevcut olduğunu ispat etme yolundan gitmektir. Bu arada “idare-i cumhuriyeye” eleştiriler de yönetilmektedir. Fakat bunun da bir kamuflaj olduğuna şüphe yoktur.” Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, (Siyasi Fikirler), s. 167.

¹⁶² II. Meşrutîyet’in anayasal düzlemde kuvvetler ayrılığına dayalı rejim denemesi Montesquieu’nun güçler ayrılığı prensibinden esinlenir. Montesquieu modern bir devlette üç önemli gücün devlet organizasyonunun sınırlarını belirlediğini söyler. Bunlar; yasaların oluşturulması ve bunlarla ilgili düzenlemelerin yapılması anlamında yasama gücü, yürütme yani icra organı olarak nitelendirebileceğimiz hükümet ve her yurttaşın kanunlardan eşit bir şekilde yararlanmasını ve adalet duygusu içerisinde bağımsız yargı organlarıncı yargılanmasını öngören yargı gücünden oluşur. Montesquieu’ya göre bu kuvvetler arasında mutlak surette bir ayrım olması gerekir. Kuvvetler sadece birbirlerini denetlemekle yükümlüdürler. Montesquieu’nun çağdaş bir devletin anayasal sistemi için önerdiği bu modelin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz., Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine**, Çev. Fehmi Baldaş, 2. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2014.

Bayram Ali Çetinkaya, “Modern Türkiye’nin Felsefi Kökenleri”, **C.Ü.İ.F. Dergisi**, Sayı: 2, 2002, 65-91.

¹⁶³ JJ. Rousseau’nun felsefi düşüncesi ve kuvvetler birliği prensibine dayalı anayasal modeli Türk düşünce dünyasında ve kamu bürokrasisi alanında 1921’den 1961’e kadar olan süreçte hayli etki yaratmıştır. O’na göre bir devlette bulunan yasama, yürütme ve yargı güçleri tek elde toplanmalıdır. Kuvvetler birliği ilkesi özellikle olağanüstü koşulların olduğu dönemlerde ve devrim ortamlarında geçerli bir yöntem olarak benimsenmiştir. Rousseau’nun bu düşünceleri için bkz., JJ. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, 2006; Ahmet Gürbüz, “J. J. Rousseau ve Toplum Sözleşmesi Kuramı’nın Değeri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:4, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067894>, (18.08.2015).

¹⁶⁴ Özgüç Orhan, “Rousseau ve Türkiye”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, 2013 Güz, Sayı:16, ss.121-148; Özgüç Orhan, “Türkiye’de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk

üzerine siyasal rejiminin omurgasını inşa etmiş, II. Meşrutiyet ise Montesquieu'nun "Yasaların Ruhu" adlı eserini referans almış ve bunun sonucunda "somut birey", "hürriyet" ile "güçler ayrılığı" ilkeleri üzerinden anayasalı bir meşruti monarşi ile yetinmiştir. Oysa 1923, Rousseau'cu bir bakış açısıyla "soyut birey", "milli egemenlik" ile "güçler birliği" prensiplerine dayalı "cumhuriyet"i yaratmıştır.

Bu bağlamda, 1876 Kanun-ı Esasi'sinin ve onun üzerine 1909'da İttihatçılar tarafından yapılan değişikliğin kuvvetler ayrılığı prensibine dayandığı, ancak 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile 20 Nisan 1924 Anayasası'nın kuvvetler birliği prensibini ilke edindiği tartışmaları Türk düşünce dünyasında bugün de devam eden hususlar arasında yer alır. Denilebilir ki bu olgu, 1908 ile 1923 arasındaki önemli farklılıklardan birisidir. Nitekim Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal, JJ. Rousseau'nun fikirlerini devrim ortamı içerisinde uygulamanın daha pratik ve yararlı olacağını düşünüyordu. Buna ek olarak Milli Mücadele'nin içerisinde ve sonrasında Rousseau'yu referans alarak hareketin felsefi ve anayasal boyutuna bir meşruiyet oluşturmak istiyordu. Ayrıca Atatürk'ün Rousseau üzerinden oluşturduğu "genel irade" kavramı güçlü bir yürütme organı ile tesis edilebilirdi. O'nun bu konudaki şu sözleri: *"Usul-ı meşrutiyette hâkimiyet-i milliye heyet-i teşriyyede tecelli ettiriliyor, heyet-i mebusanda tecelli ettiriliyor, hâlbuki efendiler hâkimiyet-i milliye kuvve-i teşriyyede değil bu kuvvetin fevkında tecelli eder. O ise kuvve-i icraiyyeye aittir."*¹⁶⁵ açıkça göstermektedir ki devrim ortamı içerisinde Mustafa Kemal güçlü bir yürütme organının varlığından yanaydı.

Hiç kuşkusuz bu yaklaşım, sadece kurtuluş ve kuruluş günleriyle sınırlı kalmamış ve 27 Mayıs 1960'a kadar Türkiye'de milli iradeyi çoğunluk sistemine indirgeyen güçlü yürütme organları tekelinde bir yönetim modelinin kapılarını aralamıştır. Bilindiği gibi Türkiye 1946'da çok partili parlamenter rejime geçmiş olmasına rağmen toplam on dört yıl bir tek-parti anayasal sistemiyle yönetilmiştir. Hatta 1950-1960 yılları arasında çoğunluk sistemine dayalı seçim yöntemleriyle parlamento içinde hayli yüksek bir vekil sayısına sahip olan ve kapsamlı bir anayasa

Rousseau'dan Etkilenmiş Miydi?", **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, 2013 Sayı:17, ss. 121-148; Mustafa Gündüz, "İhtilalin Pedagojik Zemini 'Emile' ve JJ. Rousseau'nun Osmanlı Aydınlarına Etkileri", **Muhafazakâr Düşünce Gelenekten Geleceğe**, Yıl:3, Sayı:11, Kış, 2007, (Aydınlanma Etkileri), ss. 157-174.

¹⁶⁵ Mustafa Kemal'in TBMM'de J. J. Rousseau'yu referans göstererek kuvvetler birliği meselesini teorik çerçevede analiz ettiği konuşmanın tümü için bkz., Söylev ve Demeçler, ss. 225-235.

değişikliği yapabilecek yetkiyi elde eden DP iktidarları, bu konuda kesin bir sessizliğin içine gömülmüşler ve 10 yıllık iktidarları döneminde anayasa değişikliğini gündemlerine almamışlardır. Aksine, 20 Nisan 1924 Anayasası'nın kuvvetler birliği ilkesi temelinde oluşturduğu düzeni ve hukuki argümanlarını kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak amacıyla bir referans olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde 1959'da Vatan Cephesi ve Tahkikat Komisyonları¹⁶⁶ gibi muhalefeti antidemokratik yöntemlerle baskı altına alma uygulamalarının hukuki dayanaklarını hep 1924 Anayasası'na gönderme yaparak oluşturmuşlardır.

Bu anlamda söylemek gerekirse çoğunluk sistemine dayalı güçlü 'milli irade' ve bunun genel iradeye tahvil edilmesi Türkiye demokrasisinin Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e tevarüs eden en önemli problematik alanlarından. Türkiye, ancak 1961 Anayasası ile birlikte kuvvetler ayrılığı sistemine dönmüş ve böylece yasama, yürütme ve yargı güçleri birbirlerinden ayrılmıştır. Bununla birlikte, 1961 Anayasası egemenliğin kullanım kaynağıyla ilgili olan çağdaş düzenlemeleri de gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda 1960'a gelinceye değin, gerek 20 Ocak 1921'de gerekse 20 Nisan 1924'te "egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu" ilkesi benimsenerek milletin egemenliğinin ancak; meclis aracılığıyla kullanılabileceği gibi bir vurguyla güçlü meclis hükümetleri dönemine olanak sağlanmıştı. 1961 Anayasası ise egemenliğin yine Türk milletine ait olduğunu vurguluyor ancak; onu millet adına kullanan organları ve denetleme mekanizmalarını çoğulculuşturuyordu. Örneğin Anayasa Mahkemesi gibi yeni bir takım organlar Türkiye'de demokrasiyi çoğunluk rejimi şeklinde algılayan sivil siyaset organlarına karşı bir denetleme unsuru olarak ilk kez 1961 Anayasası ile birlikte karşımıza çıkabilmiştir. ¹⁶⁷ Buna mukabil 1961'den bu yana anayasal olarak kuvvetler ayrılığı prensibi geçerli olsa da özellikle merkez sağ ve muhafazakar sivil siyaset unsurları güçlü yürütme organlarına olan

166Vatan Cephesi 1959'da DP iktidarı tarafından uygulama alanına konulmuş bir yöntemdi. Buna göre ülkedeki tüm vatandaşlar Vatan Cephesi'ne üye olmaya çağrılmış ve cepheye üye olanlar Türkiye radyolarından duyurulmuştur. İktidarının son yıllarına doğru DP yönetiminin toplumu kamplara bölme ve muhalefeti bu şekilde sindirme isteği Türk siyasi tarihinde cepheleşme denilen bir olgunun da kapılarını aralamıştır. Nitekim 1970'li yıllarda toplumsal kamplaşmanın yoğun olarak seyrettiği bir dönemde kurulan Milliyetçi Cephe yaklaşımı da bu durumun bariz örneklerinden birisi olarak değerlendirilebilir. Tahkikat Komisyonları ise yine DP iktidarı tarafından bu kez TBMM içindeki muhalefeti sindirmek amacıyla kurulmuştur. Vatan Cephesi ve uygulamalarıyla ilgili bkz. Hakkı Uyar, **Vatan Cephesi Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁶⁷ Bütün bu gelişmeler için bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 16. Baskı, YKY., İstanbul, 2007(Anayasal Gelişmeleri).

bağlılıklarını yitirmemişler ve demokrasiyi de sadece çoğunluk sistemine indirgeyen soyut bir “milli irade” kavramına özel bir önem atfetmişlerdir.

Bütün bu gelişmelerin bağlamında, II. Meşrutiyet’le Cumhuriyet arasındaki en önemli kopuş alanlarından birisinin yukarıda da ifade edildiği üzere ‘Cumhuriyet’ kavramının kendisinde düğümlenmekte olduğu belirtilebilir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse II. Meşrutiyet’in geniş tartışma ortamı içinde cumhuriyet ve halk egemenliği kavramları embriyon halinde mevcut bulunsa da 1923’ü 1908’den ayıran en önemli özellik, 1923’te cumhuriyetin doğuşu olmuştur. Buna karşın, 1908’i yaratanlar ise büyük bir iyimserlikle meşrutiyet yeniden ilan edilirse bütün sorunların çözümlenebileceği gibi bir inanca kapılmışlardı. Örneğin o günlerin ruh halini yansıtmaları açısından Hüseyin Cahit Yalçın’ın şu sözleri Meşrutiyet aydınına egemen olan bakış açısını özetler niteliktedir: *“Memlekette keyif ve istibdat hâkim olmayıp da kanun ve adalet hüküm sürerse bütün fenalıklar ortadan kalkacak zannediyorlardı. Meşrutiyet olunca dahili idare makinası bir tılsım tesiri ile derhal düzelebileceği gibi Türkiye’den ayrılmak arzusunı gösteren ekalliyet unsurları emellerinden vaz geçecekler, halis bir Türk vatanperveri olacaklardı. Çünkü bunlar haksızlıktan ve adaletsizlikten şikâyet etmiyorlar mıydı? Kimseye kanun harici bir muamele edilmezse artık bunların bir isteyecekleri olabilir miydi? Meşrutiyet ilan eden Türkiye, aynı zamanda ecnebi devletlerin tazyikinden de kurtulacak, Rus çarlığının malum emellerine karşı Fransa ve bilhassa İngiltere gibi hürriyetperver memleketlerde kuvvetli bir müdafii bulacaktı.”*¹⁶⁸

Burada önemle vurgulanması gereken bir başka husus 1908’i ve 1923’ü yaratan kadroların aslında aynı kuşaklar olduğudur. Öncelikle Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi kuşakları aynı fikri ortamdaki beslenmişlerdi. Zira bir imparatorluğun dağılışına gözleriyle şahit olmuşlardı. Hepsi 1860’lardan itibaren açılan ve batılı anlamda eğitim veren okullarda okumuş ve dönemin hâkim yabancı dili Fransızca’yı oldukça iyi yazıp konuşan insanlardı. Bu özellik, onlara Kıta Avrupası’nın entelektüel birikimini, hayat tarzını ve özellikle Fransız aydınlanmacılarını yakından tanıma olanağı vermişti. Bununla birlikte Tıbbiye-yi Şahane’de okuyanlar hekim olmalarının da verdiği avantajla toplumsal sorunlara doktor-hasta ilişkisi çerçevesinde yaklaşıyor ve “içtima-i tabiplik” kavramı üzerinden

¹⁶⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, **Fikir Hareketleri**, Sayı:77, 11 Nisan 1935, s. 390.

“devlet kurtarma” misyonuna ulaşıyorlardı. Nitekim, İttihat ve Terakki’nin ilk kurucularının önemli bir bölümünün İstanbul’da Tıbbiye-yi Şahane öğrencileri olması bunun en açık kanıtıdır.¹⁶⁹ Askeri okullardan ve Mekteb-i Mülkiye’den mezun olanlar da farklı bir halet-i ruhiye içinde değildi. Toplum mühendisliği o süreçte hepsini etkileyen ana yönelimdi. Bu saikin yanı sıra II. Abdülhamit’in oluşturduğu jurnalci ve baskıcı sistem kendi hayat tarzlarıyla uyuşmuyordu. Tamamı şu soruya yanıt arıyorlardı: “Bu devlet nasıl kurtulur?” İşte bu nedenle: kimisi materyalist, kimisi pozitivist, kimisi sosyal darwinist, kimisi islamcı, kimisi osmanlıcı, kimisi batıcı, kimisi pan-türkçü, çok az olmakla beraber kimisi sosyalist oldular. Ama, hepsini birleştiren ortak bir payda vardı ki o da ‘devlet kurtarma düşüncesi’ydi.

Bu itibarla Makedonya, Üsküp, Selanik, İzmir ve Ohri’de yani, II. Abdülhamid baskısının görece az hissedildiği yerlerde, sürgünde ise; Paris, Cenevre, Lozan, Londra ve Kahire’de oluşturdukları örgütlenmelerin temelinde hep bu devlet kurtarma misyonu başat bir öge halindeydi. Şinasi, Namık Kemal, Şemsettin Sami, gibi birinci kuşak Genç Osmanlılar¹⁷⁰ hareketi ile başlayan fikri hareketlenme Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet, Mizancı Murat, Yusuf Akçura, Sami Paşazade Sezai, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Ethem Nejat, Ahmet Ağaoğlu, Tevfik Nevzat, İsmail Gasprinski, Ahmet Rıza, Ömer Seyfettin, Prens Sabahattin ve Arif Oruç gibi ikinci kuşak yazar ve mütefekkirler tarafından da sürdürüldü. Anılan dönemde, III. Cumhuriyet Fransa’sının ürettiği bütün fikri eserler, tercüme yoluyla

¹⁶⁹ Gerçekten de İttihat ve Terakki’nin içinde Tıbbiye-yi Şahane öğrencileri ve oradan mezun doktorların sayısı bir hayli kabarıktır. Dr. İshak Sukuti, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Ahmed Rıza, Dr. Nazım, Dr. Refik Nevzat, Dr. İbrahim Temo, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Mehmet Reşit bunlardan bazılarıdır.

¹⁷⁰ Genç Osmanlılar Cemiyeti 1865 yılında Belgrad ormanında piknik yapmak üzere bir araya gelen altı genç tarafından kuruldu. Cemiyetin amacı Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılıp parçalanması tehlikesine karşı örgütlenmeydi. Cemiyetin üyelerinin büyük bir kısmı Tanzimat reformlarının bir uzantısı olan Bab-ı Ali Tercüme Odası’nda çalışanlardan oluşuyordu. Bu özellikleri ise onlara Batı karşısında Osmanlı’nın gerileyişinin nedenlerini analiz etme fırsatı vermişti. Nitekim “Piknikçiler grubunun lideri eğitimini Paris’teki Osmanlı Mektebi’nde almış ve meşrutiyet ve halkın temsili fikirlerine bir hayli vakıf olarak dönmüş olan Mehmed Bey idi. Mehmed Bey kendisinden daha genç olan iki arkadaşının yani Nuri Bey ve Reşat Bey’in de kalplerinde bu reformculuk ateşini tutuşturmaya muvaffak olabiliyordu. Her üçü de 1837’de Reşit Paşa tarafından kurulan ilk modern idari danışma mekanizması Mevlis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye’nin doğrudan devamı olan bir müessesenin, Meclis-i Vala’nın Tercüme Odası’nda bir süre görevlendirildiler.” Diğer üç kişi ise Şinasi tarafından kendisine Tasvir-i Efkar Gazetesi’nin emanet edildiği Namık Kemal ile Ayetullah Bey ve Mirat Gazetesi’nin sahibi Refik Bey’di. Bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu/Bütün Eserleri 5**, Ömer Laçiner (Yay.Haz.), Çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 19-20.

Osmanlı coğrafyasında elden ele dolaşıyordu. İşte bu kanal aracılığıyla pozitivizme, sosyal Darwinizm'e¹⁷¹ ve 19. yüzyıl Alman popüler materyalizmine ulaşılar. Nitekim Gustave Le Bon¹⁷², Aguste Comte¹⁷³ ve Emile Durkheim sosyolojisi¹⁷⁴ zihinlerini meşgul eden en temel problematlere reçete olmuştu. Örneğin, Emile Durkheim'in eserleri 1910'dan itibaren Türkçe'ye çevrilmeye başlanmıştı. Aynı şekilde sürekliliğin bir yansıması olarak Durkheim'in "De la Division Du Travail Social" adlı eseri ise 1923'de Büyük Millet Meclisi'nin isteği üzerine Ahmet Mithat Efendi'ye "İçtimai Taksim-i Amal"¹⁷⁵ adıyla çevriltilmişti. Gerçekten de bu süreçte, Türk kamu bürokrasisinin ve toplumsal yapısının yeniden inşasında kullanılacak olan dayanışma yani solidarite, sınıfsız toplum kavramları ve menfaatleri birbirine uyumlu toplumsal kitle tezahürleri Durkheim'in "Toplumsal İş Bölümü" kitabının ana temalarını oluşturuyordu.

Bütün bunlarla birlikte Genç Osmanlıların da, JönTürklerin de ortak eksiklikleri içeriden, yerli bir felsefe geleneğine ve o geleneği besleyecek güçlü bir tarihselciliğe sahip olmamalarıydı. Her iki hareketin de güçlü bir ideologu hiç olmadı. İlk dönemler, yani 1860'larda Namık Kemal, Şinasi gibi yazarların eserleriyle daha çok batıdan tercüme edilen eserler yoluyla fikri alt-yapılarını zenginleştirebildiler. Batı emperyalizminin Osmanlı coğrafyası için ürettiği sömürü mekanizmalarına karşı da düşüncelerinin billurlaştığı ana öz, hep bir duygusal-tepkicilik oldu. Madalyonun iki yüzü gibi bir taraftan batılı anlamda muasır olmak isteyen bir irade, diğer taraftan batının sömürgeci yönüne cepheden karşı çıkış ve

¹⁷¹ Atila Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Küre Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁷² Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi kuşaklarının fikri alt yapılarının oluşumunda ve sosyolojik olarak üretilen kuramsal çerçevelerde genellikle iki önemli sosyoloji ekolünün etkisinden bahsedilir. Bu bağlamda Frederick Le Play Okulu ile Emile Durkheim tezleri Türkiye'de temel sosyolojik tartışma aksını oluşturur. İşin tuhafı Le Play sosyolojisi Türkiye'ye kurucusunun fikirlerinden değil Edmond Demolins liderliğindeki kuramın ikinci kuşak temsilcileri tarafından aktarılmıştır. Bu iki düşünce etrafında şekillenen tartışma atmosferi ise Gustave Le Bon'un unutulmasına yol açmıştır. Toplumu üstün yeteneklere sahip liderlerin yönetmesini savunan Le Bon 20. yüzyılda bunun teknik olarak imkânsızlığını gördüğü için bunun yerine liderlerin kitlelere kendi yararlarına olan düşünceleri tekrar tekrar söyleyerek benimsetmeleri gerektiğini düşünüyordu. Le Bon'a göre cumhur yani halk kendisini meydana getiren bireylerin ortalamasını yansıtmamaktaydı. O'na göre cumhur bu ortam içinde kendi düşüncelerini bir kenara bırakarak kitlenin mantık değil de duygularla şekillenen tepkilerini ortaya koyan bireylerin oluşturduğu bir kolektif ruha sahipti. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Türk Seçkinciliğinin Unutulan Kuramcısı", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 93-97; Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, Çev. Hasan Can, Tutku Yayınevi, 2014.

¹⁷³ Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001.

¹⁷⁴ Emile Durkheim, **Toplumsal İş Bölümü**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınları, Ankara, 2006.

¹⁷⁵ Emile Durkheim, **İçtima-i Taksim-i Amel**, Çev. Ahmet Mithat, Maarif Vekâleti Yayını, Ankara, 1923.

itiraz; meşrutiyet ve cumhuriyet dönemi kuşaklarının temel paradokslarından birini oluşturdu. Genç Osmanlılar'la Jön Türkler arasındaki fikri bağlantıyı Namık Kemal, Şinasi, Mithat Paşa, Mizancı Murat, Necip Asım, Muallim Naci gibi dönemin aydınları kurarken, 1908 ile Cumhuriyet arasındaki köprüyü ise II. Meşrutiyet döneminde neredeyse birer zoraki ideolog durumuna gelen Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp ve Tefik Fikret gibi mütefekkirler oluşturdular. Anılan isimlerin ürettikleri gerek tercüme gerekse orijinal eserler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de devlet ve toplumsal yaşamda ortaya konulan tercihlerin ana belirleyicileri ve kilometre taşları haline geldi.

Sonuç olarak 1908 de 1923 de kendilerinden önceki büyük siyasal ve toplumsal dönüşümlerden ve bunların yarattığı kurumsal yapılardan önemli ölçüde etkilendi. Başta öncesi ve sonrasıyla 1789 Fransız İhtilali¹⁷⁶, ardından 1905 Rus Devrimi¹⁷⁷, 1906 İran Devrimi¹⁷⁸ ve en nihayetinde 1917 Ekim Devrimi¹⁷⁹'nin

¹⁷⁶ Fransız İhtilali'nin gerek 1908 II. Meşrutiyet'ine gerekse 1923 Cumhuriyet'ine olan etkileri üzerine Türkiye'de yoğun bir külliyat vardır. Genellikle milliyetçilik üzerinden kurulan bu bağ özellikle Osmanlı 19. yüzyılı söz konusu olduğunda olumsuzlanır. Zira çok milletli bir imparatorluk modeli olan Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik uluslar ihtilalin yaydığı milliyetçilik düşüncesiyle ayaklanmışlardı. Bu nedenle Fransız İhtilali'nin milliyetçilik düşüncesi bir taraftan imparatorluğun dağılmasını tetikleyen bir işlev görürken diğer yandan da yeni bir ulus devletin inşasının temel harcı haline gelmiştir. Böylelikle Fransız İhtilali üzerinden gelen milliyetçilik ideolojisi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ikili bir işleve sahip olmuştur. Bu konuda bkz., Fahri Ziyaeddin Fındıkoğlu, **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İş Türkiye Felsefi, Harsi ve İçtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, İstanbul, 1942; François Georgeon, "Bir De Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi", **Muhafazakar Düşünce Gelenekten Geleceğe**, Çev. Özgür Adadağ, Yıl:3, Sayı:11, Kış 2007, ss. 175-184; Nesrin Atıcı Kameroğlu, "Fransız İhtilali'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ulusçuluk Akımı", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt:5, Sayı:6, 2012, ss. 287-302; Bengül Solman Bolat, "Fransız İnkılabının Türk Modernleşme Sürecine Etkileri", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005, ss. 149-167.

¹⁷⁷ Çarlık Rusya'sında 1905'te çıkan devrim birçok yönden 1908 II. Meşrutiyeti ile paralellik gösterir. Önce 1906'da İran'daki Meşrutiyet Devrimi'ni tetikleyen daha sonra da İttihatçılara esin kaynağı olan 1905 Rus Devrimi, Çarlık rejimine karşı aydın sınıfların Rus köylüsü ile kurmuş oldukları ittifakın bir sonucu olarak patlak verdi ve özellikle otokrat bir modelin iktidar alanının tahdit edilmesi anlamında Doğu devrimlerine esin kaynağı oldu. Bunun dışında Narodnik hareketin devrim süresince ve sonrasında etkili bir rol oynaması İttihatçı önder kadroya Meşrutiyet'in ilanından sonra köy ve köy sorunlarına bakış açılarında önemli bir etki yaptı. Bu bağlamda her iki devrimin karşılaştırmalı bir analizi için bkz., Esra Atalı, **1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devriminin Karşılaştırmalı İncelemesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

¹⁷⁸ 23 Temmuz 1908'i doğuda tetikleyen önemli olaylardan bir tanesi de 1906'da İran'da gerçekleşen ve meşrutiyetle sonuçlanan devrimdir. İran Devrimi Jön Türk kadrolarına önemli bir etki yapmıştır. 1905 Rus Devrimi'nin aksine 1906 İran Devrimi Müslüman bir coğrafyada patlak vermişti ve bu yakınlık II. Meşrutiyet'in hazırlayıcılarını tesiri altına almıştı. 1906 İran Devrimi ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz., Bijan Cezani, **İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014; Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", **Akademik Ortadoğu**, Cilt:2, Sayı:1, 2007, ss. 49-68.

estirdiği rüzgârlar kısa zamanda Osmanlı coğrafyasında yankı bulmakta gecikmedi. Panslavizm karşıtlığı ve Balkan komitacılığı eylemlerinin yönünü belirleyen bir başka faktördü. 20. yüzyıl başında İtalyan Carbonari Cemiyeti ile masonik yapılar ve Balkanlar'da başgösteren Bulgar komitacılığı gibi örgütlenmeler jurnalciliğe karşı legalite sınırlarını aşmalarında ve illegal hücre tipi örgütlenme modelleri için onlara esin kaynağı oldu. Başta pozitivizm olmak üzere; Rus Narodnizmi, Fransız solidarist-korparatizmi, Frederich List'in Alman milli iktisat ekolü ile Anglosakson liberalizmi ve etkileri sınırlı da olsa sosyalizmin İslam düşüncesiyle birleştirilmiş sentezi ise temel çıkış noktaları oldu.

2.2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Liberal Düşünceye Karşı Eğilimler

Kıta Avrupası'nın ortaya çıkardığı düşünsel yapılarla kurulan bağlardan bir tanesi Prens Sabahattin üzerinden Anglosakson dünyası ile kurulan adem-i merkeziyet ve yerinden yönetim ile liberal açılımlardı. Bilindiği gibi liberal nazariye devlet otoritesi ile bireysel özgürlükler arasındaki ilişkiyi uyumlulaştırmak temel düşüncesi üzerine yaslanıyordu. Bu yaklaşım, liberalizmin siyasi yanı idi. Öte

¹⁷⁹ 1917 Ekim Devrimi'nin II. Meşrutiyet üzerine etkisi sınırlı kalmış, ancak Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki milli mücadele hareketinde bu devrimin yansımaları ve yeni Sovyet hükümetiyle ilişkiler daha kapsamlı bir etkileşim sürecinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki yeni Sovyet hükümetinin ideolojisi sosyalizm ile milli mücadelenin ortaya koymuş olduğu ulusal bağımsızlıkçı tez arasında bir ideolojik örüntü yoktur. Bununla birlikte Halk İştirakiyun Fırkası ya da diğer sosyalist örgütlenmelerde Sovyet etkisinin rolü açıkça izlenilebilir. Komitern ve II. Enternasyonal üzerinden Sovyet yönetiminin Türkiye'ye bazı kişiler aracılığıyla rejim ithalini düşündüğü söylenilebilir. Ancak milli mücadele hareketinin Mustafa Kemal ile gerçekleşeceğine olan kesin inanç en azından Sakarya Savaşı ile birlikte sabitlenince Sovyet yönetimi bu tür bir uygulamadan vazgeçmiştir. Bu gelişmeler ışığında Ankara Hükümeti ile Moskova arasındaki ilişkiler tamamen ortak bir düşmana karşı oluşturulan blok düşüncesini hayata geçirebilmek üzerine gelişmiştir denilebilir. Bilindiği üzere Türkiye Batı emperyalizmine karşı bağımsızlık mücadelesi verirken yeni Sovyet yönetimi de İngiliz destekli Kafkas bloğuna karşı mücadele ediyordu. Buna karşın Ekim Devrimi'nin esintileri hem 1919-1922 döneminde hem de 1923-1945 sürecinde Türkiye'de hissedilmiştir. Ayrıca milli mücadelenin ruhuna yansıyan "halkçılık beyannamesi" ile iktisadi anlamda öne çıkarılan devletçi politikalar tıpa tıp Sovyetler Birliği'nde uygulanan model ile benzerlik göstermese de 1930'lardan sonra girilen planlı kalkınma gibi bir takım iktisadi ve politik tercihler 1917 Ekim Devrimi'nin Anadolu'da yarattığı etkileşimden kaynaklanmıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Uygur Koçabaşoğlu ve Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994; Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, (Bolşevizm), 2013, Emel Akal, **Moskova- Ankara-London Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, (İştirakiyuncular), 2013; Rem Kazançyan, **Bolşevik, Kemalist, İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000; Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

yandan devletin ekonomik olarak piyasaya müdahalesini ortadan kaldırmak ve piyasanın tamamen arz-talep dengeleri doğrultusunda özel girişimciliğe yani dönemin hâkim liberal jargonuyla söylenilecek olunursa “teşebbüs-i şahsi”ye bırakılması düşüncesi ise iktisadi liberalizm olarak II. Meşrutiyet’in en önemli tartışma akslarından birisini oluşturuyordu. Dahası dönemin liberalizm düşüncesi Prens Sabahaddin’in, Sakızlı Ohannes Paşa’nın, Rıza Tevfik’in, Ahmet Şuayb’in ve İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey’in düşüncelerinde billurlaşan şekliyle öncelikli olarak iktisadi liberalizm idi. İktisat alanında Batı dünyasının “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” modelini benimseyen bu isimler düşüncelerini yaymak için de dönemin en önemli dergilerinden birisi olan Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası çevresinde birleşmişlerdi.¹⁸⁰ Bu isimlerin dergide dile getirdikleri düşüncelerinin dört ana kaynaktan beslendiği ileri sürülebilir. Bunlar: ‘Le Play Okulu’, ‘Comte pozitivizmi’, ‘Spencer evrimciliği’ ve ‘organizmacı görüş’ idi. Bunların arasında, ünlü liberal düşünür Jan Stuart Mill tarafından dile getirilmiş olan organizmacı görüş parlamenter sisteme karşı kuşkucu bir liberal yaklaşımı benimsiyordu. II. Meşrutiyet döneminin liberalizm yaklaşımına etki eden bütün bu kaynakların ortak yönü ise; sosyal olay ve kurumların bilimsel bir metot ile anlaşılabilirliğini savunmalarıydı. Aynı doğrultuda, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan karmaşaya karşı istikrarın yeniden oluşturulması arayışında oldukları söylenilebilir. Bu nedenle kısmen ya da tamamen doğa bilimlerinde geliştirilen yöntemlerin sosyal alana uygulanmasına sıcak bakıyorlardı.¹⁸¹ Nitekim, dergiye yön veren düşünsel arka planın, liberal düşüncenin felsefi temellerini pozitivist bir

¹⁸⁰ Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası II. Meşrutiyet dönemindeki en önemli dergilerden birisidir. Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası II. Meşrutiyet döneminde 28 Aralık 1908 ile 14 Mart 1911 tarihleri arasında 27 sayı olarak yayınlanmıştır. Ancak 18. Ve 21. sayılar birlikte yayınlandığı için gerçekte 24 sayı yayınlanabilmiştir. Dergide toplam olarak 22 imzalı makale yayınlanmıştır. Derginin kurucuları Mehmet Cavid, Ahmet Şuayb ve Rıza Tevfik’tir. Dergide yer alan yazıların tamamı iktisadi liberalizm ile onun siyasal anlamdaki açılımı olan siyasi liberalizmdir. Ülkemizdeki ilk liberal dergi olma özelliği taşıyan Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası ile ilgili geniş bilgi için bkz., Atila Doğan ve Haluk Alkan, **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, (Osmanlı Liberal Düşüncesi); Deniz Karaman, **Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2001; Atila Doğan, “Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası’nda Liberal Anlayış”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 75-83; Deniz Karaman, “Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 84-102.

¹⁸¹ A. Doğan ve H. Alkan, Osmanlı Liberal Düşüncesi, ss. 11-12.

metotla açıklama uğraşısı olduğu ifade edilebilir.¹⁸² Dergi bu niteliğinin ötesinde Türkiye’de ilk defa iktisadi alanın siyasi alana etki yaptığı görüşleri çerçevesinde felsefi bir temel de oluşturmaya çalışması açısından ilgi çekicidir.¹⁸³ Öte yandan Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası’nda yer alan diğer yazılarda da Osmanlı modernleşmesinin ancak, kapalı bir ekonomik sistemden vazgeçmekle mümkün olabileceğinin ısrarla dile getirildiği gözlenir.¹⁸⁴ Bununla birlikte, dergide sadece iktisadi ve siyasi liberalizm tartışmaları değil aynı zamanda milli hâkimiyet ve laiklik gibi konularda da yazılar kaleme alınmıştır.¹⁸⁵

Hiç kuşkusuz II. Meşrutiyet dönemi liberal düşünce tartışmalarına damgasını vuran insanlardan en önemlisi Prens Sabahattin’dir. Jön Türk Hareketi içinde en başından beri liberal görüşlerin savunuculuğunu yapan Prens Sabahattin, 1906 yılında bu amaçla Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni kurar. Cemiyetin programında iktisadi ve siyasi liberalizm düşünceleri harmanlanarak sunulur. Nitekim programda *“Siyasi ıslahat yapılarak yerinden yönetim sağlanacaktır. Vilayet Meclisi üyeleri halk tarafından seçilecektir. Merkezde halk tarafından seçilecek bir meclis teşkil edilecektir. Osmanlı halkının hak eşitliği sağlanacaktır. Yerel yöneticiler halkın nüfus dağılımına uygun olarak farklı etnik ve dini oranlara göre seçilecektir.”* ibarelerinin yer alması Prens Sabahattin önderliğinde kurulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin amacının siyasi anlamda yerinden yönetim ilkesine dayandığını göstermekteydi.¹⁸⁶ Buna ek olarak cemiyet devletten bağımsız olarak kişilerin özellikle ekonomik alanda özel yeteneklerini kullanabilmelerine fırsat tanınmasını isteyen bir hedefi gözetiyordu.¹⁸⁷ Öte yandan Prens Sabahattin’in düşüncelerine göre Osmanlı Devleti’nin gerilemesinin en önemli nedenlerinden bir tanesi sosyal sorunlardı. Bu bağlamda Osmanlı toplum yapısının dönüştürülmesi için merkezîyetçi devlet geleneğinden

¹⁸² Tevfik Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm**, İmge Yayınları, Ankara, 1992, ss. 141-144.

¹⁸³ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 159-161.

¹⁸⁴ Şerif Mardin, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Siyasi ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, (Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 102-103.

¹⁸⁵ Ahmet İnsel, “Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, (Türkiye’de Liberalizm), ss. 51-53.

¹⁸⁶ Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yayınları, İstanbul, 1998, s. 238.

¹⁸⁷ Yuri Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974, ss. 274-275.

uzaklaşılmasını “Bütüncü toplumlarda toplumsal yapı gereği merkeziyetçi yönetimler egemendir. Merkeziyetçi yönetimlerde bürokrasinin gelişmeyi köstekleyici bir rolü vardır.” sözleriyle dışa vuran Prens Sabahattin bunun ortadan kaldırılması için yerinden yönetim yani adem-i merkeziyet ilkesinin mutlak surette hayata geçirilmesini istemekteydi. O’na göre bu bir gereklilikti. Nitekim O’nun “Bir vilayetdeki idare usulünün diğerinde aynen tatbiki imkânsızdır. Merkeziyet yönetimi özgürlükleri kısıtlamakta çoğunluğun azınlıkça baskı altında tutulduğu ve girişimciliğe yönelik hareketlerin engellendiği bir ortam oluşturmaktadır. Merkeziyet demek hürriyeti inhisara almak, ekseriyeti ekalliyete çiğnetmek, teşebbüs fikrini kahretmektir.”¹⁸⁸ şeklindeki sözleri bu gerekliliğin bir dışa vurumu olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada Prens Sabahattin’in görüşlerine ilişkin bazı hususların altını çizmek gerekirse O’nun Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecinde Anglosakson liberalizminin öne çıkardığı demokrasi anlayışını savunmasının altında bir takım etkenler yattığı ifade edilebilir. Bunlardan birincisi: o dönem Batılı emperyalistler tarafından gündeme getirilen ve Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanarak bölünmesini dayatan “Doğu Sorunu”nun ancak, etnik gruplarla anlaşarak bertaraf edilebileceğine olan inancıydı. İkincisi ise; gerek sürgündeki Jön Türk muhalefeti ile gerekse 23 Temmuz 1908’den sonra İttihat ve Terakki önder kadrosu arasında yaşadığı fikir ayrılıklarıydı. Nitekim, İttihat ve Terakki’ye Ahmed Rıza Bey kanadı aracılığıyla devletçi ve merkeziyetçi refleksler hâkim olunca her iki düşünce başlangıcından itibaren Türk siyasal yaşamı içinde bir çatışma yaşadı. Prens Sabahattin İttihatçıların merkeziyetçiliğinden ve bu düşüncelerle örülmüş demokrasi anlayışlarından farklı bir demokrasi söylemi ortaya koyuyordu.¹⁸⁹

Bütün bunlarla birlikte, hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının liberalizme daha çok siyasi liberalizm meselesi üzerinden baktıkları ifade edilebilir. Dahası Jön Türklerin teşebbüs-ü şahsi ve adem-i merkeziyetçi Prens Sabahattin kanadı ile onun karşısında yer alan Ahmed Rıza liderliğindeki merkeziyetçi kanadı arasında süregelen çatışmaların bir sonucu olarak farklı siyasal yapılanmaların oluşumunun gündeme gelmesiyle birlikte liberalizme içkin

¹⁸⁸ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?*, Çev. Muzaffer Sencer, Ekin Basımevi Yayınları, İstanbul, 1965, ss. 120-121.

¹⁸⁹ Şerif Mardin, *Siyasi Fikirler*, s. 294.

tartışmaların da daha baskın bir biçimde iktisadi alandan siyasal mecraya çekildiğini söylemek yanlış olmaz.¹⁹⁰ Nitekim, İttihatçıların ve Cumhuriyetin karşısındaki muhalif organizasyonların neredeyse tümü, siyasi liberalizme sarılmışlar ve her iki dönemde de muhalefete rengini veren ana damar bu siyasi liberalizm düşüncesi olmuştur. Öyle ki İttihat ve Terakki döneminde başta Hürriyet ve İtilaf Fırkası¹⁹¹ olmak üzere, Ahrar Fırkası¹⁹² ve diğer muhalefet oluşumlarının programlarına etki eden başat faktörlerden birisi olan siyasi liberalizm, Cumhuriyet döneminde hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası denemesinde hem de 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinde karşımıza çıkar. Dolayısıyla siyasi liberalizm tartışmaları Türk siyasal rejiminin oluşum aşamasında merkezde iktidarı tutan güçlere karşı muhalefetin odaklandığı ana temalardan birisi haline gelmiştir.¹⁹³

¹⁹⁰ A. İnsel, (Türkiye’de Liberalizm), ss. 54-55.

¹⁹¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilgili olarak bkz., Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990, (Hürriyet ve İtilaf).

¹⁹² Ahrar Fırkası ile ilgili Olarak bkz., Oğuz Kaan, **II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008; Mehmet Seyyiddanlioğlu, “Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İç Tüzüğü, Beyannameleri”, **Liberal Düşünce**, Sayı: 6, Bahar 1997, ss. 101-117.

¹⁹³ Özellikle II. Meşrutiyet’in 23 Temmuz 1908’de ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin doğrudan iktidarı üstlenmek yerine bir denetimli kontrol rejimini tercih etmesi ortaya çok sayıda muhalefet partisinin çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak İttihat ve Terakki çoklu bir muhalefet sistemiyle karşı karşıya kalmıştı. Genelde iktidarı paylaşma konusunda isteksiz bir tavır sergileyen İttihatçı önderler giderek merkeziyetçi bir sistemi meşrulaştırmak istemişler ve kendi karşılarında gelişen muhalefeti de tasfiye süreçlerine girmişlerdir. Şüphesiz İttihatçı önder kadronun bu tutumunda meşrutiyetin yeniden ilga edileceği korkusu önemli bir rol oynamıştı. Bu amaçla Rumeli birliklerinden oluşmuş Avcı taburlarını İstanbul’a getirerek rejimi koruma kaygısıyla Taşkışla’ya yerleştirmişlerdi. Bütün bunların yanında Meşrutiyet’in yarattığı özgürlükçü ortam içerisinde etnik unsurların bağımsızlık yönündeki talepleri de bu dönemdeki iktidar-muhalefet ilişkilerinin seyrini belirleyen önemli bir etken oldu. Zira önemli bir gayr-ı Müslim çoğunluk İttihat ve Terakki karşısında genellikle muhalefet yanında saf tutuyorlardı. İttihat ve Terakki’nin 1913’e kadar süren denetleme iktidarı döneminde kurulan dokuz kabinenin yarısından fazlasının muhalif tutum içerisine girmeleri ve cemiyet içinde meydana gelen hizip ve bölünmeler baştan itibaren sağlıklı bir iktidar-muhalefet ilişkisinin kurulmasını engellemişti. Bu dönemde yani 1913’te Balkan Savaşı’nın çıkışına kadar olan süreçte toplam 13 muhalefet partisi kurulmuştu. Bu muhalif örgütlenmelerden bazıları şunlardı: Fedekaran-ı Millet Cemiyeti, Ahrar Fırkası, İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Ahali Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası’dır. Bu muhalif fırkaların kuruluş tarihlerine göre gelişimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf, ss. 36-41; Hem İttihat Terakki hem de Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde liberal düşünceye bakış ile devletçi iktidar özneleriyle liberal muhalifler arasındaki çatışma ve konjontürel olarak her iki rejimin liberalizmin siyasi ve iktisadi yönleriyle zaman zaman kurdukları bağlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Abdullah İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004; Baran Hocaoglu, **II. Meşrutiyet’te İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2010; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, **Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991; Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:13, 2013, ss. 25-58;., Mustafa Erdoğan, “Liberalim ve Türkiye’deki Serüveni”,

Her ne kadar iktisadi liberalizmin siyasi liberalizm tartışmaları karşısında son derece sönük bir vaziyet alması merkezde iktidarı tutan İttihatçılar için beklenilebilir bir durum olsa da Sakızlı Ohannes Paşa gibi bir takım önemli isimlerin iktisadi liberalizmin esasları konusunda kaleme aldıkları yazılarla devreye girdikleri gözlemlenir.¹⁹⁴ Sonuç olarak Sakızlı Ohannes Paşa ve O'nun takipçisi olan Maliye Nazırı Cavid Bey'in¹⁹⁵ çalışmalarıyla fikri düzeyde tartışılan iktisadi liberalizme en azından 1913'e kadar kontrollü bir geçiş sağlandığı belirtilebilir. Örneğin, Cavid Bey İlm-i İktisat adlı bir kitap da yayınlıyarak iktisadi liberalizmin esaslarını topluma tanıtmayı hedeflemiştir.¹⁹⁶ Ancak bu tutum 1913 sonrasında İttihatçıların iktidara tam olarak el koymalarıyla birlikte sonlanmış ve artık liberalizm rejim tarafından zaafli bir ideoloji olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁹⁷

Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 23-40; Nilgün Toker, “Türkiye’de Liberalizm ve Birey”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 103-118; Güven Bakırezer, “Türkiye’de Sosyal Liberalizm(1908-1945)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 139-163; Ahmet Demirel, “Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis’teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 164-184; Murat Yılmaz, “Tek Parti, CHP, Kemalizm ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 189-196; Murat Yılmaz, “CHP İlkelerinin 1937’de Anayasaya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 197-204; Cem Emrence, “Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Murat Yılmaz (Ed.), Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 213-216.

¹⁹⁴ M. Erdoğan, s.23.

¹⁹⁵ Ahmed Güner Sayar, “Yenileşmeden Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi”, **Genel Türk Tarihi**, Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci (Ed.), Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 719-726.; Maliye Nazırı Cavid Bey’in yaşamöyküsü ve düşünceleri için ayrıca bkz., Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008; Nazmi Eroğlu, **Cavid Bey Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı**, Bir-Harf Yayınları, İstanbul, 2006; Hasan Babacan ve Servet Avşar, **Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt:1, Babil Yayınları, İstanbul, 2014; Polat Tuncer, **İttihatçı Cavid Bey**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010; Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar İdama Beş Kala Yazılan Satırlar**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2005.

¹⁹⁶ Cavid Bey’in bu konudaki düşüncelerini ve dönemin iktisat anlayışına yaptığı analizleri içeren İlm-i İktisat kitabının yeni Türk harfleriyle basımı için bkz., Mehmet Cavid Bey, **İktisat İlmi**, Çev. Sema Alpın Çakmak, Liberte Yayınları, İstanbul, 2001.

¹⁹⁷ Zafer Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: 1908-1950, Milli İktisat, Milli Burjuvazi**, Ekrem Çakıroğlu (Yay. Haz.), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 3.

2.3. Liberalizmden Milli İktisata

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet gerçekleştiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi vaziyeti pek iç açıcı değildi. İmparatorluk tam bir gerilik içindeydi. Yabancı sermaye yatırımları ve içindeki gayr-i müslim azınlık burjuvazisi neredeyse tüm iktisadi sektörlerde söz sahibiydi. Bu durumun doğal bir yansıması olarak finans, ticaret ve bankacılık sektörü genellikle gayr-i Müslimlerin elindeydi.¹⁹⁸ Türkler ise ticaret, sanayi ve esnafılık gibi iş kollarına olumsuz bir şekilde bakıyorlar ve hiçbir şekilde bu sektörlerde müteşebbis olmak istemiyorlardı. O dönemin şarkılarına da yansıdığı üzere herkes devlete kapılanıp memur olmak derindeydi. Örneğin “*katib*¹⁹⁹, *türkölere geçen bir memur tipi olarak mektepli zabitle beraber bilhassa son zamanlarda Osmanlı efendiliğinin bir sembolü haline gelmişti. Biraz tahsil görüp bir diploma aldıktan sonra devlete kapılanmak ve “maaşla efendi gibi geçinmek” revaçtaydı. Öyle ki kunduracılık, marangozluk, duvarcılık, boyacılık, terzilik gibi meslekler Türkler tarafından hor görülen ve yapılmayan iş kollarıydı. Diğer taraftan Osmanlı Bankası’nın yalnızca İstanbul şubesinde, en azından kırk bin Müslümanın parası olduğu ifade edilerek esas meselenin parasızlık değil teşebbüs noksanlığı olduğu ileri sürülüyordu.*”²⁰⁰

İttihatçıların amacı, bu durumu tersine çevirmek ve milli bir Türk burjuvazisi yaratmaktı. İttihat ve Terakki’nin iktisadi liberalizm yerine milli iktisat politikalarını tercih etmesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı öncesi içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşulların etkili olduğu söylenilebilir. Milli İktisat uygulamalarıyla bir anlamda gayr-i müslim cemaat gruplarının ve Levantenlerin elinde bulunan sermaye birikiminin el değiştirmesi kolaylaştırılacak ve sonuçta milli

¹⁹⁸ Charles Issawi, **The Economic History Of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Pres, 1980, p. 14.

¹⁹⁹ “Üsküdar’a gider iken aldı da bir yağmur -Kâtibimin setresi uzun, eteği çamur -Kâtip uykudan uyanmış gözleri mahmur, -Kâtip benim, ben kâtibin, el ne karışır? -Kâtibime kolalı da gömlek ne güzel yaraşır” Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin tipik kalem efendilerinin bir öyküsünü anlatan nihavend makamındaki bu İstanbul türküsü dönemin insanlarındaki hakim havayı yansıtmaları açısından hayli ilgi çekicidir. Devlet memuru ve kalem efendisi olmak o dönemden bu yana Türkiye’de insanların temel hedeflerinden birisi haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde de benzer anlayışlar devam etmiştir. Öyle ki bu türkü ünlü halk bilimci Muzaffer Sarısözen tarafından notalaştırıldıktan sonra bütün cumhuriyet kuşaklarının da dillerinden düşmemiş hatta 1950’li yıllarda Amerikalı şarkıcı Eartha Kitt tarafından seslendirilince bütün dünyada en çok tanınan Türk ezgisi haline gelmiştir.

²⁰⁰ Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf, ss. 19-20.

bir Türk burjuvazisi yaratılmış olacaktı. Bu politikanın uygulama alanına konulmasında ise Alman iktisat ekolü²⁰¹ ve onun kuramcısı Frederick List önemli bir rol oynamıştı. Bu çerçevede iktisadi ve sosyal koşulların zorlamasıyla Bismarkyen bir devlet kapitalizmine²⁰² yönelen İttihat ve Terakki önderleri bunu başarabilmek için de değişik adlar altında toplanan esnaf cemiyetlerini örgütleyerek kendilerine yeni bir toplumsal taban yaratmayı amaçlamışlardı. Nitekim bu doğrultuda başta hamalcılar, mavnacılar²⁰³ ve salapuryacılar²⁰⁴ olmak üzere değişik adlar altında örgütlenmiş birçok esnaf cemiyeti milli iktisat uygulamalarının lokomotifine haline getirildi.²⁰⁵

1908'i yaratanlar, meşrutiyet ile birlikte batının Osmanlı devleti üzerinde mali ve siyasi müdahaleci yönelimlerinden vazgeçebileceği gibi bir beklentiyi sürekli taşımışlardı. Ama, bu umutvar beklenti çok kısa sürdü. Zira 23 Temmuz 1908'in hemen akabinde başta Avusturya-Macaristan olmak üzere pek çok devlet Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi ve mali baskılarını arttırmışlardı. Bu gelişmeler doğrultusunda 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve ardından Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi Berlin Kongresi'nden bu yana var olan fiili durumun resmiyete kavuşması anlamına geliyordu. İttihatçılar, gerçekten beklemedikleri bir durumla karşı karşıya kalmışlardı. Sonuç olarak Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasının, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkma çabalarını durduramadığının görülmesi yeni dönemde uyanan ümitleri kırmıştı. Bu

²⁰¹ Klasik iktisat ekolünün Adam Smith, David Ricardo ve Jean Stuart Mill gibi öncüleriyle ortaya attığı liberal eğilimli ve serbest ticareti öngören yaklaşımlarına karşı en büyük tepki Almanya'dan gelmiştir. Zira bu dönemde Almanya ulusal birliğini yeni sağlamıştı ve kendi ulusal pazarlarını dış müdahalelere karşı koruma içgüdüsü içindeydi. Frederick List'in öne çıkardığı milli iktisat doktorini ile hem ulusal pazarlar yabancı müdahalesine karşı korunacak hem de yeni gelişmekte olan sanayilerin rekabet gücü devlet eliyle güçlendirilecekti.

²⁰² Bismarkyen devlet kapitalizmi tarım sektörü, bankalar, fabrikalar, yeraltı ve yerüstü kaynakları gibi stratejik öneme sahip bütün üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olmasını savunur. Buna karşın özel mülkiyetin ve piyasa mekanizmalarının sistem içerisinde yer almasını öngörür. Ayrıca bu anlayış kendisini kapitalizmin bir varyantı olarak iktisadi alanda eksikliği hissedilen kurumları devlet eliyle yaratarak ve güçlendirerek var eder. Burada devlet sermaye yatırımlarının bizzatı öncüsüdür. Bunun yanında devlet küçük iş kollarında özel teşebbüs faaliyetlerine de izin verir.

²⁰³Yük taşıyan büyük kayık manasına gelen "maune" kelimesinden türeyen mavnacılık 1453'ten beri İstanbul'da önemli bir meslek grubu olarak iş görmüştür. Limana yanaşamayan büyük tonajlı gemilerin yükleme boşaltma işleri, daha çok küçük kayıklar aracılığıyla yapıldı. İşte bu tahmil ve tahliye (yükleme-boşaltma) işlerini yapanlara deniz hamalı anlamında mavnacı denirdi.

²⁰⁴ Osmanlı Devleti'nde Mavnadan biraz daha büyük olan, genellikle 10-15 tonluk yükleri taşımakta kullanılan ve kökeni İtalyanca olan deniz taşıtlarına salapurya adı verilmekteydi. Bu araçları kullananlara da salapuryacı denilmekteydi.

²⁰⁵ Zafer Toprak, **İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, Homer Yayınları, İstanbul, 2003, s. 201.

durum karşısında hükümet tepki olarak silahlı bir mücadeleyi uygun görmeyerek birkaç yıl önce Çin’de Amerikan ve Japon mallarına yönelik olarak uygulama alanına konulan boykot yöntemini seçti. Bir anlamda İttihatçıların içerden bir toplumsal tepki ve muhalefet alanını genişletme çabası biçiminde değerlendirilebilecek olan boykotaj uygulamaları başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir ve Trabzon gibi liman kentlerinde geniş yankı buldu.²⁰⁶ Boykotaj uygulamalarının İstanbul dışına taşarak özellikle liman kentlerinde yankı bulması bu kentlerdeki kentli alt tabaka ile İttihatçıların ittifakını örgütledi. Kurulan bu işbirliği ise İttihatçıların toplumdaki örgütlülüğünü arttıran bir işlev gördü.²⁰⁷

Süre içerisinde Trablusgarp, Balkan Savaşları ve Harb-i Umumi olarak bilinen I. Dünya Savaşı’nın yarattığı sosyo-ekonomik çöküntüyle karşılaşan 1908’in bütün önder kadrosu doğal olarak içinde yaşadıkları bu ekonomik ve sosyal buhrana karşı çözümler geliştirdiler. Ancak, bu süreçte ellerinde Maliye Nazırı Cavid Bey’in liberal çözümleri ile Ziya Gökalp’in solidarist korporatizmi ve (Kör) Ali İhsan Bey (İloğlu) ile Kara Kemal’in mesleki temsil yaklaşımından başka bir seçenekleri yoktu. Sosyalizm ise Osmanlı devleti için o sıralarda henüz emekleme evresindeydi. Buna ilaveten önder kadronun içinde ekonomik ve sosyal politikalarda uygulanacak çözümlerde de bir birliktelik yoktu. İttihatçılar eklektik bir biçimde 1908’den 1918’e kadar bu çözümlerin hemen hepsiyle bağ kurdular. Onları yönlendiren asıl özne ise Osmanlının dışında gelişen ama, Osmanlı devletini derinden etkileyen konjonktürel durumdu.

Her ne bağlam içerisinde değerlendirilirse değerlendirilsin, bütün bu çabalar Osmanlı Devleti’nde İttihatçıların yarattığı bir orta sınıfın doğuşunu da müjdeliyordu. Özellikle bu dönemde, Türk esnafı lehine uygulama alanına konulan düzenlemeler, İttihatçıları hem İstanbul’da hem de Osmanlı taşrasında destekleyecek ve daha çok Müslüman-Türk esnaftan oluşan bir orta-sınıfın doğuşuna zemin hazırladı.²⁰⁸ Bununla birlikte aynı orta sınıf, Harb-i Umumi sonunda güçlü bir taşra-yerel eşrafı olarak Milli Mücadele’nin ana toplumsal eksenlerinden birisini

²⁰⁶ Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 127.

²⁰⁷ Sacit Kutlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret**, (Der. Fatma Gül Demirel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 144-145.

²⁰⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsil-i Mesleki Programı”, **Cumhuriyet’in Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (Temsil-i Mesleki Programı), s. 367.

oluşturacaktı. Gerçekten de “II. Meşrutiyet yıllarındaki milli iktisat icraatının sonucunda Anadolu’daki eşraf bir birikime gitmeseydi, milli mücadelenin ekonomik tabanı olmayacaktı denilebilir. Milli mücadelede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti’nin geri planında yer alan yerel cemiyetleri ihdas eden İttihatçılar tarafından kurulan müdafaa-yı milliye cemiyetleri büyük ölçüde Anadolu eşrafından oluşmaktadır ve bu kesim milli iktisat sayesinde, yani devlet korumacılığı altında Anadolu’da palazlanarak birikim sağlamıştır. İşte milli mücadeleyi destekleyen bu ekonomik taban, II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçılar tarafından oluşturulmuştur. Kara Kemal’in iase icraatları, boykotlar, monopolist yöntemler söz konusudur. Ama bu dönemde ihdas edilen birikim süreci pazar mekanizmasıyla değil, bilfiil İttihatçıların müdahalesi sonucunda gündeme gelmiştir.”²⁰⁹ Bu ekonomik birikim, taşra eşrafını 1918’den sonra kurulan redd-i ilhak, redd-i işgal ve müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin en hakim sosyolojik guruplarından birisi haline getirmiştir.

Sonuç olarak 1908 ile 1923 arasında milli iktisat politikaları açısından bir süreklilik olgusu olduğu söylenilebilir. Bu sürekliliğin bir yansıması olarak cumhuriyetin sosyo-ekonomik politikalarının, İttihatçıların 1913’ten bu yana uygulama alanına koydukları milli iktisat programının bir devamı niteliğinde olduğu gözden kaçırılmamalıdır.²¹⁰ Gerçekten de Cumhuriyet döneminde ulusal kalkınmacılığı amaç edinen uygulamaların birçoğunun İttihatçıların bu konudaki deneyimlerinden yararlanılarak ortaya konulduğu gözlemlenir.²¹¹ Nitekim kapitülasyonların kaldırılması,²¹² milli bankacılığın kurulması, ticari yazışma dilinin Türkçeleşmesi ve yabancı yatırımcıların imtiyazlarının kaldırılması yolunda atılan adımlar 1913’ten bu yana uygulanan milli iktisat politikalarının cumhuriyete tevarüs eden tezahürleriydi.²¹³ Bütün bunlarla birlikte 17 Şubat 1923’te İzmir İktisat

²⁰⁹ Zafer Toprak, ss. 9-10.

²¹⁰ Erik Jan Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, (Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), Cilt:2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 52.

²¹¹ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin Cemil Sıchick ve Ertuğrul Ahmet Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 45.

²¹² Kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili geniş bilgi için bkz., Muhammet Emin Külünk, **Kapitülasyonların Kaldırılması**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

²¹³ Yener Coşkun, “1908-1918 Milli İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar”, **Birinci Dünya Savaşı’nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Vatan Savunması**, Koleksiyoncular Derneği (Yay. Haz.), Mattek Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 136; Fehmi Akın, “İttihat ve Terakki’nin “İktisadi Türkçülüğü”nün Cumhuriyet’e Taşınması Sorunsalı”, **100.Yılında II. Meşrutiyet, Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, Zekeriya Kurşun,

Kongresi kararları ile cumhuriyet liberal tonu ağır basan bir kalkınma politikası uygulamayı tercih etmiş ancak; bu süreç 1929 Dünya ekonomik bunalımına kadar devam etmiş ve o tarihten sonra da ‘mutedil-ılımlı’ devletçilik denilen bir iktisat politikası uygulama alanına konulmaya çalışılmıştır.²¹⁴

2.4. Balkan Savaşları, Harb-i Umumi ve Mütareke Koşullarında İttihatçı Refleks ve Süreklilikler

Trablusgarp Savaşı ve ardından patlak veren I. Balkan Savaşı ülke içindeki huzursuzlukları giderek arttırmıştı. 1913’e gelinceye kadar kurulan kabinelerde bir denetleme iktidarı modeli gösteren İttihat ve Terakki 23 Ocak 1913’teki Bab-ı Ali Baskını’yla birlikte bu anlayışına son vermiştir. Bab-ı Ali Baskını’ndan²¹⁵ sonra parlamentoya dayalı meşruti bir yönetim işliyor gibi görünse de bu olaydan itibaren dizginler tamamen İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi’sinin eline geçmiştir. Nitekim bu olayın ardından Merkez-i Umumi’nin içinde Talat, Enver ve Cemal paşaların sürece hâkim olmalarıyla birlikte otokratik bir düzenin temelleri atılmıştır. Bu otoriter yapı bir taraftan muvakkat kanunlarla parlamento denetimi dışı düzenlemeler yapmış diğer taraftan da reform hareketlerine devam etmiştir.

Hiç kuşkusuz İttihat ve Terakki’nin böylesi bir otokrat yönetim anlayışına yönelmesinde 1908’den 1913’e kadar beş yıl süreyle rejimin demokratik niteliği gereği parlamentodan bir türlü çıkarılamayan mevzuat düzenlemeleri etkili olmuştu. Bu süreçte, İttihat ve Terakki çözümü kanun-ı muvakkatlarda buldu. Örneğin Teşvik-i Sanayii Kanun-ı Muvakkatı 1909’dan beri gündemde olan bir konu idi ama,

Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay.Haz.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 149-166.

²¹⁴ Arzu Varlı ve Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisatın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:9, Sayı:20-21, 2010, ss. 127-142.

²¹⁵ Bilindiği üzere I. Balkan Savaşı’nın yarattığı yenilgi ortamı içinde Londra Konferansı’nın şartlarını kabul ederek barışa karar vermek durumunda kalan Sadrazam Kamil Paşa başkanlığındaki hükümetin bu kararı İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından olumlu bulunmamıştı. Zira Osmanlı Devleti’nin Londra Konferansı kararlarını onaylaması Edirne’nin gözden çıkarılması anlamına geliyordu. İşte bu durumdan hükümetin basiretsizliğini sorumlu tutan İttihat ve Terakki, Enver Paşa önderliğinde bir grup üst düzey subayla birlikte 23 Ocak 1913’te Bab-ı Ali’ye baskın yaptı. Baskın sırasında öldürülen beş kişi arasında İttihatçı olarak bilinen Nazım Paşa da vardı. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Sadrazam Kamil Paşa’ya zorla bir istifa metni yazdırılmış ve O’nun yerine Mahmut Şevket Paşa sadaret makamına getirilmişti. Bkz., A. L. Macfie, **Osmanlı’nın Son Yılları 1908-1923**, Çev. Damla Acar ve Funda Soysal, Kitab Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 84-90.

mecliste bir türlü yasallaşamamıştı. Zira kırsal kesimden gelen mebusların çoğu sanayileşmeyi teşvik eden bir yasal düzenlemenin meclisten geçmesine bir türlü cevaz vermemişlerdi. Bu gelişmelerin ışığında, 1913'ten sonra İttihatçılar ülkeyi geçici kararnamelerle yönetmeye başladılar. Yine bu bağlamda, 1917'de Aile Hukuku Kararnamesi düzenlendi. Bu bir anlamda, cumhuriyet döneminde kabul edilen Medeni Kanun'un ilk uygulamalarından birisiydi. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan bu yana özellikle ticaret, ceza ve mali alan olmak üzere kamu hukuku alanında batıdan esinlenilerek çıkarılmış hukuksal düzenlemelerin varlığına karşın özel alan tamamen şer'i hukukun kontrolüne ve denetimine bırakılmıştı. İşte 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi, meclisin tatilde olduğu bir dönemde meclise rağmen çıkarılmıştı. İçerdiği hükümler açısından aile hukukuna ilişkin son derece modern bir mevzuat olan bu düzenlemeye göre Türk aile hukukuna laik esaslar giriyor ve medeni nikâh ile boşanmanın mahkeme önünde yapılması şartı getiriliyordu. 16 yaşından küçük kızların evlenmelerine yasak getiren düzenleme, İttihatçıların iktidardan düştüğü 1918 yılına kadar uygulanmış, daha sonra iktidara gelen Hürriyet ve İtilafçılar tarafından ise yürürlükten kaldırılmıştı.

Anılan dönem, laiklik temelli bazı yaptırımların da uygulama alanına konulduğu bir süreci ifade ediyordu. Örneğin eğitim alanında Cumhuriyet'in 3 Mart 1924'te kabul ettiği Tehvid-i Tedrisat Kanunu'nun öncülü yine İttihatçılar tarafından savaş yıllarında hayata geçirilmiş olan laik eğitim reformlarıydı. Bu anlamda kız çocuklarının zorunlu olarak ilkokula gönderilmeleri, bütün eğitim kurumlarının Maarif Nezareti bünyesine alınmaları gibi radikal uygulamalar cumhuriyet döneminde kabul edilecek olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun habercisiydiler. Buna ek olarak o döneme kadar hükümetin ve kabinenin içinde yer alan şeyhülislamlık makamının kabine dışına çıkarılması ve şer'i mahkemeler yanında bunların çözemediği konularda laik esaslar doğrultusunda çalışacak bir üst mahkeme niteliğinde nizami mahkemelerin kurulması hukuk sisteminin ve devlet yapılanmasının laikleşmesi alanında ortaya konulan çabalardan bazılarıydı.²¹⁶

²¹⁶ İttihat ve Terakki'nin I. Dünya Savaşı yılları boyunca ortaya koyduğu iktisadi ve sosyal politikaların ve bunlara ilişkin hukuksal düzenlemelerin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Zafer Toprak, **İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Harp yıllarının yarattığı ekonomik ve sosyal çöküntünün boyutları gerçekten ağırdı. Yüksek enflasyon, paranın satın alma gücünün düşmesi, başta un, yağ ve şeker olmak üzere temel tüketim mallarının kıtlığından ortaya çıkan karborsacılık ve ihtikâr toplumdaki sosyal dengeleri alt üst etmişti. Bütün bu gelişmelerin sonunda, karaborsa ve ihtikâr uygulamalarından yararlanan yeni bir savaş zenginleri sınıfı ortaya çıkmıştı. Toplumdaki sosyal denge giderek bozuluyordu. İşte tam bu sırada, Emile Durkheim sosyolojisinden esinlenen ve İttihatçıların bir anlamda teorisyenlerinden olan Ziya Gökalp, kişisel çıkarlardan çok kamusal çıkarlara yönelik ve toplumun ortak faydasına hizmet edecek bir ahlak anlayışını öne çıkararak liberal iktisat politikalarına karşı devlet müdahaleciliği temelinde yeni bir önerme geliştirdi. Kendisinin “içtimai halkçılık” olarak önerdiği bu modelde sınıf mücadelesi ve çıkarları birbiriyle çelişen toplumsal sınıflar yerine meslek örgütlerinin kendi aralarında oluşturdukları dayanışmadan doğan solidarist-korparatist bir sistemin oluşturulması öneriliyordu. Böylelikle sınıflar arası çatışmalar yerine en geniş anlamda toplumsal uzlaşma sağlanabilecekti. Denilebilir ki kapitalizme tam olarak karşı çıkmamakla birlikte sosyalizme uzak duran ve “tesanütçü” sözcüğünü “sosyalist” sözcüğünün anti-tezi olarak kullanan Ziya Gökalp’in kapitalizm ile sosyalizm dışında üçüncü bir yol arayışı onu devlet kapitalizmine ulaştırmıştı.²¹⁷ Aslında bu daha önce de değinildiği gibi eninde sonunda ulusal bir burjuva sınıfı yaratacak Bismarkyen devlet kapitalizmi ile devlet sosyalizminin adı konmamış bir tezahürüydü. Nitekim İttihat ve Terakki bu süreçte, Müslüman-Türk şirket kuruluşlarını çıkardığı kanunlar ve muvakkat kanunlarla desteklemiş ve liman, fırın, ayakkabı imalatı gibi sektörlerde var olan işçileri kendi denetimi altındaki üretim kooperatifleri içinde örgütlemiştir. Keza bu sektörlerde gelişim sağlamak için devlet eliyle ucuz krediler vermiş ve onların iş kapasitelerini arttırabilmek için makine ve ekipman ithalatı yapmıştı. Ayrıca bu iş kollarında üretim yapanları ülke savunmasına katkıda bulundukları için askerlikten muaf tutarak önemli bir kolaylık da sağlamıştı.

Harp yıllarında Gökalp’in temsil ettiği içtimai halkçılığın dışında ikinci bir yönelim Kara Kemal ile Memduh Şevket (Esental)’in örgütledikleri esnaf odaları aracılığıyla ortaya konulan ve İttihatçıların İstanbul murahhası (Kör) Ali İhsan Bey tarafından önerilen mesleki temsil yaklaşımıydı. İki meclisli bir karma korporatif

²¹⁷ Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yay, İstanbul, 1989, (Korporatizm), s. 113-115.

sistem öneren bu yaklaşıma göre bürokrasi ve siyasal partiler olmayacak, bunun yerine siyasal sistemin içinde sadece meslek temsilcileri yer alacaktı. O dönem güçlü ticaret sermayesinin savunucularından Emanuel Karasu ve Cavid Bey'in liberal kuramlarının aksine Ali İhsan Bey, toplumsal içeriği ve boyutları daha keskin bir iktisat politikası önermişti. Ama bu öneri başta Talat Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki Merkez-i Umusi tarafında kabul görmedi.²¹⁸ Bununla birlikte siyasal partisiz ve menfaatleri birbirleriyle uyumlu farklı meslek guruplarının korporatif olarak örgütlendiği bir toplumsal ve siyasal yaşam, 1908'in cumhuriyet kurucularına en azından 1923'e kadar devrettiği bir miras oldu.

Bu gelişmelerin yanı sıra Milli Mücadele döneminde belki de kendilerinden önceki savaş yıllarının ve mütareke döneminin çok partili sisteminin yarattığı kaosa bir tepki niteliğinde cumhuriyetin önder kurucu kadrosu fırkacılık-particilik meselesinden hep uzak durmuşlardı. Bunun en bariz örneği, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan I. Meclis'tir. Ankara'da "selahiyet-i fevkaladaye haiz bir meclis" olarak toplanan kurtuluş dönemi parlamentosunda siyasal partiler yerine farklı meslek gurupları ortak bir ideal için örgütlenmişlerdi.

Bilindiği gibi İttihat ve Terakki 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra kendisini 3 Kasım 1918'de feshetmiş ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştu. Bu belki de o ana değin, Türk siyasal yaşamının en önemli gelişmelerinden birisiydi. İttihatçı önderlerin özellikle Merkez-i Umumi içinde görev yapanların bir bölümü ise yurt dışına kaçmıştı. Bununla birlikte, bu resmi fesih İttihatçılığın bir ruh ve anlayış olarak sonu olmamıştı. İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ciddi bir İttihatçı ağırlığı hâlihazırda varlığını koruyordu. Taşra vilayetlerindeki İttihatçılar ise hâkim bir siyasal güç olarak varlıklarını sürdürmeye devam ediyorlardı. Keza İttihatçı refleks savaş sonrasında hem üyelerini korumak hem de gerektiğinde yeni bir mücadele için Anadolu'da gizli silah depoları oluşturmak üzere çeşitli önlemler almayı ihmal etmemişti. Dahası Teceddüt Fırkası'nı kuran İttihatçıların büyük bir kısmı Anadolu'da başlayan milli harekete katılmışlar ve sonradan milletvekili olmuşlardır. Örneğin; Yunus Nadi (Abalıoğlu), Galip Bahtiyar(Göker), İhsan (Sağlam), Faik (Kaltakkıran), İsmail (Canbolat), Reşit (Ronabar) Paşa ve Mustafa Fevzi (Sarhan) gibi isimler Teceddüt

²¹⁸ İ. Tekeli ve S. İlkin, (Temsil-i Mesleki Programı), s.367.

Fırkası üzerinden Anadolu'daki milli harekete dahil olmuş kişilerdi. Bu koşullar altında 3 Kasım 1918'den sonra yürütme erkinin artık ellerinde bulunmayacak olması ise belki de onlar için tek kayıptı.

Bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir başka gelişme ise; mütareke süresince birleşik bir siyasal cephe oluşturma girişimi olan Milli Kongre'nin idare heyetindeki İttihatçıların Milli Mücadele'ye destek vermeleridir. Bunlar arasında en ünlü İttihatçı simalardan birisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski katib-i umumilerinden Mithat Şükrü (Bleda)'dır. Yine İttihatçıların mütareke döneminde ülkeyi terk etmeden önce oluşturdıkları ve gizli bir şekilde temelini attıkları Karakol Cemiyeti'nin önde gelen kurucuları da Anadolu'da başlayan milli hareketin destekçisi olmuşlardır. Bu destekçiler arasında Kara Vasıf (Karakol), Ali (Çetinkaya) ve Dr. Adnan (Adıvar) gibi isimler sayılabilir.

Diğer taraftan İttihatçıların kendilerini feshettikleri dönemden önce onlardan koparak Hürriyet ve Avam Fırkası'nın kurucuları arasında yer alan Ali Fethi (Okyar) da Milli Mücadele hareketine destek olmak için Ankara'ya geçmişti. Bilindiği gibi Ali Fethi Okyar bir dönem İttihat ve Terakki'nin katib-i umumiliği görevini (genel sekreterlik) ifa etmişti. Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal ile Ali Fethi Okyar arasındaki ilişkiler mütareke döneminde İstanbul'da başlamıştı. Hatta Mustafa Kemal, Fethi Bey'in kurduğu Hürriyetperver Avam Fırkası'na mütareke günlerinde üye olarak partinin İstanbul'da çıkardığı Minber Gazetesi'ni hem parasal yönden desteklemiş hem de bu gazetede yazılar kaleme almıştı.

Sonuç olarak mütareke süresince ve Milli Mücadele'nin başlangıcında İttihatçıların bir bölümü İstanbul'daki siyasal faaliyetlerle uğraşırken önemli bir bölümü ise 19 Mayıs 1919'dan itibaren başlayan Anadolu'daki ulusal harekete aktif destek verme yolunu seçmişlerdi. Bunlardan bir kısmı yöresindeki milis kuvvetlerin başında işgalcilerle doğrudan savaşırken kimileri verdiği vaazlarla, gazetesinde yazdığı yazılarla halkı Milli Mücadele'ye davet ediyor, kimileri de müdafaa-yı hukuk cemiyetlerini kuruyor ya da yönetiyordu. Bu itibarla Milli Mücadele'ye ilişkin önemli kararların alındığı yeni rejimin siyasi felsefesinin de büyük ölçüde şekillendiği üç durak olan Amasya, Erzurum ve Sivas'taki toplantı ve kongrelere dikkate değer sayıda İttihatçı kökenli insanın katılmış olduğunu söylemek gerekir. Hatta Erzurum ve Sivas Kongreleri sonucunda oluşan on altı kişilik Heyet-i

Temsiliye'nin yedi üyesi İttihatçıydı. Özetle söylenilecek olunursa İttihatçılık belki kurumsal düzeyde 3 Kasım 1918'de fiilen bitmişti ama bir ruh ve zihniyet olarak varlığını sürdürüyordu.²¹⁹

2.5. 1908 ve 1923'te Pozitivist Yönelimler

1908 ve 1923'ü birlikte etkileyen en önemli felsefi yaklaşımlardan bir diğeri pozitivistimdi.²²⁰ Bu bağlamda 1908 kuşağı pozitivistin daha çok siyaset teorisi ile ilgilenmişti. Doğan Özlem'in özenle vurguladığı üzere *“Osmanlının geleceği hiç de parlak görünmüyordu. Devleti kurtarmak ve ona yeni bir nizam vermek gerekiyordu. Akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir pozitif toplum ütopyasının yön vermiş olduğu pozitivist siyaset öğretisi, o aşamada Osmanlı aydınlarına, özellikle Jön Türklere pek cazip gelmişti. Osmanlı aydınlarının büyük bir çoğunluğu özellikle Jön Türkler başta Ahmet Rıza olmak üzere, 1870'lerden itibaren ülkede pozitivistin Fransız etiketli bilim ve siyaset öğretilerinin sözcülüğünü yaptılar. Comte'un sosyolojisi ve özellikle pozitif siyaset sistemi bu aydınların temel başvuru kaynaklarıydı. Bunlar Guizot, Jaures, Thiers ve Taine gibi düşünür ve tarihçileri izliyorlar, pratikte Fransız siyasetçilerin görüş ve yöntemlerini taklit ediyorlardı. Comte'un pozitif bilimi Fransız devriminin sloganlarının yaşama geçirilmesinde (hürriyet, müsavat, uhuvvet-özgürlük, eşitlik, kardeşlik) yol göstericiydi. Pozitivist tarih felsefesinin tespit ve vaat ettiği “ilerleme”, devletin ve halkın “pozitif bilim”in uygulamaları için denek yapılması yoluyla sağlanacaktı. Buna göre önce batıyı ileri yapan koşullar Osmanlıda yaratılacak ve Osmanlının geleceği, o koşullar bir kez yaratıldıktan sonra batı ülkelerinin geleceğinden farksız olacaktı. Çünkü pozitivistin*

²¹⁹ B. Tanör, Kongre İktidarları, ss. 53-55; Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 60-62.

²²⁰ Pozitivistin 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Türk düşünce dünyasına etkileri için bkz., Eyüp Bekiryazıcı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 19, 2003, ss. 247-276; Gürsoy Şahin, “II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri”, **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Ed.) Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 217-247; İsmail Engin, “1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'ndeki Pozitivist ve Matryalist Akımlarda “Kültürel Değişme” Olgusu”, **OTAM**, Sayı:3, Ankara, Ocak 1992, ss. 179-192; Ekin Erdem, “Jön Türklerden Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesi'nde Fransız Etkisi ve Kuramsal Perspektifler: Liberalizm, Pozitivism, Solidarizm”, **Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:1, Ocak 2015, ss. 5-20.

evrenselci siyasal ütopyasına göre, tek tek toplumlar birbirlerinden halen ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, her biri ne kadar farklı inançlara, geleneklere ve siyasal düzenlere sahip bulunurlarsa bulunsunlar, en nihayet toplum olmak bakımından bir “ortak /evrensel toplumsal doğaya” sahiptiler. Bu ortak/evrensel toplumsal doğa da aynı koşullar altında aynı sonuçları doğururdu. Her tekil toplum bu ortak/evrensel toplumsal doğa göz önünde tutularak bir “pozitif toplum”a dönüştürülebilirdi. 1875’den 1905’e kadar Osmanlı aydınları arasında bu pozitivist inanç doğrultusunda adı konmamış bir “toplum mühendisliği” fikrinin pek makbul olduğu açıktır. Ahmet Rıza Fransız pozitivistlerinin ünlü derneği “société des positivistes” in ünlü şiarı olan “ordre et progrès”(düzen ve ilerleme)yi union et progrès’e (birlik ve ilerleme: İttihat ve terakki) dönüştürerek “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin de isim babalığını yapmış oldu.”²²¹

Bununla birlikte Ahmet Rıza Bey’in Paris’e gitmeden evvel teorik olarak pozitivistliğe ilgi duyduğu ve siyasal muhalefatinin odağına pozitivistliği yerleştirdiğine ilişkin görüşler de vardır. Buna göre Ahmed Rıza, Paris günlerinde bu etkileşimi devam ettirmiş ve burada Auguste Comte’ın hümanist, evrensel, kaderci felsefesini kendisine program edinmiştir.²²² Bu görüşlerin doğruluğu su götürmezdir. Zira Ahmet Rıza’nın Paris’e gitmeden önce yaklaşık yarım asırlık zaman dilimi boyunca Osmanlı kültürel hayatında “fünun” ve “maarif”in; “terakki” ve “medeniyet”in ön koşulu olarak değerlendirilmesi, pozitivist düşüncenin Osmanlı aydınları tarafından benimsenmesine elverişli bir zemin hazırlamıştı.²²³ Gerçekten de anılan dönemde Osmanlı aydınlarının ülkenin geleceğine ilişkin düşüncelerini en çok etkileyen kelime özneleri “ulum”, “fünun”, “maarif”, “terakki” ve “temeddün” idi.²²⁴ Tanzimat’tan beri süregelen bu ilgi II. Meşrutiyet’e kadar Osmanlı aydınının epistemolojik olarak politik düşünce tarzını belirleyen ana damarlardan birisini oluşturmuştu. Bu doğrultuda, “teceddüd” ve “garplılaşma” düşüncesi Osmanlı

²²¹ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivism ve Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, Cilt: 3, İletişim Yay, İstanbul, 2002, ss. 458-459.

²²² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Auguste Comte ve Ahmet Rıza**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, ss. 9-14; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 61.

²²³ Erdem Sönmez, **Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi- Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 60.

²²⁴ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, (Der. Kemal H. Karpat), 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 91.

aydınını devletin içinde bulunduğu durumdan çıkaracak yegâne çözüm önerisi olarak belirmişti. İğnç bir şekilde Aguste Comte'un kendisi de aynı dönemde Osmanlı toplumuna özel bir ilgi duymuş hatta pozitivist hedeflerin Türkiye'de yayılması için Tanzimat'ın önemli simgesi Mustafa Reşit Paşa'ya bir mektup dahi yazmıştı.²²⁵

Pozitivist düşüncenin İttihat ve Terakki'nin siyasi politikalarına ve onları destekleyen aydınların fikirlerine olan etkilerini biraz daha detaylandırmak gerekirse, bahsedilen zümrede birey, aile, ulus, devlet, eğitim ve hukuk gibi önemli kavramların içinin, genellikle pozitivist bilim anlayışının biri ilmi ve politik olan "*düzen ve ilerleme*", diğeri ise; ahlak ve sosyal yönle ilgili olan "*başkası için yaşamak*" ideallerinden hareketle doldurulmuş olduğu söylenilebilir. Söz konusu amaçlar, II. Jön Türk kuşağı sayılan İttihat ve Terakki'nin özellikle siyasi kanadında ilgi düzeyini aşmış sabırsız bir özlem halindedir. Öyle ki bu kuşağın pozitivist ideallerine susamışlıkları kurdukları örgütün ismini pozitivist felsefeye gönderme yaparak İttihat ve Terakki'ye çevirmelerinden açıkça anlaşılabilir. Yine örgüte nispeten geç katılan ve Comte'un düşüncelerinin cazibesine tutulan Ahmet Rıza'nın Paris'te yayınladığı Meşveret Gazetesi'nin sloganını, Comte'un sosyal felsefesinin şiarını teşkil eden "*intizam ve terakki*"den mülhem olarak belirmesi de aynı paralellikte değerlendirilebilir. Açık olarak söylenilebilir ki bu etkiyle İstanbul'daki grup örgütün adını "*İttihad-ı Osmani*"den "*İttihat ve Terakki*"ye çevirdi. Bu bağlamda "*İntizam*" kelimesi yerine "*ittihad*" kelimesinin tercih edilmesi bir tesadüf eseri değildi. Zira "*intizam*" kelimesinin mevcut düzeni çağrıştırması "*ittihad*"ın ise mevcut düzene karşı güç birliği fikrini teşvik etmesi bu tercihte önemli bir rol oynamıştı.²²⁶ Bütün bu gelişmelerle birlikte 1908 II. Meşrutiyeti ile birlikte ilgi odağı haline gelen pozitivistimin hem II. Meşrutiyet döneminde hem de Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen bütün yapısal dönüşümlerin üzerindeki etkisinin tartışılmaz olduğu su götürmez bir gerçektir.

²²⁵ Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, Hece Yayınları, Ankara, 2002, s. 26.

²²⁶ Şükrü Nişancı, "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım", **Bilgi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:2, İstanbul, 2009, s. 34.

2.6. Batılılaşma Olgusuna Pozitivizm Üzerinden Muhafazakâr Gözle Bakmak

Süreç içerisinde İttihat ve Terakki'nin örgütsel yapısında pozitivizmi batılılaşma eksenini üzerinden değerlendiren iki hâkim düşünce tarzı ortaya çıktı. Bunlardan birincisi, liderliğini Mizancı Murat Bey'in²²⁷ çektiği muhafazakâr batılılaşmacı kanat, Batı medeniyetine özsel değil de araçsal bir değer atfetmiş ve Batılılaşma sorununu Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü çöküş durumundan kurtararak yeniden eski ihtişamlı günlere döndürebilecek kimi tekniklerin alınması olarak ele almıştı. Buna karşın II. Meşrutiyet'i yaratan kadronun içinde muhafazakâr batılılaşma önermesi, bütünsel bir Batı medeniyeti kavrayışına dayanmamaktaydı. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse muhafazakâr batılılaşmacı kanadın pozitivizmle kurduğu ilişki Batı'nın yalnızca bilim ve fenninin alınması yönünde idi. Batı kültürü ve ahlaki muhafazakâr batılılaşmacılara göre toplumsal yapıya asla nüfuz ettirilmemeliydi. Bu doğrultuda muhafazakâr batılılaşmacı kanat dini ve dinsel düşünceleri devletin çöküşünün asli nedeni olarak görmüyor aksine İslam'ın devletin yükseliş dönemlerindeki etkisinin yeniden yaratılmasıyla içine düşülmüş bulunan olumsuz durumdan kurtarılabilceğini savunuyordu. Sınırlı bir batılılaşmadan yana tavır gösteren ve ilerleme stratejilerini de Batı'nın maddiyatı ile İslam düşüncesinin maneviyatı arasında bir senteze dayandıran muhafazakâr batılılaşmacı kanat, II. Meşrutiyet'e damgasını vuran pozitivist düşünceyle ilişkisini ise tamamen pragmatik bir takım gerekçelere dayandırıyor. Bütün bunlarla birlikte muhafazakâr batılılaşmacı kanadın, Batı'da ortaya çıkan siyasal kurum ve değerleri benimseme

²²⁷ I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e uzanan çizgide Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Jön Türkler içinde muhafazakâr eğilimleriyle tanınan Mizancı Murat Bey Dağıstan'dan 1873 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göç eder. Hariciye Nezareti Matbuat Kalemî'nde memurluk görevi yaptıktan sonra 1885 yılından sonra sıfatını belirleyen Mizan Gazetesi'ni çıkarmaya başlar. II. Abdülhamid'in istibdat rejimi dolayısıyla 1895'te Sivastopal'a kaçır ve oradan Mısır'a geçerek Mizan Gazetesi'ni yayınlamayı sürdürür. İhtilalci fikirleri nedeniyle gıyabında idama mahkûm olur. Bu nedenle Mısır'ı terk ederek bir süre Paris ve İsviçre'de yaşar. Anılan yıllarda Mizan Gazetesi'ni çıkarmaya devam eder. 1897'de sultan II. Abdülhamid'in ıslahat ve diğer sözlerine inanarak İstanbul'a geri döner ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gözaltında tutulur. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihatçılarla anlaşamadığı için tutuklanır ve Rodos'ta kalebentliğe mahkûm edilir. 1912 affıyla tekrar İstanbul'a döner ve 1917 yılında tam bir unutulmuşluk içinde burada vefat eder. Mizancı Murat İttihat ve Terakki içinde faaliyet gösterdiği günlerde pozitivizme bir batılılaşma meselesi olarak bakmış ve batılılaşma olgusunu da kültürel bir problematik olarak ele almaktan ziyade teknik bir mesele olarak değerlendirmiştir. Mizancı Murat'ın yaşam öyküsü ve fikirleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz., **Mizancı Murat Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdat, Enkaz-ı İstibdat İçinde Züğürdün Tesellisi, Tatlı Emeller, Acı Hakikatler**, Çev. Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997.

konusunda daha yumuşak bir tutum takınmış olduğu belirtilebilir. Nitekim bu kanadın kültürel Batılılaşma konusundaki muhafazakâr tavrının aksine hedefledikleri hukuk devleti, yasa önünde eşitlik, basın özgürlüğü, bütün Osmanlı tebaası için genel siyasi af, seçimle gelen bir meclis ve bu meclise karşı sorumlu bir hükümet gibi hususlar bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Muhafazakâr batılılaşmacı kanadın içerisinde yer alanların bu hedefleri hayata geçirmek üzere II. Meşrutiyet içerisinde tuttukları mevzi ise son tahlilde İslam'ın kurucu metinleri ve kurumsal yapıları referans alınarak temellendirilmişti. Örneğin; Mizancı Murad'a göre sultanın otoritesinin sınırları laik hukuk tarafından değil şeriat tarafından çizilmeliydi. Yine O'na göre, meşrutiyet ancak şeriat dairesi içindeki meşveret anlayışı üzerinden tarif edildiği takdirde bütün sorunların temel çözüm yolu olarak görülebilirdi.²²⁸ Bu girift yaklaşımlar ise muhafazakârlığın tarihsel süreçte Türkiye koşullarında ürettiği çelişkiler yumağının bir yansımasıydı. Nitekim muhafazakâr düşünce içinde taşıdığı bu çelişkileri muhalefette ayrı, iktidara geldiğinde ayrı söylemlere sığınarak hep dışa vurmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu durumdan kurtarabilme ve toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi amacıyla geleneksel değerler ile dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisinden alabildiğine yararlanma düşüncesinden hareket eden muhafazakâr batılılaşma yanlıları daha önce de vurgulandığı üzere batıdan yalnızca teknik alınmasını savunuyorlardı. Bu düşüncelerini Sebilü'r Reşad, Sırat-ı Müstakim, Beyanü'l-Hak, Hikmet, İttihad-ı İslam, Volkan, Tealüf-i Müslimin, Mekatip ve Medaris, Liva-yı İslam ve Mahfel gibi süreli yayınlarda ısrarla işlemişlerdir.²²⁹ Burada önemle vurgulanması gereken bir başka husus muhafazakârlığın II. Meşrutiyet dönemi öncesi ve sonrasıyla her türlü dünya görüşüne çok rahat eklemenebilen bir ideoloji olmasıdır. Bu bağlamda söz konusu yayın organlarında dile getirilen düşüncelerin önemli bir bölümünün, II. Abdülhamit döneminde ortaya konulan Pan-İslamizm'in siyasal ideolojisine kültürel dayanaklar oluşturma üzerine kurulu olduğu gözlenir. Bunun yanı sıra muhafazakâr batıcı kanat içerisinde yer alan mütefekkirler, bir yandan Pan-İslamizm'i diğer yandan da Batı'nın ortaya çıkardığı teknolojik gelişmeleri alarak asrileşmek istiyorlardı. Örneğin dönemin muhafazakâr düşünürlerinin başında gelen Said Halim Paşa dahi

²²⁸ N. Berkes, Çağdaşlaşma, ss. 348-349.

²²⁹ Mustafa Gündüz, İctihad, s.214.

sorunu ortaya koyarken Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü sıkıntıların farkına ancak, Batılılar sayesinde varılabildiğini ifade etmişti.²³⁰ Bu noktadan hareketle muhafazakâr batılılaşma yanlılarının Panislamizm'le biçimlenen hedeflerinin, geçmişin değerlerine dönerek bir asr-ı saadet yaratmak ve bütün İslam dünyasını Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi otoritesi altında birleştirerek İslam birliği düşüncesini uygulama alanına koymak olduğu ifade edilebilir.

Şunu da hemen eklemek gerekir ki modernist bir islami düşünürler arasında muhafazakâr batılılaşma yanlılarının teorik düzeyde etkilendikleri en önemli düşün adamlarından birisi olan Cemaleddin Afgani'den²³¹ mülhem olarak batının tümüyle taklid edilmesini, geleneğin yeniden inşasında en önemli engel olarak gören muhafazakâr batılılaşma yanlıları, bu taklitçilikten sıyrılmak için Japonya gibi olmak gerektiğini ileri sürmekte ve değişimin geleneğin sürekliliğini de içererek teknolojik boyutta gerçekleşmesini talep etmekteydiler. Nitekim Sebülü'r-Reşad Dergisi'nin yüzü batıya dönük ama içeriği islami ve geleneksel olan yayın politikasının esasları şu ana ölçütler doğrultusunda ortaya konulmuştu: *“Garphıların terakkiyat sebeplerini anlamak, Avrupa medeniyetinin neleri almaklığımız icab edeceğini tayin etmek, İslam ahlakı bünyesinde fikren, sanaten, ticareten, terakkiyat için lazım olanları araştırmak, Avrupa maarif ve terakkiyatından Müslümanları haberdar ederek uyanmalarını sağlamak ve şevket-i İslamiyenin payidar olmasını temin edebilmek.”*²³²

²³⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Ertuğrul Düzdağ (Yay. Haz.), İz Yayınları, İstanbul, 1998, s.148.

²³¹ Cemaleddin Afgani 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır, Hindistan, Afganistan ve İstanbul'da Panislamizm'i yayma gayreti içerisine girmiş birisidir. Aslen İranlı bir Şii olan Afgani bu coğrafyada Panislamizm'i yayma gayreti içine girmişti. Ziya Gökalp tarafından Türk kavmiyetçiliğinin imamları arasında gösterilen Afgani karmaşık yaşam öyküsü içinde İngiliz ve Fransız mason localarının da etkisi altına girmişti. Hilafet merkezli bir islam birliği düşüncesini devlet katında II. Abdülhamid'e de kabul ettirme başarısını gösteren Afgani Türk siyasal yaşamında İslamcı düşünüşün oldukça etkili isimlerinden birisi olarak kabul edilir. Cemaleddin Afgani ve siyasal teorisi için bkz., Mümtazer Türköne, **Cemaleddin Afgani**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994; Alaaddin Yalçınkaya, **Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990; Dönemin İslamcılık düşüncesinin tarihsel süreç içerisinde izlediği rol için ayrıca bkz., Mümtazer Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; İsmail Kara, **İslamcılığın Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001; İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler ve Kişiler**, Cilt: 1, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014; Abdullah Alperen, **Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İslam ve Modernleşme**, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana, 2003; Hakan Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar Nurcular,Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.

²³² “Sebülü'r Reşad Dokuzuncu Cildine Başlıyor”, **Sebülü'r-Reşad**, Cilt:9, 23 Ramazan, 1330, s. 2.

Bu düşüncelerle şekillenen II. Meşrutiyetin muhafazakâr kanadı, bir süre sonra hem radikal batıcılara hem de İttihat ve Terakki'ye karşı daha vülgarize bir takım eleştiriler içerisine girmiştir. Bu nedenle o dönemlerden bu yana Türk siyasi yaşamında pozitivist düşüncenin sınırlarını çizdiği radikal batılılaşma yanlılarıyla modernliği gelenekselin yeniden icadı olarak algılayan muhafazakâr yapılar arasında bir gerilim ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet döneminde 1909'da 31 Mart Vakası²³³ ile başlayan bu gerilim Milli Mücadele döneminde iç ayaklanmalarda kendisini göstermiş,²³⁴ Cumhuriyet döneminde ise Şeyh Sait İsyanı²³⁵ ve Menemen Olayı'yla²³⁶ devam etmiştir. Bunun dışında muhafazakârlık ya da siyasi İslam II.

²³³ 31 Mart Olayı ya da isyanı muhafazakâr ve ılsamcı yayın politikasıyla tanınan Volkan Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin fail-i meçhul bir cinayetle öldürülmesi üzerine Meşrutiyet karşıtlarının gösterileriyle başladı. Kısa sürede İttihatçı muhalifi bir isyana dönüşen 31 Mart İsyanı Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun İstanbul'a ulaşmasıyla bastırılabilirdi. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanı ise Mustafa Kemal'di. İsyanın bastırılmasıyla birlikte II. Abdülhamid tahttan indirildi ve yerine V. Mehmed Reşad geçti. Yine bu olay sonucunda padişahın yetkileri kısıtlanarak Meclis-i Mebusanın yetkileri artırıldı. 31 Mart Olayı'nın altında yatan sebepler ve sonuçlarıyla ilgili olarak Türk tarih yazımında bugün de tartışmalar devam etmektedir. Bu konuda daha geniş bil için bkz., Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, 4. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015; Teoman Alparaslan, **31 Mart Ayaklanması (Yüz Yılda Ne Değişti)**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013; Necmettin Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı, 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011; Sadık Albayrak, **İrticam Tarihçesi 31 Mart Gerici Bir Hareket Mi?**, İz Yayınları, İstanbul, 2015; Doğan Avcioğlu, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2014; Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1969; Süleyman Kani İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2003; Mevlanzade Rifat, **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, Çev. Berire Ulgenci, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010.

²³⁴ Milli Mücadele döneminde başta İstanbul Hükümeti ve Hilafet merkezinin kışkırtmalarıyla Anadolu'daki ulusal harekete karşı düzenlenen iç ayaklanmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Türkmen Törel, **İstiklal Harbinde İç İsyanlar, Nutukta ve TBMM'nin Gizli Oturumlarında İç İsyanlara İlişkin Atatürk'ün Sözleri ve Konuşmaları**, Kripto Yayınları, Ankara, 2012.

²³⁵ 1925'te Musul meselesinin uluslararası platformlarda görüşüldüğü bir sırada Doğu Anadolu Bölgesi'nde dinsel temalarla güçlendirilmiş olmakla birlikte özünde ayrılıkçı bir nitelik taşıyan Şeyh Sait İsyanı genç Cumhuriyetin 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkararak ve peşinden Diyarbakır'da bir İstiklal Mahkemesi kurarak bastırabilirdiği bir ayaklanmaydı. Şeyh Sait İsyanına katılanlar temel olarak Hilafetin yeniden tesisini istiyorlar ve Cumhuriyet rejimini dinsizlikle suçluyorlardı. Bu ayaklanmayla ilgili olarak geniş bilgi için bkz., Nurer Uğurlu, **Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006; Şenol Yücedağ, **Şeyh Sait İsyanı ve Ezeli Düşman İngiltere**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010; Ahmet Süreyya Örgüvren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul, 2002; Mehmed Aydoğan, **İç İsyanlar ve Şeyh Said İsyanı**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2007; Ergun Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

²³⁶ 23 Aralık 1930'da Nakşibendi tarikatı lideri Şeyh Esat ve yandaşları tarafından planlanan, Manisa'da oturan Giritli Derviş Mehmed, Hafız Cemal ve Şeyh Hafız Ahmed tarafından icrası gerçekleştirilen ve askerliğini yedek subay öğretmen olarak yapan Mustafa Fehmi Kubilay'ın başının kesilerek feci bir şekilde öldürülmesiyle sonuçlanan Menemen İsyanı üzerine Cumhuriyet Menemen ve çevresinde sıkıyönetim ilan etmiştir. General Mustafa Muğlalı başkanlığında kurulan divan-ı harpte olayın azmettiricileri ve isyana katılanlardan 37 kişi idam cezasına çarptırılmışlardır. Menemen Olayı da tıpkı 31 Mart Vakası ve Şeyh Sait İsyanı gibi Türkiye'de değişik spekülasyonlara neden olmuştur. Konu ile ilgili tartışmalar için bkz., Eyüp Öz, **Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdcilik**, 47 Numara Yayınları, İstanbul, 2007; Kemal Üstün, **Menemen Olayı ve Kubilay**, 2. Baskı, Çağdaş

Meşrutiyet döneminin aksine Cumhuriyet döneminde merkezde örgütlenmek yerine daha ziyade taşra alanını örgütlenme stratejisinin ana mecrası olarak belirlemiştir. Hiç şüphesiz Cumhuriyet dönemindeki bu yöntem değişikliği Cumhuriyeti kuran iradenin muhafazakâr alana ve siyasal İslam’a bakış açısındaki radikal tutumundan kaynaklanmıştır. Cumhuriyet, toplumun çağdaşlaşmasında ve toplumsal kültürün modernleşmesinde dini ve dinsel aidiyetleri bir özel alan nüvesi olarak gördüğünden muhafazakâr düşüncenin ve siyasal İslam’ın kamu alanına müdahalesini çok sert önlemlerle engellemiştir. Ancak çok partili parlamenter düzene kadar daha çok taşrada illegal bir örgütlenme ağı içinde faaliyet gösteren, genellikle Cumhuriyet rejimine entegrasyonda sıkıntılar yaşayan toplumsal kesimleri kendi siyasal projesinin içerisine dahil ederek varlıklarını sürdüren tarikat ve cemaat yapılanmaları, parlamenter demokrasi ile birlikte yeniden su yüzüne çıkmışlar ve bir çevre hareketi olarak merkezin siyasal reflekslerinin belirleniminde rol oynamaya başlamışlardır.²³⁷

2.7. Köktenci Pozitivistler: Radikal Olarak Batılılaşma Teorileri

Pozitivizmin II. Meşrutiyet döneminde özellikle İttihat ve Terakki’nin önder kadrosu içinde yaygınlık kazanan ikinci yönelimi radikal batıcı kanat olarak nitelendirebileceğimiz akımın ortaya koyduğu düşüncelerdir. Radikal batıcılar başta eğitim olmak üzere devletin uygulama alanına koyacağı bütün sosyal ve siyasal projelerin temelini, ilerleme, bilim ve rasyonalite (akılcılık) gibi kavram öbekleriyle Batı’yı bir bütün olarak içselleştirme anlayışı üzerine kuruyorlardı. Batı aydınlanma düşüncesi ve onun pozitivist yorumuyla bağ kuran radikal batıcılara göre akıl inançtan, bilim de dinden bağımsızlaşmalıydı. Bu aydınlanmacı pozitivist yorum kamu alanını rasyonel kurumlar ile dizayn etmek istiyor, özel alanı ise bireylerin özgürlük alanı şeklinde tayin ediyordu. Bununla birlikte radikal batılılaşma

Yayınları, İstanbul, 1978; Osman Selim Kocahanoğlu, **Divan-ı Harp Zabıtlarına Göre Menemen ve Kubilay Olayı Cumhuriyet İdeolojisi ve Tarikatlar**, Temel Yayınları, İstanbul, 2013; Mustafa Müftüoğlu, **Kanlı Oyun Menemen Olayının İç Yüzü**, Başak Yayınları, İstanbul, 2005.

²³⁷Efecan İncioğlu, **Türkiye’de Siyasal İslamcılığın Evrimi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 17; Ayrıca bkz., Şerif Mardin, **Bediüzzaman Saidi Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.168 vd.; Türkiye’de İslamcılığın demokrasi sürecinde gelişimini analiz eden ayrıntılı bir çalışma için bkz., Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997.

tarafatlarında da ikili bir yönelim gözleniyordu. Bunlardan birincisi Kıta Avrupası merkezli ve daha çok devletin rasyonalizasyonu üzerinden kendisini tanımlayan devletçi pozitivist bakış idi. İkincisi ise Anglosakson merkezli ve daha çok bireyin özgürlüğü ile rasyonalizasyonu üzerinde duran liberal pozitivist yaklaşımdı. Her iki görüş muhafazakâr batıcı kanattan farklı öneriler demeti sunmaya çalışmış ve böylece Batı düşüncesini körü körüne taklitten çok, onu yorumlamaya yönelik epistemolojik bir kırılmanın da ilk referanslarını oluşturmuşlardı.²³⁸

Bu bağlamda başta Ahmed Rıza²³⁹ olmak üzere radikal batılılaşmacı kanat içinde yer alanlar modernliğin görünür yüzünün arkasındaki düşünsel dünyayı keşfetmeye ve onu bir zihinsellik yani mantalite ve bir bilgi öznesi yani episteme olarak kavramaya çalışmışlardı. Diğer taraftan onlar kendi çağlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü durumu yaratan olgunun ve hatta baş sorumlusunun gelenek ve din olduğu konusunda görüş birlikteliği içinde olduklarından devletin ve toplumun kendisini geri bırakan gelenek ve din bağlarından kurtularak Batı medeniyetini yaratan asıl olgu olan akıl ve bilime yönelmesi gerektiği düşüncesini ısrarla işlemişlerdi. Anılan süreçte pozitivist felsefenin bilimi ve bilim mantığını yeni bir inanç alanı olarak temellendirmesi, II. Meşrutiyet döneminde pozitivistizmle bağ kuran radikal batılılaşmacı kanadın buradan hareket ederek kendi düşünce evrenlerini bilimin gücüne olan katıksız inançla beslemelerine neden olmuştu. Bu yaklaşım doğal olarak onları biyolojik materyalizme ve sosyal Darvinizme ulaştırmıştı. Böylece başta Mekteb-i Tıbbiye ile Mekteb-i Mülkiye öğrencileri arasında olmak üzere temellendirdikleri düşüncelerle içtimai tabipliğe yönelmişlerdi. Daha açık bir ifadeyle söylenilecek olunursa toplumsal ve siyasal sorunların çözümünü bir sosyal mühendislik alanı olarak tanımlanmışlardı. Özetle radikal batılılaşma yanlıları pozitivistizm meselesini Batı uygarlığının maddi ve zihni koşullarının alınmasında bir anahtar olarak görmüşlerdi. Bu tip bir batılılaşma için ön koşulun zihni sekülerizasyonun sağlanması ve akılcı insan tipinin ortaya çıkarılması olduğunun

²³⁸ Fatma Müge Göcek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999, s. 274.

²³⁹ İttihat ve Terakki'nin kurucularından aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminde pozitivist düşüncenin en önemli temsilcilerinden olan Ahmed Rıza'nın yaşamı ve düşünce sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Eminalp Malkoç, "Doğu- Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmed Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2007, ss. 93-162; Murtaza Korlaelçi, "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü", **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı: 28, 1998, ss. 43-61.

ayrımında olan radikal batılılaşma yanlıları bu bağlamda aydınlanmış seçkinlerin toplum yönetimini üstlenmelerini ve halkın devlet eliyle aydınlatılmasını öngörmüşlerdi.²⁴⁰

Pozitivist yaklaşımın II. Meşrutiyet döneminde özellikle İttihat ve Terakki içinde yaygınlaşmasının önemli etkenlerden bir tanesi de biyolojik materyalizm olarak nitelendirebileceğimiz maddeci dünya görüşünün bu dönemin bazı fikir adamları tarafından benimsenmiş olmasıydı. Başta Beşir Fuat, Ahmed Şuayb, Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik ile Suphi Ethem²⁴¹ olmak üzere Darwinist öğretinin ışığında gelişen Osmanlı biyolojik materyalizmini bu doğrultuda en çok etkileyen düşünce ise Alman düşünür Ludwig Büchner'in felsefesi idi. Nitekim 1911'de Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Ludwig Büchner'in "Kraft und Stoff"²⁴² adlı en önemli eserini "Madde ve Kuvvet"²⁴³ adıyla çevirerek Osmanlı fikir dünyasıyla buluşturdu. Büchner'in kitabının çevrilmesiyle birlikte pozitivism, materyalizmle harmanlanarak dini ve dinsel düşüncelerin karşısına konulmuş ve böylelikle geleneksel olan değerlerin maddi yaşam koşullarından arındırılmasıyla bilimin ışıklarıyla donanmış ve aydınlanmış bir döneme geçilmek istenmiştir.

Osmanlı biyolojik materyalizminin etkilendiği en önemli düşünsel kaynak niteliğinde olan Ludwig Büchner, fizyoloji biliminden ve Darvinci evrim teorisinden yararlanarak pratik ve pragmatik bir materyalist öğreti geliştirmişti. Bu öğretinin ana eksenini maddenin ölümsüz niteliği ve evrende kendiliğinden doğa yasalarına bağlı kalarak var olduğu ilkesine dayanıyordu. Ontolojik olarak her türlü dinsel açıklamanın geçersizliğini savunan Büchner'in bu öğretisi Osmanlı aydınlarına maddeci düşüncenin sistematik bilgisini en kapsamlı biçimde sunuyordu.²⁴⁴ Bütün bu

²⁴⁰ İlyas Söğütü, "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:1, Haziran 2010, s.1.

²⁴¹ Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 352-362; Emel Koç, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, Kasım 2009, ss. 75-96.

²⁴² Ludwig Büchner, **Kraft und Stoff, Empirisch-Naturphilosophische Studien**, Meidinger Sohn – Cie Verlag, Frankfurt, 1855.

²⁴³ Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in 1911'de çevirdikleri eser günümüzde sadeleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Louis Büchner, **Madde ve Kuvvet**, Çev. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Günümüz Türkçesine Sadeleştiren: Ali Utku ve Kemal Kahramanoğlu, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁴⁴ Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 364.

fikri sürecin doğal bir yansıması olarak da bilim, yaşamdaki her şeyi açıklayacak tek gerçek mürşid biçiminde tanımlanmıştı.

2.8. Beşir Fuad ve Pozitivist Radikalizmi

Bilindiği üzere radikal batılılaşma yanlılarını pozitivistlikten sosyal Darwinizme, oradan da materyalizme uzanan bir çizgide etkileyen en önemli olgu bütün Jön Türk düşünce birikiminde Batıda üretilen fikirlere karşı geliştirilen eklektik refleksler oldu. Örneğin radikal batılılaşma yanlılarının en erken temsilcilerinden bir tanesi olarak görülebilecek olan Beşir Fuad intiharla sonuçlanan otuz üç yıllık yaşamı boyunca natüralizmden, pozitivistlikten oradan sosyal Darwinizme, nihayetinde materyalizmden, agnostisizme ve son tahlilde de ateizme ulaşmıştır.²⁴⁵ Aslında bu olgu sadece Beşir Fuad'ın kişiliğinde tecessüm eden bir yaklaşım değildi. Eklektisizm neredeyse bütün Jön Türk ve İttihatçı muhalif hareketin ana metodolojik damarlarından birisini oluşturmuştu. Nitekim Niyazi Berkes, bu eklektisizmi şu sözlerle açıklar: *“Kuşağın bu isyancılığının siyasal rengi yoktur. Bunlar anayasa hastası değillerdir. Ne liberal, ne sosyalist, ne de anarşistler. Bununla birlikte düşünlerinde bunların her birinden bir parça, bir koku vardı. Çarlık Rusyası nasıl kendine özgü, çevresine yabancılaşmış devrimci tipine yol açmışsa, Abdülhamid otokrasisi de kendine özgü aydın tipini yaratmıştı. Bu tipi tanımlamak için Batıdan gelen ideolojilerin adları “liberal, sosyalist, anarşist terimleri” yeterli değildir, yanıltıcıdır. Bu çağın genç kuşağı, Avrupa düşüncesinde ün kazanan yazarların yazılarındaki natüralist, materyalist, ateist, sosyalist ya da anarşist araçlardan kendi kafalarına uygun bir düşünce kumaşı dokudular ki bunun en ayrıcı yanı, geçmişi red, çağa koşmak, ona ayak uydurmak isteğidir.”*²⁴⁶ Bu bilgilere koşturarak Niyazi Berkes, Beşir Fuad'ın bu eklektisizmi en zengin bir şekilde yorumlayan Osmanlı aydını ve yaşamı boyunca yalnızca muhafazakârlara ve şeriatçılara karşı değil, aynı

²⁴⁵ Beşir Fuad'ın serüven dolu kısa yaşam öyküsünün ayrıntılı bir analizi için bkz., M. Orhan Okay, **Beşir Fuad İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008. Belirtmek gerekir ki Beşir Fuad'la ilgili Türkiye'de yapılan en ilginç incelemelerden birisi Orhan Okay'ın adı geçen kitabıdır. Ancak Okay, muhafazakâr bir bakış açısıyla materyalist ve pozitivist Beşir Fuad'ın düşünce dünyasını değerlendirmeye çalışmıştır. Okay kitabının birçok yerinde Beşir Fuad'ın ateistliğini O'nun gençliğinde bir süre öğrenim gördüğü Cizvit mekteplerinin etkisine bağlar. Okay'a göre 19. yüzyılın son çeyreğinde bir Osmanlı aydını agnostik ya da ateist olamaz. Buradan hareket ederek Beşir Fuad'ın dini duygular açısından zaaf içinde olduğunu belirtir. O. Okay, s. 31.

²⁴⁶ N. Berkes, Çağdaşlaşma, s. 334.

zamanda Namık Kemal'in idealizmine ve romantizmine de karşı gelen bir edebiyat eleştirmeni olduğunu belirtir. Tıp ve öteki bilimler alanında Beşir Fuad'ın bilimsel bir metodoloji oluşturmaya çalıştığını söyleyen Berkes, O'nun Batıda sosyoloji adını taşıyan yeni bir bilim kolunu da fark eden ilk aydın olduğunu ekler. Beşir Fuad Niyazi Berkes'e göre *"Batı felsefi düşüncesiyle ortaçağ ve doğu düşüncesi arasındaki farkın özünün bilimsel realizmde olduğunu kavrayan ilk Türk aydını"*dır.²⁴⁷

Bütün bu gelişmelerle birlikte Osmanlı düşünce dünyasına pozitivistimin girişi daha çok materyalizmin vülgarize edilmiş şekli olan vülgermateryalizm biçiminde olmuştur. Zira vülgermateryalizm bilimi ve bilimsel çalışmaları yeni bir din konumuna yükseltmişti. Özellikle 19. yüzyıl Alman materyalizmi üzerinden beslenen bu yaklaşım, Osmanlı toplumuna ve kamuoyuna popüler bilimsel dergiler aracılığıyla Ludwig Büchner'in yanı sıra Vogt ve Ernest Haeckel'in tezleri üzerinden nüfuz etmeye başlamıştı. Gerçekten de *"Edison'un icatları, tıbbi yenilikler, dünyanın o ana kadar ulaşamamış bölgelerine yapılan seyahatlerle birlikte takdim edilerek bir anlamda Batı'nın maddi gelişiminin fikri zemini olarak sunulmuşlardı. Büchner materyalizmini Osmanlı toplumuna taşıyan temel şahsiyetler olan Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik'in Avrupa adab-ı muaşeretini yaymaya yönelik gayretlerde de ön plana çıkmaları ve bununla birlikte Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa Adab-ı Muaşeretini yahut Alafranga adlı kitabını yayınlaması bir tesadüf değildi."*²⁴⁸ Bu biçimiyle pozitivism kapsayıcı bir felsefi yaklaşım olmaktan çok vülgermateryalizmin öne çıkarmış olduğu değerler üzerinden bir algılanma sürecine tabi tutulmuştu. ²⁴⁹ II. Meşrutiyet batıcılığının asri olanla bilimsel olanı birleştirerek avamı yani halkı tenevvür etmek, aydınlatmak üzerine kurulu olan bu yaklaşımı, ilerleyen süreçte Cumhuriyet ideolojisinin ve toplumun şekillenmesine de tesir etmişti. Artık ilerlemenin ve gelişmenin ana teması ya da yeni mürşidi, yalnızca bilim olacaktı.²⁵⁰ Sonuç olarak Osmanlı batıcılığının mirasçılığını yapan Cumhuriyet ideolojisi Batıcılık ve asriliğin kökenlerini, 18. yüzyıl Fransız ve 19. yüzyıl Alman

²⁴⁷ N. Berkes, Çağdaşlaşma, s. 335.

²⁴⁸ M. Şükrü Hanioglu, "Bir Medenileşme Projesi ve Bilim Dini Olarak Vülgermateryalizm", **Zaman**, 21 Kasım 2003.

²⁴⁹ M. Şükrü Hanioglu, "Pozitivism Mi? Vülgermateryalizm mi?", **Zaman**, 11 Şubat 2004.

²⁵⁰ M. Şükrü Hanioglu, "İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Bilim-Din-Modernleşme", **Zaman**, 19 Haziran 2003.

popüler materyalizmlerinin sentezinden oluşan bir maddeciliğe dayandırarak onu çağdaşlık ve modernlik tanımlarının olmazsa olmaz ögesi haline getirecektir.²⁵¹

2.9. “Dinsiz Bir Dindar ya da Dindar Bir Dinsiz”: Abdullah Cevdet ve Pozitivist Batıcılığı

II. Meşrutiyet döneminde radikal batılılaşma yanlısı düşünürlerden bir diğeri, Abdullah Cevdet'tir. İttihat ve Terakki'nin kurucu önder kadrosu içinde de yer alan Arapgirli Abdullah Cevdet, hem bir siyasal aktör hem de bir düşünür olarak pozitivist değerlerin geç dönem Osmanlı eğitim sistemine ve fikir dünyasına tanıtılmasında öncü bir rol oynamıştır.²⁵² Türkiye'de milliyetçi, muhafazakâr düşün dünyası tarafından aşırı batılılaşmanın “piri” olarak gösterilen²⁵³ ve yine bu çevreler tarafından gerçeklikten uzak bilim dışı eleştirilerle Türk ırkını asrileştirmek için Batı'dan “damızlık erkek” ithal edilmesini savunduğu iddia edilen Abdullah

²⁵¹ M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma, Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Türk Toplumu”, **Zaman**, 1 Ocak 2005.

²⁵² Abdullah Cevdet'in yaşam öyküsü ve düşüncelerinin analizi ile ilgili geniş bilgi için bkz., M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1981; Abdullah Cevdet'in 1904'ten 1932'ye kadar aralıksız olarak yayınladığı ve toplam 358 sayı çıkan *İctihad Dergisi*'nin analizi ve siyasal düşünceleri ile ilgili olarak ayrıca bkz., Mustafa Gündüz (Yay.Haz.), *İctihad'ın İctihad'ı, Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar*, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, ss. 19-52; *İctihad Dergisi* eğitimden toplumsal yaşama, hukuktan kültürel alana varıncaya değin birçok değişme faktörünü ilgili sayılarında gündeme getirmişti. Özellikle kadın hakları, kız çocuklarının eğitimi, kılık kıyafet değişikliği, Latin Alfabesi'nin kabulü ile medeni hukuk alanında *İctihad*'da dile getirilen düşünceler Cumhuriyet döneminde uygulama alanına geçirilen devrimlerin habercisi niteliğindeydiler. Dergi bu özelliği ile Meşrutiyet döneminde çıkmış birçok süreli yayın arasında ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Nitekim dergi üzerine ayrıntılı bir analiz yapan Mustafa Gündüz bu durumu şu cümlelerle açıklar: “*İctihad Mecmuası üç farklı siyasal dönemi görmüş, üç ayrı ülkede çıkmış, kültürel, siyasi ve edebi bir süreli yayındır. Bu süre içinde Abdullah Cevdet tarafından çıkarılmış ve onun şahsiyeti ile bütünleşmiş bir özellik gösterir. İctihad denildiğinde akla gelen ve derginin belkemiğini oluşturan odur. Dolayısıyla A. Cevdet dergi yazarları içinde düşünülmendiğinde İctihad bütün felsefesini kaybeder. 4 Eylül 1904'te Cenevre'de çıkmaya başlayan dergi, A. Cevdet'in 29 Kasım 1932'de ölümüyle 358. sayısında son bulmuştur. Bu dergi basın ve düşünce dünyasında Tanzimat yıllarında başlayan bir geleneğin devamıdır. İctihad, temel amacı kültürel ve teknolojik gelişmelerden halkı haberdar etmek, onları bilgilendirmek ve kültürel çağdaşlaşmayı sağlamak olan Tanzimat yayınlarına benzer. Bu haliyle Mecmua-ı Fünun'un önde gelen varislerindendir. Şekil ve içerik bakımından daha önceleri çıkmış dergilerin devamı özelliğini gösterir. Bununla birlikte kendisinden önce gelenler ve çağdaşlarından ayrıldığı özgün hususlar da vardır. Bu derginin çıkmasında derginin sahibi A. Cevdet'in en yakın çalışma arkadaşları Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri ve Rıza Tevfik'in önemli katkıları vardır. Bunlar içinde Abdullah Cevdet'in 1905'e kadar İttihat ve Terakki'nin önde gelen bir ismi olması önemlidir.*” Mustafa Gündüz, *İctihad*, s. 63; Necmi Uyanık, “Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:15, 2004, ss. 227-274.

²⁵³ Tanıl Bora, “Cemil Meriç: Düşman Dünya ve Kelimeler”, **Cemil Meriç**, Murat Yılmaz (Yay.Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 69.

Cevdet'in yaşam öyküsü içerisindeki yol haritasına baktığımızda ne tam anlamıyla bir ateist, ne de İslam'ın bütün düşüncelerini reddeden bir la-dini olduğu söylenilebilir. O belki materyalist bir müctehid idi. Nitekim Mekteb-i Tıbbiye'den okul arkadaşı olan Hüseyinzade Ali Turan Bey'in O'nun hakkında “dindar bir dinsiz ya da dinsiz bir dindar” tavsifiyle yapmış olduğu çarpıcı açıklama bunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.²⁵⁴ Buna ek olarak dönemin tüm biyolojik materyalistleri gibi agnostik bir düşünceyi savunan Abdullah Cevdet'in İslam'la Batı medeniyetinin unsurlarını bağdaştırmaya çalışan bir senkretizmi benimsediği ifade edilebilir. Dolayısıyla O'nun kendi düşünce dünyasının özünü dergiye verdiği İctihad isminden de anlaşılacağı gibi modern ile gelenek arasında bir sentez yapılması fikri işgal etmiştir.

Abdullah Cevdet'in bu düşüncelerle şekillendirdiği ve gerek II. Meşrutiyet gerekse Cumhuriyet dönemine içerdiği yazılar ve görüşlerle büyük bir etki yaptığı bilinen İctihad Dergisi'nin yazı kadrosunda Celal Nuri, Mehmet Zeki, Rıza Tevfik, Cenap Şahabettin, Kılıçzade Hakkı, Abdülhak Hamit, Yusuf Ziya, Süleyman Nazif, Parvus Efendi, Haydar Rıfat, Mithat Cemal gibi dönemin fikir adamları yer almaktaydı. İlginç bir şekilde Fatma Ünsiye ve Satı adında iki kadın yazar da İctihad'a yazılarıyla katkı koymuşlardı.²⁵⁵ Bu kadronun düşünce ve makaleleriyle zengin bir içeriğe kavuşan İctihad, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar II. Abdülhamid aleyhtarlığı üzerine oturttuğu yayın politikasını, 23 Temmuz 1908'den sonra İttihatçıların inkılabı tamamlama konusundaki tereddütlerine ve buna ilişkin çözümlemelere ayırmıştır. Nitekim Abdullah Cevdet, İttihatçıların 23 Temmuz'da bir siyasal devrim yaptıklarını, bunun da tıpkı 1876 I. Meşrutiyet'i gibi toplumsal yönünün sınırlı kaldığını ve siyasi inkılabın içtimai inkılapla tamamlanmaması durumunda işlerin yeniden bir krize sürükleneceğini ifade etmiştir. O'na göre, 23 Temmuz inkılabını “İçtimai inkılap ile tamamlamak icap eder. Ancak o zaman yapılan hareketler hakiki netice ve manalarını iktisap etmeye muvaffak olacaklardır. Çünkü bu harekete içtimai inkılap bile denemez.”²⁵⁶ Bu düşünceler etrafında siyasal alanda gerçekleştirilen devrimin sosyal alandaki devrimlerle kesin bir şekilde

²⁵⁴ M. Şükrü Hanioglu, “Dindar Bir Dinsiz ya da Dinsiz Bir Dindar: Dr. Abdullah Cevdet ve Modern Türk Toplumu”, **Zaman**, 15-16 Eylül 2005.

²⁵⁵ Mustafa Gündüz, İctihad, s. 76.

²⁵⁶ Abdullah Cevdet, “İnkılap Şehrayini”, **İctihad**, No:114, 10 Temmuz 1330, s. 116.

tamamlanmasını öngören Abdullah Cevdet, bunun için başvurulacak yöntemin de bütün geriliklerle savaşmak olduğunu şu sözlerle açıklıyordu: “İçtimai inkılabin siyasi hareketi tamamlayabilmesi için tek ve ilk çıkar yol geriliklerimizi idrak ve bunlara ilan-ı harp etmektir. Cehlimizi ve eski sakin usullerimizi terk ve bunlara boykotaj yapmamız gerek.”²⁵⁷ Bu ve benzeri düşünceleriyle bir sosyal devrimin yapılabilmesi için Avrupa’dakine benzer gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu’nda tesis edilmesi gerektiğini vurgulayan Abdullah Cevdet, “Nur” kelimesiyle adlandırdığı toplumu aydınlatacak ışığın Avrupa medeniyeti olduğunu iddia etmekteydi. O’na göre, ikinci bir medeniyet aramak lüzumsuzdur. Zira medeniyet, tek başına Avrupa medeniyetidir. Bu nedenle ilerlemek ve bilimsel yönden gelişmek için Avrupa’yla sürekli “muhabbet” etmek gerekir.²⁵⁸

Derginin Avrupa ve Batı medeniyeti ile ilgili olarak Abdullah Cevdet’in düşüncelerinde somutlaşan bu bakış açısı toplumsal alandaki diğer meselelerin değerlendirilmesine de aynı ölçüde sirayet etmiştir. Örneğin; dergi çok erken sayılabilecek bir tarihte kadın hakları meselesi üzerine eğilmiş hatta feminizm konusunda ilk makalelerden biri, İctihad’ın Cenevre’de çıkarılan sayılarında Elizabeth Renaud tarafından kaleme alınmıştır.²⁵⁹ Bütün bunların dışında kadın

²⁵⁷ Abdullah Cevdet, “Sıhhat-ı Umumiye İş ve Gidişi”, **İctihad**, No: 112, 26 Haziran 1330, s. 237.

²⁵⁸ Abdullah Cevdet, “Şime-yi Muhabbet”, **İctihad**, No: 89, 16 Kanun-ı Sani 1329, s. 198.

²⁵⁹ Elizabeth Renaud, “Du Feminisme”, **İctihad**, No:9, Temmuz 1305, Cenevre, s. 123; Bununla birlikte Türkiye’de II. Meşrutiyet döneminde başlayan kadınların kamusal alanda görünür olma mücadeleleri ciddi engellerle karşılaşmıştır. Kadının özgürlük ve eşitlik mücadelesi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye’de toplumsal dönüşümün önemli akslarından birisini oluşturmuştur. 1908’den itibaren özgürlük ve eşitlik mücadelesi içine giren kadınlar o günlerin deyimiyle “müsavat-ı tamme”ye ulaşabilmek için uzun ve meşakkatli bir yolculuğa çıktılar. Hiç kuşkusuz Osmanlı toplumunda kadın sorunu sanayileşmiş Batı ülkelerine kıyasla çok farklı özellikler içermekteydi. Öncelikle uzun yıllar kafes ardında kalmış Müslüman kadınının temel sorunu kamusal alana açılmaktı. Bu olanağı onlara büyük ölçüde 1908 Jön Türk Devrimi sağladı. Özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi liman kentlerindeki modernleşme parametrelerinde yaşanan hızlı değişim, kadın özgürlüğü ve eşitliği düşüncesinin de öncelikli olarak bu kentlerde yaşayan kadınlar üzerinde etkili olmasına neden oldu. 1908’in yarattığı hürriyet ortamı içinde kamusal alanın önemli öznelerinden birisi haline gelen kadınlar bu dönemde hem emek-yoğun olarak faaliyet gösteren iş kollarında çalışarak, hem de kendi sorunlarını dile getiren değişik dergi ve gazeteler çıkararak sosyal ve kültürel yaşamda etkileyici bir iz bırakmaya başladılar. Bilindiği üzere Balkan Savaşları’ndan I. Dünya Savaşı’na uzanan süreçte üretken erkek nüfusun değişik cephelere gitmesi nedeniyle kadınlara yeni iş alanları açılmıştı. Uzun süren savaşların ortaya çıkarmış olduğu ağır yaşam koşulları kadını sokağa savurmuş ve geçim derdi endişesine düşen kadınlar farklı iş kollarında boğaz tokluğuna çalışmaya başlamışlardı. Bu arada 1917’de İttihatçıların çıkarmış olduğu Hukuk-ı Aile Kararnamesi’yle birlikte 1926’daki Medeni Kanun’un ön uygulaması yapılmış ve özel alan laikleşme süreci içine girmişti. Anılan süreçte kadınlar önce yardım ve iane cemiyetleri aracılığıyla örgütlenme pratiği yaşamışlar daha sonra da bu örgütlenme pratiği onları siyasal haklar ölçeğinde yeni bir hedefe yöneltmişti. Milli mücadele döneminde ise emperyalist işgale karşı Anadolu Kadınları Müdafaa-yı Vatan Cemiyeti’ni kuran kadınlar emperyalist işgal sonlandıktan sonra 1922’de Halk Fırkası kurulmazdan önce Kadınlar Halk

meselesinden hareket edilerek tesettür sorununa ilk defa 1911’de Abdullah Cevdet tarafından Mehtap Dergisi’nde değinilmiş ve bu yazıda Osmanlı kadını

Fırkası adıyla partileşme aşamasına geçmişler ve başta seçme ve seçilme hakkı olmak üzere siyasal haklar talep etmeye başlamışlardır. Hiç kuşkusuz bütün bu sürecin şekillenmesinde temel etken İttihatçıların yeni hayat felsefesiyle ortaya koydukları ve toplumsal cinsiyet eşitliği düzleminde geliştirdikleri fikirlerdi. Bu durum Cumhuriyet’in kurucu önder kadrosuna da kadın hakları bağlamında önemli bir miras bırakmıştı. Ancak Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında kadınlara siyasal haklarından önce annelik ve doğurganlık misyonları yüklenmişti. Zira anılan dönemde üretken erkek nüfusun uzun süren savaşlarda yitirilmesi böyle bir uygulamayı zorunlu hale getiriyordu. Bununla birlikte kadın özgürlüğü ve eşitliği mücadelesi, II. Meşrutiyet’ten mülhem “*Elbet sefil olursa kadın alçalır beşer*” sözleriyle ifadesini bulan bir içerikle süreç içerisinde Türk kadınının özel alandan kamusal alana erkekle birlikte eşit bir şekilde temsilini sağlayacak yasal düzenlemelerin birçok Avrupa ülkesinden önce Türkiye Cumhuriyeti’nde gerçekleşmesinin önünü açtı. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak Türk kadını önce 1930’da belediye seçimlerinde, 1934’te de milletvekilliği seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına kavuştu. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadının bu “müsavat-ı tamme” mücadelesi Fatma Aliye, Suad Derviş, Halide Edip gibi okumuş kentli orta sınıf kadınlarla sürdürüldü. Bunun dışında Cumhuriyet toplumsal ve siyasal alanda gerçekleştireceği devrimlerde kadını bu devrimlerin bir öznesi olarak görmüş ve kadına öğretmenlik, hemşirelik, ebelik gibi meslek alanlarında öncü bir rol yüklemişti. Bütün bunlarla birlikte Türk kadınının gerek kamusal alan gerekse özel alanda toplumsal cinsiyet eşitliği açısından sorunları bugün de tam olarak çözümlenememiştir. Özellikle siyasal temsil açısından kadınlar toplam nüfusun yarısını oluşturmalarına rağmen yasal temsil organlarında yeterince temsil edilememektedirler. Türkiye’de II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e kadın meselesine ilişkin ilgi ve bilimsel çalışmalar 1980’li yılların ortalarından itibaren yoğunlaşmıştır. Bu konuda Türkiye’de üretilen literatür hakkında seçilmiş bir kaynakça için bkz., Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015; Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1994; Ayşegül Yaraman, **Resmi Tarihten Kadın Tarihine**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001; Madeline C. Zılfi (Ed.), **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; Faik Bulut, **İttihat ve Terakki’de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları**, Cilt:1-2, Su Yayınları, İstanbul, 1999; Ayşe Durakbaşı, **Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000; Füsün Çoban Döşkaya (Ed.), **21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi (13-16 Ekim 2009) Bildiri Kitabı**, Cilt:1-2-3-4-5, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2010; Fatmagül Berktaş, **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003; Esra Fahriye Poyraz, **II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergiciliği ve Türk Kadını Dergisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010; Ümit Akagündüz, **II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce ve Kadın Dergilerinde Kadın Tartışmaları (1908-1918)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012; Zeynep Yeşim Gökçe, **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türk Kadın Kimliğinin Oluşumu: Kadın Yolu Dergisi’nde Kadının Temsili**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011; Cemile Burcu Kartal, “II. Meşrutiyetin Cumhuriyet’e Mirası: “Makbul Kadınlar”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38, Mart 2008, ss. 215-238; Nilüfer Özcan Demir, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:16, Sayı:2, 1999, ss. 107-115; Atıl Cem Çiçek, Selçuk Aydın ve Bülent Yağcı, “Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:9, 2015, ss. 269-284; Zafer Toprak, “Türkiye’de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkası’ndan “Arsiulusal Kadınlar Birliği” Kongresine (1923-1935)”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2. Yıl: 1994, ss. 5-12. Bu tez çerçevesinde kadın meselesinin tek başına bir olgu olarak ele alınmayışının nedeni feminist öğretinin etkisiyle 1980’li yılların ortalarından itibaren yoğunlaşan literatürdür. Özellikle üniversitelerin kadın sorunları araştırma ve uygulama merkezlerinin içinde yer alan kadın akademisyenler tarafından üretilen özgün tezlerin bir tekrarını yapmamak adına böyle bir yöntemle başvurulmuştur. Zira bu konudaki hayli yoğun külliyatın yöneldiği ana konu da geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde kadınların yaşadığı dönüşümlerdir.

özgürlükten alıkoyan bir simge olarak tesettürün kaldırılması gerektiği radikal bir biçimde dile getirilmiştir. Ancak; Abdullah Cevdet'in bu düşünceleri başta Sırat-ı Müstakim ve Sebil-ür Reşad dergileri olmak üzere dönemin muhafazakâr içerikli dergilerinde ciddi tepkiler ve eleştirilerle karşılanmış ve kendisi dinsizlikle suçlanmıştır.²⁶⁰

2.10. Pozitivist İlkelerle Biçimlenen Terbiye-Eğitim Meselesi ve Süreklilikler

Sosyal alanda ortaya çıkan sorunlara ilişkin olarak İctihad yazarlarının üzerinde en fazla durduğu öncelikli konulardan birisi eğitimdi. Batı medeniyetine ulaşmanın yegâne aracının eğitim olduğu gerçeğinden hareket eden radikal Batılılaşma taraftarları geleneksel eğitim sisteminin ortadan kaldırılarak akla, bilime ve seküler-dünyevi ihtiyaçlara cevaz verebilecek bir eğitim sisteminin ilkokuldan başlayarak yükseköğrenime kadar oluşturulması gerektiği düşüncesini dönemin jargonuyla “terbiye” kavramı üzerinden analiz etmişlerdir. Nitekim Rıza Tevfik, İctihad'da yer alan bir yazısında “terbiye” sorununun önemini “*Terbiye meselesi ümm'ül-mesaildir. Kadın meselesi, tahsil-i ibtidai meselesi, spor meselesi, gaye-i milli meselesi ve cemaat-i münevveremizi bugün kemal-i ciddiyetle meşgul eden nice nice meseleler hep terbiye meselesinden tevliid etmiştir.*”²⁶¹ sözleriyle açıklamıştı. Bu çerçevede rahatlıkla söylenilebilir ki onların akıl ve bilim yoluyla çocukların, gençlerin ve kadınların eğitimi yani terbiyesi meselesine bakış açıları 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde devrimin önder kadrosuna çok önemli bir fikri alt yapı ve referans oluşturmuştur.

İctihad yazarlarına göre, sağlam bir toplum yetiştirmek her şeyden önce yüksek seciyeli insanlar yetiştirmekle eşdeğerdi. Bunu yapacak yegâne olgu ise eğitimdi. Örneğin Abdullah Cevdet bu bağlamda yine İctihad'da yer alan bir yazısında, hem II. Meşrutiyet'in hem de Cumhuriyet'in sağlam vücutlu gürbüz ve

²⁶⁰ Abdullah Cevdet'in 1911'de Mehtap Dergisi'nde yazdığı ve II. Meşrutiyet kamuoyunu tesettür sorunuyla ilgili olarak çok fazla surette meşgul eden tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdullah Cevdet, “Tesettür Meselesi”, **Mehtap**, 1 Ağustos 1317, s. 29-31; Abdullah Cevdet'in bu yazısına karşı muhafazakar kanattan gelen cevaplarla ilgili olarak “Tesettür Meselesine Cevap”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt:7, Sayı:156, 18 Ağustos 1327, s. 413-417; “Testtür-ü Nisvan”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt:7, Sayı:169, 17 Teşrin-i Sani 1327 -8, s. 210; “F. Latife Nisaiyyat İctihad'daki Hezeyanlar”, **Sebil-ür Reşad**, Cilt:11, Sayı:281, 16 Kanun-ı Sani, 1329, s. 329.

²⁶¹ Rıza Tevfik, “Mesail-i Hakikiye”, **İctihad**, No:92-3, 6 Şubat 1329, s.1053.

atletik insanlar yetiştirme idealini ve programını etkileyecek olan düşüncelerini Latince “*Mens sana in corpore sano*” deyiminden mütevellid “*sağlam kafa sağlam vücutta bulunabilir*” sözleriyle ifade etmekten çekinmemiştir.²⁶² İttihatçıların ve Cumhuriyetçilerin genç ve gürbüz nesiller yetiştirmek için bu düşünceden hareketle değişik projeleri uygulama alanına koyarak bir beden terbiyesi yaklaşımını oluşturmaya çalıştıkları bilinen bir gerçektir.²⁶³ Bunun bir uzantısı olarak erken Cumhuriyet döneminde bedenin terbiyesi bir biyo-politika işlevi olarak görülmüştür. 1908 ve 1923’ü yaratanlar bu doğrultuda sağlıklı nesil yetiştirebilmek amacıyla beden terbiyesi ve spora oldukça önemli bir işlev yüklemişlerdi. Hem İttihatçılar hem de Cumhuriyetçiler tarafından uygulanan bir sosyal disiplin yöntemi olarak hıfz-ı sıhha politikalarının devlet eliyle organize edilmesi ise 20. yüzyılın başında Almanya’da ve Sovyetler Birliği’nde gündeme getirilen uygulamaların bir yansımasıydı. Bu bağlamda İttihatçılar Almanya’yı Cumhuriyetçiler ise hem Almanya’yı hem de Sovyetler Birliği’ni örnek almışlardı.

II. Meşrutiyet döneminde radikal batılılaşma yanlılarının ve özellikle de İctihad Dergisi çevresinin üzerinde durduğu en önemli konulardan bir tanesi olan “terbiye” sorununa ilişkin bu anlayış, başta Gustave Le Bon olmak üzere dönemin Batılı pozitivist sosyologlarının öne sürdüğü düşüncelerden de etkilenmişti. Rejimin sağlam seciyeli ama, aynı zamanda gerekli milli moral değerlere sahip ve bilimle donatılmış nesiller yetiştirmesi talimden çok terbiye işi ile mümkün olabilirdi. Bu nedenle, bu kuşakları yetiştirebilmenin temel aracı olarak bilimin aydınlığıyla donanmış okulların önemi üzerinde duruldu. Bu bakış açısına göre toplumda üstün vasıflı insanlar yetiştirilmesinde en önemli araçlar olan okulların çağın gereklerine

²⁶² Abdullah Cevdet, “Yangın Var”, **İctihad**, No:49, 1 Temmuz 1328, s. 1132.

²⁶³ Birinci Dünya Savaşı öncesinde gençlerin ruhen ve fiziken eğitilmelerini sağlayabilmek amacıyla İttihatçılar, bu konuda Almanya’da ortaya çıkan birikimden yararlanmak istemişlerdi. Bu itibarla Almanya’dan Von Hoff adlı bir subayın rehberliğinde daha öncede kurulmuş ancak başarısız olmuş Güç Dernekleri yerine “Osmanlı Genç Dernekleri”ni kurmuşlardı. Kurulan bu Genç Dernekleri askerlik çağına gelmemiş gençleri fiziken, ruhen ve bedenlen sıhhatli ve sağlıklı bir biçimde yetiştirmeyi amaçlamışlardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Sadık Sarısamancı, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”, **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, Ankara, 2000, ss. 439-501; İttihat ve Terakki’nin Genç Dernekleri üzerinden paramiliter bir yapı ortaya koyarak yaratmaya çalıştığı topyekûn seferberlik düşüncesinin ayrıntıları için bkz., Sabri Yetkin, “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri: Osmanlı Genç Dernekleri ve Bunların Yayın Organlarındaki Milliyetçi Söylemler”, **Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi Tarih ve Milliyetçilik Bildiriler**, Mersin, 1997, ss. 419-428; Zafer Toprak, “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, **Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi**, Cilt: 7, İstanbul, 1979, ss. 95-113.

göre donatılması yaşamsal bir zorunluluktur. Örneğin Abdullah Cevdet'e göre: *"Maksat çok şey bilmek değil, hayatta mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve bildiklerini emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir. Bu ise talimden ziyade terbiye işi"*ydi.²⁶⁴ Buna ek olarak Osmanlı eğitim sisteminin dinsel ve geleneksel referanslardan arındırılarak laik ve özgür düşünceli bireyler yetiştirilmesini savunan İctihad yazarları şark zihniyetinden sıyrılmanın önemine işaret ediyorlardı. Buradan hareketle medrese eğitiminin laikleştirilmesi ve batıdaki okullar gibi çağdaş bir müfredeta sahip olması gerektiği üzerinde önemle duruyor, Avrupa medeniyetine doğru ilerlemenin de ancak bu sayede sağlanabileceğini ileri sürüyorlardı.²⁶⁵ Nitekim, İctihad'da Kılıçzade Hakkı Bey tarafından kaleme alınan ve içeriği itibarıyla cumhuriyet döneminde eğitim, hukuk, toplumsal yaşam, kılık kıyafet gibi mecralardaki devrimleri derinden etkileyecek olan "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı makalede Osmanlı medrese sisteminin Batı usulünde dönüştürülmesi gerektiği ısrarla vurgulanmıştı. Keza Kılıçzade Hakkı'nın medreselerin Fransa'daki muadili okullar gibi bir revizyona tabi tutulmasını, bilimin ve ilerlemenin karşısındaki softaların ilga edilmesini açıklamaya çalıştığı *"Mevcut medreseler ilga edilip Süleymaniye Medresesi yerine "College de France" tertibinde gayet mükemmel bir ulum-ı edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine "Ecole Polytechnic" tarzında diğer bir medrese-yi aliyye vücuda getirilmelidir. ...Softalık mesleği ilga olunmalı"* şeklindeki sözlerinin aynı doğrultuda oldukça dikkat çekici olduğu ifade edilebilir.²⁶⁶

İctihad yazarları pozitivist esaslarla donanmış bir eğitim felsefesini Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için yegâne çare olarak görmüşlerdi. Amaçları eğitimde Tanzimat döneminden beri sürdürülegelen ikili anlayışı ortadan kaldırarak tevhid yani, birlik düşüncesine ulaşmaktı. Terakki'nin ancak tevhidle yani, birlikle sağlanabileceğini ileri süren radikal Batılaşma yanlıları bu düşünceleriyle cumhuriyet

²⁶⁴ Abdullah Cevdet, "Şemsü'l Mekatip Mektebi", *İctihad*, No:120, 23 Teşrin-i Evvel 1330, s. 335.

²⁶⁵ Laiklik ve eğitimin dinsel öğelerden arındırılmasıyla ilgili olarak İctihad'da gündeme getirilen yazılar için bkz., Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *İctihad*, No:35, 15 Teşrin-i Sani 1327, s.911-915; Abdullah Cevdet, "Aine-yi Matbuat", *İctihad*, No: 80-3, 12 Eylül 1329, s.1771-1773; Abdullah Cevdet, "Vur! Fakat Dinle!", *İctihad*, No: 61, 11 Nisan 1329, s.1333-1334.

²⁶⁶ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, No: 57, 7 Mart 1328, s.1261; Bu yazıya ilaveten medreselerdeki çağın gerisinde kalmış hoca tiplerini çok sert bir şekilde eleştirerek medreselerin zararlı yerler ve tembellik yuvaları olduğunu vurgulayan diğer yazılar için bkz., Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa İlan-ı Harb", *İctihad*, No: 58, 14 Mart 1329, s.1277; Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik ve Softalığa Dair", *İctihad*, No: 62, 18 Nisan 1329, s.1348-1352.

döneminde 3 Mart 1924 tarihinde yasalaştırılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun da ilk habercisi olmuşlardı. Dünyadaki hiçbir ülkede eğitim sisteminin Osmanlı toplumundaki gibi çoklu olmadığını tespit eden Abdullah Cevdet bu durumun kaldırılarak yeknesak bir eğitim sisteminin uygulama alanına geçirilmesini şiddetle savunmuştu. Ülkemizde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun referansının 1917'de gerçekleşen bir eğitim komisyonunda dile getirildiği konusunda yaygın görüşler olsa da²⁶⁷ Abdullah Cevdet İctihad'da çıkan "Kıvam-ı Akvam" adlı makalesinde bundan en az dört yıl önce bu kavramı ilk kez *"Tevhide doğru gitmek istiyoruz, bunun yolu tevhid-i menafidir, tevhid-i hissiyattır, tevhid-i itikadattır ve tevhid-i talim ve terbiyedir. Bu tevhid-i talim ve terbiye sözünün altına hatt-ı dikkat çekmeliyim. Hiçbir memleket yoktur ki, Türkiye'mizde olduğu kadar talim ve terbiye sad-renk olsun."*²⁶⁸ şeklindeki sözleriyle kullanmıştı. Bunun yanında yine İctihad sayfalarında yer alan "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde" makalesinde de talim ve terbiye alanlarında bir tevhid düşüncesine ulaşmanın elzem olduğunu ve bu sayede Türkiye'nin Batılı devletler seviyesine ulaşabileceğini *"Bugün Türkiye'nin acilen muhtaç olduğu şeylerden biri de bir ruh-ı müşterektir, hayat-ı müşterektir. Hayat-ı müştereke ve ruh-ı müştereke ancak yeknesak bir terbiye ve talim sayesinde mümkün olacaktır."*²⁶⁹ şeklindeki ifadeleriyle vurgulayarak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecek olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun habercisi olmuştu. Bütün bunların dışında radikal batılılaşma yanlılarının, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecek olan Latin Alfabesi değişikliğini de ısrarla vurguladıklarını belirtmek gerekir. Gerçi onlardan evvel özellikle de Genç Osmanlılar döneminden itibaren dil alanında sadeleşme ve alfabe tartışmaları başta Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Münif Paşa ve Ziya Paşa olmak üzere dönemin aydınları tarafından dile getirilmişti.²⁷⁰ Bu tartışmaların bir uzantısı olarak radikal batılılaşma taraftarları Latin Alfabesi'nin mutlak surette kabul edilmesini savunuyorlardı. Zira halkın tahsil ve tenviri için bunu elzem görüyorlardı. Nitekim Abdullah Cevdet, İctihad'da

²⁶⁷ Tevhid-i Tedrisat'ın 1917'de ilk kez kullanıldığını ortaya koyan bir görüş için bkz., Yahya Akyüz, **"Türk Eğitim Tarihi Açısından Öğretim Birliği (Tevhid-i Tedrisat) Yasasının Önemi"**, 78. Yılında Öğretim Birliği ve Yurt Dışında Öğrenim Gören Tüm Öğrenciler, Ankara, 2002, s. 39.

²⁶⁸ Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvam", **İctihad**, No:90-1, 23 Kanun-ı Sani 1329, s. 2016.

²⁶⁹ Abdullah Cevdet, "Kimin Mukadderatı Kimin Elinde", **İctihad**, No:64, 2 Mayıs 1329, s.1384.

²⁷⁰ Hüseyin Yorulmaz, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995; Ercan Uyanık, İrfan Davut Çam, "Arap Elifbası'ndan Latin Alfabesine Geçişte Garpcı Söylemler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XIV, Sayı: 29, Güz 2014, ss. 189-221.

“Mukaderat-ı Tarihiyye Karialarına” adlı makalesinde bu durumu şu sözlerle dile getirmişti: *“Hurufatımız berbattır. Bu harflarla biz işimizi göremiyoruz. Bunlar kafi değildir. Bu harfleri ve bunlarla yazılmış ibareleri avam suhuletle öğrenemiyor. Bunlar gayr-ı tabi şeylerdir. Bu hal terakkiyata mani bulunuyor. Ahalide tahsil ve tenvir hevesini söndürüyor. O’nun için huruf-ı ıslah gibi boş tedabire müracaat edeceğimize bir an evvel kemal-i cesaretle Latin harflerini kabul etmeliyiz. Latin harfleri hem pek tabii hem de Türkçenin tahririne pek müsaittir. Bu harflerin kabul edilmesi için serdedilecek veya edilen itirazlar o kadar adidir ki münakaşasına bile tenezzül etmeyiz.”*²⁷¹

Öte yandan bir bütün olarak bakıldığında radikal batılılaşma yanlılarının özellikle toplumsal yapıdaki geleneksel kültürün radikal bir biçimde dönüştürülmesi taraftarı oldukları söylenilebilir. Din ve gelenek bağlarıyla harmanlanmış Osmanlı toplumsal yapısında bu fikirleri hayata geçirmek ise köktenci bir siyasal iktidar değişikliği olmaksızın çok mümkün görünmüyordu. Nitekim kendilerine yüklenen olumsuz nitelermelerin başında dinsizlik ve ateistlik suçlamaları yer alan Abdullah Cevdet, Beşir Fuad ve Kılıczade Hakkı gibi fikir adamları II. Meşrutiyet döneminde savundukları düşünceler dolayısıyla dışlanmışlar ve ötekileştirilmişlerdi. Gerçekten de tek eşliliğin kural haline getirilmesini savunan, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını öngören, köy imamlarının okumuş, bilgili insanlardan seçilmesini isteyen, milli bir kalkınma için yerli malı kullanılmasını dile getiren, medeni kanunun hayata geçirilmesini talep eden, Kuran’ın Türkçe’ye tercüme edilmesi gerektiğini vurgulayan, Cuma hutbelerinin halkın anlayacağı bir dilde okunmasını toplumsal alanın laikleşmesinde baş şart olarak gören ve nihayetinde Türkçenin fonetik yapısına uygun Latin Alfabesi’nin alınması arzusunu ısrarla işleyen radikal batılılaşma yanlıları tüm bu fikirleriyle batı medeniyetinin bütün unsurlarının kabul edilmesini savunmuşlardı. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse batının gülüyle ve dikeniyile bir bütün olarak içselleştirilmesi talebiyle ortaya çıkmışlardı.²⁷² Toplumsal kültürün Batı formlarında yeniden inşasını savunan radikal batıcılar bu

²⁷¹ Abdullah Cevdet, “Mukedderat-ı Tarihiyye Karialarına”, **İctihad**, No:56, 28 Şubat 1328, s.1249.

²⁷² Radikal batılılaşma yanlılarının bu konudaki en ileri düşünceleri yine İctihad’da yayınlanan ve yaklaşık on sekiz maddede toplumsal, siyasal, kültürel, dinsel ve ekonomik taleplerini içeren Kılıczade Hakkı Bey tarafından yazılmış bulunan “*Pek Uyanık Bir Uyku*” adlı makalede işlenmektedir. Adı geçen makale için bkz. Kılıczade Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, No:55, 21 Şubat 1328, s. 1226-1228; **İctihad**, No: 57, 7 Mart 1328, ss.1261-1264.

düşünceleriyle cumhuriyetin 1923 ile 1938 yılları arasında gerçekleştireceği sosyal devrimlerin temellerini atmışlardır.

Bu aşamada şunu hemen eklemek gerekir ki İctihad çevresinin eğitim alanında geliştirdikleri bu çağdaş fikirler Tanzimat'tan bu yana sürdürülen eğitim alanındaki reform çabalarının bir sonucudur. Bilindiği gibi eğitim sistemleri her ülkede toplumsal formasyonun yeniden üretilebilmesi için kültür, değer ve hüner aktarımı sağlayan en temel mekanizmalardır.²⁷³ Bu anlamda genel olarak bakıldığında 1908'e gelinceye kadar Osmanlı modernleşme pratiklerinde eğitim olgusunun ciddiyle ele alındığı söylenilebilir. Zira Tanzimat'a gelinceye kadar sıbyan mektepleri ile medreselerde düğümlenen Osmanlı eğitim sistemi, müfredatının tümünü dinsel ve geleneksel değer aktarımı üzerine oturtmuş ve bunun sonucunda kendi çağının gerisinde kalmıştı. Eğitim alanında yaşanan bu durgunluk ve gerilik imparatorluğun diğer tüm katmanlarına da aynı ölçüde yansımıştı.²⁷⁴ Bununla birlikte 18. yüzyılla birlikte askeri alanda uğranılan başarısızlıklar, öncelikli olarak Osmanlı ordu sisteminin modernleştirilmesini ve askeri okullarda çağın gereklerine uygun bir eğitim modeline geçilmesini zorunluluk haline getirmişti. Bu nedenle 1776'da açılan Mühendishane-i Bahri Hümayun'u, 1795'te kurulan Mühendishane-i Berri Hümayun adlı kara mühendislik okulu izledi. 1827'de Askeri Tıbbiye ve 1834'te Harbiye'nin açılmasıyla birlikte özellikle askeri okullarda eğitim gören genç kuşak dönemin modern eğitim müfredatıyla buluşturuldu. Bu dönemde 1824'te ilköğretim zorunluluğu uygulama alanına konuldu ve 1830'ların başından itibaren de Avrupa'daki gelişmeleri yakından tanıyabilmek amacıyla ilk kez yurt dışına öğrenciler gönderildi. Anılan dönemde, aynı zamanda Osmanlı eğitim kurumlarında yabancı öğretmenler görevlendirilerek bu kurumlara Batı'da ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin aktarılması yolunda da önemli adımlar atıldı.²⁷⁵

²⁷³ Mehmet Cem Şahin, "Osmanlı Reform Çağında Gelenekçilikle Karşı Gelenekçiliğin Düşünsel Boyutu ve Eğitim Düşüncesindeki Paradigma Değişimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1-2, Ankara, s. 104.

²⁷⁴ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, (MÖ. 1000- MS. 2011)**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2011, ss. 88-94.

²⁷⁵ Yahya Akyüz, ss. 143-147; Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Türkiye'de eğitim alanında ortaya konulan reform çabaları için ayrıca bkz., Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997; İsmail Kaplan, **Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999**; Andreas M. Kazamias, **Education and the Quest for Modernity in Turkey**, The University Of Chicago Press, 1966; Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991; Cavit Binbaşoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayınları, Ankara, 2009, Nafi Atuf Kansu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, Levent Eraslan,

Bütün bu gelişmelerin getirip dayattığı sosyo-kültürel ortamda eğitim olgusuna hayati bir önem atfeden II. Meşrutiyet dönemi aydınları psikoloji temelli ve çocuğu merkeze alan bir eğitim sisteminin dinamikleri üzerinde durmuştur. Özellikle İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Sadreddin Celal (Antel), Mustafa Şekip (Tunç), Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Satı Bey, Celal Sahir (Erozan), Nafi Atuf (Kansu), Emrullah Efendi, Ethem Nejat ve Kazım Nami (Duru) ortaya koydukları düşüncelerle II. Meşrutiyet döneminin eğitim alanındaki yönelimlerini belirlemişlerdir.²⁷⁶

Bunun yanında Meşrutiyet döneminde Frobel, Montessori ve Pestalozzi gibi Batılı eğitim bilimcilerinin görüşleri ve yöntemleri çerçevesinde telif ve çeviri eserler yoğun bir şekilde yayınlanmıştı. Bu eserlerdeki görüşlerden hareket edilerek eğitim kurumları aracılığıyla rejimin ihtiyaç duyduğu vatandaş tipini yaratma çabalarına yönelinmişti. Cemaatten topluma, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişi çağdaş eğitim biliminin ortaya koymuş olduğu pozitivist teorilerle sağlayan II. Meşrutiyet, böylelikle yeni bir kamusal alan ve onun aktörleri olacak vatandaşları yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Buna ek olarak Balkan Savaşları sonrasında güçlenen asker-millet yaklaşımı da bu dönemin eğitim anlayışı üzerinde ciddi etkiler yaratmıştı. Eğitim yoluyla bir toplumun medenileşmesi amaçlanıyordu. Bu amacın doğal bir sonucu olarak da II. Meşrutiyet'ten itibaren okullarda Malumat-ı Medeniye dersleri müfredeta girmeye başlamıştı.²⁷⁷

Umut C. Karadoğan (Yay.Haz.), Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2014; Salih Özkan, **Türk Eğitim Tarihi**, 6. Baskı, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, 2014; Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet, Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt:I-III, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939.

²⁷⁶ Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İtihat ve Terakki Cemniyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918)", **Amme Dergisi**, Cilt:42, Sayı:2, Haziran 2009, ss.67-88; Mustafa Gündüz, "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri", **Turkish Studies**, Cilt:5, Sayı: 1, 2010, ss. 1067-1088; Nesrin Tağızade Karaca, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçenin Sadeleşmesi Tartışmalarında Celal Sahir Erozan", **İlmi Araştırmalar**, Sayı:16, İstanbul, 2003, ss. 55-64; Seyfi Kenan, "II. Meşrutiyet'le Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret'in "Yeni Mekteb"i ve Eğitim Felsefesi", **100 Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin T. Erdem, Arzu M. Nurdoğan (Ed.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 275-285; İbrahim Caner Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Tarih Öğretimi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:6, Sonbahar 2010, ss. 133-148; Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Ed.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 263-273.

²⁷⁷ Nurhayat Çelebi ve H. Tezer Asan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan- Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi", **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, Şubat 2014, s. 265.

II. Meşrutiyet süresince eğitim alanındaki en önemli yaklaşımlardan bir diğeri, Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından geliştirilen “Tuba Ağacı” kuramı idi. Emrullah Efendi bu kuramında cennette bulunduğuna inanılan Tuba ağacı gibi eğitimi kökleri yukarıda dalları aşağıda olan bir sistemler bütünü olarak tanımlamıştı. O’na göre bir ülkenin kalkınması için eğitim alanında yenileşmelere yükseköğretim sisteminden başlamak zorunluydu.²⁷⁸

Bu teorik açılımların yanı sıra II. Meşrutiyet döneminde ulusal eğitim düşüncesi güncellik kazanmış ve aynı doğrultuda vatan ve yurt sevgisi temelli ulusal bir eğitim müfredatı geliştirilmeye çalışılmıştı. Bunun doğal bir uzantısı olarak öğretmene önemli bir misyon yüklenmiş ve onlar milli mefkureyi yaygın olarak öğrencilere aktarma işlevini gören birer misyoner konumuna yükseltilmişti. Ayrıca kız çocuklarının okutulması, köyde eğitim düşüncesi, iş eğitimine dayalı okullar gibi konular ilk kez bu dönemde tartışılmaya başlanmış ve bütün bu hazırlık dönemi cumhuriyete eğitim alanında gerçekleştireceği yapısal dönüşümler için çok önemli bir epistemolojik, ideolojik ve tarihsel arka plan kazandırmıştı.

Hem II. Meşrutiyet’in hem de Cumhuriyet’in eğitim sistemi son tahlilde pozitivizmin sınırlarını çizdiği Durkheimci bir görüş açısıyla belirlenmiş, matematik ve doğa bilimleri alanındaki gelişmeler eğitim sistemine yansıtılmış ve rasyonalizm ile bilimsellik eğitim müfredatının ana hedefleri haline getirilmiştir. Ayrıca daha önce de vurgulandığı üzere gerek II. Meşrutiyet döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Türk eğitim sistemi epistemolojik ve problem çözme yöntemleri açısından doğru bilginin kaynağına ulaşabilmek için akıl ve bilimi rehber edinmiştir. Bu temelde II. Meşrutiyet’in ve Cumhuriyet’in yöneldiği ana nokta, Fransız eğitim felsefesi ve okul sistemi olmuştur. Zira merkezîyetçi bir temele oturan Fransız eğitim sistemi bütün öğretim ve eğitim dinamiklerini rasyonel bir tarzda düzenliyor ve bunun araçları olan okulları tek tipleştiriyordu. Daha geniş bir ifadeyle vatandaş yetiştirmek ve bu çerçevede bireysel çıkarlardan ve edinimlerden çok toplumsal çıkarlara endeksli toplumcu bir eğitim felsefesini uygulama alanına koymak bu sistemin temel amacını teşkil ediyordu.²⁷⁹

²⁷⁸ Mustafa Ergün, “Emrullah Efendi Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:30, Sayı:1-2, 1982, ss. 7-36.

²⁷⁹ Muhsin Hesapçıoğlu, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi”, **M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Sayı:29, 2009, ss. 121-138.

Sonuç olarak, 1908'den 1923'e miras bırakılan en önemli olguların başında eğitim geliyordu. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reformları ile birlikte başlayan, I. Meşrutiyet ve Abdülhamid dönemi boyunca sürdürülen, 1908'de İttihatçılar iktidara geldikten sonra Batıda ortaya çıkan farklı eğitim felsefeleriyle donatılan eğitim ve öğretim politikalarının tümünün cumhuriyetin dayandığı eğitim sistemine temel oluşturduğu rahatlıkla söylenilebilir. Zira askeri okulların modernleştirilmesi ile başlayan ve daha sonra imparatorluk bünyesindeki sivil okullara da sirayet eden modern eğitim, Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı zamanda yeni bir kuşağın doğuşunu müjdeliyordu. İşte hem II. Meşrutiyet'i hem de 1923'te Cumhuriyet'i yaratacak olan kadrolar bu modern eğitim kurumlarında yetişmiş bir kuşağın eseri idi.

2.11. Cumhuriyet'in Eğitim Alanında Devraldığı Pozitivist Miras

II. Meşrutiyet'in eğitim alanında ortaya attığı pozitivist yönelimlerin en önemli zaafı çözülmeye yüz tutmuş bir imparatorluk coğrafyası içinde gerçekleştirilmeye çalışılmasından kaynaklanıyordu. Zira savunulan düşünceler yani; milli bir kimlik inşaa etmek, bu milli kimliği rasyonel ve bilimsel yöntemlerle gerçekleştirecek olan okullar açmak ve öğretmenler yetiştirmek ancak, bir ulus devletin sınırları içinde karşılık bulabilecek projelerdi. Dolayısıyla bütün bunların radikal bir biçimde yaşama geçirilebilmesi, milli mücadele sonrasında ulus devlet reflekslerinin sınırlarını belirlediği 1923 Cumhuriyet'i koşullarında mümkün olabildi. Nitekim Mustafa Kemal, gerçekleştireceği devrimlerin ve kuracağı ulus devletin temel payandasını çağdaş ve pozitivist eğitimde görüyordu. Buna koşut olarak ulusun entegrasyonu için milli değerlerle biçimlendirilmiş seküler bir eğitim anlayışına mutlak surette gereksinim duyuyordu. Ayrıca Tanzimat'tan beri süregelen dini okullar ve seküler okullar arasındaki ikiliği pozitivist değerlerle örülmüş ve sadece bilimi kendisine rehber edinmiş okullar lehine kaldırmak istiyordu. Bu nedenle 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm eğitim kurumları Maarif Nezareti bünyesi altında toplandı ve bir revizyona tabi tutuldu. İlk ve orta eğitim herkese açık ve parasız hale getirilirken süreç içerisinde kız ve erkek çocukların aynı mekân içinde birlikte eğitim gördükleri karma eğitim sistemine

geçildi. Dahası toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında milletin düşünce ve duygu bakımından birliğini temin edebilmek amacıyla kız çocuklarının eğitime özel bir önem gösterildi. Dinsel eğitim yerine laik ve modern eğitim sürecine geçildi. Bu doğrultuda bütün müfredat ve ders kitapları pozitivist sınırlarını belirlediği bir içerikle ele alındı. Eğitim müfredatının temeli millilik ve asrılık üzerine kuruldu. Aklın inançtan, bilimin de dinden bağımsızlaşması esasına dayanan bu eğitim felsefesinin temel amacı ise Cumhuriyet'in hak ve vazifelerle donatılmış yurttaşını yetiştirmektir.

Tevhid-i Tedrisat'ın sınırlarını çizdiği eğitim yaklaşımı birleşik, eşitlikçi ve ulusal bir eğitim sistemi yaratmaya yönelikti. Monarşik-teokratik bir imparatorluğun bakiyesinden inşaa edilmeye çalışılan Türkiye Cumhuriyeti eğitim alanındaki bu perspektifiyle dinsel ve geleneksel bağların cemaat cenderesi içine hapsettiği bir ümmet toplumunu seküler bir cemiyete dönüştürmek istiyordu. Böylelikle bölgesel, ırksal, dinsel ve dilsel farklılıkların olduğu bir toplumda eğitim kurumları üzerinden ulus inşasına yönelindi. Devlet eğitime artık ideolojik bir enstrüman olarak bakıyordu.

Hiç şüphesiz her toplum kendi ideolojisine uygun insan ve toplum tipini eğitim kurumları aracılığıyla yaratır. Cumhuriyet 1923'te bu amacı çağdaş eğitim kurumları, cumhuriyet değerleriyle bütünleşmiş bir öğretmen kadrosu ve dönemin pozitivist eğitim felsefesinin öne çıkarmış olduğu çağdaş eğitimbilim kuramlarıyla sentezlenmiş bir müfredat üzerinden sağlamaya çalıştı. Bu dönemin bütün müfredatı ve ders kitapları, olay ve olguları tamamen Darwinist bir çizgide açıklıyor ve böylelikle dinsel olan müfredat yerini bilimin ışıklarıyla aydınlanmış bir içeriğe bırakıyordu.²⁸⁰

Esasında Cumhuriyet'in bu konudaki kararlılığı Milli Mücadele'nin henüz sonlanmadığı ve bütün çetrefilli koşullarıyla sürdürüldüğü yıllarda gün yüzüne

²⁸⁰ Cumhuriyetin eğitim felsefesinin temel yönelimleriyle ilgili olarak bkz., Reşat Genç ve Reşat Kaynar (Der.), **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarıhli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s. 23; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 660 vd.; İlhan Başgöz, **Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk**, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999; Mehmet Köçer ve Şule Ergüz, "Türk Eğitim Tarihinde Sekülerizm", **Turkish Studies**, Cilt: 9, Sayı:5, 2014, ss. 1447-1457; Ufuk Şimşek, Birgül Küçük ve Yavuz Topkaya, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri", **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı: 4, 2012, ss. 2809-2823.

çıkmişti. Nitekim Milli Mücadele döneminde Sakarya Savaşı sırasında bir Maarif Kongresi toplayan Ankara Hükümeti bu konudaki duyarlılığını açık bir şekilde ifade etmişti. Mustafa Kemal 16 Mart 1921’de toplanan Maarif Kongresi’nde yapmış olduğu konuşmada yüzyılların ihmali neticesinde ortaya çıkan yaraları tedavi etmenin en önemli reçetesinin irfan yolunda adımlar atmak olduğunu dile getiriyordu. Burada Maarif Teşkilatı’nın milli bir terbiye programı çerçevesinde örgütlemenin şart olduğunu söyleyen Mustafa Kemal sözlerine şu şekilde devam ediyordu: “Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en büyük bir amil olduğu kanaatindeyim. O’nun için milli bir terbiye programından bahsederken eski devrin hurufatından ve evsafı fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarkdan ve garbdan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak seciye-yi milliyeye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü deha-yı millimizin inkişaf-ı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara bilhassa mevcudiyeti ile hakkı ile birliği ile taarruz eden bilumum yabancı anasırla mücadele lüzumunu ve efkâr-ı milliyeyi kemal-i istiğrak ile her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakârane müdafaa zarureti telkin edilmelidir. Yeni neslin bütün kuvva-yı ruhiyesine bu evsaf ve kabiliyetin zerki mühimdir. İşte biz bu kongremizden yalnız, çizilmiş eski yollarda alelade yürümenin tarzı hakkında müdavele-i efkâr etmeyi değil belki serdettiğim şeraiti haiz yeni bir sanat ve marifet yolu bulup millete göstermek ve o yolda yeni nesli yürütmek için rehber olmak gibi mukaddes bir hizmet bekliyoruz.”²⁸¹ Bu konuşmayı takiben Bursa’da 27 Ekim 1922’de öğretmenlere yönelik olarak yapmış olduğu bir başka söylevde ülkenin ve milletin kurtuluşunu maarif işlerinde kazanılacak zafere bağlayan Mustafa Kemal, maarif programının mutlak surette sosyal yaşamın gereksinimlerine cevaz vermesini ve çağın gereklerini içermesini talep ediyordu.²⁸² 3 Mart 1924’te Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edildikten sonra Maarif Nezareti bu ilkeler doğrultusunda bünyesi altındaki öğretmenlere bir genelge yayınlarak taassub düşüncesinin memleketi harabeye çevirdiğini ve bu nedenle eskimiş ve köhnemiş bütün fikirlerle mücadele etmeleri gerektiğini ifade ediyordu. Genelge öğretmenlerden bir eğitim cihadı yapmalarını ise şu sözlerle talep ediyordu: “Çocuklarımızda riyaya, taassuba, sahtekârlığa karşı

²⁸¹ Söylev ve Demeçler, Cilt:2, ss. 19-20.

²⁸² Söylev ve Demeçler, Cilt:2, ss. 46-50.

derin bir nefret uyandırmak ve onları en medeni bir ilmi ahlak mefkûresiyle teçhiz ederek Türkiye Cumhuriyeti'nin fedakâr, faziletli, milliyetçi ve teceddütçü vatandaşlarını yetiştirmek vazifesiyle mükellefsiniz.” ²⁸³ Keza, Mustafa Kemal'in 1925 yılında düşüncelerinden çok büyük şekilde etkilendiği Tefvîk Fikret'in “Rûbab-ı Şikeste” şiirinden mülhem olarak Cumhuriyet öğretmenlerine seslendiği *“Hiçbir zaman hatırlınızdan çıkmasın ki Cumhuriyet sizden fıkri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister”* sözleri Cumhuriyet'in eğitim anlayışının dayandığı felsefenin özünü oluştuyordu. ²⁸⁴

Görüldüğü gibi pozitivistimin 19. yüzyıl sonundan erken Cumhuriyet dönemine özellikle eğitim politikaları ekseninden tesirleri yadsınmayacak bir düzeydedir. Bu çerçevede Atatürk'ün 1924'te Samsun'da İstiklal Ticaret Mektebi'nde öğretmenlere yönelik olarak yaptığı şu konuşma pozitivistimin eğitim felsefesinin Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk eğitim sistemi üzerinde ne denli derin izler bıraktığının açık bir kanıtıdır: *“Dünyada herşey için, maddiyat için, maneviyat için, hayat için, muvaffakiyyet için en hakiki mürşid ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşid aramak gaflettir, cehalettir, delalettir. Yalnız; ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanında takip eylemek şarttır. Bin, iki bin, binlerce sene evvelki ilim ve fen ve lisanın çizdiği düsturları şu kadar bin sene sonra bugün aynen tatbikata çalışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak değildir. Çok mesud bir his ile anlıyorum ki muhataplarım bu hakikatlara nüfuz etmişlerdir. Mesudiyetim yükseliyor. Şununla ki, muhataplarım taht-ı talim ve terbiyelerinde bulunan yeni nesli de bu hakikatin nurlarıyla tulu'una müessir ve amil olacak surette yetiştireceklerini vaad eylemiştir. Bu cümlemiz için iftihara şayan bir noktadır.”* ²⁸⁵

Sonuç itibarıyla hem II. Meşrutiyet'te hem de Cumhuriyet'te pozitivistime ilişkin olarak gerçekleşen bu temayül, salt bilimsel bir çaba haline dönüşmemiş, her iki yapısal dönüşümde de devletin ve toplumun siyasal rehabilitasyonu bakımından

²⁸³ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Kasım 1924.

²⁸⁴ Zeki Arıkan, “Türkiye'nin Çağdaşlaşmasında Tefvîk Fikret ve Atatürk”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı:22, 1998, s. 134.

²⁸⁵ Söylev ve Demeçler, Cilt: 2, ss. 202-207; Bu konuşma metni için ayrıca bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Eylül 1924; Atatürk'ün Samsun'da yaptığı bu önemli konuşmanın ayrıntılı bir analizi hakkında geniş bilgi için bkz., Sıtkı Aydın, “Gazi Mustafa Kemal'in Samsun Öğretmenleri ile Konuşması (22.IX.1924)”, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:3, Sayı:9, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, ss. 1-8.

bir süreklilik arz etmiştir. Batıda pozitivist felsefe ve düşünce kendine uygun bir siyaset teorisi üretirken hem İttihat ve Terakki döneminde hem de Cumhuriyet süresince dönemin aydınları kendi siyasal tercihlerine uygun düştüğü için pozitivistimin değişik kollarıyla ilişki kurulabilmiştir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet pozitivistimi felsefi bir derinlikten yoksundur. Bunun en temel nedenlerinden bir tanesi pozitivistime açıklayıcı bir misyon olarak değil, kurtarıcı bir misyon olarak yaklaşılmasıdır. Her iki dönemde de dinden ve geleneksel bağlardan boşalan kutsallığın bilimde aranmasıyla birlikte bilim adeta seküler bir inanç sistemi olarak toplumsal politikalara referans alanı oluşturmuştur. Aynı paralellikte her iki yapısal dönüşüm bilim meselesini, bir bilgi ve epistemoloji sorunsalı olarak değerlendirmekten çok toplumun geriliklerden kurtulmasının reçetesi olarak görmüşlerdir. Bu yaklaşım ise pozitivistimin Türkiye’de algılanmasını sorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda denilebilir ki yüzlerce yıl geleneğin kodlarını belirlediği bir sosyal yaşam içinde zihniyet dünyasını oluşturan bir toplumda, pozitivistimin, materyalizm ve sosyal Darwinizm hatta onların bozulmuş bir biçimi olan vulgermateryalizm üzerinden içselleştirilmesi ve bu kaba materyalist fikirlerin bir ters etkileşime girerek toplumsal yapıda din düşmanlığı gibi algılanması Türkiye’de erken Cumhuriyet döneminden günümüze kadar uzanan en önemli problem alanlarından birisini teşkil etmiştir. Bunun yanında pozitivist felsefeye karşı Batı dünyasında geliştirilen felsefi eleştirilerle bağ kurmaktan çekinen II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınları toplumsal ve siyasal yaşamda gözlemlenen bir gerilimi sürekli hale getirmişlerdir. Ayrıca pozitivistimin Kıta Avrupasında eleştirel bir dökümünün yapıldığı yeni felsefi yaklaşımlara karşı hep mesafeli bir duruş sergilenmiştir. Nitekim, yeni Kantçılık ya da yeni Hegelcilik gibi 1930’larda özellikle Almanya’da Frankfurt Okulu’nun sarsıcı modernite ve pozitivistim eleştirileri bu dönemin fikir yapısında herhangi bir etki yaratmamıştır.²⁸⁶

²⁸⁶ Şükrü Nişancı, ss. 42-43; Batıda aydınlanma ve pozitivistim eleştirileri 1930’lardan itibaren yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun temel nedeni I. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’da ortaya çıkan ekonomik ve sosyal krizlerdir. Bu krizlerin doğal bir yansıması olarak totaliter rejimlerin Avrupa’da bir çığ gibi büyümesi aydınlanma ideallerine ve aklın araçsallaştırılmasına ilişkin öngörülere şüphe ile bakılmasına yol açmıştır. Nitekim bu türden eleştirilerin Hitler Almanya’sında Frankfurt felsefe okulu tarafından gündeme getirilmesi bir rastlantı değildi. Son kertede komünizm, ırkçılık, faşizm ve nasyonel sosyalizm aydınlanma ve modernitenin büyük anlatıları ve çocuklarıydılar. Bir bakıma modern ve araçsal aklın eleştirisini yapan Frankfurt Okulu temsilcileri aydınlanmanın kendi ideallerine ihanet ettiğini, “özne”(insan)nin tükendiğini ve teslim alındığını göstermeye çalışmışlardır. Modern toplumda aklın baskısını tümüyle toplumu saran bir baskı olarak değerlendiren bu ekolün

2.12. Alman Kamu Felsefesi ve Düşünce Geleneğinden Etkileşimler

Osmanlı aydınları Tanzimat döneminden itibaren özellikle Fransız düşünce geleneğinden beslenmiş olsalar da İttihatçıların düşünce dünyalarını oluşturan tek kanal bu değildi. Anılan süreçte Alman ulusçu romantizminin etkisi altına girdiği söylenilebilecek olan İttihatçıların 31 Mart 1909 isyanının Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırılması üzerine kamu bürokrasisi ve devletin yeniden organizasyonu ile kitleleri bir seferberlik algısı üzerinden yönlendirmede bu düşünce dünyasından yoğun bir şekilde yararlandıkları gözlemlenir. Bu itibarla İttihatçıların sürgünde Abdülhamid istibdadına karşı örgütlenirken istifade ettikleri Fransız düşünce yapısı ve Anglosakson liberalizmi ile örülmüş fikir iklimlerine üçüncü bir katkının Almanya'dan gelmiş olduğunu önemle vurgulamak gerekir. Bu durumun oluşmasında en önemli etkenlerin başında, 1880'lerden itibaren Osmanlı ordu teşkilatının Alman askeri uzmanlar tarafından eğitilmiş olması gelir. Buna mukabil 1885'ten itibaren başlayarak Osmanlı ordu sisteminde eğitim için Almanya'ya subayların gönderilmesi bu etkileşim artarak devam etmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı ordusunda başta Colmar von der Goltz Paşa olmak üzere diğer Alman askeri uzmanların uyguladıkları eğitim ve doktrin II. Meşrutiyet'ten itibaren İttihatçı önder kadroda önemli bir tesir yaratmıştır. Nitekim, *"Goltz'un Osmanlıcaya çevrilen Millet-i Müselleha başlıklı eseri bu kuşağın adeta kılavuz kitabı olmuştur. Kitap sadece Osmanlı askeri bürokrasisi üzerinde etki yaratmamış aynı zamanda topyekûn askerleştirilmiş bir homojen millet ideali 1908'den 1923'e uzanan bir kuşağın temel siyasal hedefi haline gelmişti. Bu yaklaşımın merkezinde ise asker-millet anlayışı yatmaktaydı."* ²⁸⁷

temsilcilerine göre artık insanın insana hükmetmesinden aklın herkese hükmetmesi evresine geçilmiştir. Bu anlamda modern çağ aklın egemenliğini yaşama geçirmiştir. Frankfurt Okulu'nun özne yitimi olarak tarif ettiği tez aslında insanın bu akılcı baskı altında iddia edildiği gibi özgür olmadığıdır. Onlara göre özgürlük araçsallaştırılmaz ve ancak tutkuların doyumundan beslenir. Bu nedenle de insanın tutkularını serbest bırakmak gereğinden hareket ederler. Özne son tahlilde bu akılcı baskıyı tutku adına yadsımalı ve aklın egemenliğine baş kaldırmalıydı. Temsilcileri arasında 20. yüzyılın en önemli düşünürleri olan Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Jürgen Habermas, Herbert Marcuse, Franz Oppenheimer ve Erich Fromm'un yer aldığı Frankfurt Okulu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mark Horkheimer ve Theodor W. Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Ülmen ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010.

²⁸⁷ İlber Ortaylı, (Alman Nüfuzu), ss. 73-86.

Anılan dönemde devletin ideolojik olarak milleti ile bölünmez bir bütün haline getirilebilmesi ve ideolojik anlamda konsolidasyonu için ülkenin hızla vatanlaştırılması ya da başka bir ifadeyle söylenilecek olunursa tebaanın millete dönüştürülmesi gerekiyordu. O nedenle tüm milletin askeri anlamda eğitilmesi, sürekli teyakkuz halinde tutulması ve toplumun semboller, mitler, marşlar, beden terbiyesi politikaları ile topyekûn bir seferberlik düşüncesi içinde her daim vazifeye hazır tutulması isteniyordu. İşte bütün bu hedeflerin sağlanabilmesi için Bismarkyen Alman romantik ulusçuluğu İttihatçılara çok önemli veriler sunuyordu. Nitekim Goltz Paşa'nın "Millet-i Müselleha" eseriyle birlikte İttihatçılar tarihin bir milletler mücadelesi tarihi olduğuna iman ederek bu mücadele arenasında ancak, güçlü olanın ayakta kalabileceği biçiminde bir sosyal Darwinist düşünce refleksine sahip olmuşlardı. Onların oluşturduğu bu refleks 1923'te Cumhuriyet'in kurucu kadrosunu oluşturacak olan genç subaylara da aynı ölçüde yansıyoracaktı. ²⁸⁸

Bu dönemde İttihat ve Terakki'nin Alman ulusçu romantizmiyle olan dirsek temasını daha iyi bir şekilde anlamlandırabilmek açısından II. Meşrutiyet'in ilanından bir ay sonra o zaman kurmay binbaşı olan Ali Fuat'ın (Cebesoy) Asker Dergisi'nde "Ordu ve Millet" başlığı altında yayınlanan bir yazısında yer alan şu sözlerine yer vermek tamamlayıcı olabilir: *"Ordunun millet ile irtibatı... Birbirine en yakın, en samimi ve en ziyade merbut olan anasır ve mevcudat arasındaki irtibattan daha kuvvetli daha celi ve samimidir. Ordu ile millet arasında ayrılık gayrılık yoktur. Ordu; milletin zebde-i hayatı, millet ordunun hakiki ve yegâne veli-i nimetidir. Ordu vatan ve milletin hukuk ve menafîini müdafaaaya memur olan bir heyet, millet de bu heyet-i necibenin menba-ı kuvvet ve istidgahı olan bir cemiyettir. Binaenaleyh ordu ile millet infisah-ı napezir bir rabıta-i samimiye ile yekdiğerine merbut olmalarından ordunun milletin selamet ve idame-i saadetine nikhiban, milletin de ordunun ala-yı şan ve satveti esbabının teminine sa'y ve şitaben olmasından daha tabii, daha lüzumlu ve mükeddes bir hal tasavvur edilemez."* ²⁸⁹ Bu dönemde ordu ile millet arasındaki aynı etkileşime değinen genç subaylardan bir diğeri de Kurmay Binbaşı

²⁸⁸ Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, "İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, (Der. Ferdan Ergut), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 271-272; İttihatçılarda ortaya çıkan bu Alman etkisinin ayrıntılı bir analizi için ayrıca bkz., Mustafa Gencer, **Jön-Türk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

²⁸⁹ Ali Fuat (Cebesoy), "Ordu ve Millet", **Asker**, Sayı:1, 21 Ağustos 1324/1909, s.12.

Mehmed Nuri (Conker)'dir. O da milletin sadece savaşta değil, barış dönemlerinde de göreve hazır bir biçimde teyakkuz halinde bulunması gerektiğini 1914 yılında şöyle açıklar: *“Evet, biz kendimizi daima hal-i harbde bilmeliyiz. Böyle bilirsek bilfiil harb zuhur ettiği zaman hazırlık devri ile asıl icraat devri arasında çok fark görmeyiz, şaşırmayız, kaybetmeyiz. En çok prova edilen oyunlar sahne-i temaşada en muvaffakiyyetle verilir. Bu daha ziyade sene-i tedrisiyedeki mesai ile hitamındaki imtihana benzer. Harb, vakt-i hazar mesaisinin bir imtihanıdır.”*²⁹⁰ Bu düşünceler İttihatçılıktan Cumhuriyet'e geçerken kurucu önder Mustafa Kemal'in düşünce dünyasını da etkilemiş ve Sofya'da ateşe militer iken kaleme almış olduğu “Zabit ve Kumandan İle Hasbihal” adlı eserinde milletin bir taarruz ordusu olması için milli bilinci yüksek tutacak bir milli seferberliğe tıpkı Japonya'daki gibi gereksinim olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹

Bütün bu etkileşimlerle birlikte Cumhuriyet'in hem Almanya hem de Sovyetler Birliği'nde uygulanan beden terbiyesi politikalarından oldukça etkilendiğini eklemek gerekir. Anılan süreçte beden terbiyesi ve jimnastik ile idman yurdu adı altında toplanan spor faaliyetlerinin tümü öjenik bir takım hedefler taşımaya yönelikti. Bu projelerin uygulama alanına konulmasındaki amaç ise sağlıklı ve zinde vücutlar yetiştirerek rejimin korunmasında ve kollarında gençleri her daim göreve hazır tutmaktır.

2.13. Meşrutiyeti ve Cumhuriyeti Yaratan İktisadi ve Sosyal Koşullar

1908 kuşağı, her ne bağlam içerisinde değerlendirilirse değerlendirilirsın bir sürecin insanlarıydılar. Hepsi, tarihe yaşarken bizatihi tanıklık etmişlerdi. Ellerinin altından kayıp giden bir vatan vardı. İdeolojik bir netlikleri olmasa da hepsinin üzerinde birleştikleri ortak tema, 1908 öncesi ağır vergilerle bunalan Osmanlı ahalisine yönelik keyfi uygulamaların önünü kesmek, onları mültezimlerin baskısından kurtararak kanunları yeniden uygulama alanına koymak ve son tahlilde bu çözülmeye bir son vermektir. Bu doğrultuda milli bankacılık işlerine el atmaları, köy sorununa değinmeleri, köy sandıkları açmaları, Ziraat Bankası'nın tarımsal

²⁹⁰ Mehmet Nuri Conker, **Zabit ve Kumandan**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959, s. 14.

²⁹¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1962, ss.19-20.

kredilerini arttırmaları gerçekten de bir rastlantı değildi. Bu kuşağın belki de en önemli sorunları, sabit bir ideolojilerinin olmayışydı. O nedenle, ideolojisizliğin ideolojisini yapmak zorunda kaldılar ve vatan kurtarmak için her türlü ideolojiyle bağ kurdular. Dolayısıyla bütün Jön Türk kuşağına hâkim olan düşünce yapısının ana problemi bu radikal eklektisizimdi.

1923'te Cumhuriyet kurulduğunda da bu zihniyet aynen devam etti. Ziya Gökalp'in 1924'te zamansız ölümü ile 1930'ların ortalarına değin yani Kemalizm'in bir devlet felsefesi olarak sistematize edildiği döneme kadar ideolojik bir netlik yoktu ve doğal olarak rejimin ideologları ortaya çık(a)madı. 1930'un hemen başında sosyalizm ve kapitalizm arasında bir üçüncü yol denemesi olarak girişilen Kadro Hareketi²⁹² ise atıl kaldı. Zira kadronun ideologları arasında yer alan Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Şevket Süreyya (Aydemir) gibi aydınların bir bölümü rejim tarafından zoraki diplomat yapılarak tasfiye edildi. Bu itibarla Burhan Asaf, Budapeşte'ye, Yakup Kadri Tiran'a büyükelçi gönderildi. Şevket Süreyya ise bir taraftan kişisel macerasını "Suyu Arayan Adam"²⁹³ kitabında anlattığı gibi sürdürdü, diğer taraftan da Atatürk üzerine dilimizdeki en özgün biyografilerden birini yazdı.²⁹⁴ Buna karşın Yusuf Akçura²⁹⁵, Mahmut Esat Bozkurt²⁹⁶ ile tasfiye edilinceye kadar Recep Peker²⁹⁷ ve Kemalizm'i

²⁹² 1932-1935 yılları arasında aynı adı taşıyan bir dergi çevresinde oluşan Kadro Hareketi'nin en belirgin özelliklerinden birisi Kemalizm'e yerli ve özgün bir temel arama uğraşısı olmasıdır. Hareket bu niteliğiyle 1960'ların sonundaki Yön Hareketi'ne de referans olmuş ve yine bu dönemde teorileştirilen Millî Demokratik Devrim tezleri Kadro'nun açtığı yolda sol Kemalizm'i sosyalist hareketle buluşturmaya hedeflemiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Merdan Yanardağ, **Kadro Hareketi: Dünya'da ve Türkiye'de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Hareketleri**, Destek Yayınları, İstanbul, 2012; Mustafa Türkeş, **Ulusçu Bir Sol Akım, Kadro Hareketi**, İmge Yayınları, Ankara, 1999, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadrocular ve Kadroyu Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

²⁹³ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 23. Baskı, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011.

²⁹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Cilt:1-2- 3, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1969 (Tek Adam).

²⁹⁵ Yusuf Akçura'nın hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet döneminde rejimin temel reflekslerinin belirlenmesindeki rolü için bkz., François, Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935**, Çev. Alev Er, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, (Yusuf Akçura).

²⁹⁶ Şaduman Halıcı, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004; Şaduman Halıcı, **Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler I-II**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015; Hakkı Uyar, **"Sol Milliyetçi" Bir Türk Aydını, Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Büke Yayınları, İstanbul, 2000; Mehmet Akzambak, **Atatürk'ün Devrimci Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt I-II**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005; Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali I-II**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

bir tanımlama olarak ilk kez üreten Tekin Alp²⁹⁸ kadro hareketinin dışında yeni rejime ideolojik bir çerçeve çizmeye çalışan isimler oldu.

Öte yandan 1908'den 1923'e demografik açıdan çeşitli nedenlerle sürekli azalan bir nüfus popülasyonu ile karşı karşıya kalındı. Bunun en önemli nedeni, hiç kuşkusuz uzun süren savaş yıllarının yarattığı üretken insan malzemesinin bu savaşlarda yok olup gitmesiydi. Bunun yanı sıra özellikle Balkanlarda başlayan ulusçu ayaklanmalar, göç ve tehcir hareketleri ile kolera, tifüs, sıtma ve veba gibi bulaşıcı hastalıkların bu demografik yapının azalmasında çok ciddi etkiler yaptığı aşîkârdır. Bu bağlamda, *“Osmanlı imparatorluğunun 1908 devrimi öncesi nüfusunun, çok kabaca bir tahminle 30 milyon olduğu tahmin edilmiştir. Bu nüfusun 3-4 milyonu balkanlarda, 10-12 milyonu Müslüman-Türk olmak üzere 14-16 milyonu Anadolu'da 4 milyonu, o zaman Filistin ve Lübnan da içeren Suriye'de, 3 milyonu Irak'ta ve 7 milyonu da Arabistan'da yaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rum nüfusun yaklaşık 3 milyon olduğu ve bunun yarısından fazlasının başlıca İzmir ve Karadeniz kıyıları olmak üzere yaşadığı tahmin edilmiştir. Esas olarak doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin nüfusu ise 1-1.5 milyon olarak belirlenmişti. Makedonya'da Bulgarlar nüfusun yarısını, Türkler beşte birini, Rumlar onda birini, Arnavut, Musevi ve Ulahlar da onda birini oluşturuyordu. İstanbul'un nüfusu yaklaşık 3 milyon, çok sayıda Musevi'nin yaşadığı Selanik'in nüfusu 120 bindi. 19. yüzyılda batılı anlamda okulların açılmasına ve eğitimin yaygınlaşmasına rağmen tüm imparatorlukta okuma-yazma oranı hiç de iç açıcı değildi. Nüfusun özellikle kırsal alanlarda oturanlar olmak üzere %90-95'i okuma yazma bilmiyordu.”*²⁹⁹ İşte bu nüfusun önemli bir bölümü Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşı yıllarında yaşamını yitirmişti. Bir bölümü de ulusçu ayaklanmalar neticesinde tasnif dışı kalmıştı. Yine harp yıllarında başta Ermeni tehciri olmak üzere uygulanan zorunlu iskân ve göç politikalarıyla demografik açıdan bir mobilizasyon yaşanmıştı. Bununla birlikte 1918'de mütareke imzalandığında toprak kayıpları hat safhaya ulaşmış, Duyun-u Umumiye borçları faizleriyle birlikte giderek yükselmiş, Tütün Rejisi gibi

²⁹⁷ Recep Peker, **İnkılap Dersleri Notları**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935; Teoman Gül, **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1998.

²⁹⁸ Tekin Alp, **Kemalizm, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁹⁹ A.L.Macfie, s. 7

Duyun-u Umummiye'nin yan kolu olarak çalışan yabancı sermayeli şirketler silahlı kolcular istihdam ederek devlet içinde ayrı bir devlet konumuna yükselmişlerdi.

1914'te paltak veren I. Dünya Savaşı'na toprak kayıplarını engellemek, kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye'nin yarattığı ekonomik kısıkaçtan kurtulmak için giren İttihatçılar savaş sonunda istediklerini ya da umduklarını bulamamışlardı. Sonuç, büyük bir hüsrana ve hayal kırıklığı idi. Üstelik devlet bu süreçte *“Büyük bir savaş finansmanını da karşılamak zorunda kalmıştı. Dünya savaşının Osmanlı maliyesine yükü 400 milyon TL. idi. Bununla birlikte savaş şartları dış borç kaynaklarını sınırlandırmış, savaşın finansmanı genellikle emisyon, iç borçlanma ve başta Almanya olmak üzere müttefiklerin desteğiyle karşılanmaya çalışılmıştı. Savaşla birlikte ekili alanlarda azalmalar meydana gelmiş, savaş öncesi toplam 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenirken savaşın ilk yılında bu oran 30 milyon dönüme, 1915-1916 aralığında ise 25 milyon dönüme kadar düşmüştür. Koyun ve keçi gibi hayvan mevcudu ise ağnam resmi tahsilatından izlendiği kadarıyla %41 civarında bir gerileme göstermişti. Kötü beslenme koşulları salgın ve bulaşıcı hastalıkların yolunu açtığı kadar et ve süt veriminde de önemli düşüşlere sebep olmuştu. Savaş öncesinde yapılan büyük stoklara rağmen, üretimdeki azalış ve ithalat imkânsızlıkları nedeniyle gıda maddeleri kıtlığı tüm şiddetiyle hissedilmişti. Kıtlıkla birlikte korkunç bir enflasyon ortamına girilmişti. Bu dönemde yapılan hayat pahalılığı endekslerine göre 1914 Temmuzunda hayat pahalılığı endeksi 100 kabul edilirse bu oran 1916'nın başında 175'e ulaşmıştı.”*³⁰⁰

Bütün bu gelişmelere koşut olarak II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e tevarüs eden ülkenin sosyal yapısı da birçok sorunu bağrında taşıyordu. 1908'de parlamento yeniden toplandığında Osmanlı toprakları Şkodra'dan Basra'ya kadar 3.272.000 kilometre karelik bir yüz ölçümüne sahipti. Tunaya'nın deyişiyle *“Afrika-i Osmani, Rumeli, Ege Denizi, Anadolu ve Arap vilayetlerini içeren bu geniş ülkede yaklaşık 30 milyon insan yaşıyordu. Rumeli'nin kaybından sonra km. başına 9.5 insan düşüyordu. Nüfusun %80'inden fazlası köylüydü. En azından 15 milyonu ilkel bir*

³⁰⁰ Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar**, Birleşik Kitapevi Yay, Ankara, 2007, s. 46-47; Ayrıca bkz, Vedat Eldem, *“Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları”*, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Hacettepe Üniversitesi

ziraat ekonomisi içinde geri kalmışlığa mahkûmlarıydılar. Bir bölümü ise hala aşiret dönemindeydi. Bu insanların 2.850.000'i Harb-i Umumi'ye asker gitmişti. Bir mebusun dediği gibi Osmanlıları "insan gibi yaşatmak şöyle dursun, ahaliyi ehli hayvan derecesinde tutmak bile zordu". Bir nazıra göre de yüz kuruş vergi veren bir adamın sağlığı için devlet ancak yirmi para harcayabiliyordu. Anadolu insanın yediği ekmek "hocaların kara cüppeleri kadar karaydı". Memur sayısı 1913'de 132.000'e varmıştı. Sağlam temellere dayalı ekonomik bir kalkınma sadece hayaldi. Devlet tamamen dışa bağımlıydı ve kendi iç dinamiğiyle kalkınamayacağı temel bir ilke olarak kabul edilmişti. Sanayileşme en zayıf noktasındaydı. Ergani'den madenler deve ile taşınıyordu. Fes fabrika-i hümayunu Avusturya yapağısı işliyordu. Meclis-i Mebusan'ın ısıtılması için Cardiff kömürü gerekiyordu. Osmanlı Devleti ancak Duyun-u Umumiye ile Osmanlı Bankası arasında özgürdü." ³⁰¹

Bütün bu zor iktisadi ve sosyal koşullara rağmen zaman zaman küçümsense ve 'komitacı' gibi bir takım tanımlamalarla hukuk dışı bir yapılanma olduğu iddia edilse de İttihatçıların müthiş bir idealizmi kendi bünyelerinde taşıyan insanlar olduklarına kuşku yoktur. Onların öykülerini dramatikleştiren belki de en önemli olgu tarihçilerin "dark age" yani karanlık çağ olarak tanımladıkları sürecin, 1914-1945 kuşağının insanları olmalarıydı. Devletin eğitim kurumlarında yetişmiş ve kendilerini yetiştiren devletin gözlerinin önünde yok olup gittiğine şahit olan bir kuşak "devlet kurtarma" misyonuyla kendi yaşamlarını tehlikeye atacak derecede maceraların içine sürüklenmişlerdi. Bu nedenle bireyin devlet aklı ve rasyonalizasyonu içinde erimesine gösterilebilecek en güzel örneklerden birisi İttihatçılık ve İttihatçılardı. Bu insanların II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yaşadıkları siyasal toplumsal ve sosyal travmaları göz önüne almadan yorumlarda bulunmak bugün için kolaycı bir yöntem olabilir. Oysa "*Bir İttihatçının 1906'dan 1918'e değin on iki yıllık bir süre boyunca, her gün felaketten felakete sürüklene sürüklene yaşamak zorunda olduğunu unutmamak gerekir. İki yıl Abdülhamit hafiyeleriyle, savaştıktan sonra "10 Temmuz" kapısından giren bir genç adam, çok geçmeden 31 Martçılarla karşılaşır. Arnavutluk, Yemen ayaklanmalarından sonra kendisini Trablusgarp savaşının içinde bulmuştur. Bu savaş, pamuk ipliğine bağlanarak*

³⁰¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)/ Kanunu-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, Cilt:1-2, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (Kanunu-ı Esasi), ss. 127-128.

biterken Balkan savaşları patlak vermiştir. Bu sefer İttihat ve Terakki muhalefete düşmüştür ve üzerindeki baskı ağırlaşmıştır. Baba-ı Ali olayını, Mahmut Şevket Paşa suikastını de harb-i umumi izlemiştir. Dört bıkınlık yılı sonunda bu sefer de mütareke uçurumuna düşmüştür. Ve sürekli bir İttihatçı avı onu Bekir Ağa bölüğünden Divan-ı harplere ve idam sehplarına yöneltmiştir. Bu ortak ve acı bir alinyasıydı. Genç bir insan hayatının on iki yılını ateşten gömlekler giyerek müdafaa-i hukuk hareketinin eşiğine varabildiği zaman tecrübeli sayılmalıdır. İttihat ve Terakki bildikleri bir mazi ile bilmedikleri bir ati arasında bocalamış bir kuşağın ve zihniyetin de adı olmuştur.”³⁰²

Her iki yapısal dönüşümde en ilgi çekici özellik; gazete ve dergi çıkararak efkâr-ı umumiye’yi tenvir etmek yani, aydınlatmaktır. Kamuoyu oluşumuna büyük önem veren ve bu sayede fikirlerinin yaygınlaşacağını düşünen Meşrutiyet ve Cumhuriyet önderleri her türlü zor koşul altında gazete çıkarmayı ihmal etmemişlerdi. Sürgündeki Jön-Türk muhalefetine bile ilk yaptığı iş, gazete çıkarmaktır. Selanik, İzmir, Kahire, Paris, Londra ve Cenevre gibi kentler muhalif Jön-Türk gazetelerinin ve risalelerinin teknik imkânsızlıklar içinde de olsa elden ele dolaştığı mecralar olmuştur. Bu sürekliliğin bir yansıması olarak 1919’da Milli Mücadele başlarken kurulan müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin yaptığı ilk işlerden birisi kendi haklı seslerini dünya kamuoyuna duyurabilmek için gazeteler yayınlamaktır. Albayrak, İrade-yi Milliye, İzmir’e Doğru gibi adlarla yayınlan bu gazeteler Milli Mücadele hareketinin kitleselleşmesinde ve kamuoyu yaratılmasında öncü bir rol oynamışlardır.³⁰³

Aynı toplumsal olaylardan, konjonktürden ve aynı epistemolojiden beslenen ve son kertede aynı acıları yaşamış olduğu söylenilebilecek olan bir kuşak hem 1908’i hem de 1923’ü birlikte yarattılar. Düşüncelerinin arkeolojisinde ve geneolojisinde Duyun-u Umumiye borçları, yitip giden Balkan, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası toprakları, “hasta adam” fobisi, büyük toplumsal travmalara neden olmuş tehcir ve göç hareketleri ile batıların “Doğu sorunu” olarak ortaya koydukları imparatorluğun parçalanması ve azınlıkların elindeki sermaye birikiminin dönüşümü

³⁰² T. Z. Tunaya, **Kanunu-ı Esasi**, ss. 155-156.

³⁰³ Milli Mücadele döneminde çıkan gazeteler üzerine yapılan araştırmalar için bkz., Bünyamin Ayhan, **Milli Mücadele’de Basın Olağanüstü Durumlarda Propaganda**, Tablet Kitabevi Yayınları, Konya, 2007; Yücel Özkaya, **Milli Mücadele’de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.

yatıyordu. Bu süreçte yaşanan ve ağır sonuçlara neden olan Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları bu kuşağın bütün reflekslerini artık tek bir hedefe yöneltmişti: Anadolu'ya çekilip orada yeniden bir savunma hattı oluşturmak!

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİHATÇILIKTAN KEMALİZME ÖNDER KADRO VE ÖRGÜTSEL SÜREKLİLİK

3.1. Mustafa Kemal'in İttihatçılığı ve İttihatçılığa İlişkin Değerlendirmeleri

Erken Cumhuriyet dönemi kuşakları 20. yüzyılın başında ortaya çıkan konjonktürel gelişmelerle biçimlenmiştir. Bu nedenle, 1923 Cumhuriyeti'ni doğuran kadroların 1908 Meşrutiyeti'ni meydana getiren kadroların bir devamı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Daha önce de vurgulandığı gibi bu kadroların İttihatçılıktan Kemalizm'e evrilmeleri 1908'den 1923'e kadar geçen zaman içinde yaşanan dramatik bir dizi olaylar neticesinde gerçekleşmiştir. I. Dünya Savaşı, Mütareke dönemi ve ardından girilen Ulusal Kurtuluş Savaşı bu evrimi sağlayan nedenlerin başında gelir.

Her ne kadar 19 Mayıs 1919'da başlayan Ulusal Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal'in karizmatik önderlik özelliklerinin etkisiyle örgütlenmiş olsa da başta Mustafa Kemal olmak üzere ulusal savaşın bütün önder kadrosu şu veya bu şekilde İttihatçı gelenekten gelmişlerdi. Türk Devrimi'nin önderi Mustafa Kemal'in İttihatçılıkla ilişkisi ve bu ilişkiden kopma nedenleri üzerine şimdiye kadar birçok tez ortaya atılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında milliyetçi saiklerle örülen Türk tarihçiliğinin Mustafa Kemal'i bir önder kişilik olarak İttihatçı bağlardan koparmak için giriştiği olağanüstü çabaya rağmen, dönemin kaynakları Mustafa Kemal ile İttihatçılık arasındaki bağların onun daha genç subaylık yıllarından itibaren oluştuğunu bize aktarmaktadırlar.

Bu kaynaklara göre Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne 29 Ekim 1907'de Hakkı Baha'nın Selanik'teki evinde üye olmuştur. Cemiyet, O'nu 322 numarayla üyeliğe kaydetmiştir.³⁰⁴ Yine yakın çalışma arkadaşlarından Fethi Okyar'a göre; hem kendisinin hem de Mustafa Kemal'in cemiyete girişi aynı

³⁰⁴ Fethi Tevetoglu, **Ömer Naci**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 77.

kanaldan olmuştur.³⁰⁵ Bütün bunların yanında bizzat Mustafa Kemal de İttihatçılıkla olan bağıını hiçbir zaman inkâr etmemiştir.³⁰⁶ Hatta bu konuda Yusuf Hikmet Bayur, bir adım daha ileri giderek Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki'nin Selanik merkez yönetiminde olduğunu iddia etmiştir.³⁰⁷ Ünlü İttihatçılardan İsmail Canpolat ise 30 Ocak 1922'de yine İttihatçıların sivil kanadının en önemli temsilcilerinden birisi olan ve savaş yıllarında İttihatçıların maliye nazırlığı görevini üstlenen Cavid Bey'e yazdığı mektupta Doktor Nazım'ın Paris'ten Selanik'e gelmesiyle kurulan birlikteliğe Mustafa Kemal'in nasıl dahil olduğunu şu sözlerle anlatır: *"O sırada Mustafa Kemal de geldi ve benim bölüğümde idi. Toplandığımız bir akşam "bu cemiyetin Naci ile bir alakası varmıdır?" diye bana sordu. Ben de "ne gibi?" dedim. "Evvelce ben kendisiyle bir cemiyet teşkili için görüşmüştüm" dedi. Ben de "herkes birbiri ile görüşmüş olabilir" dedimdi. Fazla bir izahat vermedi çünkü verilecek bir şey yoktu. Suriye'de bir cemiyet olduğundan falan bahsetmedi. Hatta o taraflarda teşkilat yapabilmek hususunda ümitvar bile bulunmuyordu. Sonra, filhakika Nazım'ın teklifi üzerine, bütün bölüklerden İttihat ve Terakki namı hakkında rey toplandı ve ben, Rahmi şiddetle aleyhtar idik. Eksriyetle kabul edildi. Hülaseten mesele böyledir."*³⁰⁸

İsmail Canpolat'ın bu anlatımında abartılı bir takım ifadelere rastlansa da Mustafa Kemal'in o yıllarda Selanik üzerinden devrin İttihatçılarıyla çok yakın temaslarda olduğu bir gerçektir. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal Şam'da bulunduğu sırada Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adlı bir örgüt kurmak istemiş ve görüldüğü kadarıyla İttihat ve Terakki'nin örgütlenme ağının daha etkili olması dolayısıyla bu girişim atıl kalmıştı. Şam'dan Selanik'e döndüğünde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni canlandırmak istemesine rağmen başarısız olmuş ve öyle anlaşıyor ki 1907 Ekim ayında O da İttihat ve Terakki üyeliğine kabul edilmiştir. Nitekim kendisi 1923'te geçmişte İttihat ve Terakki üyesi olduğunu açık bir sözle dile getirmiştir. 1923'te zafer kazanıldıktan sonra İstanbul basınının elde edilen bütün başarıyı İttihatçılara mal etmek istemesi üzerine Mustafa Kemal, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde

³⁰⁵ Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, (Bir Adam), s. 20-21.

³⁰⁶ Taylan Sorgun, **Halil Paşa/İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s. 260.

³⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Güven Yayınları, Ankara, 1970, (Atatürk Hayatı ve Eseri), s. 27.

³⁰⁸ **Tanin**, 1945, Tefrika no:177.

yazdığı bir makalede İttihatçılığın mütarekenin hemen ertesinde Teceddüt Fırkası'na dönüşerek tarihe karıştığını anlattıktan sonra kendisinin durumunu ve Milli Mücadele'deki İttihatçı etkisini şöyle anlatır: “*Vaktiyle zaten çoğumuz o cemiyetin müessisi veya azasından bulunuyorduk. Son kongresi kararıyla tarihe intikal eden mezkûr cemiyetin mensuplarıyla bilahare teşekkül eden Teceddüt Fırkası mensuplarının kısmı küllisi büyük milletimizin yüksek azm-i bülendinden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ne iştirak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul etmiştir.*”³⁰⁹ Görüldüğü gibi bu sözlerde hem bir kabulleniş hem de yeni bir durum tespiti vardır. Mustafa Kemal, gerçekleşen bağımsızlık savaşında İttihatçı etkisini yok varsaymıyor ama, işaret olarak artık Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ni gösteriyordu.

İttihatçılığın 1908 öncesi ve sonrasında en çok gündemde olduğu bir dönemde genç subayların onları dağılmakta olan imparatorluğun yegâne kurtuluş çaresi olarak görmeleri gayet olağandı. Daha önce de ifade edildiği gibi Makedonya ve çevresinde görev yapıp da itthatçılarla bağ kurmayan ve cemiyet üyesi olmayan bir tek subay yok gibiydi. Bu süreçte, Mustafa Kemal de İttihatçılarla bağ kurmaktan çekinmemiştir. 1909'da Selanik'teki İttihat ve Terakki Kongresi'ne Trablusgarp dönüşü Bingazi delegesi olarak katılan Mustafa Kemal, burada İttihatçıların ünlü isimleri Ziya Gökalp ve Kara Vasıf ile de tanışma olanağı bulmuştur.³¹⁰ Mustafa Kemal ile devrin İttihatçıları arasında bağ o kadar güçlüdür ki bazı araştırmacılar bu bağ daha da ileri götürerek onun İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi azası olduğunu ileri sürerler. Örneğin; Şevket Süreyya Aydemir, Mustafa Kemal'in cemiyetin Merkez-i Umumi azası olduğunu iddia ederken³¹¹ Yusuf Hikmet Bayur ise daha önce de ifade edildiği gibi onun merkez yöneticiliğinin sadece Selanik'teki örgütle sınırlı kaldığını ifade eder.³¹²

Bütün bunlarla birlikte Mustafa Kemal'in İttihatçılarla kesişen bu yol haritasının en azından 1913'e kadar sorunsuz bir şekilde devam ettiğini ancak, 1913'den başlayarak özellikle Enver Paşa kanadı üzerinden ilk ayrılık tohumlarının da ekildiği aşîkârdır. Bu süreçte Mustafa Kemal, özellikle Balkan Savaşları'nda

³⁰⁹ **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Nisan 1342.

³¹⁰ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1969, s. 59; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, s. 43.

³¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Cilt: 1, s. 109.

³¹² Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, s. 118.

alınan yenilginin ve Enver Paşa'nın cemiyet içinde giderek sivrilen bir lider konumuna gelmesinin ciddi sıkıntılar yaratacağını görmüştü. Ali Fethi Okyar'a göre; Mustafa Kemal, bu durumda askerlik görevinden istifa etmeyi dahi düşünmüş, ancak O'nu bu fikrinden Fethi Bey vazgeçirmiştir. Fethi Bey bu durumu kendi sözleriyle şöyle açıklar: *"İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmemiz mümkün değildir. Çünkü varlığında asgari bugün başta bulunanlar kadar emeğimiz olan İttihat ve Terakkiye karşı çıkmış olacağız ki mazimiz olduğu kadar şahsi ahlakımız da buna yol vermez."*³¹³ Nitekim Mustafa Kemal, bu karmaşık duyguların etkisiyle 1913'te kendisine bir yurt dışı görev bularak olaylardan uzak kalmayı tercih etmiştir. Bu gelişmelerin ışığında artık 27 Ekim 1913'ten itibaren I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar Sofya'da ateşemiliter olarak görev yapmıştır.³¹⁴ Ancak Mustafa Kemal'in I. Dünya Savaşı öncesinde Sofya'ya ateşemiliter olarak görevlendirilmesinin ardında muhalif kişiliğinin de etkisi olduğu söylenilebilir. Zira 1913'te artık iyice Enver-Cemal-Talat Paşaların denetimi altına giren bir triumvura ile yönetilen İttihat ve Terakki kendisine karşı muhalefet oluşturacak bütün yapıları da tasfiye sürecine tabi tutmuştu. Anılan dönemde, Mustafa Kemal'in muhalif kimliğinden rahatsız olan İttihatçı lider kadro en azından İstanbul'da kendisine karşı muhalefet alanı oluşturabilecek askeri kadroları İstanbul'dan uzakta tutmak istemişti.

Genel olarak değerlendirildiğinde Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş süreci de dahil olmak üzere Mustafa Kemal'in İttihatçılığa karşı hep ölçülü bir dil kullandığı ifade edilebilir. Gerçekten de 1926'daki İzmir Suikastı ile birlikte İttihatçılığın tamamen tasfiyesi sürecine kadar Mustafa Kemal, gerek özel konuşmalarında gerekse basına verdiği demeçlerde ve yabancı temsilcilerle yapmış olduğu mülakatlarda İttihatçılarla ilgili önyargılara karşı hep bir savunma dili ve söylemi kullanmıştır. Örneğin; henüz Mütareke döneminde Robert Frew (yaygın adıyla rahip ya da Mösyö Frew)³¹⁵ ile İstanbul'da yapmış olduğu bir görüşmede

³¹³ Fethi Okyar, Bir Adam, s. 203.

³¹⁴ Sadi Borak (Der.), **Atatürk'ün Özel Mektupları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 49.

³¹⁵ Robert Frew 1902-1924 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermiş bir İngiliz ajanı, rahip ve misyoneri idi. Bu süreçte merkezi İngiltere'de bulunan British Red Crescent Society (Britanya Kızılay Derneği)'nin İstanbul temsilciliği görevini sürdürdü. Ayrıca 20 Mayıs 1920'de Said Molla tarafından kurulan İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne hem örgütsel hem de parasal destek sağladı. Bu doğrultuda Mütarekeden Milli Mücadele'nin sonuna kadar İngiliz haber alma servisinin bir ajanı olarak Anadolu'da başlayan ulusal direniş hareketini bastırmak için yoğun bir çaba gösterdi. Nitekim Mustafa Kemal Nutuk'ta Cemiyet'in asıl başkanının Rahip Frew olduğunu belirtmişti. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Kemal Bek (Yay. Haz.), Bordo Siyah Yayınları, (Nutuk), ss. 43.

Frew'in "İttihatçıların cinayetlerini savunmamalısınız" şeklindeki değerlendirmesine "Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim. Fakat müsaadenizle söylemeliyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir vakit sizin bu tezyiflerinize hak verecek bir mahiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları olabilir ama vatanperverliği münakaşaların üstündedir" ³¹⁶ sözleriyle cevap vererek İttihatçıları bütün kusurlarına rağmen savunmak gerekliliğine inandığını ortaya koymuştur. Yine Milli Mücadele sırasında, savaş henüz örgütlenme aşamasında iken İstanbul'da kurulan Ali Rıza Paşa kabinesinin Anadolu'daki hareketin İttihatçılık ihyasına çalışıp çalışmadığı ile ilgili kendisine sorduğu bir soru üzerine 10 Ekim 1919'da Heyet-i Temsiliye adına yayınladığı bildiride Anadolu'da başlayan hareketin İttihatçılıkla ilgisinin olmadığını ve bunu Sivas Kongresi kararları ile de teyit ettiklerini belirtmiş ancak; memlekete zarar vermemiş İttihatçı unsurlarla çalışmanın kendileri için herhangi bir engel oluşturmadığını da açık bir sözle ifade etmekten çekinmemiştir. ³¹⁷ Bununla birlikte Mustafa Kemal, genç subaylık yıllarından itibaren bağlantı kurduğu İttihat ve Terakki üzerine olumsuz değerlendirmelerini genellikle 1926 sonrası yapmıştır. Zürcher'in de belirttiği gibi "Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askeri kanadının en yüksek düzeyde olmasa da seçkin bir üyesidir ve muhtemelen 1913'ten sonra Enver'in fraksiyonunun güçlenmesiyle gücünü kaybeden Cemal'in fraksiyonuna mensuptur. 1913'e kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki yeri, cemiyetin askeri çekirdeğini oluşturan subayların yerinin tipik bir örneğidir ve bu dönemde birçok önemli işlev üstlenmiştir. 1913'den itibaren Enver'le anlaşmazlık içinde olması ve Enver'in gittikçe güçlenmesi nedeniyle siyasal olarak yalıtılmış durumda kalmıştır. Ordunun siyasete karışmasına sürekli karşı çıkmasına rağmen özellikle 1915-1918 yılları arasında daima siyasal faaliyette bulunmuştur. Enver ve O'nun Alman danışmanlarının siyasetlerine hep karşı çıkmıştır." ³¹⁸

Bütün bu gelişmelerle birlikte Mustafa Kemal ve Anadolu'da 1919'da başlayan ulusal hareket hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak bir vaziyette İttihatçıların 1908'den beri oluşturdukları örgütsel tabandan beslenmişlerdi. Her ne kadar 5 Kasım

³¹⁶ Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 99.

³¹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, Belgeler**, Cilt:3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 1080.

³¹⁸ Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadele**, s. 107.

1918’de kendisini feshedip, Teceddüt Fırkası’na dönüşse de İttihat ve Terakki 1919 yılı Anadolu’sunda hala en güçlü siyasal örgüt olarak varlığını sürdürmekteydi. Bu bağlamda yapılan iş kabaca bir deyimle söylenilecek olunursa sadece bir tabela değişikliği idi. Zira Anadolu taşrasında İttihatçıların 1908’den sonra uygulama alanına koydukları milli iktisat politikalarıyla palazlanan yerli taşra eşrafı, yerel yöneticiler ve mütekaid askerlerden oluşan çok güçlü bir siyasal ve toplumsal taban Milli Mücadele hareketinin örgütsel mevzisi olmaya hazır bir şekilde bekliyordu. Mütareke döneminde daha önceden İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olan birçok kişi yeni partiye üye oldular ve İttihatçıların bütün şubeleri bir anda Teceddüt Fırkası’na dönüşüverdi. Bu değişikliğin nasıl gerçekleştiğini o dönem İttihat ve Terakki’nin İzmir Katib-i Mesul’ü olan Celal Bayar, eski bir görevlinin yeni parti binasına ziyarete gelişi sırasında onunla aralarında geçen diyalogdan hareket ederek şöyle anlatır: *“Kulüp kapısı üzerindeki levha dikkatini çekmiş. ‘‘Teceddüt Fırkası’’ kelimelerinin altından İttihat ve Terakki isimi seçiliyormuş. Bu hali tuhaf bulduğunu anlattı. ‘‘Tesadüf öyle olmuş’’ dedim... ‘‘Düzeltemeyecek misiniz ?’’ sorusuna karşı gülerek ‘‘Zamanın tesiri ile altta kalanlar bir gün yine zamanın tesiri ile üste çıkabilir. Hayat böyledir. Bekleyelim’’ cevabını verdim.*”³¹⁹

1908 ile 1923 arasındaki sürekliliğin izleri sadece önder kadronun beslendiği aynı koşullar ve örgütsel yapılar değildir. Bu sürekliliği doğuran ana etkenlerden birisi de 1908’den 1923’e her iki oluşumun batı emperyalizmi karşısında aldıkları savunmacı roldür. Denilebilir ki bu dönemin bütün önder kadrosu ve yönetici eliti, asker ya da sivil bürokrasi mensubu olsun hep bir “yok olma”, “bölünme” ve “parçalanma” fobisi ile yaşamışlardır. İşte onların tüm hareketlerine ve reflekslerine yön veren bu duygusal tepkiler olmuştur. Zaman zaman birbirlerini ret etseler de konjonktürel olarak İttihatçılarla Cumhuriyeti kuran kadrolar arasındaki bu duygusal bağ hep bir süreklilik oluşturmuştur. Buna karşın daha önce de ifade edildiği gibi Türk devriminin ilk yıllarında ortaya çıkan İttihatçı geçmişe karşı oluşan reddiye biraz da milliyetçi tarih yazımının kendi genesisini yani, oluşumunu ararken geliştirdiği tahrifatın eseridir. Aslında bu olgu, İttihat ve Terakki’nin 1913-1918 arasındaki bütün düşünsel aurasını teşkil eden milliyetçilikten geriye kalanlarla

³¹⁹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt:5, İstanbul, 1965, ss. 1542-1543.

Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletinin kendi milliyetçilik perspektifi arasında cereyan eden çekişmenin bir sonucudur.³²⁰

3.2. Karakol Cemiyeti

Bilindiği üzere Karakol Cemiyeti, Milli Müdafaa Cemiyeti ve Teşkilat-ı Mahsusa gibi İttihat ve Terakki'nin örgütlediği ne kadar legal ve illegal yapılanma varsa 1919'dan sonra hepsi Milli Mücadele hareketinin içinde eylemli olarak yer almışlardı. İşte bu örgütsel yapıların en önemlilerinden birisi olan Karakol Cemiyeti, Tarık Zafer Tunaya'ya göre; Kasım 1919'da Bab-ı Ali Caddesi'ndeki Resme Fotoğrafhanesi'nde Baha Sait Bey'in yazıhanesinde kurulmuştu. Kurucuları arasında da Kara Vasıf, Miralay Şevket, Onuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Kemalettin Sami, Kaymakam Edip, Binbaşı Ali Rıza, mütekaid Yüzbaşı Baha Sait, Dava Vekili Refik İsmail, Dr. Abdullah Adnan Adıvar ve Erkan-ı Harb Kaymakamı Çolak Selahattin Bey'ler vardı.³²¹ Bununla birlikte Hüseyin Dağtekin Karakol Cemiyeti'nin kuruluşunu İzmir'in işgaliyle ilişkilendirir ve cemiyetin İzmir'in işgaline tepki olarak doğduğunu söyler.³²² Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan Türk İstiklal Harbi adlı eserde ise cemiyetin kuruluş tarihi 13 Kasım 1919 olarak verilir.³²³ Diğer taraftan Fethi Tevettoğlu, cemiyetin kuruluşunu 1918 yılı Ekim ayı sonu³²⁴ olarak tarihlendirirken Zürcher de bu tarihi 1918 Ekim ayının son haftası şeklinde kaydeder. Kuruluş tarihi ile ilgili bu çerçevede muhtelif tarihler verilen Karakol Cemiyeti'nin Milli Mücadele ve Mustafa Kemal arasındaki ilişkilerin 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne kadar devam ettiği ancak, cemiyetin Amerikan mandası düşüncesinin kongrede karar altına alınması ile ilgili

³²⁰ Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizm'e İhya'dan İnşa'ya", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), Cilt:1, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 136.

³²¹ Eric Jan Zürcher, Milli Mücadele, s.126; Karakol Cemiyeti ile ilgili olarak özellikle Azerbeycan Devlet Arşivi'ndeki belgelerin de kullanımıyla yapılan bir çalışma için bkz., Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Krakol Cedmiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", **Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2004, ss. 29-63.

³²² Hüseyin Dağtekin, "İstiklal Savaşı'nda Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askeri Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim Bir Vesika", **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı:16, Ağustos 1955, İstanbul, s. 10.

³²³ Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, Cilt:2, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Baş Yayınları, Ankara, 1999, s. 50.

³²⁴ Fethi Tevettoğlu, **Milli Mücadele'de Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, (Kuruluşlar), 1998, s. 3.

talepleri ve faaliyetleri nedeniyle bu ilişkinin kesintiye uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mustafa Kemal'in, Nutuk'ta başta cemiyetin kurucusu Kara Vasıf Bey olmak üzere Amerikan mandası taraftarlarını çok sert bir dille eleştirmiş olması bunun göstergelerinden birisi olarak değerlendirilebilir.³²⁵

3.3. Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti

Milli Mücadele sırasında İttihatçı tonu yüksek örgütlerden bir diğeri Milli Müdafaa Cemiyeti'dir. Cemiyet, 1 Şubat 1913'te İstanbul'da Darülfünun Konferans Salonu'nda Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti adıyla kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları arasında; Talat Paşa, Mithat Şükrü (Bleda), Hüseyin Cahit (Yalçın), Doktor Esat(Işık) gibi devrin önde gelen İttihatçıları yer almıştı. Cemiyet tam da Balkan Savaşları içerisinde ve Birinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu bir ortamda örgütlenmiştir. Cemiyet toplumu topyekün bir milli seferberliğe ikna etmek üzere yetim ve dullara yardım etmek, bağış amaçlı tiyatro temsilleri vermek ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile birlikte cephe gerisinde hastahaneler kurmak gibi pek çok alanda bir toplumsal seferberlik projesini hayata geçirme amacına yönelik olarak kurulmuştu. Nitekim cemiyetin nizamname-i esasisinin birinci maddesinde de belirtildiği gibi amaç; milli terbiye, sıhhat ve imkâna sahip bir toplum yaratmaktır.³²⁶

Mütareke yıllarında kurulan müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin en önemli referansı, Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti idi. Zira cemiyetin kurucularının birçoğu Anadolu ve Trakya'da kurulan müdafaa-yı hukuk, redd-i işgal, redd-i ilhak cemiyetlerinde eylemli olarak yer almışlardı. Cemiyetin müdafaa-yı hukuk ruhunun oluşumundaki rolü ve organik bağları o kadar kuvvetli idi ki 1913'te sadece Rumeli'nin elden çıkması üzerine kurulmuş olsa da Milli Mücadele'nin başlangıç aşamasında bütün müdafaa-yı hukuk cemiyetlerine önderlik yapmıştır. Öyle ki kurulan müdafaa-yı hukuk cemiyetleri planladıkları toplantıları yapabilmek için bazen farklı bir mekân aramayı dahi gerek görmekmeden müdafaa-yı milliye cemiyeti binalarını kullanmışlardı.

³²⁵ Nutuk'ta Amerikan mandası meselesini Mustafa Kemal ayrıntılarıyla ele almıştır. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, ss. 115-139.

³²⁶ Nazım H. Polat, "Milli Mücadele'de Sivil Direniş'in Kökleri: Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti (1913-1919)" **Türkler Ansiklopedisi**, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Saim Koca (Ed.), Cilt:15, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 628-636.

Bu itibarla her iki kuruluşun çalışmaları arasındaki yöntem benzerliği Milli Mücadele'nin başlangıcında İttihatçı bağların ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Mesela, Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti 1918 sonlarında Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin en faal elemanlarından Süleyman Nazif'in teşvikleriyle kurulmuş ve kuruluş yeri de Müdafaa-yı Milliye binasının bir odası olmuştur.³²⁷ “Keza Trakya Paşaeli Müdafaa-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin kurucusu, Faik Kaltakkıran da Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin reislerindirdir. Yine İzmir Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'ni en faal şubeler arasına sokan Mahmut Celal (Bayar), İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin etkin üyelerinden birisi olup Milli Mücadele'nin Batı cephesinde “Galip Hocası” ve Akhisar Milli Cephesi'nin Milli Alay Kumandanıdır.”³²⁸ Bu düşüncelere paralel olarak Tevfik Bıyıkoglu müdafaa-yı milliye cemiyetlerinin Milli Mücadele'de öncü bir görev üstlendiklerini ve bu örgütlenmenin 1918'de kurulan bütün milli cemiyetlere kaynaklık ettiğini “*O vakit ehemmiyet ve manası pek de anlaşılmayan ve Rumeli'nin elden çıkması gibi bir milli felaket karşısında faaliyete geçen bu Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'ni, altı yıl sonra Birinci Dünya Harbi neticesinde bütün memleket ve millet varlığının tehlikeye düştüğü günlerde kurulan Vilayat-ı Şarkîye ve Müdafaa-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Trakya Paşaeli Müdafaa-yı Heyet-i Osmaniyesi, İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Kilikyalılar Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde kurulan Şarki Anadolu Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti gibi vatani cemiyetlerin fikir ve isim itibariyle temeli ve öncüsü olmuştur*” sözleriyle açıklar.³²⁹ Dahası 29 Kasım 1918'de toplanan Milli Kongre'de de Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin izlerini bulmak mümkündür. Nitekim ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulmak için çözümlerin arandığı bu kongreye Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti Genel Merkezi ve Kadıköy Hanımlar Müdafaa-yı Milliye Heyeti iştirak etmişlerdi. Bu doğrultuda Milli Kongre'ye o dönem faaliyet gösteren yaklaşık elli kuruluş katılmıştı ve bunlar içerisinde en etkinlerinden birisi Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti idi. Milli Kongre aynı zamanda Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin kurucularından olan, Doktor

³²⁷ Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Ankara, 1946, s. 17.

³²⁸ N. H. Polat, s. 634.

³²⁹ Tevfik Bıyıkoglu, **Trakya'da Milli Mücadele**, Cilt:1, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 66.

Esat (Işık) Paşa tarafından tertiplenmişti. Esat Paşa, ayrıca kongrenin ev sahipliğini yapan Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin de kurucusuydu. Kongrenin bir diğer üyesi Hürriyetperveran Avam Fırkası'nın başındaki Ali Fethi (Okyar) Bey'di. Bilindiği gibi Ali Fethi Bey; Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin son reisiydi. Bunun dışında Milli Kongre'ye katılmış cemiyetler arasında yer alan Milli Türk Cemiyeti ve Donanma Cemiyeti de Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti ile organik bir bağ içerisindeydi.³³⁰

3.4. Teşkilat-ı Mahsusa

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İttihatçıların illegal olarak örgütledikleri Teşkilat-ı Mahsusa'nın gerek örgütlenme yapısı gerekse dağılmakta olan bir imparatorlukta ortaya koyduğu eylemler açısından en ilgi çekici teşkilatlardan birisi olduğu söylenilebilir. Her ne kadar Teşkilat-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki'nin kendisini fersh etmesinin ardından 3 Kasım 1918'de dağıldığı iddia edilse de Milli Mücadele içerisinde örgüte üye birçok kişinin görev aldığı bilinmektedir. Bilindiği gibi devletin dağılmaya doğru gittiği bir süreçte Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki'nin özellikle bu dağılmayı önleyebilmek ve bir mukavemet düşüncesini hayata geçirebilmek için başta doğu vilayetlerinde faaliyet göstermek üzere kurduğu özel bir istihbarat örgütüydü. İçinde resmi ve sivil görevlilerin olduğu bu özel örgüt 1913'ten itibaren faaliyet göstermeye başladı. Philip H. Stoddard'a göre *"Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa'nın İttihatçı cunta iktidarını ele geçirdiği zamandaki yönetimin yetersizliklerine ilişkin değerlendirmesi sonucu doğmuştu. Enver Paşa'ya göre mevcut kurumlar ve politikalar (parlamento ve adem-i merkeziyetçi ideolojik akımlar) Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını hızlandıracaktı. Öte yandan teşkilatın doğuşuna Enver Paşa'nın Osmanlı sisteminin en iyi nasıl korunacağına ilişkin her zaman mantıksız olmayan fikirleri kaynaklık etmişti. Teşkilat-ı Mahsusa bir takım gerçekçi ve belirli amaçlara sahipti. Aynı zamanda oldukça genel hedefleri de vardı: İç güvenliği sağlamak, devletin varlığı için hayati önemi olduğu düşünülen, Türkçe konuşan azınlığın süregelen hakimiyetini korumak ve Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesini engellemek. Teşkilat Osmanlı Devleti'ni savunmak*

³³⁰ N. H. Polat, s. 633.

için her türlü aracı kullandı: Müslüman dayanışmasını güçlendirmek için İslam birliği propagandası, Osmanlı sistemini hangi ideolojilerin ve grupların tehdit ettiğini açığa çıkarmak için casusluk, düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak veya onların yerini almak için çete savaşı. Birinci Dünya Savaşı sırasında teşkilatın görevi düşmana karşı askeri ve para-militer hareketler gerçekleştirmek, imparatorlukta aşayişi korumak, Müslümanların çok sayıda bulunduğu İtilaf Devletleri sömürgelerinde ayrılık tohumları ekmektir. Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa'nın gözetimi altında öncelikle askeri bir hedef taşıyordu. Ancak misyonunu geniş bir açıdan ele aldı ve ne görev verilirse O'nu yerine getirdi.”³³¹ O dönem kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli üyelerinden birisi olan Eşref Kuşçubaşı da teşkilata hâkim olan havayı ve içinde yer alan insanların ruh hallerini şu sözlerle ortaya koyuyordu: “İçimizde kimsenin kaybedecek bir şeyi yoktu. Davamızın haklı olduğuna ve çalışmalarımızın mühim olduğuna inanmıştık. Sonunda kazanamayacak oluşumuzu göz ardı etmeye meyyaldik. Hiç değilse harbin sonunda etrafımızdaki dünya çökmeden ufak tefek birkaç zafer daha kazanabilirdik.”³³²

İmparatorluğun bekasını sağlayabilmek amacıyla propaganda, casusluk, çete savaşı, askeri ve paramiliter yöntemlere başvurmaktan çekinmeyen ancak; I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte dağılan Teşkilat-ı Mahsusa'nın içinde yer alan insanların önemli bir bölümü Milli Mücadele hareketi içerisinde de yer aldı. Örneğin; Kuşçubaşı Eşref, Milli Mücadele'de Batı Anadolu Bölgesi'nde Kuva-yı Milliye çalışmalarına katıldı ve Ali Fuat Paşa'nın Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı olmasından sonra, Geyve Cephesi'nde savaşarak Adapazarı yöresindeki Kuva-yı Milliye güçlerinin başına geçti. Bununla birlikte Mithat Şükrü Bleda, Filibeli Hilmi Bey, Edremitli Necati Bey, İsmail Canbolat Bey, sonradan Atatürk'ün yaveri olan Piyade Subayı Rusuhi Bey, Manastırlı Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Mehmet Akif (Ersoy), Çerkez Ethem'in kardeşleri Tevfik ve Reşit Beyler, Milli Mücadele döneminde general ve Cumhuriyet döneminde işadamları olan Dağıstanlı Nuri (Killigil), sonradan Türk Hava Kurumu Başkanı olacak olan Binbaşı Fuat (Bulca) Bey, Yüzbaşı Manastırlı Nuri (Conker), Milli Mücadele döneminde mebus, sıhhiye vekili ve 1939-1941 yılları arasında başbakanlık yapacak olan Doktor Refik

³³¹ Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, Arba Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 8-9.

³³² Philip H. Stoddard ,s. 133.

(Saydam) gibi Teşkilat-ı Mahsusa'nın içerisinde değişik görevler almış kişiler de Milli Mücadele hareketine iştirak etmişlerdir. Ancak, bu kişilerden bir bölümü Çerkez Ethem ve kardeşleri örneğinde olduğu gibi süreç içerisinde tasfiye olunmuşlardır.³³³

3.5. İttihatçı Örgütlerden Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerine Geçişte Süreklilikler

İttihatçıların süreç içerisindeki tasfiyesi yeni kurulan ulus-devletin çağın koşullarına göre cumhuriyetçilik temelinde ortaya koyduğu reflekslerdi. Bununla birlikte, İttihatçıların 1918'den itibaren biraz da şartların zorlamasıyla Anadolu içlerine çekilip oradan mukavemeti örgütleme yönündeki düşünceleri ve bu konuda attıkları somut adımlar Mustafa Kemal Paşa 1919 Mayıs'ında Anadolu'ya geçtiğinde O'na eyleme hazır bir güç bulmasına olanak sağlamıştı. Zürcher'in ifadeleriyle söylenilecek olunursa *"1918 yılında yaklaşan yenilginin farkında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti hem başkentte hem taşrada ulusal bir direniş hareketini örgütlemeye yönelik ilk adımları attı. Bunu iki düzeyde gerçekleştirdi. Gizli olarak bir yeraltı ağı oluşturdu ve açık olarak, Türkiye'deki kamuoyunu uyarmaya ve barış konferansında Türk ulusunun haklarının korunmasına yönelik siyasal örgütler kurdu. Gizli örgütlenmenin başlıca aracı, bu güne kadar ulusal direniş hareketindeki rolü göz ardı edilmiş olan Karakol Cemiyeti idi. 1918 Ekim'inde İttihatçı lider kadronun kurduğu bu örgüt, eski İttihatçıları çatısı altında topladı, direniş şebekeleri kurdu ve Anadolu'ya adam ve malzeme kaçırdı. Bu iş için Enver'in 1914'te kurduğu (1913 olmalı) Teşkilat-ı Mahsusa'nın kaynaklarından ve uzmanlığından geniş ölçüde yararlandı. İttihatçılar siyasal düzeyde, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan devamı olan siyasal partiler (Teceddüt Fırkası ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası) ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle güçlü bağları olan kültürel ve sosyal örgütler aracılığıyla kamuoyunu harekete geçirmeye çalıştılar... Anadolu ve Trakya vilayet merkezlerindeki İttihat ve Terakki Cemiyetleri'yle şubeleri çoğu*

³³³ Philip H. Stoddard , ss. 143-147; Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz., Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Dairesi) Tarihi, Cilt:1: 1914-1916**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014; Şükrü Altın, **Teşkilat-ı Mahsusa Bir Gizli Teşkilatın Öyküsü**, İlgi Yayınları, İstanbul, 2014; İhsan Aksoley, **Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa'nın Sırdaşı Anlatıyor**, (Der. Mehmet Hastaş), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

zaman başkentteki bölgelerin mebuslarıyla yakın işbirliği içinde ulusal ajitasyonu başlattılar. Bu ilk direniş merkezleri olan Kars, Trabzon, Erzurum, İzmir ve Edirne de böyle olmuştur. Ulusal eylemciler, Birinci Dünya Savaşı'nın son evresinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın yaptığı gizli silah ve malzeme depolarından yararlanabilirlerdi, gerçekten de yararlanmışlardır.” ³³⁴

Bu gelişmelerin ışığında, Milli mücadelenin örgütsel tabanı olan müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin içinde faaliyet gösteren birçok kişinin İttihatçılıktan geldiği ifade edilebilir. Nitekim örgütlerin kurdukları gazetelerin çoğu İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu dönemde çıkan gazetelerde muharrirlik yapmış ve İttihatçıların en büyük destekçisi olmuş gazeteciler tarafından çıkarılıyordu. Onların Milli Mücadele sırasında İttihatçı geleneği reddetmeleri ise sadece ulusal hareketin başarıya ulaşması için taktik bir nedene dayanıyordu. 1919 Anadolu'sunda İttihatçılık yapmak ve İttihatçı olduğunu söylemek gerçekten zor bir işti. Zira İttihatçılar o dönemde oluşan kamuoyunun etkisiyle I. Dünya Savaşı yenilgisi ve Mütareke dönemi işgallerinin tek suçlusu olarak görülüyorlardı. İşte o yüzden, her ne kadar itttihatçı geçmişten gelseler de başlangıçta, yani örgütlenme aşamasında İttihatçılığa karşı kesin bir reddiye uyguladılar ve bunu kurdukları cemiyetlerin nizamnamelerine geçirerek asla “fırkacılık” yapmayacaklarını karar altına aldılar. Bütün bunlara rağmen, Milli Mücadele'nin kurucu, önder kadrosu bu bağı sürekli gündemde tutarak ve işleyerek İttihatçılığı tümünden, toptancı bir şekilde reddetmemiştir. Sina Akşin bu girift ilişkiyi şu sözleriyle açıklar: “Geniş bir açıdan bakıldığında, İttihat ve Terakki ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti arasında önemli yakınlıklar olduğu doğrudur. Milli Mücadele hareketinin mensuplarından birçoğu eski İttihat ve Terakki'lilerdi. Üstelik İttihat ve Terakki ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti, Türk ulusçuluğunun, demokratik ulusçu hareketin örgütleri olarak aynı ideolojiye sahiptiler. Önder ve mensuplarının çoğu İttihat ve Terakki'liydi. Fakat İttihat ve Terakki, savaş yenilgisinin, yolsuzluklarının, sefaletin vebalini taşıdığı için İttihat ve Terakki'liliği ret ve inkâr etmeye özen gösteriyorlardı” ³³⁵ Yine Tunaya'ya göre, İttihatçılar'ın yurt dışına kaçanların dışında kalan bölümü, Malta'ya

³³⁴ Eric Jan Zürcher, Milli Mücadele, ss. 249-250.

³³⁵ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt:II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, (Milli Mücadele), ss. 36-37.

sürgüne gönderilenler de dahil olmak üzere Anadolu hareketini desteklemek için Mili Mücadeleye eylemli olarak katılmışlardı.³³⁶

Müdafa-yı hukuk örgütlerinin bir bütün olarak İttihatçı kadrolardan oluştuğunun altı çizilecek olunursa, zafer kazanıldıktan sonra da bu illiyet bağının devam ettiğini önemle belirtmek gerekir. Nitekim bu sürekliliğin izlerini süren Sina Akşin, bir adım daha ileri giderek İttihatçılar ile Cumhuriyet arasındaki bağların 9 Eylül 1923'te kurulan Halk Fırkası'na kadar uzandığını söyler. Ona göre: *“İttihat ve Terakki (1918’de) son bulmuş oldu. Hemen eklemek gerekir ki, bu ancak hukuken bir son bulmadır. Zira örgütün adı değişmekle, ya da yerine geçen Teceddüt Fırkası kapatılmakla İttihatçılık son bulmazdı. İttihat ve Terakki’nin ülkülerini benimsemiş olanlar, o program çerçevesinde davranmaya özen göstereceklerdi. Nitekim İtilaf Devletleri’nin Türkiye’yi ezmek amacıyla oldukları anlaşılınca, kurulan müdafaa-yı hukuk örgütlerinin esas itibarıyla İttihat ve Terakki’cilerle oluşturulduğunu biliyoruz. Ondan da önce, İzzet Paşa kabinesinde Cavid ve Hayri gibi İttihat ve Terakki’liler, Rauf ve Fethi gibi eski İttihat ve Terakki’liler vardı. İzzet Paşa kabinesi bir anlamda İttihat ve Terakki’nin eski denetleme iktidarı rolüne dönmesi demektir. İttihat ve Terakkiye gelince, onun milli mücadelenin kadrolarını oluşturduğunu gördük. Böylece İttihat ve Terakki zaman içinde CHP’ye dönüşmüş oldu. İttihat ve Terakki ile CHP arasındaki yakın ideolojik ve sosyolojik bağlar, hatta kadro bağları bu tarih birlikteliğinin önemli işaretlerindendir.”*³³⁷

Dönemin önemli İttihatçılarından ve yeni rejimin muhaliflerinden Hüseyin Cahit Yalçın da bu gerçeğin altını çizer. Ona göre; İttihatçılıkla, Milli Mücadele kadroları aynı kaynaktan beslenmişlerdi. Hüseyin Cahit Yalçın, bu saptamayı yapmakla beraber İttihatçılarla Milli Mücadele kadrolarını ayrı birer ekipmiş gibi göstermenin yanlışlığına şu cümlelerle dikkat çeker: *“İttihat ve Terakki mensupları içinde harpten sonra Anadolu’nun milli mücahedesine muhalefet etmiş tek kimsenin mevcudiyetinden haberdar değilim. Anadolu’da İttihat ve Terakki teşkilatı namına harpten sonra ne kalmışsa hepsi milli mücadele şeflerinin emri altına koşmuşlar ve vatani kurtarma hareketinde halis bir vatan çocuğu sıfatı ile fedakârlıkta bulunmuşlardır. (Bununla birlikte) Millî Mücadele ile İttihat ve Terakki birbirini*

³³⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir çağın Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Cilt:3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 568.

³³⁷ S. Akşin, Milli Mücadele, s. 440.

*hazırlayan ve tamamlayan tek bir hamle gibi telakki edilmeyerek âdeta ayrı ve bir dereceye kadar birbirine muhalif iki cereyan gibi düşünmek temayülleri göze çarptı.”*³³⁸

Bu konuda önemli değerlendirmeler yapan bir diğer kişi ise; Muhittin Birgen'dir. Muhittin Birgen, hem İttihatçıların İstanbul'daki resmi yayın organı olan Tanin Gazetesi'nde yazılar yazmış, hem de Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü olarak görev yapmış ve bu nedenle süreç içerisinde her iki kesime de yakın durmuş bir yazardı. Muhittin Birgen, Kazım Karabekir'e gönderdiği bir mektupta İttihatçılık ile Milli Mücadele arasındaki bağı ve kuva-yı milliyecilerin biraz da sol bir jargonla şu şekilde değerlendirmiştir: *“Netice itibarıyla İttihat ve Terakki'nin merkez ve sol unsurlarından başka bir şey olmayan kuva-yı milliyeciler....”*³³⁹

3.6. Yeni Rejim Geleneğine Sahip Çıkıyor

Genel olarak diyebiliriz ki, 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde Milli Mücadele'nin önder kadrosu ile İttihatçılar arasında sınırları kesin çizgilerle oluşturulmuş bir ayrılık söz konusu değildi. Dahası zafer kazanıldıktan sonra İttihatçılar yeni rejim tarafından önemli bürokratik görevlere getirilmişlerdi. Gerçekten de Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra, İttihatçıların ülkede yeniden örgütlenmek üzere bir takım çabalara giriştikleri aşikârdı. Nitekim zafer kazanıldıktan sonra yurt dışındaki önemli İttihatçılar ülkeye geri dönmüşlerdi. Bunlardan eski Maliye Nazırı Cavid Bey, Düyün-u Umumiye Dayınler Vekilliği'ne getirilmiş ve eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey, yeniden şirketlerinin başına dönmüş ve orada gizil bir örgütlenme içerisine girmişti. Bunun dışında eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, yeni rejim tarafından Trabzon Valiliği'ne getirilmiş ve 1923 seçimlerinde Halk Fırkası listesinden İzmit mebusu seçilmişti. Ayrıca İttihatçıların eski İzmir Katib-i Mesulü Celal Bey, İş Bankası Genel Müdürlüğü'ne getirilmiş, Mahmut Şevket Esendal da Tahran Büyükelçiliği görevine atanmıştı. Yine devrin önemli İttihatçılarından İsmail Canbolat 1923 seçimlerinde İstanbul mebusu seçilmişti.³⁴⁰

³³⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, **Talat Paşa**, Yedigün Neşriyatı., Ankara, 1943, s. 6.

³³⁹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Menteş Kitapevi, Yayınları, İstanbul, 1967, s. 177.

³⁴⁰ Halim Demir, **Yeraltından İktidara İttihat ve Terakki, Darbeler ve Suikastlar Tarihi**, Ozan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 232.

Bütün bunlarla birlikte daha önce de vurgulandığı üzere cumhuriyetin ilk yıllarında II. Meşrutiyet'in ilan günü olan 23 Temmuz'un "Hürriyet Bayramı" olarak kutlanılmasına devam edilmiş ve ilginç bir şekilde bir adım daha ileri gidilerek bugünün önemine atıfta bulunurcasına Türkiye'nin bağımsızlığının devletlerarası hukuk alanında onaylandığı Lozan Antlaşması'nın imza günü de 23 Temmuz'a denk getirilmişti. Böylelikle bu sürekliliğe bir anlam kazandırılmak istenmişti.³⁴¹

1908 ile 1923 arasında var olan bu süreklilik ve iktidar savaşı, 1926 yılına kadar kesin çizgilerle devam etmiş ancak; 1926'daki İzmir suikastı davası ile birlikte yeni rejim ile İttihatçılar arasındaki mücadele İttihatçılığın tasfiyesi ile sonuçlanmıştır. İşte ondan sonradır ki Milli Mücadele ve yeni rejimin kuruluş öyküsü, dönemin tarih yazarları tarafından tamamen İttihatçılığın dışlandığı bir politik jargonun etkisiyle ele alınmıştır. Ahmet Bedevi Kuran ve Yusuf Hikmet Bayur'un yakın dönem Türk tarih yazıcılığında yoğun etkiler bırakacak olan eserlerine göre artık İttihatçılık ve İttihatçılar, izole edilmesi gereken bir politik gelenek ve sadece komitacılığa indirgenmiş bir örgütsel dinamik olarak ele alınmışlardır.³⁴²

Ancak, her tarihsel dönüşümün hikâyesinde olduğu gibi İttihatçıların cumhuriyetle olan bağları ve sürekliliklerinin yanı sıra ciddi ölçüde karşılaştırma yapabileceğimiz zıtlıklar ve karşıtlıklar da söz konusudur. Öncelikle belirtmek gerekir ki Cumhuriyet fikri belki embriyon olarak meşrutiyetçilerin zihniyet dünyasını meşgul ediyordu ama; bunu fiiliyata geçiren, önderlik yapan Mustafa Kemal ve arkadaşları olmuştu. Perinçek'e göre İttihatçılar bir siyasal gelenek olarak dar meşrutiyetçi kılıflarını ve zihniyetlerini aşamamışlardı. Bu bağlamda 1923 cumhuriyetinin 1908 meşrutiyetinin çok ötesine geçtiği öne sürülebilir. Her şeyden evvel 1923'ü yaratanlar, içinden çıktıkları Jön-Türk hareketinin eksik devrimciliğini ve yetersizliğini eleştirmek zorundaydılar. Eğer o eleştiri sağlıklı bir şekilde yapılmamış olsaydı, bağımsızlık savaşı da Cumhuriyet de bir hayalden öteye gidemezdi. Elbette bir tasfiye hareketinin gündeme gelmesi kaçınılmazdı. Zira tarihsel koşullar determinist bir şekilde neredeyse bunu zorunlu kılıyordu. Başta Mustafa Kemal olmak üzere, cumhuriyeti yaratan önder kadro, İttihatçıların içinden çıkmıştı ama, bir gerçeğin üzerini önemle vurgulamak gerekirse onlar, hiçbir zaman

³⁴¹ Doğu Perinçek, "1908 Devriminin Tarihsel Önemi", **İttihat Terakki ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, (Jön Türkler), s. 33.

³⁴² M. Şükrü Hanioglu, Jön Türklük, s. 4.

İttihat ve Terakki'nin temel politikalarını belirleyen Merkez-i Umumi içinde yer almamışlardı. Daha açık bir ifadeyle İttihatçı hareketin belki merkezine yakın durdular ama, konumlandıkları yer hep hareketin çevresi oldu. Öte yandan 1908 devrimi zamanla yani;1913'ten sonra Enver, Talat ve Cemal Paşa üçlüsünden oluşan triumviral bir yapıyla üçlü önderliğe dönüşürken, 1923 kendisini tek bir liderde ve önderde somutlaştırdı. 1923'ün kadroları bu bağlamda en başından beri İttihatçı kadronun hem içinde hem yanı başındaydı ama aynı zamanda muhalif olarak onların en güçlü seçeneklerinden birisini oluşturuyordu. 1923, İttihatçılığın içinde çekirdek olarak vardı ve o çekirdek, 1919 sonrası giriştiği devasa eylemle İttihatçılığın dar meşrutiyetçi sınırlarını aşarak dünya ölçeğinde büyük bir devrimci eylemi gerçekleştirdi. Gerçekten de “ *Meşrutiyet hareketleri sultanlıkla mücadele hareketiydi. Ama o meşrutiyetçiliğin içinde bir cumhuriyet seçeneği saklı duruyordu. Hayat, bir süre meşrutiyetlerin yetersizliğini ve hatta çaresizliğini ispatlamak için yürüdü. Tecrübeler, denemeler ve sınamalar, meşrutiyetin çıkmazlarını gösterdi, cumhuriyet seçeneğini süreç içerisinde büyüttü.*”³⁴³

³⁴³ D. Perinçek, Jön Türkler, ss. 34-35.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PANTÜRKİZM'DEN MİSAK-I MİLLİYE... TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

4.1. Milliyetçilik İdeolojisi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve

19. yüzyıl sonuna kadar Batı dünyasında ideolojik bir söylem biçimi olarak milliyetçiliğin tanımı³⁴⁴ ve yaygın bir kullanım alanı oluşmasa da Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan ulusal pazar anlayışının bu dönemde var olan klasik imparatorluk modellerini sarstığı söylenilebilir. Bu bağlamda Benedict Anderson'a göre milliyetçilik, 19. yüzyılda üretilmiş hiçbir sözlükte yer almıyordu.³⁴⁵ Bununla birlikte, tarihsel koşulların zorlamasıyla ticaret kapitalizminden sanayi kapitalizmine geçiş sürecinde milliyetçilik üç temel tarihsel süreci aşarak kendisini var edebilmişti. Nitekim Eric J. Hobsbawm'dan mülhem olarak söylenilecek olunursa kavram en önceleri yani başlangıçta kültürel, edebi ve folklorik bir mahiyete sahip olarak doğdu. Hiç kuşkusuz bu durumu besleyen ana etkenlerden bir tanesi tarihin milliyetçi eksenlerde yeniden ele alınmasıydı. Kavramın ikinci aşaması millet fikrini savunan öncü, avangard aydınların ortaya koydukları eserlerde şekillendi. Bu aydınların çabalarıyla milliyetçilik ideolojisine kültürel olarak destek sağlandı. Milliyetçiliğin erken dönem metinleri olarak karşımıza çıkan bu yaklaşımlarda avangard aydınlar sosyolojik bir aidiyetten politik bir program çıkarmayı öngörmüşlerdi. Buradaki

³⁴⁴ Milliyetçilik ideolojisiyle ilgili olarak kuramsal düzlemde hayli yaygın bir külliyat vardır. Bu çalışmalardan bazıları için bkz., Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998; Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992; Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008; Immanuel Wallerstein ve Etienne Balibar, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Öktem, Metis Yayınları, İstanbul, 1993; Dominique Schanapper, **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayınları, İstanbul, 1995; Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 1995; M. Naci Bostancı, **Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 1999; Jean- François Bayart, **Kimlik Yanılsaması**, Çev. Mehmet Morali, Metis Yayınları, İstanbul, 1999; Nuri Bilgin, **Kolektif Kimlik**, Sistem Yayınları, İstanbul, 1995; Edward H. Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, Çev. Osman Akınhay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993; Montserrat Guibernau, **Milliyetçilikler XX. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler**, Çev. N. Nur Domaniç, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1997; Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

³⁴⁵ Benedict Anderson, s. 18.

temel hedef ilgili topluluğu ortak hedefler, aidiyetler ve paydalar ekseninde birleştirerek siyasi bir aidiyete geçmekti. Sürecin üçüncü aşaması ise ortaya konulan bu teorik çerçeveye kitlesel destek arayışlarıydı. Kitlesel destek üzerinden farklı dinamiklerin de etkisiyle milliyetçilik ekseninde ajite edilmiş ve böylelikle bir araya getirilmiş topluluklar iktidar alanının bir parçası haline gelmişlerdir.³⁴⁶ Bu gelişmelerin ışığında 19. yüzyıl ile birlikte egemen bir düşünce olarak önce Kıta Avrupası'nın sonra da periferideki ülkelerin gündemine giren milliyetçilik, doğduğu yerin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyolojik dinamiklerine göre farklı coğrafyalarda çok değişik biçimler altında tezahür etmiştir. Milliyetçilik, her ne kadar farklı coğrafyalarda aynı şekilde tezahür etmese de temelde kategorik olarak iki ana eksen üzerinden inşa edilmiştir. Bunlardan birincisi; etnik ve kültürel benzerlik üzerine kendisini inşa eden milliyetçilik türüdür. İkincisi ise; var olan siyasi ve toplumsal durumu bir veri olarak kabul ederek kendi inşa sürecini tüm vatandaşları kapsayacak surette inşa eden milliyetçiliktir.

Buraya kadar ifade ettiklerimizi genel bir düzlem içerisinde analiz edecek olursak; milliyetçilik ideolojisi genelde tarihsel olarak iki ana süreçte kendisini var etmiştir. Birincisi; Rönesans, Reform ve Aydınlanma düşüncesiyle tutarlı bir modernleşmeci perspektif izleyen, kendisini daha çok yurttaşlık temeli üzerinden kuran ve toplumsal sözleşmeyi öngören milliyetçilik türleridir. İkincisi ise daha ziyade 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sanayi Devrimi süreçlerini görece geç tamamlamış ülkelerde ortaya çıkan ve kendi ulus inşa sürecini anatomik ve fizyolojik özelliklere vurgu yaparak gerçekleştirmek isteyen milliyetçilik türleridir. Denilebilir ki tüm 19. yüzyılda önce Kıta Avrupası'nda sonra da periferideki diğer ülkelerde yaygın bir kullanım alanı bulan bu iki tür milliyetçilik yaklaşımı arasındaki karşıtlıklar, benzerlikler ve paralellikler bize bugün sınırları ve tanımı yapılmış, kendi içinde mütecanis bir milliyetçilik türünün olmadığını göstermektedir.

Bütün bu kavramsal çerçeveye ek olarak milliyetçilik ideolojisinin, ulus inşa süreçleriyle birlikte yürüdüğü ifade edilebilir. Dolayısıyla milliyetçiliğin iki tür ulus inşa süreci üzerine yaslandığını söylemek olasıdır. Anthony D. Smith'in de belirttiği gibi bunlar "teritoryal" ve "etnik" uluslardır. Teritoryal milliyetçilik dört temel özellik üzerinden kendisini kurgular. Bunlardan birincisi, coğrafi sınırlardır. Burada

³⁴⁶ Eric J. Hobsbawm, **1870'ten Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"**, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 26-27.

devlet kesin coğrafi sınırlarla kendisini tanımlar. Bu sınırları belirlenmiş coğrafya tanımlaması teritoryal milliyetçiliğin en belirgin özelliklerinden birisidir. Burada devlet, hem içeriden hem de dışarıdan sınırlanmıştır. Egemen bir güç olarak devlet kendisini söz konusu coğrafi sınırlar içerisinde tanımlamaya ve adlandırmaya özen göstermiştir. Teritoryal milliyetçiliğin inşa ettiği ulus anlayışında ikinci bir özellik ise yasallık yani meşruiyet temelidir. Burada ulusun her bir parçası olarak düşünülen bireylere renk, din, ırk veya cinsiyet gibi imtiyazlar ve ayrıcalıklar tanınmaz. Her birey yasalara bağlıdır, hak ve özgürlüklerle donatılmıştır. Başka bir deyişle söylenilecek olunursa, ulus, yasal kurumların çerçevesini çizdiği bir yasalar topluluğu olarak tahayyül edilir. Bu doğrultuda, teritoryal milliyetçilik sınırları belirlenmiş bir coğrafyada kendine özgü bir hukukilik iddiası taşıyan ve egemen bir devlet örgütlenmesine sahip halklarda ortaya çıkmış bir milliyetçilik türüdür. Bu tür milliyetçilik, devletten ulusa uzanan bir söylem biçimi olarak tezahür eder. Teritoryal milliyetçiliğin üçüncü önemli özelliği ise; vatandaşlık, kardeşlik ve dayanışma duygusu üzerinden kurulan aktif siyasal ve toplumsal katılım aidiyetleridir. Son olarak, ortak kültür yaratımı devreye girer. Burada semboller, mitler ve ortak değerlerden oluşan bir kültürel homojenleşme söz konusudur. Birey, kendisini bu ortak değerler üzerinden ulusa bağlar. Bu aidiyetin oluşması için ülkenin tamamında geçerli standartlaştırılmış bir ulusal dile ihtiyaç vardır. Özetle söylemek gerekirse, teritoryal milliyetçilikte devlet, “ulus”u inşa eder. Bu milliyetçiliğin karşısında ise etnik ulus temelli bir inşa süreci vardır. Burada milliyetçilik etnik grup ve aidiyetler üzerinden kendisini var eder. Etnik uluslarda teritoryal milliyetçiliğin aksine yasal kurallar ve kurumların yerine lehçeler, gelenek ve görenekler öne çıkarılır. Etnik ulusların da yasaları vardır. Ancak, bunlar bireyi ulusa bağlayan aidiyetler olarak görülmezler.³⁴⁷

Bu kuramsal yaklaşımların ışığında milliyetçilik, 19. yüzyılın tarihsel bir öznesi olduğu kadar, günümüzde de varlığını sürdüren güncel bir ideolojidir. 1789 Fransız İhtilali sonrası tüm 19. yüzyılı kasıp kavuran milliyetçilik ideolojisi, Kıta Avrupasında çok kısa zamanda yayılıp Avrupa dışı coğrafyalarda da etkisini hissettirmiştir. *“Bununla birlikte bağımsız ulus-devlet hedefine erişmek için verilen siyasal mücadele ve bundan kaynaklanan ulus inşa veya ulusal birlik sağlama*

³⁴⁷ Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 178-181.

*süreçleri, değişik ülkelerin siyasal örgütlenmelerine sosyo-kültürel ve ekonomik koşullarına bağlı olarak durumdan duruma farklılık göstermiştir. Dahası, modern ulusçuluk kavramına göre, ulusçuluk yalnızca son siyasal aşama olarak yabancı hâkimiyetine karşı bağımsız bir ulus-devlet kurmayı amaçlayan bir 19. yüzyıl siyasal hareketi ve ideolojisi değil, aynı zamanda büyük halk kitlelerinin merkezi siyasal birimler halinde örgütlenmesini öngören karmaşık bir olgudur. Bu anlamıyla ulusçuluk, merkezi bir eğitim sistemi ve kültürel türdeşlik sağlanmasıyla at başı yürüyen sanayileşme süreci ile bağlantılı bir süreç olarak da kavramsallaştırılır.”*³⁴⁸

Denilebilir ki milliyetçilik son tahlilde belirli bir coğrafyada ortak kültürel veya etnik kökene sahip toplulukların siyasi ve tarihi meşruiyeti ile birlikte yüceltilmesini hedefler. Milliyetçilik aynı zamanda siyasi, dini, kültürel, sosyal düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda milli devletin güçlenmesini bir anlayış olarak kabul eder.³⁴⁹ Bununla birlikte milliyetçiliğin temelinde milli egemenlik, bağımsızlık, eşitlik, laiklik gibi kavramalar vardır. Dolayısıyla Milliyetçilik, bu kavramlarla beraber düşünüldüğünde bir anlam bütünlüğüne ulaşılabilir.

4.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçiliğin Doğuşu

Tarihsel süreçte Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik düşüncesi en büyük etkisini 19. yüzyılın çok uluslu imparatorluk modelleri içinde göstermiştir. Örneğin; Fransa’da yükselen burjuva sınıfının monarşiye ve aristokrasiye karşı, toplumun en alt kesimleriyle kurduğu ittifakın doğal bir yansıması olarak tezahür eden milliyetçilik ideolojisi, Osmanlı coğrafyasında öncelikli olarak gayr-ı müslim cemaat gurupları elinde bir bağımsızlık ideolojisine dönüşmüştür.³⁵⁰ İmparatorluk içinde yaşayan Türkler arasında milliyetçiliğin etkilerinin geç gerçekleşmesi ise bir anlamda bu ideolojik formasyonu destekleyecek yerli bir burjuvazinin oluşmayışında aranabilir.³⁵¹ Bu bağlamda, imparatorlukta milliyetçilik temelinde en son ayaklanan

³⁴⁸ Günay Göksu Özdoğan, “Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 24-25.

³⁴⁹ Azmi Özcan, “Milliyetçilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84.

³⁵⁰ Yusuf Sarıınay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 819-834.

³⁵¹ Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 16.

(1919-1922) Türkler olmuştur.³⁵² Dahası 1919 koşullarında ortada artık bağımsız bir imparatorluk da yoktur. Nitekim 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekenamesi'nin imzalandığı ve ülkenin her köşesinin emperyalist işgal orduları tarafından parsellendiği bir ortamda, milliyetçilik, milli kurtuluş ideolojisinin özünü oluşturmuştur.

Hiç kuşkusuz Türkiye yakın tarihinde milliyetçiliğin doğuşu 19. yüzyıl sonlarından erken 20. yüzyıl başına uzanan siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal bir dizi olayın gerçekleşmesi neticesinde olmuştur. İmparatorluk döneminde Türk milliyetçiliğinin tezahür etmesini sağlayacak başlıca amiller arasında, panislavizm propagandalarının etkisi altında Balkanlarda Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlık elde etmeleri, Rusya'da Çarlık baskısı altındaki Rusya Türklerinden bazı aydınların Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek milliyetçi düşünceleri yaymaları, Balkan Savaşları'nın yarattığı olumsuz sonuçlar, yoğun kitlesel göç hareketleri ve bu dönemde özellikle Batı'da Türkolojiye olan ilginin artması gibi gelişmelerden bahsedilebilir.³⁵³ Yine tüm 19. yüzyıl boyunca yabancılara verilen ticari ve hukuki ayrıcalıklar, Avrupa devletlerinin özellikle Osmanlı İmparatorluğu içindeki azınlık sermaye gurupları ile iş tutması bu olguyu tetikleyen nedenler arasında gösterilebilir.³⁵⁴ Bu doğrultuda, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın hemen başında, aidiyet ilişkisi kurulmaya çalışılan milliyetçilik türünün bütün bu sorunları aşmada yeni bir siyaset dili üretmeye yardımcı olduğu da ifade edilebilir.³⁵⁵

Hemen belirtmek gerekirse, böyle bir siyaset dilinin sahiplenilmesinde imparatorluk tarafından o ana kadar resmi ideoloji olarak sürdürülen “Osmanlılık” ideolojisine karşı oluşan tepki de önemli bir işlev görmüştür. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türklerin bir etnik topluluk olarak imparatorlukta özel bir yerleri yoktu. Türkler daha çok diğer müslüman topluluklarla birlikte ele alınıyor, yani Araplar, Kürtler ve Arnavutlar gibi imparatorluğun İslam toplulukları içinde bir türev oluşturuyordu. Bu bağlamda Türklük, imparatorluk tarafından bir üst kimlik olarak

³⁵² B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 342.

³⁵³ Ali Engin Oba, s. 12.

³⁵⁴ Fatma Müge Göcek, “Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Ed.), Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 63-76.

³⁵⁵ Mehmet Karakaş, “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, **Doğu- Batı Dergisi**, Yıl:9, Sayı:38, 2006, s. 62.

sahiplenilen İslam kültürü içinde değerlendiriliyordu. Bu yaklaşım doğrultusunda, imparatorluğun sahiplendiği resmi tarih tezi ve Osmanlı tarih yazıcılığı, genelde İslam öğeleriyle güçlendirilmiş bir hanedan tarihçiliği çerçevesinde olay ve olguları ele alıyordu. Söz konusu tarih yazımında Türklerin, Osmanlı öncesi ya da İslamiyet öncesi geçmişleri neredeyse unutulmuştu ve bu nisyan geniş bir hafıza kaybını da beraberinde getirmişti. Bu süreçte, Türklük vurgusunu ayrıştıracak tek öge ise “dil”di. O da özellikle sarayda Farsça ve Arapça konuşulmak suretiyle unutulmuştu.³⁵⁶ Bununla birlikte ilginç bir şekilde “Türk” sözcüğü çoğu zaman köylülüğü ve kabalığı vurgulayan bir terim olarak Osmanlı tarih yazarları tarafından dillendiriliyordu.³⁵⁷ Bilindiği gibi dünyada en azından Haçlı seferlerinden bu yana Osmanlı ülkesinden “Türkiye” diye bahsedilmesine rağmen, Osmanlı aydınları ve saray vakanüvisleri özellikle bu kelimeyi kullanmaktan çekinmişler ve kelimeye daha çok pejoratif-olumsuz bir şekilde “etrak-ı bi idrak” ve “etrak-ı na-pak” gibi anlamlar yüklemeyi tercih etmişlerdi. Bütün bunlara ek olarak batıda milliyetçilik akımının en güçlü olduğu dönemlerde dahi Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “millet” sözü daha çok dinsel bir aidiyet olarak imparatorluğun hristiyan cemaatlerini vurgulamak için kullanılıyordu.³⁵⁸ Bu bağlamda Türk sözcüğünün “Türkiye” adı ve Türklerin ülkesi anlamında 1923’te Cumhuriyet’le birlikte resmi olarak ilk kez kullanıldığı söylenilebilir. Gerçekten de Kemalist Cumhuriyet, öncülü olan II. Meşrutiyet düşüncesinden farklı olarak yeni bir tez ortaya koyuyor ve Türklerin ülkesi Türkiye tanımlaması artık bir resmi söylem olarak meşrulaştırılıyordu. Sonuç olarak Osmanlı modernleşme pratikleri içinde ve 19. yüzyılın kriz ortamında doğan Türkçülük düşüncesi ile erken cumhuriyet döneminde temelleri atılan Kemalist ulusçuluk-milliyetçilik ideolojisi, köken olarak bir birlerinin ardılları gibi görünse de aralarında belirgin farklılıklar söz konusudur.

³⁵⁶ F. Georgeon, Yusuf Akçura, ss. 27-28.

³⁵⁷ François Georgeon, “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler: Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 23.

³⁵⁸ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk ve Milliyetçilik”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1985, s. 359.

4.3. Kültürel Milliyetçilikten Siyasal Projeye

Bir düşüncenin önce kültürel anlamda üretilmiş metinler aracılığıyla başlayan serüveninin II. Meşrutiyet, I. Dünya savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı ile birlikte yeni kurulan ulus-devletin hâkim hegemonik söylem alanlarından birini oluşturması, söz konusu düşünce milliyetçilik ise rastlantı değildir. Zira imparatorluklar ve monarşiler çağından 19. yüzyılın başında ulus-devlet yapılarına geçiş esnasında ulus ve ona içkin devleti yaratacak olan biricik ideoloji milliyetçilikten başkası değildi. Bu anlamda, II. Meşrutiyet düşüncesinin milliyetçilikle kurduğu bağ daha çok irrendentist-yayılmacı anlayış üzerinden şekillendirilmişti. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ideologları olan Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'le gelişen ve II. Meşrutiyet sonrası Türk Yurdu gibi süreli yayınlara ve Türk Ocağı gibi cemiyetlere sirayet eden milliyetçiliğin bu dönemdeki mottoları "Turan" ve "Pantürkizm" söylemleri olmuştu. Ancak, her iki kavramın modern Türk milliyetçiliğindeki izleri dönemlerle ve konjonktürel gelişmelerle sınırlı kalmıştır. Yine de milliyetçiliğin her iki kavramın sınırlarını belirlediği bir söylem biçimi olarak II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e hâkim bir ideolojik tavır olarak miras bırakıldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte aslında Türk milliyetçiliğinin öncülleri Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in temsil ettikleri milliyetçilik yaklaşımları arasında da belirgin farklılıklar vardı. Bu bağlamda hem Yusuf Akçura hem de Ziya Gökalp başlangıçta Pantürkizm'i savunmuşlar ancak, bu düşüncenin farklı yönlerini vurgulamışlardı. Yusuf Akçura'ya göre, Pantürkçü birlik esas olarak 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı Devleti'nin Avrupa güçleri karşısındaki konumundan kaynaklanan siyasal ve tarihsel bir zorunluluktan ziyade Ziya Gökalp ise Pantürkçülüğe değişik bir açıdan yaklaşıyor ve efsanevi Turan ülkesine kadar uzanan bir birlik için tarihsel temel sağlamaya çalışıyordu. Belirtmek gerekir ki bu süreçte Türkçü akım ile Kemalist milliyetçi söylem yan yana var oldular. Ancak, Kemalist milliyetçi söylem son tahlilde ulusal kimliğin temeli olarak etnik aidiyetten çok, toprak birliğini temel alan teritoryal bir milliyetçilik eksenini benimsedi.³⁵⁹

³⁵⁹ G. G. Erdoğan ve diğerleri, s. 26.

Gerçekten de daha Milli Mücadele yıllarında, ulusal savaşın lideri Mustafa Kemal, II. Meşrutiyet'ten beri gündemde olan Pantürkizm'e 1 Aralık 1921'de TBMM'de yapmış olduğu bir konuşma ile set çekmişti. Mustafa Kemal'in *"Bütün milletleri ortak ve genel bir ad altında toplamak ve bu türlü unsur kütlelerini aynı hukuk ve şartlar altında bulundurarak güçlü bir devlet kurmak, parlak ve çekici bir siyasal görüştür, ama aldatıcıdır. Hatta hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri dahi bir devlet olarak birleştirmek, ulaşılması mümkün olmayan bir hedeftir. Bu yüzyılların ve yüzyıllarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylarla ortaya koyduğu bir gerçektir. Panislamizm, Panturanizm siyasetinin başarılı olduğuna ve dünyayı uygulama alanı yapabildiğine tarihte rastlanmamaktadır. Irk farkı gözetmeksizin, bütün insanlığı kapsayan bir dünya devleti kurma hırslarının sonuçları da tarihte yazılıdır. Yayılmacı olma hevesleri, konumuzun dışındadır."*³⁶⁰ şeklindeki sözleri daha o tarihte henüz erken sayılabilecek bir dönemde pan-türkizmden kesin ve radikal bir kopuşu simgeliyordu.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e tevarüs eden en etkili ideolojik yönelimlerden bir tanesi daha önce de ifade edildiği üzere milliyetçilikti. Anılan süreçte, milliyetçilik ideolojisinin etkisini en çok gösterdiği coğrafyalardan birisi Osmanlı topraklarıydı. Çok uluslu, çok etnisiteli bir yapı olan imparatorluk, 19. yüzyılda bu düşünce akımının etkisiyle dağılma sürecine girdi. İmparatorluğun Balkan topraklarında başlayan ulusçu ayaklanmalar kısa süre içerisinde diğer alanlara da sıçradı. İşte tam da bu süreçte, 1860'ların başından itibaren siyasal bir amaca dayanmasa da kültürel anlamda Türk milliyetçiliğinin ilk metinleri ortaya çıkmaya başladı. Hiç kuşkusuz bu durumun gelişmesinde, Batı'daki oryantalist fikirler ve Türkoloji biliminin önemli bir etkisi oldu. Batı oryantalizmine göre, Türkler ikinci sınıf bir millet ve antropolojik temelde soy kütüğü olarak dolikosefaldi. Türkler beyaz ırka değil, sarı ırka mensuptular. Göçebe oldukları için yerleşik bir kültür ve uygarlık geliştirememişlerdi. Bu oryantalist yaklaşıma karşı içerden ilk tepkiler de bu koşullarda gerçekleşti.

³⁶⁰ M. Kemal Atatürk, Nutuk, ss. 415-416.

4.4. Kültürel Milliyetçiliğin Erken Dönem Söylemleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik düşüncesinin gelişimi öncelikli olarak kültürel bir formda tezahür etti. Şinasi'nin çok daha erken bir tarihte 1845'te yalnız Türkçe kelimeler kullanarak ele aldığı edebi yapıtlarına bir süre sonra Ziya Paşa'nın halk edebiyatının nazım türlerinde ve taşrada kullanılan ağdalı Osmanlıcadan sıyrılmış denemeleri eklendi. Buna ilaveten modern tiyatronun ülkemizdeki kurucularından Ahmet Vefik Paşa ile Ali Suavi de yapıtlarında açıkça Türklükten bahsederek devletin kurucu unsuru ve öznesi olarak Türk kültürüne ve tarihine işaret eden saptamalarda bulundular.³⁶¹

Hiç şüphesiz Tanzimat döneminin bir kuşağı olarak Genç Osmanlıların bu tür bir yönelime ve düşünce değişikliğine gitmelerinde aynı yüzyıl içerisinde batıda ortaya çıkan Türkoloji çalışmalarının önemli bir etkisi vardı. Milliyetçiliğin çok uluslu, etnisiteli ve çok kültürlü klasik imparatorluk yapılarını sarstığı bir dönemde batı dünyasında farklı saiklerle Türklerin Osmanlılar öncesi tarihlerine ve kültürlerine duydukları ilgi, çok kısa bir süre içerisinde Osmanlı coğrafyasında önemli bir karşılık buldu. Bununla birlikte, oryantalist tarih yaklaşımının doğu toplumları için öngördüğü olumsuz nitelemeler ve ön yargılar da bir özgüven meselesi olarak Türkçülüğün doğuşuna hizmet etti. Gerçekten de *"20. yüzyılın ilk yarısına kadar Avrupa tarih yazıcılığı, dünya tarihini batının yani kapitalist dünya sisteminin tarihine indiriyor, uygarlığın bütün başarılarını Avrupalı beyazlara mal ediyor, o sistemin periferisindeki bölge, ülke ve halkları ise ya tarihsizleştirerek mutlak bir durağanlık içindeymişler gibi resmediyor, ya da pek pek yalnızca batı ile temasa geldikleri andan başlayıp, basit bir zaman fasılasıyla gene "batılılaşıma, çağdaşılaşma, toplumsal değişme" yönünde seyreden başka bir deyişle batının evrimini biraz geriden tekrarlayan bir "tarihleri" olduğunu kabul ediyordu."*³⁶²

İşte bu koşullar içerisinde Türk milliyetçiliğinin epistemolojisini oluşturacak erken dönem kültürel metinleri Osmanlı aydınları tarafından üretilmeye başlandı. Örneğin; 1832'de Arthur Lumley Davids adlı dilbilimci bir Türkolog İngiltere'de

³⁶¹ Turan Feyzioğlu, **Atatürk ve Milliyetçilik**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1986, s. 19.

³⁶² Halil Berktaş, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 14.

“Gramer of the Turkish Language”³⁶³ adlı bir gramer kitabı yayınlamıştı. Kitap önce 1836’da Fransızcaya çevrildi ve daha sonra Tanzimat döneminin iki önemli ismi Fuat ve Cevdet Paşa tarafından “Kava’id-i Osmaniye”nin³⁶⁴ yazılmasında referans oldu. Genç Osmanlılardan Ali Suavi ise 1869’da Paris’te yayın hayatına soktuğu “Ulum” adlı dergisinin ilk sayısında hem Arthur Lumley Davids’e atıf yapıyor, hem de Türklüğü öven cümleler kuruyordu.³⁶⁵

Tam da bu etkileşimlerin arttığı bir dönemde yani Batı emperyalizminin verilen imtiyaz, ruhsat ve düzenlemelerle tüm Osmanlı coğrafyasının yarı sömürge haline getirdiği süreçte, bir taraftan Batı’da Türkoloji çalışmalarının katkısıyla Türklerin Osmanlı öncesi yaşamlarına ilişkin üretilen kültürel metinler etkileşimi hızlandırırken, diğer taraftan tepki etkileşimi olarak anlamlandırabileceğimiz bir yeni durum daha ortaya çıkmıştı. Türkoloji’nin aksine Batı’nın Doğu’ya ve Doğu dünyasına ait değerleri kendi gözlüğünden okuma biçimi olarak nitelendirebileceğimiz oryantalist fikirler ve yapıtlar, Osmanlı İmparatorluğu’nda erken dönemlerde kendisini var eden kültürel Türk milliyetçiliği metinlerinin Batıya karşı bir tepki refleksi olarak gelişmesini sağladı. Oryantalistlere göre Doğu, yani Osmanlı sistemi doğası gereği statik, durağan ve gelişmeye kapalıydı. Zira Türkler tarihleri boyunca göçebelik yapmışlar ve bu sosyolojik öz, onları yerleşik yaşamın kurumlarından ve dinamizminden uzaklaştırmıştı. Bu nedenle Türkler, ikinci sınıf bir millettir. Dolayısıyla dünya medeniyetine hiçbir katkıları yoktu.

4.5. Oryantalist Tezlere İlk Milliyetçi Tepki: Mustafa Celalettin Paşa ve “Eski Türkler, Yeni Türkler”

Oryantalizmin Türk kimliğine yönelttiği bu olumsuz yaklaşımlar, içerden bir takım tepkileri yaratmakta gecikmedi. Bu tepkilerin belki de en ünlüsü Mustafa Celalettin Paşa tarafından kaleme alınan “Les Turcs Anciens et Modernes” (Eski ve

³⁶³ Arthur Lumley Davids, **A Grammar of the Turkish Language (Classic Reprint Series)**, Forgotten Books, London, 2014.

³⁶⁴ Kava’id-i Osmaniye adlı eser üzerine yapılmış bir bilimsel çalışma için bkz., Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa, **Kava’id-i Osmaniye**, Nevzat Özkan (Yay.Haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

³⁶⁵ Genç Osmanlılardan Ali Suavi’nin bu dönemdeki faaliyetleri ve yaşam öyküsünün ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Modern Türkler) adlı yaptı.³⁶⁶ Mustafa Celaleddin Paşa bilindiği gibi 1848 ihtilallerinden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş ve Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler almış Lehistan kökenli Polonyalı bir aydındı. Asıl adı, Konstantine Borzecki olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Mustafa Celaleddin adını alan Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı kitapta yazdıkları Batı Oryantalizminin Türkler hakkında geliştirdiği olumsuz ön yargılara karşı dilimizdeki ilk tezdı. Mustafa Celelettin Paşa bu eserini Osmanlı topraklarına yerleşmesinden yirmi yıl sonra 1869'da Fransızca olarak yazmıştı. Bu eser, İstanbul'da çıkan Courier d'Orient Gazetesi matbaasında basılarak sultan Abdülaziz'e ithaf edilmişti. Denilebilir ki edebiyat ve dil alanında Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Şıpka kahramanı ve Askeri Okullar Nazırı Süleyman Paşa ile beliren Türkçülük akımı³⁶⁷ Mustafa Celaleddin Paşa'nın kitabı ile birlikte filoloji, etnoloji, tarih ve dış siyaset alanlarına yönelmişti. Nitekim kitap özel olarak Türklüğün dil, tarih ve siyaset konularında geçmişten o ana değin oynadığı önemli rolü ortaya koyarak Türk milliyetçiliğinin kültürel alandan siyasal alana doğru yönelmesini sağlamıştı. Öyle ki, Mustafa Celaleddin Paşa Türk dilinin dünyanın en eski dili olduğunu filolojik kanıtlara dayanarak açıklama uğraşısı içine girmiş ve böylelikle Türkler hakkında Batı'da oluşan bütün oryantalist ön yargıları kırmaya çalışmıştı. Bu doğrultuda kitap boyunca Avrupa'da Türkler hakkında olumsuz görüşlerin ve önyargıların gerçeği yansıtmadığı rasyonel izahlarla ortaya konulmak istenmişti. Özetle Mustafa Celaleddin Paşa eserinde; Türklerin çok eski bir kavim ve dünya tarihinde büyük yeri olan ilerici, çalışkan, bilime ve sanata önem veren bir topluluk olduğunu ısrarla vurgulamıştı.³⁶⁸

Kitap hem yazıldığı dönemde hem de daha sonra o kadar önemli bir etki yapmıştı ki yıllar sonra 1930'larda Atatürk'ün önderliğinde Cumhuriyet'in Türk Tarih Tezi ortaya konulmaya çalışıldığında tezin en önemli referanslarından birisi

³⁶⁶ Mustafa Celaleddin Paşa'nın kitabı yayınlandığı dönemde hem Genç Osmanlılar hem de II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınları için milliyetçilik bağlamında çok büyük tesirler bırakmış olsa da kitabın Fransızcadan Türkçe 'ye çevrilerek basılması ancak 2014 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Kitabın hem İstanbul'da 1869'da hem de Paris'te 1870'te yayınlanmasından yaklaşık 145 yıl sonra yayınlanabilmesi ülkemiz kültür ve akademik yaşamı adına bir talihsizliktir. Kitabın İstanbul ve Paris baskıları için bkz. Moustapha Djelaleddin, **Les Turcs Anciens et Modernes**, Imprimerie du Courier d'Orient, İstanbul, 1869; Moustapha Djelaleddin, **Les Turcs Anciens et Modernes**, Librairie Internationale, Paris, 1870.

³⁶⁷ Sayim Türkman, "Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp", **Erzurum Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Cilt:3, Sayı:4, 2003, s. 151.

³⁶⁸ Mustafa Celelettin Paşa, **Eski ve Modern Türkler**, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 23-34.

olmuştu.³⁶⁹ Zira kitap yukarıda da belirtildiği gibi Oryantalizmin Türklerle ilgili olumsuz önyargılarını ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bu doğrultuda Türk tarihinin ve Türklerin geçmişte büyük medeniyetler kurduklarını, göçebe değil, şehirli ve otokton (yerleşik) bir kavim olduklarını, Batı uygarlığının gelişiminde Türklerin de önemli roller oynadıklarını belirttikten sonra Türkçe'nin de dünyanın en eski ve zengin dillerinden biri olduğunu ve bütün dünya dillerine etki yaptığını savunuyordu.

4.6. Türköloloji Biliminin Türk Milliyetçiliğine Etkisi

Anılan dönemde Fransız ve Macar Türkologlarının çalışmaları imparatorluğun dağılma ve çözülmesine karşı özellikle Genç Osmanlılar Cemiyeti'nde faaliyet gösteren Osmanlı aydınlarını etkilemekte gecikmedi. Bunlar arasında Fransız Leon Cahun ve Macar Arminius Vambery gibi Türkologlar önemli bir yer tuttu. Örneğin; Leon Cahun'un 1869'da yayınladığı "Introduction a l'Histoire de l'Asie" (Asya Tarihine Giriş)³⁷⁰ adlı Fransızca eseri 1899'da Türkçe'ye çevrildi. Macar Arminius Vambery³⁷¹ ise bir süre İstanbul'da yaşamının getirdiği avantajla bu etkileşimi daha pozitif bir alana çekti. Zira aynı dönemde Macar aydınları bir taraftan Çarlık Rusya'sının etkisiyle Balkanlar'da yayılmaya çalışılan Panislavizme karşı çıkıyorlar diğer taraftan kendilerine ulusal bir kök ve aidiyet arama ihtiyacı duyuyorlardı. Bu bağlamda Macar Türkologların bu dönemde geliştirdikleri önemli tezlerden bir diğeri Türklerle Macarların aynı tarihsel kökene bağlı topluluklar olmalarıydı. Onun için Türklerin Osmanlı öncesi tarihlerine yakın ilgi duyuyorlar ve Asya tarihine uzanarak Asya'da bozkır steplerindeki Türklerin yaşam biçimlerini

³⁶⁹ Gerçekten de Mustafa Kemal Atatürk Eski Türkler ve Yeni Türkler'i çok dikkatli bir şekilde okumuş, kitabın birçok satırının altını çizerek notlar düşmüştür. Öyle ki bazı sayfaların kenarına "çok mühim" ve "dikkat" şerhlerini koymuştur. Bkz., **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar**, Cilt:17, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, ss. 337-404.

³⁷⁰ Leon Cahun'un düşüncelerinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Leon Cahun, **Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2013.

³⁷¹ Macar asıllı Arminius Vambery'inin yaşam öyküsü oldukça hareketlidir. İngiliz devleti himayesinde ajanlık da dahil olmak üzere Osmanlı ve Ön-Asya coğrafyasında filoloji, etnoloji ve coğrafya çalışmaları yapmıştır. Yirmi iki yaşında Macar İlimler Akademisi'nin desteğiyle İstanbul'a geldikten sonra 1861-1864 yılları arasında Ermenistan, İran ve Türkmenistan'da etnografya ve bu dönemde Türkçe'nin gelişimi adına filoloji alanında önemli bulgular elde etmiştir. O'nun maceralı yaşam öyküsünün seyri için bkz., Arminius Vambery, **Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi**, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

bilimsel çalışmalarla ortaya koymaya çalışıyorlardı. Onlara göre; Türk, Fin ve Macarlar ortak bir Turani kökten geliyorlardı.³⁷²

Bütün bu çalışmalara ek olarak Danimarkalı Türkologlar Thomsen ve Radloff'un Orta Asya'daki Göktürk-Orhun yazıtlarının şifresini çözerek bilim dünyasına tanıtımları bu etkileşimin hızını daha da arttırmıştı. Gerçekten de *"Danimarkalı Türkolog Vilhelm Thomsen, runik harfli metinleri çözdüğünü dünyaya duyurduğu 1893 yılındaki bildirisinin ardından 1896 yılında "Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees" adlı çalışmasını yayımlayarak bütün dünyanın dikkatini yazıtlara çekmişti. Türkçenin lehçelerine ve ilişkide bulunduğu diğer dillere de hakim olan Thomsen yazıtları yayımlamadan önce gerek Çin gerekse Bizans kaynaklarını enine boyuna incelemişti."*³⁷³ Bütün bu çalışmalarda dile getirilen ise şuydu: Türkler uygarlığa-medeniyete çok ciddi katkılar yapmış, köklü ve kadim bir kültüre sahip topluluklardır. İslamiyet öncesi Türk tarihi doğru okunduğu, araştırıldığı ve incelendiğinde Türklerin ne denli özgün bir kavim olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

4.7. Osmanlı Aydınlarında Türkçülük İdeolojisine Yönelimler

Osmanlıcılık ideolojisinin ve ümmetçilikle sarmalanmış İslamcılık düşüncesinin Osmanlı aydınının zihniyet dünyasını çevrelediği bir ortamda kendisini var eden Türkçülük yaklaşımının bütün erken dönem metinlerinde kadim bir köke ulaşmanın rahatlatıcı diline rastlamak mümkündür. Daha çok Türkçe ve Türk dilinin eşsizliği üzerinden geliştirilen bu metinler hiç kuşkusuz bu dönemde kendisini var eden kültürel Türkçülüğün boyutlarını zenginleştiriyordu. Nitekim Muallim Naci'nin "Ben Türküm" diye kaleme aldığı

"Türk olan nimetşinas olmak gerek,

Ben ki bir Türküm unutmam Cabeni"

dizeleri ve yine Tanzimat döneminin önemli yazarlarından Sait Bey'in

³⁷² Avrupa'da 1848 İhtilali'nden sonra Osmanlı topraklarına sığınan aydınlar içinde Macarlar da vardı. Bunların arasında Macar bağımsızlık hareketinin önderleri de yer alıyordu. İçlerinde en ünlüsü ise Macar bağımsızlık önderi Lajos Kossuth'tu. Bkz. Robert Hermann, **Lajos Kossuth ve 1848-1849 Yıllarında Macar Özgürlük Savaşı**, Çev. Yılmaz Gülen, Akademiai Kiado ve Magyar-Törük Barati Tarsasag (Macar-Türk Dostluk Derneği) Yayınları, Budapest, 2003.

³⁷³ Erhan Aydın, "Vilhelm Thomsen'in Sözlüğü", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:17, 2004, s. 69.

*“Arapça isteyen urbana gitsin
Acemce isteyen İran’a gitsin
Biz ki Türk’üz bize Türki gerekli
Bunu anlamayan cahil demektir”*³⁷⁴

şii Osmanlıcılık ve İslamcılık arasında sıkışıp kalmış Osmanlı zihniyet dünyası için oldukça yeni ama, bir o kadar da önemli çıkışlardı.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Şıpka kahramanı ünvanı alan Askeri Okullar Nazırı Süleyman Paşa³⁷⁵ ise Osmanlı eğitim sistemi içinde öğretim süreçlerine ve müfredata ilk kez Türk milliyetçiliği özünde dersler koyabilmeyi başaramıştı. O’nun 1876’da yayınlanan “Tarih-i Alem” adlı eserinde, Avrupa’da Türklerle ilgili önyargılara karşı geliştirdiği tavır Türkçülük ekseninde milli bir tarih yazma ihtiyacının ilk örneklerinden birisini oluşturmuştu.

Bu bağlamda dile getirilmesi gereken önemli gelişmelerden bir diğeri bu dönemde tezahür eden Türkçülüğün öncelikli olarak askeri okullardaki müfredat üzerinde ve askeri marşlar gibi ritüeller ekseninde meşruiyet alanı bulmasıydı. Bu süreçte yapılan ve bestelenen askeri marşlarda Osmanlı kelimesi yerine sıklıkla Türk kelimesi kullanılmaya başlandı. Örneğin; “*Arş ileri, marş ileri, Türk askeri dönmez geri*”³⁷⁶ ya da “*Şanlı Türk ahfadiyız, biz vatan evladiyız*”³⁷⁷ gibi öncü metinler Osmanlı modernleşmesinin ilk başlangıç yeri olan orduda ve askeri okullarda Türklük bilincine olan katkısı arttırmaya ilişkin propaganda malzemeleriydi.

Türkçülüğe ilişkin bu birikimin önemli yansımalarından bir diğeri ise Arnavut kökenli olan Şemsettin Sami’nin Türkçe’nin öz benliğine kavuşması için ünlü iki

³⁷⁴ Müjgan Cunbur, **Atatürk ve Milli Kültür**, Başbakanlık Basımevi Yayınları, Ankara, 1981, ss. 74-81; Necat Birinci, **Kahramanlık Şiirleri Antolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 93.

³⁷⁵ Süleyman Paşa’nın bu dönemdeki tarih anlayışına tesirleri için bkz., Faruk Aydın ve Erkan Göksu, “Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa’nın Eğitim ve Kültür Alanındaki Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Sayı:2, 2003, ss. 121-144; ayrıca bkz., Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Ahmet Şimşek ve Ali Satan (Yay.Haz.), Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79; Yusuf Akçura, “Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Ahmet Şimşek ve Ali Satan (Yay.Haz.), Tarihçi Kitabevi Yayınları, s. 155; Hüseyin Nihal Atsız, “Milli Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Ahmet Şimşek ve Ali Satan (Yay.Haz.), Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 197.

³⁷⁶ Bu marş “Alay Marşı” adıyla 1820-1888 yılları arasında yaşamış Rıfat Bey tarafından Yemen Cephesi’ndeki askerler için bestelenmişti. Nuri Özcan, “Rıfat Bey, Sermüezzın, (1820-1888)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 103-105.

³⁷⁷ Bu konuda bkz. Aydın Taneri, **Türk Kavramının Gelişmesi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1983, ss. 159-163.

ciltlik Kamus-ı Türki'sini yazmış olmasıydı. Bilindiği üzere dilimizin ilk Türkçe sözlüğü olan eser Türk dili üzerinde etkisi bilinen Arapça ve Farsça'ya karşı Türkçe'nin sadeliğini ve özgünlüğünü ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştı.³⁷⁸ Yine bu dönemde dilci Necip Asım'ın³⁷⁹ yazdığı “Türk Tarihi” ve Türkçe atasözleri denemesi de Türkçülüğün gelişimine önemli bir katkı koymuştu.

Aslında yaşanan bütün bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nda o ana kadar var olan “hanedan tarihi” anlayışına karşı bir içerik oluşturuyordu. 16. yüzyıldan bu yana Osmanlı devlet tarihçilerinin ürettiği yani vakanüvis tarih yazma geleneğinin ortaya koyduğu tezler, Osmanlı hanedanının yapıp ettiklerinin övgü düzeyinde bir manzumesinden ibaretti. Ahmedî ile başlayan Aşıkpaşade ile devam eden Neşri ve diğerleri tarafından sürdürülen bu hanedan tarihi anlayışına göre tarih, Osmanlı ailesinin ve iktidarının tarihiydi. Söz konusu dönemde, “Tevarih-i Ali Osman” adıyla yazılan bütün kroniklerde Türklerin Osmanlı öncesi yaşamlarına ilişkin en küçük bir iz ve emare dahi yoktu. Bu bağlamda bütün dünya Osmanlı hanedanından ve onların tarihsel süreçte gerçekleştirdikleri işlerden ibaretti. Üstelik bu eserlerin önemli bir bölümünde daha önce de belirtildiği gibi Türk adı dışlayıcı, ötekileştirici olarak tanımlanmış ve ‘kaba’, ‘cahil’, ‘göçebe’ gibi kavramlar ekseninde betimlenmişti. İşte bu düşüncelere bir tepki olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçülük düşüncesinin daha çok bilimsel çalışmalar ekseninde ve yeni bir tarih anlayışı çerçevesinde ele alındığını söylemek olasıdır. Gerçekten de bu dönemde Yeni Osmanlılar hareketi içinde yer alanlar geliştirdikleri politik düşüncelerin yaygınlaştırılması amacıyla Türkçe'nin sadeleştirilmesine özel bir önem atfetmişlerdi. Yapılan bu çalışmalar neticesinde Türklük bilinci artık uyanmaya başlamıştı. Yine bu çevrenin ürettiği dil ve tarih anlayışlarıyla Osmanlı tarihi yavaş yavaş Türk atmosferi içine yerleştirilmeye ve vakanüvis Osmanlı geleneğindeki “kaba, cahil, idraksız ve göçebe Türk kavramı” yerini artık geçmişte şanlı ve büyük medeniyetlerin kurucusu olarak gurur duyulacak bir millet anlayışına bırakmaya başlamıştı.

³⁷⁸ Paşa Yavuzarslan, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türki'si”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı:44, 2004, ss. 185-202.

³⁷⁹ Necip Asım'ın 1900 yılında basılan Türk Tarihi adlı eserinin ülkemizde milli tarih yazıcılığına tesiri için bkz., Ahmet Şimşek ve Ali Satın, “Türkiye’de Milli Tarihin İnşası”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Tarihçi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 20; David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 12.

Türklük bilincinin süreç içerisinde oluşumuna ilişkin yaşanan bu gelişmeler ışığında, 1880'lerden başlayarak özellikle bu dönemde yayınlanan gazetelerde Türk kavramının halihazırda kültürel saptamaların da ötesine geçerek siyasal bir anlam ve içeriğe dönüştürüldüğünü söylemek mümkündür. Nitekim dönemin gazetelerinde sıklıkla “*Türk millet-i necibesi*” şeklinde ibarelerin yer almaya başlaması artık Türkçülüğün yeni bir milliyet nosyonu olarak ele alındığına dair önemli kanıtlardan birisi olarak düşünülebilir. Bu anlamda 1898'de sonraları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin de kurucuları arasında yer alacak olan Bursalı Mehmet Tahir Bey'in yazdığı “Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri”³⁸⁰ adlı eser ve Necip Asım'ın daha önce sözünü ettiğimiz Leon Cahun'un “Introduction a l'Histoire de l'Asie” adlı eserinden esinlenerek yazdığı “Türk Tarihi” adlı yapıt da söz konusu geçiş sürecinin önemli yapı taşları oldu.

4.8. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşunda Kazan, Kırım ve Tatar Burjuvazisinin Etkisi

II. Meşrutiyet'e doğru milliyetçilik ideolojisinin ve siyasal anlamda Türkçülüğün gelişimine önemli bir başka katkı Çarlık Rusya'sında bulunan Kazan, Kırım ve Tatar kökenli aydınlardan gelmişti. Bunlar arasında özellikle Akçuraoglu Yusuf, İsmail Gasprinski, Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet 1905'de Rusya'da ortaya çıkan iç karışıklıktan kaçarak İstanbul'a gelmişler ve Türkçülük bağlamında ortaya koydukları düşüncelerle önemli bir etkileşim yaratmışlardı.

Kazan doğumlu bir aydın olan Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliğinin teorik temellerini Kahire'de 1904 yılında yayınlanan Türk Gazetesi'nde “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesiyle oluşturdu. François Georgeon'a göre Üç Tarz-ı Siyaset, II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuracak olan Pantürkizmin manifestosuydu.³⁸¹ Zira Yusuf Akçura bu makalesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük meselelerini Osmanlı Devleti'ne olan yararı ve uygulanabilirliği ölçeğinde tartışıyor,

³⁸⁰ Bursalı Mehmet Tahir, **Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri**, Said Öztürk (Yay.Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996. Ayrıca Bursalı Mehmed Tahir Bey'in kaleme aldığı eserler hakkında bkz., Adem Ceyhan, “Biyografi ve Bibliyografya Alimi Bursalı Mehmed Tahir Bey'in Eserleri”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, Şubat 2010, ss. 1-16.

³⁸¹ F. Georgeon, Yusuf Akçura, s. 39.

Osmanlıcılığın uygulanmasının artık imkânsızlaştığını vurguladıktan sonra Panislamizm ile Pantürkizm arasında uygulanabilirlik açısından Pantürkizmden yana bir tercih yapıyordu. “*Artık Osmanlı milleti vücuda getirmekle uğraşmak beyhude bir yorgunluktur.*”³⁸² diyen Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset’le Osmanlılara yeni bir gelecek perspektifi sunuyordu. O’na göre Pantürkizm, yönü geleceğe en dönük politikaydı. Gerçekten de artık uygulanabilme alanı kalmamış Osmanlıcılık ve hatları belirgin olmayan Panislamizmle yan yana konulduğunda Pantürkizm gelişmeye daha açık bir akım olarak görülüyordu.³⁸³ Bununla birlikte Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliğinin erken dönem teorisyenlerinden birisi olarak Pantürkizmi Panturanizmle asla karıştırmamıştı. Belki O, Türk topluluklarının etnik birliğini tanımlamak için “Turani” terimini kullanmayı uygun görmüştü ama, Ziya Gökalp’in aksine tercihi Pantürkizmden yana olmuştu. Bilindiği gibi İranlıların kendi ülkelerinin kuzey ve doğusundaki bölgeleri tanımlamak için ürettikleri Farsça kökenli bir sözcük olan “Turan” terimi daha sonradan Orta Asya’da yaşadığı varsayılan ve Turan ırkından oldukları ileri sürülen bir anayurdu tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştı. Süreç içerisinde Ural-Altay ve Fin-Macar halklarının bir karışımı olarak düşünülen Turan ırkı tanımlaması bu halkların birliğini savunan ideolojik ve siyasal bir terim biçiminde yerleşiklik kazandı. Buna karşın Macar siyasal kimliğini tehdit eden Pancermenizm ve Panislavizme tepki olarak Macaristan’da doğan Panturanizm, II. Meşrutiyet yıllarında Ziya Gökalp, Tekin Alp ve Ömer Seyfettin üzerinden Osmanlı düşünce dünyasına aktarıldı. Böylelikle Turan kavramı, “*Onlar için Türk ve Turan halklarının birliğini gerçekleştirecek olan geleceğin devletini ifade ediyordu. Nitekim Tekin Alp Türklerin coğrafi yayılmasına karşılık gelen Küçük Turan ve Türklerin kardeşleri Fin ve Macarlarla birliğini gerçekleştirecek olan Büyük Turan ayırımı yapıyordu. Türk milliyetçilerinin toprak ülküsü olarak Turan coşkulu bir içerik kazanmıştı. Ziya Gökalp de ise Türklerin Anayurdunu simgeleyen bir “Kızıl Elma” mitine dönüşmüştü. Türk milliyetçiliğinin romantik yönü bu Turan temasında billurlaşıyordu. Zaman zaman düşünüldüğünün tersine bu, Rusya’dan göçen Türklere özgü bir yaklaşım değildi. Tersine Türk milliyetçiliğinin romantik yönü ve bununla ilgili rasyonal olmayan mistik öğeler daha çok Osmanlı kökenli Türkler tarafından gündeme getirildi. Ahmet Ağaoğlu ve*

³⁸² Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Yayınları, Ankara, 1976, s. 23.

³⁸³ F. Georgeon, Yusuf Akçura, s. 46.

*Yusuf Akçura gibi Rusya'dan göçen Türklerde egemen olan Türklerin birliği konusunda akılcı bir yaklaşımdı. Onlar Turancılığa hiç yönelmediler.”*³⁸⁴

Yusuf Akçura'nın teorik açıklamalarıyla kendisine siyasal bir yörünge bulmaya çalışan Türkçülük ideolojisi özellikle bu dönemde şair Mehmet Emin'in dizeleriyle o dönemin genç subayları ve Jön Türkler üzerinde derin etkiler bırakmıştı. Nitekim Atatürk'ün bu etkileşimi *“Bizim neslin gençlik yıllarına Osmanlılık telkin ve etkileri hâkimdi. İmparatorluk halkını meydana getiren Türk'ten başka uluslara özel bir değer veriliyor, memleketin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler, ikinci planda geliyordu. Şair Mehmet Emin Yurdakul'un ilk defa Manastır Askeri İdadisi'nde öğrenci iken okuduğum “Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur” mısralarıyla başlayan manzumesinde bana ulusal benliğimin gururunu tanıttıran ilk anlatımı bulmuştum”* şeklindeki sözleriyle anlattığı bu süreç, Ziya Gökalp'in II. Meşrutiyet döneminde Panturanizm ekseninde üretmiş olduğu düşüncelerle daha da perçinlendi.³⁸⁵

4.9. Ziya Gökalp ve Milliyetçiliğin Panturanizme Dönüşümü

Diyarbakır'da doğan, öğrencilik yılları bir imparatorluğun dağılma sürecine denk gelen ve fikirlerini de bu sürecin yarattığı atmosferde geliştiren Ziya Gökalp gençlik yıllarında Osmanlıcılığı dağılmayı engelleyecek birleştirici ve bütünleştirici bir formül olarak görüyordu. O başlangıçta daha çok Osmanlı ittifadı fikrine yatkındı. Bu dönemde özellikle Peyman Gazetesi'nde yayınlanan “Türklük ve Osmanlılık” ile “Yeni Osmanlılar” makaleleri Osmanlı ittifadının birleştiriciliğine vurgu yapıyordu. O'nun düşüncelerine göre bütün milletleri Osmanlıcılık düşüncesi içinde temsil etme anlayışında olan Osmanlı İmparatorluğu doğunun Amerika'sıydı. Nitekim kaleme aldığı *“Bu zümre-yi naciyye mensup Türkler ‘biz evvel Osmanlıyız, sonra Türk’üz’, Araplar ‘biz evvel Osmanlıyız sonra Arap’ız’, Emeniler ‘biz evvel Osmanlıyız sonra Ermeni’yiz’, Rumlar ‘biz evvel Osmanlıyız sonra Rum’uz’ derler... Osmanlı memleketi şarkın hür ve tereakkiperver bir Amerika'sıdır”*.³⁸⁶ şeklindeki

³⁸⁴ F. Georgeon, Yusuf Akçura, s. 50.

³⁸⁵ Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1984, ss. 171-173.

³⁸⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler 1**, Şevket Beysanoğlu (Yay.Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1976, (Makaleler 1), ss. 54-57.

cümleler Ziya Gökalp'in erken dönem düşüncelerinin Osmanlıcılıkla perçinlendiğinin bir göstergesiydi.

Süreç içerisinde Balkanlardaki ulusçu ayaklanmalar Trablusgarp Savaşı ve özellikle I. Balkan Savaşı bozgunu Ziya Gökalp'te var olan Osmanlıcılık düşüncesini zayıflatmış ve O'nun buradan Turanist anlamda bir Türkçülük yaklaşımına doğru savrulmasına neden olmuştur. Örneğin, 1911'de ilk kez "Altınyurt" adlı şiirinde 'Türk milleti' sözünü kullanmıştı. 1913'te "Çocuklar İçin İlahi" şiirinde ise çocuklardaki Türklük bilincini geliştirmeye çalışmıştı. Aynı şekilde 1915'te "Millet" adlı şiirinde kaleme aldığı şu dizeler gerçekten önemliydi:

"Sorma bana oymağımı, boyumu

Beşbin yıldır millet gibi yaşarım

Deme bana Oğuz, Kayı, Osmanlı

Türküm bu ad her ünvandan üstündür".

Bu bağlamda, 1913'te yayınlanan "Turan" şiiri ise dönemin siyasal eğilimlerini yansıtan en önemli dizelerdir. Zira, Ziya Gökalp burada dünya üzerinde Türkçe konuşan bütün toplulukları bir çatı altında toplayarak Turan devleti ütopyasından söz etmiştir. Ona göre artık "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan! Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan...*"³⁸⁷

II. Meşrutiyet'in siyasal atmosferi içinde 1913-1914 yıllarında Türk Yurdu ve 1911'de Genç Kalemler³⁸⁸ adlı dergilerde yazdığı makaleler ile dönemin aydınlarını derinden etkileyen Ziya Gökalp, 1918 yılında Türk Yurdu Dergisi'nde³⁸⁹ yazdığı yazılarını "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"³⁹⁰ adlı kitabında topladı.

³⁸⁷ Ziya Gökalp'in düşüncelerinin bu dönemde Osmanlıcılıktan Panturanizme dönüşmesinin nedenleri ve gelişmeleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz., Fevziye A. Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı I Şiirler ve Halk Masalları**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 5.

³⁸⁸ Kasım 1910-Ekim 1912 döneminde Selanik'te toplam 33 sayı yayınlanan ve II. Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir dergilerinden birisi olan Genç Kalemler Dergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Arda Odabaşı, **II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

³⁸⁹ 30 Kasım 1911-15 Ağustos 1918 tarihleri arasında Türk Yurdu Cemiyeti'nde 161 sayı ve 14 cilt olarak çıkarılan Türk Yurdu Dergisi 15 Mart 1923 tarihinden itibaren Türk Ocakları tarafından yayınlanmış ve 23 Nisan 1924 tarihinde Birinci Türk Ocakları Kongresi'nde alınan karar gereğince Türk Ocakları'nın resmi yayın organı olmuştur. Bu doğrultuda Ekim 1924 tarihinde Türk Ocakları'nın bünyesinde ilk sayısı çıkartılan derginin yayınlanması belli aralıklarla da olsa günümüze kadar devam ettirilmiştir. Bu dergi ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz., Tuncer Hüseyin, **Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

³⁹⁰ Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2000.

Bunun dışında 1913'te Türk Yurdu Dergisi'nde "Kızıl Elma" adlı manzum bir hikâye yayınladı. "Kızıl Elma" motifi bu dönemden itibaren Türk milliyetçiliğinin ulaşmak istediği nihai hedef haline geldi. Zira Ziya Gökalp'teki "Kızıl Elma" mefhumu ve düşüncesi ideolojik boyuttaydı. O "Kızıl Elma" idealini zamana ve zemine bağlı olmayan göreceli bir imaj olarak yansıtmış ve böylelikle ileride gerçekleşeceğine inandığı Türk birliğinin zihinlerde canlı kalmasını sağlamak istemişti. Bu itibarla Türk mitolojisinde en geniş anlamıyla ulaşılması gereken hedef olarak tanımlayabileceğimiz "Kızıl Elma" motifi, bazen coğrafi bölgeler veya varılması gereken hedefler, bazen nerede olduğu belirtilmeyen ancak, fark edilmesi gereken yabancı memleketler, bazen de tüm Türkleri birleştirme fikrinin sembolü olmuştur.³⁹¹

4.10. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milliyetçilik Bağlamında Süreklilik ve Kırılmalar

Bu kültürel birikim doğrultusunda II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki önder kadrosu arasında yaşanan fikir ayrılıkları Türkçülüğün bir siyasal ideoloji olarak daha çok Balkan Savaşları yenilgisinden sonra gündeme gelmesini sağlamıştı. Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin 1908'den sonra benimsediği milli iktisat yaklaşımlarında ve milli burjuva yaratma girişimlerinde teorik anlamda ortaya konulan bu çabaların rolünün yadsınamayacağı aşikardır. Nitekim, gayr-ı müslim tebaanın elindeki sermaye birikimini ekonomide millileştirme politikasıyla aşmaya çalışan İttihat ve Terakki için Türkçülük düşüncesi ve ideolojisi çok güçlü bir tarihsel arka plan oluşturmuştu. Keza 1914'te ekonomik ve siyasal etkenlerin zorlamasıyla girilen I. Dünya Savaşı'nda da Pan-Turanist eğilimleri güçlü Türkçülük ideolojisinin çok önemli etkileri olmuştu. Bu gelişmelere karşın Türkçülük ve milliyetçilik ancak, Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal önderliğinde yayılmacı emellerden arındırılarak Misak-ı Milli sınırları içine çekilmiş ve yeni kurulacak Türk Devleti'nin hâkim ideolojik yönelimlerinden birisi haline gelmiştir.

³⁹¹ İttihat ve Terakki döneminde Türk milliyetçiliğinin Türk Derneği, Genç Kalemler, Türk Ocağı ve İslam Mecmuası gibi Türkçü yayımlarla zenginleştirildiği ve bu birikimin Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemine önemli bir etki yaptığı söylenebilir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Bu bağlamda 1908 ile 1923 arasındaki en büyük farklılık, II. Meşrutiyet döneminde siyasal bir projeye dönüşen Pantürkist ve Turanist milliyetçiliğin, Milli Mücadele'nin başlangıç yıllarından itibaren Misak-ı Milli sınırlarına çekilmesidir. Öyle ki Misak-ı Milli hem ulusal kurtuluş savaşındaki temel stratejinin adı, hem de kurtuluş ve kuruluş sürecinde temel dış politika ilkelerinin belirleniminin başat aktörü olmuştur.³⁹² Misak-ı Milli ile II. Meşrutiyet döneminde irredentist özler taşıyan milliyetçilik, teritoryal eksenli bir milliyetçilik uygulamasına yerini bırakırken, aynı zamanda demografi milliyetçiliği diyebileceğimiz, demografik çoğunluk algısına dayalı bir milliyetçiliğin temelleri de atılmıştır. Bu doğrultuda, Milli Mücadele'nin başlangıcında kurulan müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin tamamının kendi bölgelerinde nüfus çoğunluğunun Türklerde olduğunu kanıtlayacak nüfus istatistikleri ve çalışmalar yayınlaması boşuna değildir. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı sonrası Amerikan Başkanı Wilson'un ortaya attığı ilkeler çerçevesinde self-determinasyonu sağlayacak en önemli güç, demografik pürlük ve çoğunluktu. İşte bu amaçla en başından beri cemiyetler tarafından mütarekename sonrası işgal edilmeyen yerlerdeki halkın çoğunluğunun Türk olduğunu kanıtlayacak nüfus istatistikleri yayınlanmıştı.

II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük düşüncesi, çok ilginç bir şekilde bir imparatorluğun içindeki çöküşe karşı kurtuluş reçetelerinden birisi olarak resmedilir. Buna karşın, bu projenin başarısız ya da atıl kalması doğası gereğidir. Zira bu proje bir imparatorluk içinde doğmuştu. Oysa 1923'ün teorileştirdiği ve uygulama alanına koyduğu milliyetçilik, yıkılmış bir imparatorluğun içinden doğmuş bir yeni “ulus-devlet”in ideolojisiydi. Üstelik de bağlarını, Kıta Avrupası'nda geç sanayileşmiş ülkelerin 19. yüzyıl sonunda ortaya koydukları anatomik ve biyolojik özelliklere vurgu yapan milliyetçilik üzerine değil, aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkardığı ve daha çok ortak değerler paylaşımı üzerine inşa edilen bir milliyetçilik yaklaşımı üzerine kurgulanmıştı. Tarih birliği, dil birliği, ülkü birliği ile geçmiş ve geleceği birlikte paylaşma konusunda ortak rıza anlayışına dayalı bu tür bir milliyetçilik, hiç

³⁹² Nejat Kaymaz, “Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler**, TTK. Yayınları, Ankara, 1977, ss. 1941-1958; Nejat Kaymaz, “Misak-ı Milli Konusuna El Atmak Gibi Bir İşe Kalkışmak”, **Teori**, Sayı:302, Mart 2015, ss. 43-58; Teori Dergisi'nde Misak-ı Milli meselesi yazarın aynı başlık altında toplam sekiz makalesi ile değerlendirilmiştir. Ahmet Ağaoğlu, “Millî Misâk'ın Tarihî Kıymeti”, **Ülkü Seçmeler**, Cilt: I, Sayı: I, 1933, ss. 41-44; Serdar Sakin, “Misak-ı Milli'nin Hazırlanışı ve İlanı İle İlgili Görüşler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:13, 2002, ss. 313-330.

kuşkusuz 20. yüzyılın başında başta Kıta Avrupası olmak üzere bütün dünyayı etkileyecek totaliter eğilimleri yüksek milliyetçilik anlayışından oldukça farklıydı.

Temelleri Milli Mücadele sürecinin içinde atılan bu milliyetçilik yaklaşımı, bizatihi devrimin önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün birçok söyleminde dile getirilmişti. Atatürk'e göre millet: *“Dil, kültür ve ideal birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu bir siyasi ve içtimai heyettir.”*³⁹³ Yine Atatürk'e göre: *“Aynı harstan (kültürden) olan insanlardan oluşan topluma millet denir.”*³⁹⁴ Bu düşünceler ekseninde 20 Nisan 1924 Anayasası'ndaki Türk tanımı, *“Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkese “Türk” denir”* şeklinde ortaya konularak bu aidiyet vatandaşlık kavramı üzerinden kurulmuştu. Ayrıca 20 Nisan 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde ise: *“Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur.”* denilerek Türklük sıfatının dinsel ve ırksal bir anlam taşımadığı, coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasi (vatandaşlık bağı) bir anlama geldiği vurgulanmıştır. Buna paralel olarak Mustafa Kemal de aynı yıllarda *“Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.”* şeklindeki tanımıyla benzer yaklaşımı bir başka düzlemde formüllendirmişti. Dolayısıyla bütün Milli Mücadele döneminde ve cumhuriyetin kuruluş sürecinde milletin esası ırka göre değil, vatandaşlık bağı üzerinden kurulan siyasal sadakate göre tanımlanmıştı.³⁹⁵ Bu gelişmeler ışığında yine 9 Eylül 1923'te kurulan CHF'nin ilk tüzüğünün 3. maddesine göre partiye üye olmak için sadece Türk kültürüne bağlı olmak şartı aranmıştı.³⁹⁶

Bu sınırlar içinde kurgulanan Türklük vurgusuna zaman zaman dozajı yüksek ırki ve kavmi bir takım anlamlar yüklense de öz hep vatandaşlık bağı üzerinde şekillenmişti. Bu süreçte aslolan, İmparatorluğun tebaasından bir “ulus” yaratmak, bunun da referansını tamamen tarih, dil, edebiyat ve antropoloji gibi bilim disiplinleriyle birlikte kültürel çalışmalarla zenginleştirmekti. Ancak, hem 1908'in hem de 1923'ün bu konudaki eklektik pragmatizmi ve 1925'te başlayıp, 1938'e kadar belirgin aralıklarla sürdürülen doğu isyanları milletçiliğin bir ideoloji olarak

³⁹³ Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, TTK. Yayınları, Ankara, 1969, s. 8.

³⁹⁴ A. İnan, s. 24.

³⁹⁵ Bülent Tanör, *Anayasal Gelişmeleri*, ss. 309-310.

³⁹⁶ Hakkı Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26.

inşasında özellikle, 1930'lardan sonra devlet reflekslerinin daha hâkim bir tonda tezahür etmesine neden olmuştur.

Yetişme çağları içinde bir imparatorluğun çöküşüne hep birlikte şahit olan bir kuşak, sürekli bir bölünme ve parçalanma fobisi ile yaşamak zorunda kalmıştır. Bu anlamda denilebilir ki, Fransız İhtilali'nin tüm dünyaya yaydığı evrensel bir ideoloji olan milliyetçilik artık Türkiye'de bir devlet ideolojisinin savunma alanı haline dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, milletçiliğin kendisini dışavurumunda da hissedilmiştir. Bu itibarla Türkiye'de seküler yani, vatandaşlık ve yurtseverlik olgusu üzerinden üretilen milliyetçilik türü ile ırkçı özler taşıyan milliyetçilik türleri zaman zaman iç içe geçmişler ve konjonktürel olarak devlet aklı tarafından sahiplenilmişlerdir. Bu durumun oluşumunda milliyetçiliğin pragmatik bir ideoloji olarak muhafazakarlık, islamcılık hatta sosyalizmle kurduğu ilişki önemli bir rol oynamıştır. Zira milliyetçilik, bu tür ideolojilere çok rahat eklemenebilen bir özelliğe sahiptir.³⁹⁷

Hal böyle iken özellikle Tek-Parti döneminde biraz da batının oryantalist tezlerine tepki milliyetçiliği anlamında gelişen ve şüphe yok ki 1930'larda Almanya üzerinden ithal edilen ırkçı tonları yüksek bir milliyetçilik türünün, bütün zamanlar için geçerli, biricik bir yöntem olarak uygulandığını iddia etmek ve aynı zamanda hem 1908'in hem de 1923'ün bir "etnisite mühendisliği" olgusu anlamında süreklilik taşıdığını dile getirmek doğru bir yaklaşım olmasa gerektir.³⁹⁸ Hiç

³⁹⁷ Bu yaklaşımın ipuçlarını modern Türk tarihi içerisinde görmek mümkündür. Pragmatik bir söylem biçimi olarak milliyetçilik hem muhafazakarlığa, hem İslamcılığa hem de sosyalist düşüncelere uygun bir zemin oluşturur. Milliyetçilik bu pragmatizmiyle mazlum ulusların ulusal kurtuluş mücadelelerinin ideolojisi olduğu kadar aynı zamanda ırkçı, şoven ve faşist modellerin de can simididir. Bu pragmatizmi ülkemiz ve Afrika örneğinde değerlendiren üç önemli çalışma için bkz., Tanıl Bora, **Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2010; Baskın Oran, **Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1997; Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

³⁹⁸ Gerek Jön Türk döneminde gerekse Cumhuriyetin kuruluş yılları içinde uygulama alanına konulan milliyetçilik türünün etnik temelde bir yapı oluşturmak için uygulandığını Anadolu'nun Türk etnisitesinden gelmeyen farklı yapılarını bu düşünce doğrultusunda değişik asimilasyon yöntemleriyle ortadan kaldırılmaya çalışıldığını iddia eden tezler bugün Türk tarih yazıcılığında oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Sorunu tarihsel bağlamından kopararak tamamen güncel problemlerin eşiğinde değerlendirip II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet gibi her iki yapısal dönüşümü teknik olarak etnisite mühendisliği kavramı üzerinden açıklama çabaları ciddi bir dezenformasyon yaratmaktadır. Oysa söylenilenin aksine milliyetçilik bir ideoloji olarak konjonktürel gelişmelerin bir sonucu şeklinde her iki yapısal dönüşüm tarafından sahiplenilmiştir. Bu araştırma boyunca dile getirilmeye çalışıldığı gibi milliyetçilik ideolojisinin Osmanlı ve Türkiye fikir dünyasında ciddi bir alt yapısı yoktur. Daha çok Batı'da ortaya çıkan gelişmeler ve bunun Osmanlı coğrafyasına etkileri bağlamında milliyetçilik bir tepki ideolojisi biçiminde sahiplenilmiştir. Bu iddialarla örülmüş çalışmalar için bkz., Fuat Dündar,

kuşkusuz Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Şükrü Saraçoğlu gibi Tek-Parti dönemindeki Türklük vurgusuna etnisite özlü yaklaşımlar ya da Nihal Atsız gibi ırkçı ve şovenist yaklaşımlar olduğu gibi Hasan Ali Yücel, Melih Cevdet Anday, İsmet Zeki Eyuboğlu gibi yurttaşlık ve hümanizma değerleri açısından yaklaşımlar da vardır. Denilebilir ki devlet aklı (Raison D'etat), her iki yaklaşımı da konjonktürel olarak algılamıştır. Bu bağlamda 1940'ların hemen başında, her iki yaklaşımın pragmatik olarak devlet organı tarafından sahiplenildiğini söylemek olasıdır.

Sonuç olarak 1923'ün Misak-ı Milli değerleri ve ilkeleri ile özdeşleşen milliyetçiliğinin 1908'in temellerini attığı milliyetçilik türünden farklılığını ortaya koyan yöntemlerden bir diğeri 1923 milliyetçiliğinin daha seküler ve laik tonları yüksek bir milletçilik anlayışına vurgu yapmasıdır. Bu tür bir milliyetçilik türünün inşasında din ve dine ait değerler ve ritüeller özel alan nüvesi olarak değerlendirilmiş ve bunun sonucunda kamu hizmetleri ve kamusal yaşam dinsel ritüellerden arındırılmıştır. Cumhuriyet, dini ve dinsel ritüelleri bir özel alan olgusu olarak görerek, radikal bir tarzda kamusal hayatı dünyevileştirmiştir. Bu nedenle cumhuriyetin yurttaşları, kamusal alana özel alanda taşıdıkları ayrıcalıklarla ve imtiyazlarla değil, sadece eşit birer yurttaş olarak katılmışlar ve bu anlayış 1923'ün milliyetçilik bağlamında temel aksını oluşturmuştur.

Etnisite Mühendisliği, 2015; Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927- 1952)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Ahmet Yıldız, **“Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno- Seküler Sınırları (1919-1938)**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013; Murat Belge, **Linc Kültürünün Tarihsel Kökeni: Milliyetçilik**, 2. Baskı, Agora Kitaplığı Yayınları, 2006; Corry Gutstadt, **Türkiye, Yahudiler ve Holokost**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E NARODNİZM-HALKÇILIK– KÖYCÜLÜK MESELESİ

5.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Köy Sorununa Bakış

Nazım Hikmet'in kaleme aldığı Kuva-yı Milliye Destanı'nda,³⁹⁹ Nurettin Eşfak'tan mülhem olarak 'Türk köylüsü' adlı şiirde *“Topraktan öğrenip -kitapsız bilendir. -Hoca Nasreddin gibi ağlayan -Bayburtlu Zihni gibi gülerdir. -Ferhad'dır – Kerem'dir - ve Keloğlan'dır. -Yol görünür onun garip serine, -analar, babalar umudu keser, -kahbe felek ona eder oyunu. -Çarşambayı sel alır, -bir yâr sever -el alır, -kanadı kırılır -çöllerde kalır, -ölmeden mezara koyarlar onu. -O, «Yûnusû biçâredir -baştan ayağa yâredir,» -ağu içer su yerine. -Fakat bir kerre bir derd anlayan düşmeyegörsün önlerine -ve bir kerre vakterişip:-«—Gayrik yeter!...»- demesinler.”* dizeleriyle dile getirdiği gibi köy ve köylüler sorunu modern Türkiye'nin hem II. Meşrutiyet hem de erken Cumhuriyet döneminde en fazla işlenen olguları arasında yer alır.

Bilindiği gibi Osmanlı toplumsal yapısı köylülüğün ve küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir tabana dayanmaktaydı. Her ne kadar köycülük düşüncesinin ideolojik düzlemde Batıda ortaya çıkan gelişmelerin bir sonucu olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na girdiği bir gerçek ise de kuruluşundan beri tarım toplumu normlarına göre kendisini var eden imparatorlukta köy ve köy sorununa ilişkin daha erken dönemlerde bir takım düzenlemelerin yapıldığı bilinen bir gerçekliktir. Nitekim reayanın vergiye tabi tebaa olarak hukuki ve mali statüsüne ilişkin düzenlemelerin değişik dönemlerde çıkarılan kanunnamelerle meşru bir zemine oturtulduğu gözlemlenir.⁴⁰⁰ Öte yandan, 16. yüzyılda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkan ve yoğunlukla ağır vergiler altında bulunan köylülerin çift bozan olarak tarlalarını ve köylerini terk ederek

³⁹⁹ Nazım Hikmet, *Kuva-yı Milliye (Abidin Dino'nun Desenleriyle)*, YKY, İstanbul, 2013.

⁴⁰⁰ Halil İnalçık, “Osmanlı Devletinde Raiyyet Rüsumu”, *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı: 92, Ekim 1959, ss. 575-610.

‘Celali Kaçgunu’na⁴⁰¹ katılanların çoğunluğunu teşkil etmesi Osmanlı toplumunda ilk köylü hareketlerinin habercisi olmuştur.

Denilebilir ki Osmanlı Devleti’nde süreç içerisinde ortaya çıkan köy ve köylülük sorununa ilişkin bir takım yeni düzenlemeler, her alanda temerküz eden reform düşüncesine paralel olarak özellikle Tanzimat ve I. Mşrutiyet dönemlerinde karşılık buldu. Örneğin; 1858 Arazi Kanunnamesi⁴⁰² Osmanlı Devleti’nde öteden beri varolagelen küçük üreticiliğin hukuki sınırlarını meşru bir çerçeveye oturturken 1864-1871 yılları arasında düzenlenen Vilayet Nizamnameleri⁴⁰³ köy tüzel kişilikleri konusunda ilk hukuki yaptırım olarak karşımıza çıkar. Anılan dönem aynı zamanda köy ve köylü sorununa ilişkin edebi türde ilk eserlerin Osmanlı aydınları tarafından üretilen bir sürece karşılık gelir. Örneğin; Nabizade Nazım’ın Karabibik⁴⁰⁴ adlı romanı yazınımızda örneğine daha önce rastlanılmayan ilk köy romanı özelliğini taşır.

5.2. II. Meşrutiyet’in Köycülük İdeolojisinde Narodnik Etkileşimler

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 II. Meşrutiyet hareketinin ardından köy ve köylüye yönelik olarak ilginin daha da arttığı bir sürecin ortaya çıktığı söylenilebilir. Bu dönemde köycülük hareketi Rusya’da ortaya çıkan Narodnik hareketten yoğun bir biçimde etkilenecek II. Meşrutiyet’in en hararetli konularından birisi haline geldi. Bilindiği üzere Rusça’da “Narod” (Halk) kelimesinden türeyen Narodnik hareket, özellikle 1905 Rus isyanında öne çıkmıştır. Aslında Rusya’da Narodnizm’in kökenleri 1861’de Rus Çarlığı’nda köleliğin kaldırıldığı dönemle birlikte başlamıştır. Bu dönemde Narodnikler Rusya’da ortaya çıkan ekonomik ve sosyal bunalımlara karşı çözüm olarak çareyi köy komünleri ve artel denilen çalışma ortaklıklarının

⁴⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyılda ortaya çıkan köylü ayaklanmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz., Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”**, 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2009.

⁴⁰² Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi/Toplu Eserleri 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 291-375.

⁴⁰³ Mustafa Gençöğlu, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2(1), 2011, ss. 29-50.

⁴⁰⁴ Nabizade Nazım, **Karabibik**, Kitap Zamanı Yayınları, İstanbul, 2010.

geleneksel işbirliğine dönmekte bulmuşlardı.⁴⁰⁵ 1908 Devrimi ile birlikte Çarlık Rusyası'ndan Osmanlı topraklarına giren bu düşüncenin üç değişik koldan kısa süre içerisinde İttihatçılar üzerinde etki yaptığı bilinmektedir. Birincisi; Balkan ve Bulgar aydınlarının Narodnik kökenli fikirleri ki bunlar II. Meşrutiyet'ten önce Osmanlı düşünce dünyasına etki yapmaya başlamışlardı. İkinci etkileşim alanı ise; 1905 devriminden kaçarak İstanbul'a yerleşen Tatar ve Kazan aydınlarının Narodnik fikirleriydi. İlk ikisi kadar etkili olmamakla birlikte üçüncü yol; Ermenilerin başlattığı ve Nasyonalist Taşnak hareketine karşı olarak gelişen sosyalist kökenli Hınçak hareketiydi.⁴⁰⁶ Bütün bunlarla birlikte Rusya'da ortaya çıkan Narodnik hareketin⁴⁰⁷ Osmanlı coğrafyasında özellikle Tatar aydınlar tarafından hızlı bir yayılma sürecine girdiği belirtilebilir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Akçuraoglu Yusuf, Hüseyinzade Ali ve İsmail Gaspralı gibi Tatar aydınları Rus ihtilalci hareketi içinde epeyce etkilenmiş oldukları Narodnik-Halkçı fikirleri İstanbul'da yaymayı ihmal etmemişlerdir. Denilebilir ki onların temsil etmiş olduğu halkçılık düşüncesi, Rus Narodnizminden farklı olarak devrimci bir sosyal içerik taşımasa da daha nasyonalist bir özde II. Meşrutiyet döneminin 'halka doğru' programının temelini oluşturmuştu. Örneğin; Hüseyinzade Ali Tıbbiye-yi Şahane'de Türkçülüğün esaslarını anlatıyor, Akçuraoglu Yusuf ise daha önce dile getirildiği gibi Üç Tarz-ı Siyaset adlı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü bunalımdan çıkış çaresi olarak Türkçülüğü işaret ediyordu.⁴⁰⁸

Öte yandan bu dönemde, 31 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti Türk düşünce dünyasında önemli izler bırakacak üç önemli süreli yayının çıkmasına öncülük etmişti. Bunlar sırasıyla; 'Türk Yurdu', "Türk Sözü" ve Narodnik etkiler taşıyan "Halka Doğru" dergileriydi. Yazarları arasında Ağaoğlu Ahmet, Mehmet Emin (Yurdakul), Hüseyinzade Ali, Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Akçuraoglu Yusuf ve Dr. Akil Muhtar Özden gibi aydınların bulunduğu bu dergilerde işlenen temel

⁴⁰⁵ Rusya'daki Narodnik hareketin gelişimi için bkz., Vladimir İlyiç Lenin, **İşçi Sınıfı ve Köylülük**, Çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1996, s. 470.

⁴⁰⁶ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler II**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 119-120.

⁴⁰⁷ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 164.

⁴⁰⁸ II. Meşrutiyet döneminde Narodnik hareketin Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri için bkz., Zafer Toprak, "Osmanlı Narodnikleri: 'Halka Doğru Gidenler", **Toplum ve Bilim**, Sayı:24, Kış 1984, ss. 69-81; Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", **Toplum ve Bilim**, sayı 1, Bahar 1977, ss. 92-123; Toprak, Zafer. "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunları Sempozyumu 14-16 Ocak 1977**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 13-31.

temanın halkçılık ve Türkçülük propagandası olduğu gözlenir. Özellikle 52 sayı yayınlanan Halka Doğru Dergisi'nde,⁴⁰⁹ Halkçılık ve köylülük düşüncesi Türkçü ve Anadolu motiflerle daha yerli ve içerden bir söyleme vurgu yapıyordu. Örneğin; derginin yazarlarına göre Osmanlı içtimai düzeni avam-havas, güzide-halk eksenlerinde ikiye bölünmüştü. Bu farklılık ve mesafe ancak, elitlerin halka ve halkın da elitlere gitmesiyle kapatılabilirdi. Buna karşın bu dönemde gelişen köycülük hareketi, Türk aydınlarının doğrudan köyle olan ilgisi sonucunda ortaya çıkmamıştı. Bahsi geçen aydınların ilgi alanı daha çok Türkçülük'tü ve bu düşüncenin geliştirilebilmesi için Türk köylüsüne gidilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu bağlamda II. Meşrutiyet'in köycülük hareketi, kendisini daha çok sınırlarını Türkçülük esasına dayalı Milliyetçilik ideolojisinin çizdiği alanın içinde var edebilmişti. Başka bir ifadeyle söylenilecek olunursa köy ve köycülük meselesi bağımsız bir değişken olarak ele alınmaktan çok Türk Milliyetçiliğinin gelişimine olan katkısı oranında bağımlı bir değişken olarak değerlendirilmiştir.

Dönemin köycülük hareketine katkı koyan bir başka önemli isim Almanya'dan Türkiye'ye gelerek İttihat ve Terakki'nin ekonomi danışmanlığını yapan Aleksander Helphand Parvus'tur. Yaygın adıyla Parvus Efendi olarak bilinen yazar, 1910'ların başından 1914'te I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Türk Yurdu Dergisi'nde köy sorununa yönelik makaleler kaleme almıştı. Parvus'a göre; İmparatorluğu bu dönemde kurtarabilecek çözüm köy ve tarıma yönelmekti. Denilebilir ki Meşrutiyet'in ittihatçı aydınlarının aksine Parvus'un köy sorununa yaklaşımı daha içerden bir bakış açısını temsil ediyordu. Zira Parvus Efendi Osmanlı tarımının ve köylüsünün durumunun iyileştirilmesiyle tarımsal kesimin bütün sorunlarının çözülebileceğini ileri sürmekte ve refahın zirai kalkınma yoluyla sağlanabileceğini savunmaktaydı. O'na göre; köylünün refahı, devletin refahına eşdeğerdi. İmparatorlukta köylünün durumuyla ilgili olarak yoğun bir ilgisizlikten söz eden Parvus, bu konuda en çok dönemin aydınlarını eleştirmekteydi. Özellikle Anadolu köylüsünün ihmal edildiğini ifade ederek imparatorlukta diğer milletlerin köylülerinin durumlarının Anadolu Türk

⁴⁰⁹ Bu dönemde yayınlanan Halka Doğru Dergisi'nde değişik makaleleriyle katkı koyanlar arasında Ahmet Agayef, Tevfik Nurettin, Celal Sahir, Hamdullah Suphi, Abdülfeyyaz Tevfik, Ali Canip, Ali Ulvi, Galip Bahtiyar, Kazım Nami, Mehmet Ali Tevfik ve Memduh Şevket beyler de vardı. Halka Doğru Dergisi ve önemi için bkz., Mehmet Özden, "Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)", **Milli Folklor Dergisi**, Yıl: 23, Sayı: 89, 2011, s. 113.

köylüsünden çok daha iyi olduğuna işaret etmekteydi. Nitekim Parvus Türk Yurdu Dergisi'nde yayınlanan yazılarında yüzlerce yıldır kanayan bir yara haline gelmiş köylülük sorununu ısrarla işlemekte ve hem devletin hem de aydınların bu soruna önem vermemesini bir haksızlık olarak gördüğü çarpıcı saptamalara yer vermektedir. O'na göre: *"Devletin ve aydınların köylülüğe önem vermemesi hem yanlış hem de haksızlıktır. Haksızlıktı, çünkü yüzyıllar boyunca devletin bel kemiğini oluşturan hep köylüler olmuştur. Köylüler devletin hem vergi hem de asker kaynağı olagelmışler, ancak, maalesef bu katkılarının karşılığını hiçbir zaman görememişlerdir."*⁴¹⁰

5.3. II. Meşrutiyet'te 'Köy'e Yönelimin Parametreleri

Bütün bu teorik tartışmaların dışında İttihat ve Terakki'nin taşra teşkilatlarının da köy ve köycülük meselesine yerel anlamda çıkarılan basın yayın organları aracılığıyla II. Meşrutiyet yıllarından itibaren destek verdiğini gözlemlemek olasıdır. Bu bağlamda İzmir'de yayın hayatına giren ve Mehmet Refet Bey tarafından çıkarılan Köylü Gazetesi⁴¹¹ Ege Bölgesi'ndeki köylerde yaşayan insanların sorunlarıyla ilgili kamuoyu oluşturmayı amaç edinen bir içerikle yayınlanıyordu. Keza II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Üçüncü Kulübü tarafından yayınlanan ve hedef kitlesi köylüler olan 'Vatandaş' adlı gazete köylülere parasız dağıtılarak köy sorunu hakkında özellikle köylüleri bilinçlendirmeyi hedef edinmişti. Gazete, köylülerin özgürleşmesi, kendilerini ezenlere ve sömürenlere karşı direnmesi özellikle de

⁴¹⁰ Aleksander Helphand Parvus, "Devlet ve Millet", **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı:3, 1913, s. 85.

⁴¹¹ II. Meşrutiyet döneminde 1908 Ağustos'undan itibaren İzmir'de yayına girdiği bilinen Köylü Gazetesi'nin sahibi sonradan Adliye Nazırı olan Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, bütün işlerini yürüten sorumlu müdürü ise Mehmet Refet Bey'di. Daha sonra Mehmet Refet Bey'in malı haline gelen gazete kısa sürede İzmir'in en çok satılan gazetelerinden birisi olmuştur. *"İzmir'de sabahları çıkar, her şeyden yazar, esnaf, köylü, işçi kardaşların iyiliğine çalışır, ahali dostu Türk gazetesidir."* alt başlığıyla çıkan Köylü Gazetesi'nin kısa sürede İzmir'in en büyük bir gazetesi haline gelmesinin nedenleri, dilinin sadeliğinde ve esnaf, köylü ve çalışanlara yönelik yazılara ağırlık vermesinde aranmalıdır. Buna karşın mütareke süresince Rum yaygaralarına karşı koyan Mehmet Refet Bey'in Yunanlılar tarafından satın alınmasıyla birlikte Köylü, yayın politikasını değiştirerek bütün işgal boyunca Ege'de Yunan çıkarlarının savunucusu olmuştur. Kurtuluştan sonra "yüz ellilikler" listesine alınan Mehmet Refet Bey, daha sonra İzmir'e dönerek burada ölmüştür. İşgal döneminde İzmir basının önemli yayın organlarından birisi olan Köylü Gazetesi'nin yayın politikalarının ayrıntılı bir analizi için bkz. Zeki Arıkan, "Köylü Gazetesi ve İşgal", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl:1988, Cilt:1, Sayı:2, ss. 187-200; Zeki Arıkan, İzmir Basın Tarihi (1868-1938), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2006, ss.79-103; Zeki Arıkan, "İşgal Dönemi İzmir Basını", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-13/iskal-donemi-izmir-basini>, (5.06.2015).

köylülerin eğitimi ve öğretimi meseleleri üzerinde durarak köy okulları ve köy öğretmenleri projesinin bir an evvel hayata geçirilmesi için sürekli yazılar yayınladı. Gazete aynı zamanda köylerde okulların açılmasını, bu okullarda imamların değil öğretmenlerin ders vermesini ve mutlaka köylülerin çocuklarını okula göndermelerini vurgulayan yazılara da yer verdi.⁴¹²

Dönemin genç İttihatçılarından Enis Avni (Akagündüz) Bey, 18 Ağustos 1909'da Zaman Gazetesi'nde Selanik'te yayınlanan Vatandaş Gazetesi ve köylülük üzerine yazdığı bir makalede köy ve şehir karşılaştırması yaparak şunları kaleme almıştı: *"Köylü demek millet demektir. Köylü demek kuvvet demektir. Osmanlı milleti köylülerden oluşmuştur ve Osmanlı vatani köylerden ibarettir. Şehirlerin çoğunun da köyden farkı yoktur. Memleketimiz çiftçi amele memleketidir. Öyle çiftçiler, öyle ameleler ki payitaht ve tevbii ondan ekmek dilenir. Bir dakikalık bir istifası hepimizi aç bırakmaya kâfidir. Neye inkâr edelim ki çalışmayan, uyuyan, tembel ve müstahkir şehirlileriz. Bir şehirli düşünüyü vatana bir çift cılız, sıksa çocuk vaad ederken; bir köylü gelini vatana, topraktan altın çıkaran gürbüz, aslan yavrucukları vaad eder."*⁴¹³

II. Meşrutiyet döneminin halkçılık ve köycülük düşüncesi yukarıda da ifade edildiği üzere, Türk milliyetçiliği ekseninde gelişirken başta Selanik'te yayınlanan Vatandaş Gazetesi olmak üzere İttihat ve Terakki'nin taşra örgütlerinin konuya yaklaşımı daha ziyade Narodnik etkiler taşıyan bir içerikte tezahür etti. Dönemin ideolojik yaklaşımlarına uygun olarak 22 Mart 1912'de kurulan Türk Ocakları,⁴¹⁴ halka doğru hareketinin bir uzantısı olan "Amel-i saha" projesi ile alan çalışmalarını öngörmekte ve köy ziyaretleri yaparak sorunları içerden tespit etme yaklaşımını benimsemekteydi. Bununla birlikte bu yaklaşım ancak 18 Mart 1919'da kurulan Köycüler Cemiyeti ile fiiliyata geçirilebildi. Nitekim cemiyet nizamnamesinin ilk maddesinde cemiyetin kuruluş amacı, *"köylüler arasında insaniyetkâr bir tarzda çalışmak, sıhhat ve maarif hususatında kendilerine yardım etmek"* olarak

⁴¹² İsmail Arda Odabaşı, "Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü'nün Köylü ve Köycü Gazetesi: Vatandaş", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 22, Bahar 2011, ss. 47-63.

⁴¹³ Enis Avni Akagündüz, "Köylünün Hakkı", **Zaman**, No:281, 5 Ağustos 1325 / 18 Ağustos 1909, s.1.

⁴¹⁴ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler II. Meşrutiyet Dönemi**, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 458.

belirlenmişti.⁴¹⁵ Bu dönemde kurulan Köycüler Cemiyeti'nin ilk başkanlığını ise Halide Edip (Adivar) yaptı. Halide Edip'in erken dönem düşüncelerinde billurlaşan Amerikaperverlik ve Anglosakson kültürüne olan eğilimi kendisinde II. Meşrutiyet'in halkçılık düşüncesinin referansını Amerika'da aramak gibi girift ve paradoksal bir takım yönelimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin O'na göre halkçılık düşüncesinin fikir alanından eylem alanına geçişi Amerika'da ortaya çıkan uygulamalarla olmuştu. Bu bağlamda Amerika'da Jane Adams'ın kurmuş olduğu "Hull House"⁴¹⁶ örgütü ile bir sosyolog olan Edmond Desmoulins'in⁴¹⁷ düşünceleri Halide Edip'in Köycüler Cemiyeti içerisinde faaliyet göstemesinde ciddi tesirler yaratmıştı. Nitekim Halide Edip, Halka Doğru hareketinin eylemden pratiğe geçmesi gereken bir tarz olduğunu öne sürüyor ve bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle pekiştiriyordu: "*Halka Doğru cereyanını biz de gazete sütunlarında Türk Ocağı'nın salonunda akıllı ve uslu görünmek istediğimiz dakikalarda süslü lakırdılarımız arasında işittim. Hâlbuki ben isterim ki halkçılık bir fikir değil bir fiil olsun. Halkçılığın bir nazariyeden ziyade tatbiki bir mahiyeti haiz olduğu yer en çok Amerika'dır. Halkçılık orada halkın terbiyesi, saadeti, içtimai mesaisinin nazımı olarak birer emsal şeklinde tecelli ediyor.*"⁴¹⁸

Dönemin köycülük politikasının etkin aktörlerinden bir diğeri ise; Doktor Reşid Galip'ti. Reşid Galip'in Halka Doğru hareketi içinde II. Meşrutiyet yıllarında köycülük meselesi ile yakından ilgilenmeye başlayan bir siyasi figür olması ve

⁴¹⁵ Füsün Üstel, "Köycüler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 72, Aralık 1989, s. 12.

⁴¹⁶ Amerikalı bir feminist olan Jane Adams'ın Şikago merkezli olmak üzere kurduğu bu örgütlenme kent yoksulları ve kırsal alandaki geriliğe karşı bir sosyal yardım projesi ve ağı idi. Proje yoksulluğu önlemek için dayanışma kültürünü öne çıkarmış ve kentlerden köylere uzanan bir temsil ağıyla kısa sürede tüm Amerika genelinde kabul görmüştü.

⁴¹⁷ II. Meşrutiyet dönemine etki yapan Le Play sosyolojisinin en önemli temsilcilerinden olan Edmond Desmoulins Anglosakson siyasal kültürüne yakın bir sosyolog idi. Nitekim bu yakınlığı dolayısıyla özellikle Prens Sabahattin'i derinden etkilemişti. O'nun "Anglosaksonların Eshab-ı Faikiyeti Nedir?" başlıklı eseri bu dönemde Türkçeye çevrilmişti. Bu eserinde Desmoulins iki ana toplum tipinden söz ediyordu. Bunlar *communauties* yani kamucu-iştirakçı toplum ile *particularist* yani bireyci-ferdi toplum tipleriydi. Bunlardan ilkinde birey değil aile, kabile, klan ya da devlet tipi zümreler üstünlükteydi ve bu tür toplumlarda her şey devletten bekleniyordu. İkincisinde ise toplumsal yapının temeli bireysel özgürlüklere dayanıyordu. Dönemin jargonuyla söylenilecek olunursa teşebbüs-i şahsi en büyük erdemdi. Bu doğrultuda merkeziyetçilik reddediliyor ve adem-i merkeziyetçilik ise yüceltiliyordu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Murat Kılıç, "Türk Siyasal Hayatında Bir Muhallif İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtima", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:12, Şubat 2010, s. 4; M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Meslek-i İçtima Akımı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 382.

⁴¹⁸ Halide Edip Adivar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, Can Yay, İstanbul, 2010, s. 2.

Köycüler Cemiyeti'nin en önemli üyeleri arasında yer alması köycülüğün bir politik program olarak II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e taşınmasına öncülük etmişti. Cemiyet tarafından düzenlenen bir ankette “Neden köycü olmak istiyorsunuz?” sorusuna Reşid Galip Tolstoy'tan mülhem olarak verdiği cevapta şunları söylemekteydi: *“Türk Ocağı'nın resmen kurulmadığı bir tarihten beri içindeyim. Bunun tuttuğu yolun konferans ve müsamereden ileri gidemeyeceğini daha sekiz sene evvel içinde şimdiki köycülerden Doktor Mustafa ve Mehmed Ali de dahil olan bazı arkadaşlarımla tahmin ettiğim için köylere dağılarak oralarda çalışmaktan ve hakiki milliyet cereyanının ancak bu yolda semeredar olabileceğinden bahseder ve mektepten çıkar çıkmaz köylere yayılmak için ahd-i misak eylerdik. Sonra bizimle hem fikir olanlara rast geldik ve bu yolu tuttuk. Sekiz sene evvel Tolstoy'da okuduğum ‘saadet, sükûn ve refah köylersedir, yere batsın saraylar’ cümlesi köylüye olan muhabbetimin büyük tesiri olmuştur.”*⁴¹⁹

Bu gelişmelerle birlikte, 29 Şubat 1919'da birinci kongresini toplayan Köycüler Cemiyeti bir anlamda Osmanlı Devleti'nde köy ve köylüye yönelik olarak ortaya çıkan fikirlerin uygulama alanına konulduğu ilk ciddi örneklerden bir tanesini teşkil etmekteydi. Cemiyetin en önemli faaliyet alanı ise köylülerin yaşam standartını yükseltmek ve onları eğitmek üzerine oluşturulmuştu. Dönemin basını bu ilk köycülük faaliyetlerini takdirle karşılıyor ve diğer köylülere örnek olması amacıyla oluşturulan “örnek köyler projesi”ne önemli bir destek veriyordu. Örneğin; 19 Ekim 1919'da İkdâm Gazetesi bu çalışmalarını destekleyen bir haberinde Türkiye'nin geleceğinin köylerde olduğunu belirtiyor ve köylülerin kendi içlerinden bir aydın sınıfı yaratarak içine düştükleri olumsuz durumdan kurtulabileceklerini vurguluyordu.⁴²⁰

Daha önce de ifade edildiği üzere, II. Meşrutiyet'in narodnik esintilerle bezenmiş Halka Doğru hareketinin çıkış noktası köy ve köylülük sorununa eğilmektir. Bu dönemde önceleri kültürel anlamda kendisini var eden Türkçülük programı, 1914'e gelindiğinde siyasal bir içeriğe bürünerek irrendentist-yayılmacı emeller taşıyan bir siyasal projeye dönüşmüştü. II. Meşrutiyet'in en önemli fikir adamlarından Ziya Gökalp'in düşüncelerinde temeyyüz eden Pan-Turanizm, narodnik-halkçı eğilimleri bu düşünce potası içinde eritmeyi hedefleyen bir nazariye olarak ortaya

⁴¹⁹ Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden Makaleler, Anılar İncelemeler**, TTK Yay, Ankara, 1991, s. 98.

⁴²⁰ “Halkçılık, Köycülük”, **İkdâm**, 19 Ekim 1919.

çıkmişti. Bununla birlikte örneklerini yukarıda ele almaya çalıştığımız kısmi bir takım projelerle narodnik-halkçı hareketin II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet'in köy sorununa yaklaşım biçimine önemli etkiler yaptığı aşikardır.

II. Meşrutiyet döneminde Narodnik etkilerle benimsenmiş 'halkçılık' düşüncesi İttihatçı aydınların adeta can simidi idi.⁴²¹ Geleneksel devlet yapısıyla bir çatışma aksı içine giren ve kendi ideallerindeki devlet yaklaşımını uygulama alanına koymak isteyen II. Meşrutiyet dönemi aydınının bu dönemdeki en büyük ittifak alanı o tarihe kadar devlet refleksi içinde sürekli asker ve vergi kaynağı olarak görülen yönetime ortak edilmeyen geniş 'halk' kitleleri olmuştur. Bu nedenle, "halka doğru" sloganıyla geri kalmışlığın en uç aşamasını yaşayan Osmanlı köyüne ve köylüsüne yöneldiler.⁴²² Anılan dönemde çıkarılan Köylü, Türk Yurdu ve Halka Doğru gibi dergi ve gazetelerle bu düşüncüyü sürekli olarak işlediler. Halka doğru gitme, öncelikli olarak basın-yayın organları üzerinden sürdürülen yayın politikalarıyla sağlanmak istendi.⁴²³ Örneğin; İzmir'de daha önce de değinildiği gibi 21 Ağustos 1908 yılında II. Meşrutiyet'in hemen ertesinde "Köylü" adında bir gazete çıkarıldı. Gazete "köylülerin mektebi" misyonuyla çıkmış, köylere muhabirler göndererek onların sorunlarını herkesin anlayabileceği bir dille ve yalın bir Türkçe ile dile getirmeyi hedeflemişti.⁴²⁴

Bununla birlikte II. Meşrutiyet aydınının Osmanlı kırsal kesimini tanıma, onların sorunlarıyla empati kurma ilişkisi sadece gazete ve dergi faaliyetleriyle değil, bizatihi içerden gözlemlleme ve analiz yoluyla da devam etmiştir. Örneğin; Şerafettin Mağmumi (Bilmen) 1890'lardaki kolera salgını sırasında müfettiş olarak gittiği Anadolu'daki gözlemlerini önce Tercüman-ı Hakikat'te yayınlamış, 1909'da ise Kahire'de "Seyhat Anıları-Anadolu ve Suriye" başlığı ile kitaplaştırmıştı.⁴²⁵ Keza 1910'da Ebubekir Hazım (Tepeyran) "Küçük Paşa" adlı romanı ile II. Meşrutiyet

⁴²¹ Zafer Toprak, "Aydın, Ulus-Devlet ve Popülizm", **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, Sabahattin Şen (Yay.Haz.), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 39.

⁴²² M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), Cilt: II, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 273.

⁴²³ Zafer Toprak, (Populizm), s.41.

⁴²⁴ Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 107.

⁴²⁵ Şerafettin Mağmumi, **Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye: Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları**, Çev. Cahit Kayra, Boyut Yayınları, İstanbul, 2001.

döneminde köy ve köylü ile onların tarımsal sorunlarına eğilmiş,⁴²⁶ Ahmet Şerif ise 1909-1914 yılları arasındaki gezi notlarını “Anadolu’da Tanin” adıyla yayınlamıştı.⁴²⁷ Hiç Kuşkusuz bütün bu yönelimler anılan dönemde toplumun ilgisini köy ve köylü sorunlarına çekmeyi başaramamıştı. Öyle ki temelleri bu dönemde atılan köy meselesi cumhuriyetin ilk yıllarında çözülmesi gereken en önemli sorunlar arasında sayılıyordu.⁴²⁸

5.4. Cumhuriyet’in Köy ve Köylü Sorununa Bakışı

Bilindiği üzere 1919’da başlayan Milli Mücadele hareketinin insan kaynağı, Anadolu ve Rumeli köylüsü idi. Daha savaşın başlangıcında bölgesel kurtuluş için örgütlenmiş bütün reddi-işgal, redd-i ilhak ve müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinde köylüler, belki cemiyetlerin icra heyetlerinde yer almamışlar ama, bu direniş hareketinin insan kaynağını oluşturmuşlardı. Müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinde genellikle eşraf, mütekaidd askerler, yerel idareciler ve din adamları icra heyetlerini oluştururlarken köylüler kendi bölgelerindeki direnişin en önemli yapı taşlarından birisi haline gelmişti.⁴²⁹ Bununla birlikte Müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinde temsil gücü oluşturulurken bazı cemiyetlerde köylülerin de dikkate alınması yönünde kararlar alınmıştı.⁴³⁰ Zira Anadolu’da başlayan ulusal kurtuluş hareketi kendi toplumsal tabanını bu sosyolojik yapıya dayandırmak zorundaydı. Nitekim 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ertesi gün çıkardığı ilk

⁴²⁶ Ebubekir Hazım Tepeyran, **Küçük Paşa**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011.

⁴²⁷ Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanin**, . Mehmed Çetin Börekçi (Yayınları Haz), Cilt:1, TTK Yayınları., İstanbul, 1999; Ahmet Şerif’in Anadolu’da Tanin kitabında ele aldığı konuların içerik analizleri için bkz., Erkan Akın, “Bir İçerik Çözümlemesi, “Anadolu’da Tanin” – Ahmet Şerif”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Yıl:82, Cilt:3, Sayı: 7, 1982, ss. 243-264.

⁴²⁸ Evren Haspolat, “II. Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:47, (Bahar) 2011, ss. 557-584.

⁴²⁹ Müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinde farklı toplumsal kesimlerin bir kurallılık içinde örgütlenme modeli için bkz., Bülent Tanör, Kongre İktidarları, ss. 61-66.

⁴³⁰ Örneğin, Trakya Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi’nin 9-14 Mayıs 1920 tarihlerinde Trakya’da toplanacak olan büyük Edirne Kongresi’nin hazırlıklarıyla ilgili olarak 2 Mayıs 1920 tarihinde köylülerin temsili açısından şu önemli kararı aldığını görüyoruz: “*Nahiyeler namına intihap edilecek murahhasların muhtelif cereyanları temsil edecek zatlardan ve tercihen köylülerden olmasına çalışılacaktır.*” Bkz., Tefik Bıyıklıoğlu, **Trakya’da Milli Mücadele**, Cilt:I, TTK. Yayınları, Ankara, 1987, s. 250.

kanunlardan birisi “ağnam resmi”⁴³¹ olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu’ndan bu yana küçükbaş hayvanlardan alınan bu verginin⁴³² oranı 24 Nisan 1920 tarihli ve 15 sayılı kanunla dört kat arttırıldı. Milli Mücadele’nin maddi kaynaklarının son derece sınırlı olduğu koşullarda TBMM hükümeti kırsal kesime yönelik olarak bu vergi arttırımını bir zorunluluktan dolayı gerçekleştirmişti. Aynı şekilde Sakarya Savaşı öncesinde yayınlanan “Tekâlif-i Milliye Emirleri”⁴³³ de köylüyü savaşın bir numaralı toplumsal aktörü haline getirmişti.

Savaş kazanıldıktan sonra, 17 Şubat 1923’te İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde köylü sınıfının temsilcileri de kongreye katılmışlar ve taleplerini dile getirmişlerdi. Kongre, köylü sınıfı adına önemli kararlar almış, bunun bir an evvel hayata geçirilmesi her şeyden elzem olmuştu. Kongrede aynı zamanda köylülerden köy kalkınmasına yönelik talepleri alınmıştı.⁴³⁴ Bu doğrultuda aşarın kaldırılması, modern tarım eğitiminin sağlanması ve Ziraat Bankası kredilerinin arttırılması gibi öneri ve talepler köylüler tarafından dile getirilmiş ve bütün bunlar diğer başka bazı tarımsal gelişme konularıyla birlikte değerlendirilmişti. Kongrede ayrıca tarımsal üretimde kooperatifleşmeye geçiş önerilmiş ve yurt içinde saban, pulluk gibi basit ziraat makinalarının üretimi için ziraat fabrikalarının açılması talep edilmişti.⁴³⁵

⁴³¹ Ağnam Resmi: İslâm devletlerinde çeşitli adlarla rastlanan bu vergi, Osmanlı resmî kayıtlarında “resm-i ganem”, “âdet-i ağnam” şekillerinde de geçer. Şer’i vergilerden sayılan ağnam resmine bazı sancak kanunnâmelerinde “âdet-i zekât” da denmektedir. Bu vergi genellikle koyun yavruduktan sonra Nisan veya Mayıs aylarında alınır ve kuzulu koyun kuzusu ile bir hesaplanırdı. Vergi miktarı Fâtih Kanunnamesi’ne göre üç koyundan bir akçe iken daha sonra iki koyundan bir akçe olarak tesbit edilmişti. Ancak bu miktar bölgelerin özelliklerine göre değişiyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Feridun Emecen, “Ağnam Resmi (Vergisi)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 478-479.

⁴³² Ağnam resminin Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerindeki uygulamaları için bkz., Ünal Taşkın, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:5, (Bahar) 2013, ss. 789-796.

⁴³³ Tekâlif-i Milliye Emirleri TBMM’nin 7-8 Ağustos 1921 tarihinde başta temel tüketim maddeleri olmak üzere ordunun giyim kuşam ve iâşesini sağlayacak bütün malzemelerin paraları sonradan ödenmek üzere %40’na el konulması esasına dayanıyordu. Aslında İttihatçılar da I. Dünya Savaşı yılları içinde 27 Temmuz 1914’te çıkarmış oldukları “Tekâlif-i Harbiye Kanunu” hükümleriyle buna benzer bir uygulamayı gerçekleştirmişlerdi. Buğday, koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sade yağ gibi tüketim maddelerinin %25’ine I. Dünya Savaşı yıllarında el koymuşlardı. Bkz., Serpil Sürmeli, **Milli Mücadele’de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, ss. 16-20; Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1918**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 269; Hikmet Özdemir, **Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 2001.

⁴³⁴ Cevat Geray, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1974, s. 14.

⁴³⁵ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler - Belgeler – Yorumlar)**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, No:59, Ankara, 1997, ss. 326-338.

Bu aşamada Cumhuriyet kurulduğunda yeni Türk devletinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı demografik yapı içinde köylünün durumuna ilişkin bazı tespitlerde bulunmak gerekirse öncelikle yaklaşık 13.6 milyonluk bir ülke nüfusunun varlığından bahsetmek gerekir. Bu nüfusun yaklaşık 10.3 milyonunun köylerde yaşadığı bilinmektedir.⁴³⁶ Ancak uzun süren savaşlar, nüfusun üretken ve genç kesiminin ortadan kaybolmasına neden olmuş, geriye ise sosyolojik olarak üretim dışı yaşlı bir demografik yapı bırakmıştı. Anılan yıllarda kıtlık, salgın hastalıklar ve yoksulluk nedeniyle iş gücü azalmış ve üretim düşmüştü. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre 13.648.270 olan Türkiye toplam nüfusunun %75,8'i kırsal alanda yaşıyordu ve ekonominin önemli bir bölümü tarıma dayalı idi. Buna karşın üretim düşüklüğü nedeniyle ve halkın temel beslenme gereksinimlerini karşılamak amacıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında buğday ithali yapılmıştı. Zira nüfus azalması ve geri kalan nüfusun üretim açısından işlevsiz olması nedeniyle tarım alanlarının önemli bir kısmı uzun bir süre ekili hale getirilememişti.⁴³⁷ Bu bağlamda iş gücü kaybı o kadar yüksekti ki iyi halli köylü mahkûmlara ekim ve hasat zamanlarında izin verilmesi dahi gündeme getirilmişti.⁴³⁸

Bu noktada önemle belirtilmesi gereken hususlardan bir diğeri cumhuriyetin, İttihatçıların aksine köy meselesine romantik bir mistifikasyon meselesi olarak değil, bir üretim yani istihsal meselesi olarak bakma isteğidir. Zira yeni Türkiye'nin sanayii üretim verileri, anılan dönemde pek iç açıcı değildi. İstanbul, İzmir gibi daha çok kozmopolit liman kentlerinde kümelenmiş sanayii yatırımlarının çoğu yabancı sermayeli şirketlerin elindeydi. Bunun yanı sıra, yine bu kentlerdeki küçük manifaktür işletmeler daha çok gayr-ı müslim cemaatlerin elindeydi. Ayrıca savaş ve mübadele ile toplu göç hareketleri sonucunda bu kentlerde büyük bir nüfus boşalması oluşmuştu. Mübadele ile başta adalardan, Balkanlardan ve Yunanistan'dan gelen Türk nüfusun çoğunluğu ise daha çok kırsal kökenliydi. Bu nüfusun, gayr-ı müslimlerin boşalttıkları mekân ve arazilere yerleştirilmesi işi ve emval-i metruke meselesi genç cumhuriyetin öncelikli olarak ilgilendiği konular arasında yer aldı. Sonuç olarak; 1924 Türk-Rum mübadelesi Türkiye'de kırsal kesimde önemli bir

⁴³⁶ Oya Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1.

⁴³⁷ Ali Ata Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı:2, İstanbul, 2012, (Sanayi Politikası), s. 316.

⁴³⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** (BCA), No:3488/30.18.1.1/18.27.7, 25.04.1926.

nüfus artışına neden olmuştu.⁴³⁹ O nedenle, İttihatçı aydınların “geri kalmış, ilkel, zavallı köy” mistifikasyonu, yerini daha gerçekçi, ‘köy’ü canlandıracak, hatta bunu köyün kendi içinden çıkmış unsurlarla hayata geçirecek bir yöntem değişikliğine gidilmesini zaruri kılmıştı. Nitekim devrimin önderi Mustafa Kemal’in daha 1922’de söylediği, “Türkiye’nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesden daha çok refah, saadet ve servete müstehak ve siyak olan köylüdür. Bianenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i asliyeyi istihsale matuftur. Efendiler! Diyebilirim ki, bugün felaket ve sefaletin bais-i yegânesi bu hakikatin gafili bulunmuş olmamızdır. Filhakika, yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktarına sevk ederek, kanlarını akıttığımız, kemiklerini topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menziline indirmek istediğimiz bu sahibi aslinin huzurunda bugün kemali hicap ve ihtiramla vaz-ı hakikimizi alalım.”⁴⁴⁰ şeklindeki sözlerinden de anlaşılacağı üzere köy ve köylülük meselesine bakış cumhuriyet için aşılması gereken bir numaralı sorun olarak belirlenmişti. O nedenle, daha cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarım kesimin sorunlarına yönelik olarak çok ciddi yasal düzenlemeler ve önlemler alınmaya başlanmıştı.

Bu düzenlemelerin ilki, 1924 yılında yürürlüğe giren 442 sayılı Köy Kanunu’dur. Söz konusu kanun temelinde köy yönetsel bir varlık kazanmış bir kırsal yerleşme türü olarak tanımlanmıştı. Bu çerçevede köy muhtarlıklarına tüzel kişilik hakkı veren Köy Kanunu’nun 1. maddesinde “nüfusu 2000’den aşağı olan yurtlara köy denir.” ifadesi kullanılarak demografik anlamda köy yerleşmelerinin sınırları belirlenmişti. Bunun dışında 97 maddeden ve 10 bölümden oluşan kanuna göre “numune köyler” oluşturulacak ve cumhuriyetin ideal köy tipi kanunun ön görmüş

⁴³⁹ Türk- Rum Mübadelesinin uygulanması sırasında karşılaşılan sorunlar için bkz., Müfide Pekin ve Turan Çimen (Der.), **Mübadele Bibliyografyası Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar**, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002; Mehmet Ali Gökaçtı, **Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; Renee Hirschon (Der.), **Ege’yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Çev. Ertuğ Altınay ve Müfide Tekin, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007; Mihri Belli, **Türkiye ve Yunanistan Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış**, Çev. Müfide Pekin, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

⁴⁴⁰ Söylev ve Demeçler, Cilt:1, s. 240.

olduğu yasal çerçeve içerisinde gerçekleştirilecekti.⁴⁴¹ Cumhuriyetin “numune köy” projesi, özellikle Eskişehir-Ankara hattı üzerinde kurulacak ve Ankara’nın Yahşıyan’ından Eskişehir’e kadar uzanan boş arazilere konuşlandırılacak köylere muhacirler yerleştirilecekti. Keza devlet bütçesinden 1.480.694 lira ayrılarak Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebel-i Bereket, Mersin, Manisa ve Ankara’da 69 adet numune köy projesi daha hayata geçirilecekti.⁴⁴² Esasında Cumhuriyetin “Numune Köy” projesi, İttihatçıların Balkan bozgunundan sonra Rumeli’nden göçen muhacirleri yerleştirebilmek amacıyla ziraat eğitimcisi Ali Ferit Bey⁴⁴³ tarafından tasarı olarak sunulan “Mesut Köy” projesinin bir devamı niteliğindedir.⁴⁴⁴

Cumhuriyet sadece bu yasal düzenlemeler ve projelerle yetinmemiş Türk köylüsünün üzerindeki vergi yüklerini de hafifletmeyi hedeflemişti. Bu amaçla 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasının, bu alanda atılan en önemli adımlardan birisini teşkil ettiği ifade edilebilir.⁴⁴⁵ Böylelikle 17 Şubat 1925’te söz konusu verginin kaldırılması ile birlikte İzmir İktisat Kongresi’nin üzerinden tam iki yıl geçtikten sonra köylü ve çiftçi kesiminin taleplerinden birisi yerine getirilmiş ve Türk tarımının üzerindeki en büyük yüklerden bir tanesi daha saf dışı edilmişti.⁴⁴⁶ Sonuç olarak, tarım kesimi üzerindeki vergi oranı büyük ölçüde azaltılmıştı. Bilindiği üzere arazinin gayr-ı safi hasılatı üzerinden üretilen ürünün %10’ununa el koymak suretiyle alınan ve bir tür aynı vergi olan aşar, Türk köylüsünü üretimden caydırıcı

⁴⁴¹ Köy Kanunu ve ayrıntıları için bkz., Türkan Çetin, **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Köy, Köylü Sorunu ve Köy Kanunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1992, ss. 77-96.

⁴⁴² Numune Köy projesinin ayrıntıları için bkz., Türkan Çetin, “Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 231-240; Abdullah Ziya, “Cumhuriyetten Köy Yapımı”, **Ülkü**, Cilt: II, Sayı:5 (II. Teşrin) 1933, s. 333; Türkan Başyigit, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:4-5, 1995, ss. 29-44; Türkan Başyigit, “Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları (1923-1950)”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=355361>, (28.08.2015)

⁴⁴³ Hayatı hakkında yeterince bilgi sahibi olamadığımız Ali Ferit Bey, öğrenimini Fransa’nın Nancy kentindeki Mateiller de Dumbal Ziraat Okulu’nda yapmıştır. 1909’da Alasonya Mekteb-i İdadisi Müdür Yardımcısı, 1910’da ise Manastır Dârümuallimini Ziraat ve Ulûm-u Tabiiye Öğretmeni olan Ali Ferit Bey Ağaç Bayramı’nı Anadolu’ya ilk kez getirip yaygınlaştırmaya çalışan kişidir. Balkan bozgunundan Edirne, Bursa, Samsun gibi Anadolu kentlerinde öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Ali Ferit Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, (Eğitim Hareketleri), ss. 151-153.

⁴⁴⁴ A. Ferit, “Mesut Köyün Mektebi”, **Yeni Fikir**, Cilt:2, Sayı:11, 1 Mayıs 1329, ss. 341-345; Mesut Köy Projesi’nin ayrıntıları için ayrıca bkz., M. Ergün, **Eğitim Hareketleri**, ss. 151-153.

⁴⁴⁵ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, (İktisadi Tarihi), s.152.

⁴⁴⁶ Gülten Kazgan, “Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl Sonundan I. Dünya Savaşı’na”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 394, Ekim 1999, s. 34.

bir nitelikteydi. Ayrıca kırsal kesimdeki sermaye birikimini önemli ölçüde engellemektedir. Cumhuriyet aşar vergisini kaldırmakla bu vergiyi kazanca dönüştürmüş ve üretimi özendirici bir ortam yaratmıştı. Devletin topladığı vergi gelirleri de kırsal kesimden pazara ve kente doğru yönlendirilmişti.⁴⁴⁷ Gerçekten de Cumhuriyet'in ilk iki yılında bütçe gelirlerinin yaklaşık %26'sını oluşturan aşar vergisinin kaldırılması tarım kesimi açısından çok önemli bir gelişmeydi.⁴⁴⁸ Bunun yanı sıra 21 Nisan 1924'te İtibar-ı Zirai Birlikleri kuruldu. Birliklerin amacı, Ziraat Bankası'nın denetiminde yoksul köylüye şahsi itibarına ve tarım faaliyetine dayanılarak kredi verilmesiydi. Ancak, bu uygulama verilen kredinin faiz yükünü telafi edecek bir gelişme sağlanamadığı için atıl kaldı. 1929 yılında bunun yerine Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edildi. Ayrıca Tarım Satış Kooperatiflerinin yaygınlaşması sağlandı.⁴⁴⁹

Bütün bu iyi niyetli çabalara rağmen, aşarın kaldırılması dışında 1929 yılına kadar köy meselesinin eğitimden tarımsal üretime kadar radikal önlemlerin uygulama alanına konulmadığı bir sahayı teşkil ettiği söylenilebilir. Bunun temel nedenlerinden birisi, Türkiye'nin 1929'a kadar daha liberal bir iktisat politikasını uygulama alanına koymasındır. Ancak, bütün dünyada baş gösteren 1929 dünya ekonomik buhranı ile Türkiye iktisaden korumacı önlemler almış ve bu durum tarım kesimine olumsuz bir şekilde yansımıştır.⁴⁵⁰ Zira bu süreçte başta Amerika olmak üzere batılı ülkeler tarım ürünleri ithalatına kısıtlamalar getirince Türkiye'nin tarımsal üretiminde ve iktisadi yaşamında önemli problemler yaşanmaya başlanmıştır. Dahası Çukurova, Gediz ve Menderes ovaları gibi Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatındaki en önemli bölgelerinde yoğun bir durgunluk ortaya çıkmıştır. Tarım kesiminin satın alma gücü zayıflamış, ekonomik durgunlukla birlikte hayat

⁴⁴⁷ Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)," **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (Der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 22; Hüseyin Topuz, "Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:3, 2007, ss. 380.

⁴⁴⁸ Y.S. Tezel, İktisadi Tarihi, s. 395.

⁴⁴⁹ Ali Ata Yiğit, Sanayi Politikası, s. 320.

⁴⁵⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983; Avni Zarakoğlu, "1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss. 89-103; Esat Sabit, "Cihan Buhranının İktisadiyatı ile Memleketimiz İktisadiyatı Üzerine Yaptığı Tesirlerin Derecesi Hakkında Kısa Bir Tetkiki" **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, No: 030.10.0.0/116. 155.5, 10.06.1936.

pahalılığı artmış ve böylelikle gübre ve tohum gibi tarım kesimini ilgilendiren ürünlerin girdi fiyatları yükselmiştir.⁴⁵¹ İşte tam da bu dönemde kurulan muhalif Serbest Cumhuriyet Fırkası'na⁴⁵² özellikle bu bölgelerden gelen geniş toplumsal teveccüh⁴⁵³ rejimin aktörlerini köy ve köylü meselesini daha ciddi boyutlarda ele almalarına neden olmuştur. Zira Serbest Fırka, ekonomide liberal esaslara bağlı kalacağını programında açıklamış bulunuyordu. Serbest Fırka'nın 1930'da girdiği yerel seçimlerde, Menemen ve Aydın'da belediye seçimlerini kazanması ve Ege Bölgesi'nin tarımsal hinterlandının en büyük limanı olan İzmir'de büyük ilgiyle

⁴⁵¹ Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Cilt:3, Sayı:3, 2005, ss. 158-162.

⁴⁵² Güdümlü bir muhalefet partisi olarak ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası Atatürk'ün isteği ile o dönemde Paris'te büyükelçi olarak bulunan Ali Fethi (Okyar) Bey'in yurda dönüşüyle kurulmuştur. Fırkanın kuruluşunu bizatihi Mustafa Kemal'in desteklediği bilinmektedir. Mustafa Kemal'in ülke içinde Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı bir muhalefet partisini örgütlemesindeki temel amaçlardan birisi de 1929 Dünya ekonomik bunalımı sonrası ülke içerisinde ortaya çıkan sosyal hoşnutsuzlukların boyutlarını ölçmektir. Bu nedenle kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanım'ın da partiye üye olmasını desteklemişti. Ancak işler istenildiği gibi gitmedi. Zira Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa sürede bütün rejim muhaliflerinin ilgi odağı haline geldi. Özellikle uygulanan iktisadi politikalarla memnun olmayan birçok insan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na teveccüh göstermişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 12 Ağustos 1930'da kuruluşundan 18 Aralık 1930'da kurucusu Fethi Bey'in Dahiliye Nezareti'ne verdiği bir dilekçeyle kapanışına kadar geçen süreç ve partinin kurumsal yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997; Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatırları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011; Barış Ertem, "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", **ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1 Sayı:2, (Aralık) 2010, ss. 71-92; Kadir Şeker, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Gelişmelere Bakışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 32, (Ağustos) 2014, ss. 1-14; Derviş Kılınçkaya, "Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi", **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 8, Sayı:15, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, (Bahar) 2012, ss. 3-19.

⁴⁵³ Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın güçlü tarım hinterlandlarına sahip yerlerde örgütlenmesi ve toplumsal taban elde etmesiyle ilgili olarak bkz., Ömer Karakaş, "Dönemin Yerel Basınına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Manisa Vilayeti'nde Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri", **History Studies**, Cilt:2, Sayı:3, 2010, ss. 201-222; Muhammet Güçlü, "Antalya'da Serbest Fırka'nın Faaliyetleri", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:9, 1994, ss. 327-337; Taner Beyazıt, "İzmir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Basın üzerine Düşünceler", **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı:98, 1992, ss. 118-120; Serap Tabak, "Serbest Fırka ve İzmir'de 1930 Yılı Belediye Seçimi", **Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, (Kasım)1991, ss. 177-197; Serap Tabak, "Serbest Cumhuriyet Fırkasının İzmir Vilayeti'ndeki Teşkilatı ve Faaliyetleri", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:8, 1993, ss. 313-328; Cem Emrence, "Ödemiş'te Serbest Fırka", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 72, (Aralık) 1999, ss. 28-33; Bilgin Çelik, "Aydın'da Serbest Fırka", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 84, (Aralık) 2000, ss. 13-23; Günver Güneş, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 25, Sayı:39, 2007, ss. 117-148.

karşılanması ise, 1929 dünya ekonomik buhranı sonrası girilen korumacı önlemlerle güçlendirilmiş devletçi iktisadi politikaların sosyal boyutunun eksikliğini daha açık bir biçimde gün yüzüne çıkarmıştır.

5.5. Cumhuriyet'in Köy Eğitimi Projesi

Anılan dönemde tarım kesiminin iktisadi geriliği kültürel gerilikle perçinleşince, Cumhuriyet köy meselesine daha radikal önlemlerle bakmayı tercih etmiştir. Cumhuriyet kendi ideolojisini ve değerlerini aktaracak bir kurumsal yapıya şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Zira söz konusu yıllarda, Türkiye’de kırk bin köyün yaklaşık beş bininde okul vardı. Geri kalan otuz beş bin köy öğretmensizdi. Onbir milyona yakın bir köylü nüfusunun önemli bir bölümü eğitim öğretim olanaklarından yoksundu. Köylerde 39 çocuktan biri ancak bu olanaktan yararlanabiliyordu.⁴⁵⁴ Köylerdeki, okuma-yazma oranı %5 idi. Bu beş bin köyün yaklaşık üç bini beş sınıflı okula sahipti, geri kalanlar ise üç yıllık. Kız çocuklarının okullaşma oranları ise %1’lerde seyrediyordu.⁴⁵⁵

Bu koşullarda “milletin efendileri” köyün geleneksel güç odaklarının ve iktidar yapılarının insafına terk edilmiş bulunuyordu. Kırk bin köyün nerdeyse tamamı feodalitenin dar kalıpları içinde bir yaşam kavgası veriyordu. Mütegalibeler, tefeciler, ağa, şih ve din adamlarından oluşan geleneksel iktidar bloku Türk köylüsünün bu dar kalıpları aşmasında en büyük engeli oluşturuyorlardı. Dolayısıyla küçük üreticilik, yarıcılık, ortakçılık, marabalık gibi Osmanlı döneminden kalma zirai metotlarla bu geleneksel iktidar bloğuna bağlanan Türk köyünü, cumhuriyet değerleriyle buluşturmak genç cumhuriyetin önünde duran en büyük sorundu. Bu doğrultuda cumhuriyetin ilk yıllarından 1940’ların ortalarına kadar büyük bir toprak reformu yapma isteği cumhuriyeti kuran önder kadronun en büyük arzusuydu.⁴⁵⁶ Ancak bu döneme kadar devlet tarafından kısmi toprak dağıtımları yapılsa da geniş bir toprak reformu gerçekleştirilemedi. Devlet, öncelikli olarak kendi mülkünde

⁴⁵⁴ Osman Halit, “Cumhuriyet’te Halk Terbiyesi”, **Ülkü**, Cilt:2, Sayı:10, Kasım 1933, ss. 289-293.

⁴⁵⁵ Sinan Meydan, “Cumhuriyet’in Eğitim Mucizesi”, **Bütün Dünya Dergisi**, (Temmuz) 2014, ss. 5-10.

⁴⁵⁶ Bu dönemdeki toprak reformu tartışmaları için bkz., S. Yelda Kaya, “İskan ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, **Journal of Economics**, Sayı: 5, (Temmuz) 2015, ss. 77-106.

bulunan ekilmeyen, boş arazilerin dağıtımına işine girişti. Bundan sonraki aşama ise büyük toprak sahiplerinden alınacak toprakların köylüye dağıtılması meselesiydi. Fakat bu hedef bir türlü uygulamaya geçirilemedi. Zira Cumhuriyet Halk Partisi içindeki eşraf ve toprak ağalarından oluşan toplumsal ittifak böylesine büyük bir projenin hayata geçirilmesinin karşısında duran en büyük engellerden birisini teşkil ediyordu. CHP'nin altı okuna yansıyan halkçılık ilkesi tüm Türkiye'yi sınıfsız, imtiyazsız bir kitle gibi tahayyül etse de tarım ve ticaret burjuvazisi Türk köyündeki geleneksel bloklarının çözümünden yana bir tutum içinde olmamıştı. Nitekim 1940'ların hemen başında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gündeme geldiğinde buna en çok itiraz CHP içindeki bu tarihsel bloktan yani toprak ağaları ve eşraf sınıfından gelmişti.⁴⁵⁷

Bütün bu engellemelere rağmen genç Cumhuriyet, 1930'larda Serbest Cumhuriyet Fırkası kapandıktan sonra meseleye eğitim ve kültür boyutuyla bakmış ve öncelikli olarak tarımsal kesime yönelik büyük bir eğitim seferberliği içine girmiştir. 1928'te Harf Devrimi yapıldıktan sonra yeni Türk harflerinin bütün Türkiye'de içselleştirilmesine yönelik olarak kurulan Millet Mektepleri üzerinden köy çocuklarının eğitimi meselesine eğilen Cumhuriyet, 1930'ların ortalarında çözümü, askerliğini onbaşı ve çavuş olarak tamamlamış, yeni Türk harflerini okuyup yazabilen insanlardan seçerek oluşturduğu köy eğitim kursları ve okullarında bulmuştur. Yine aynı yıllarda Saffet Arıkan'ın Milli Eğitim Bakanlığı sırasında oluşturulan bir raporla Köy Eğitim Kursları denemesine girişilmiştir. Bu deneme sürecinde dil devriminin de etkisiyle askerliğini onbaşı ve çavuş olarak yapmış olanlardan ve okuma yazma bilenlerden seçilenlere bizatihi Mustafa Kemal tarafından "eğitmen" adı verilmişti.⁴⁵⁸ İsmail Hakkı Tonguç tarafından "köy terbiyecisi"⁴⁵⁹ olarak da adlandırılan eğitimci, nüfusları öğretmen gönderilmesine müsait olmayan genellikle yüz elliden az kişinin yaşadığı köylerde hem eğitim

⁴⁵⁷ Erdal İnce, "Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:5, Sayı:13, (Güz) 2006, ss. 59-78.

⁴⁵⁸ Feridun Bayram, **Eğitmenler, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.18.

⁴⁵⁹ İsmail Hakkı Tonguç, "Köy Terbiyesi ve Köy Enstitüleri - 2", **Ulus**, 15 Ağustos 1940.

işlerini gerçekleştirecek hem de köylülere ziraat işlerini modern bir usulde nasıl yapabileceklerini öğretecek bir misyonla donatılmışlardı.⁴⁶⁰

Bu doğrultuda Köy Eğitim Kursları uygulamasına geçildi ve köy gerçeğini, köy insanının ihtiyaçlarını ve köyün sosyal yapısını hesaba katmayan bir eğitim programının başarılı olamayacağı hükmünden hareket edilerek ülke coğrafyası içinde büyük bir yekûn tutan küçük köyleri eğitimsiz bırakmamak adına eğitimci yetiştirilmesine karar verildi.⁴⁶¹ Aslında cumhuriyet daha 1923'te kurulduğunda köy eğitimi meselesini ciddi boyutlarda ele almıştı. Örneğin, 30 Nisan 1926'da 789 sayılı yasa ile çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanunu'nda ilk defa Köy Muallim Mektepleri'nin açılması kararlaştırılmıştı. Bu karar uyarınca 1927-1928 eğitim öğretim yılında, Kayseri Zencidere'de bir Köy Muallim Mektebi kurulmuş, Denizli'deki Erkek Öğretmen Okulu da Köy Muallim Mektebi'ne dönüştürülmüştü. Bu gelişmelere paralel olarak ilk eğitimci kursu ise Eskişehir'in Çifteler bucağındaki Mahmudiye Köyü'nde açılmıştı. Modern tarım tekniklerinin uygulandığı Mahmudiye Devlet Üretim Çiftliği burada altı yedi aylık bir kursa tabi tutulan eğitimci adaylarına uygun bir ortam sağlamıştı. Bu uygulamanın başarılı sonuç vermesi üzerine, 11 Haziran 1937'de 3238 Sayılı Köy Eğitimci Kanunu ve 7 Temmuz 1937 tarihinde de "Köy Eğitimci Kursları ile Köy Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanun" mecliste kabul edilerek bu denemeye yasallık getirildi.⁴⁶² Böylelikle köy eğitimci kurslarından kapatıldıkları 1947 yılına kadar 8675 eğitimci yetiştirilmiş ve köylere gönderilmişti. Bu uygulama gereği, eğitimcilerin köylerde köy çocuklarını üç yıllık bir eğitimden geçirmeleri öngörülmüştü.⁴⁶³ Söz konusu gelişmeler doğrultusunda çok kısa süre içinde başarıyla sonuçlanan bu uygulama, ileride gerçekleştirilecek olan Köy Enstitüleri projesinin de proto tipini oluşturacaktı.

⁴⁶⁰ Çiğdem Erdem, "Cumhuriyet Yönetiminin 1930'lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte "Dönüşümü" Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak "Köy Eğitimci Kursları", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:10, Sayı:3, 2008, s.192.

⁴⁶¹ Yunus Kazım Köni, "Köy Eğitimi Konferansı ve Üçüncü Eğitim Şurası", **Ülkü Milli Kültür**, Cilt:11, Sayı:126, 1946, s. 2.

⁴⁶² Ç. Erdem, s.194.

⁴⁶³ F. Bayram, s. 20.

5.6. Halkevleri ve Köycülük

1932’de Halk Evleri’nin açılması köy meselesine kültürel değişme normları üzerinden yeni bir bakış açısının geliştirilmesini beraberinde getirmişti. Kentli orta-sınıfı cumhuriyet değerleriyle buluşturma projesinin özünü oluşturan Halk Evleri,⁴⁶⁴ kentli orta-sınıfla birlikte köye ve köylüye ulaşmanın yeni bir yöntemi idi. Halkevleri ve Halk Odaları projesi ile cumhuriyet topluma ideoloji ve değer aktarma yolunda önemli bir araca kavuşmuştu. Zira Halk Evleri’nin “köycülük şubeleri”nin bu dönemde yaptığı etnografik, folklorik ve sosyolojik çalışmalar Türk köyünü yakından tanıma ve sorunlarıyla yüzleşmek için kentli orta sınıfı ilk defa köy ve kırsal kesimin problemlerine ortak etme adına önemli bir aşama idi.⁴⁶⁵ İttihatçılar döneminde ve cumhuriyetin ilk yıllarında, köye şehirli değerlerle büyümüş öğretmen gönderme ve meseleleri daha duygusal ve romantik boyutlardan tartışma çabaları Halk Evleri köycülük şubelerinin çalışmalarıyla 1930’larda daha mantıksal ve kapsamlı bir düzlemde ele alınmıştı. Nitekim Halkevleri köycülük şubeleri atlı ve yaya olarak köy gezileri düzenlemiş ve köylülerle kentli orta sınıf bu gezilerde ilk kez bir araya gelmişlerdi. 1950 yılına gelindiğinde, Türkiye genelinde 63’ü il merkezlerinde olmak üzere toplam 478 Halkevi ve 4392 Halk Odası kurulmuştu. Bu itibarla II. Meşrutiyet döneminde gazetecilerin ve bir takım Osmanlı aydınlarının bireysel olarak yaptıkları Anadolu köyünü tanıma meselesi, 1930’lardan itibaren hayat geçirilen Halkevleri projesiyle birlikte daha kitlesel bir boyuta ulaşmış ve bu

⁴⁶⁴ Halkevleri Projesi genç cumhuriyetin başarısız Serbest Cumhuriyet Fırka denemesinden sonra uygulama alınana koyduğu bir gelişmeydi. Cumhuriyet, II. Meşrutiyet döneminden beri faaliyet gösteren Türk Ocakları’nı lağvederek Halkevlerine dönüştürmüştü. Kentli orta sınıfın yeni rejimin değerleriyle buluşması bağlamında Türk kültür devriminin en önemli araçlarından birisi olarak düşünülen Halkevleri uygulaması aynı zamanda cumhuriyetin halkla buluşma ve değerlerini halkın üzerinden geniş kitlelere aktarma misyonunun da bir uzantısıydı. Bu dönemde kurulan Halkevleri hakkında geniş bilgi için bkz., Neşe G. Yeşilkaya, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; Anıl Çeçen, **Halkevleri, Atatürk’ün Kültür Kurumu**, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 2000; Nurcan Toksoy, **Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınları, İstanbul, 2007; Esra Dicle Başbuğ, **Resmi İdeoloji Sahnede Kemalist İdeolojinin İnşasında Halkevleri Dönemi Tiyatro Oyunlarının Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013; Sefa Şimşek, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002; Şerafettin Zeyrek, **Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları**, Anı Yayınları, İstanbul, 2006; Zeki Arıkan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 23, 1999, ss. 261-281.

⁴⁶⁵ Halkevlerinin köycülük şubesinin bu dönemdeki çalışmaları için bkz., Selçuk Duman, “Halkevlerinin Köycülük Şubesi Faaliyetleri ve Sivas Halkevi Örneği”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl:3, Sayı:6, 2007, ss. 157-182.

yöndeki çabaların semereleri ilerleyen yıllarda kırsal kesimde randımanlı bir şekilde karşılığını bulmuştu. Örneğin; 1935'te Halkevlerinin düzenlediği toplam 495 köy gezisine, 20.391 kişi katılmıştı.⁴⁶⁶ Yine 1940'ta, 1765 köy gezisine toplam 153.173 kişi katılmıştı.⁴⁶⁷ Bütün bunların yanı sıra Halkevleri kendi kuruldukları bölgenin folklorik, tarihsel ve kültürel değerlerini çıkardıkları periyodik dergilerde işleyerek ülkemizde halk kültürünün ulus devlet dinamiklerine bağlanmasında önemli bir işlevi de yerine getirmişlerdi.⁴⁶⁸

5.7. Cumhuriyet'in "Bizim Köy"ü

Reşat Nuri Güntekin'in 1922'de yayınladığı "Çalıkuşu"⁴⁶⁹ ve Halide Edip'in 1923'te önce Akşam Gazetesi'nde tefrika ettiği ve 1926'da kitap olarak çıkardığı "Vurun Kahpeye"⁴⁷⁰ romanlarının ana temasını oluşturan aydınlanmış şehirli öğretmen tipi ve köyün geleneksel yapılarıyla çatışma aksı ve teması, 1930'larda yerini artık bütün anlam ve biçimleriyle kavranılmış, en azından kavranılması için kurumsal örgütlenmelere gidilmiş bir "*bizim köy*" temasına bırakmıştır. Bununla birlikte bir Köy Enstitüsü mezunu olan Mahmut Makal'ın "Bizim Köy" adlı eserinden yıllarca önce "bizim köy" olgusunun 1930'ların başında Kadro Dergisi'nde sıklıkla işlenmiş bir konu olduğunu söylemek olasıdır. "Bizim köy" yaklaşımıyla köy meselesi empati sınırlarının ötesine geçerek cumhuriyet rejiminin kırsal alandaki meşruiyet mevzisini oluşturuyordu. Köy artık cumhuriyetçi, ulusalcı ve halkçı ideolojinin kutsal bir mekanı olarak tasvir ediliyordu. Bu anlamda "bizim köy" temasını ısrarla işleyen Kadroculara göre, köy ütopyası her şeyden evvel bir toplum kalkındırma projesiydi. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir, Türk devriminin en büyük hedefinin her karış toprağı işlenmiş, yemyeşil bir vatan toprağı ve bu toprak üzerinde karnı tok, neşesi yerinde, giyimli ve sağlıklı Türk halkı ve her parçası birbiriyle

⁴⁶⁶ Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülasesi, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 238.

⁴⁶⁷ C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları, Ankara 1941, s. 74.

⁴⁶⁸ Başta Ankara Halkevi'nin yayın organı Ülkü Dergisi olmak üzere her vilayet merkezinde periyodik dergiler çıkarılmıştır. Örneğin, Fikirler, Güzel Günler, Yeni Doğu, Yeni Milas, İnanç, Muğla, Gediz, Ocak ve Küçük Menderes bu dergilerden bazılarıdır. Bu konuda ayrıntılı Bilgi için bkz., Nurettin Güz, Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları, Halkevleri Dergileri(1932-1950), Bilge Yapım Yayınları, Ankara, 1995.

⁴⁶⁹ Reşat Nuri Güntekin, Çalıkuşu, 68. Baskı, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

⁴⁷⁰ Halide Edip Adıvar, Vurun Kahpeye, 15. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

uyumlu yani; tezatsız Türk milleti yaratmak olduğunu söylemişti.⁴⁷¹ Yine Tahir Hayrettin, 1933'te Kadro'da kaleme aldığı "İnkılap ve Köy" adlı makalesinde "Ankara'nın adamı köy muallimidir." sözleriyle cumhuriyetin köylerde kuracağı aidiyet ilişkisinin iş tekniklerini ve metotlarını öğrenmiş köy muallimleri aracılığıyla gerçekleştirileceğini ifade etmişti.⁴⁷² Bu sahiplenmenin ve aidiyet ilişkisinin çıkış noktası ise yine Türk köyünü içselleştirmek ve onunla duygusal bağ kurabilmek amacıyla yönelik olarak kavramsallaştırılan "bizim köy" temasıydı. Nitekim Falih Rıfkı (Atay), Kadro'da ele aldığı "Bizim Köy" adlı makalede inkılabın nasıl bir köylü sınıfı tasavvur ettiğini şu sözleriyle ortaya koymaya çalışmıştı: "*Bizim köye, Kemalist köye, Türk ihtilalinin köyüne radyodan, ocağın başında köy saatini dinleyen ve çamaşır suyunu elektirikle ısıtan köylülere kavuşacağız. Bizim köy, Kemalist köy, Türk ihtilalinin köyü baştan başa bir dinamo gibi cihazlanmış, kilovat ışığı ile bakan, dalga uzunluğu ile dinleyen, ocağı başında gazetesinin köy saatini okuyan, Hamburg piyasasının tahıl fiyatlarını soran köylü!..*"⁴⁷³

Ahmet Kutsi Tecer'in, "*Orada bir köy var uzakta, o köy bizim köyümüzdür, gitmesek de görmesek de o köy bizim köyümüzdür.*"⁴⁷⁴ dizeleriyle örülmüş ünlü okul şarkısının sözlerinde olduğu gibi "bizim köy" teması kırsal kesimi cumhuriyetin değerleriyle biçimlendirme konusunda atılmış önemli bir adımdı. Yine bu doğrultuda Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1936'da Yaban'ı yayınlaması bir tesadüf değildi. Zira Yaban romanı; Türk köyünün ve köylüsünün içinde bulunduğu ilkel durumun tek sorumlusunun Türk aydını olduğu temasını işleyerek, aydınlara önemli bir sorumluluk yüklüyordu.⁴⁷⁵ Bu bağlamda denilebilir ki Yakup Kadri'nin Türk devrimine bir kapitalizm ve sosyalizm arasında bir üçüncü yol arayışının simgesi

⁴⁷¹ Şevket Süreyya (Aydemir), "Sosyal Milliyetçiliğin Zaferi", **Kadro Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 35-36, (Kasım-Aralık) 1934, ss. 9-13.

⁴⁷² Tahir Hayrettin, "İnkılap ve Köy", **Kadro Dergisi**, Sayı:20, (Ağustos) 1933, ss. 29-36.

⁴⁷³ Falih Rıfkı (Atay), "Bizim Köy", **Kadro Dergisi**, Cilt:2, Sayı:18, 1933, ss.15-17.

⁴⁷⁴ Ahmet Kutsi Tecer 1930'larda Türk köyüne yönelimde etkili olan en önemli isimlerden birisiydi. O sadece edebi alanda ürünler vermekle kalmamış aynı zamanda Türk halk kültürünün önemli bir parçası olan Anadolu'nun folklorik ve müzikal zenginliklerinin de ortaya çıkmasına öncülük etmişti. Aynı yıllarda Aşık Veysel'i Türkiye ile buluşturan ülkemizin Türk halk müziği repertuarına yapmış olduğu derleme çalışmalarıyla ciddi katkılar sunan Muzaffer Sarısözen'i bu konuda yönlendiren Ahmet Kutsi Tecer "Orda Bir Köy Var Uzakta" adlı şiirini babasının memleketi olan Apçağa Köyü (Erzincan/Kemaliye) için yazmıştı. Münir Ceyhan'ın okul şarkısı formunda bestelediği bu şiir cumhuriyet kuşakları tarafından yıllarca okullarda söylenmiştir. Ahmet Kutsi Tecer'in hayatı ve eserleri için bkz., Murat Yalçın (Yay.Haz.), "Ahmet Kutsi Tecer", **Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, Cilt:2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.1000-1002.

⁴⁷⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Yaban**, 73. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

olarak aynı yıllar içinde çıkan Kadro Hareketi'nin kurucularından ve hatta Kadro'nun tarımsal kesimden gelmiş tek temsilcisi olması, Kadrocuların köy ve köylü sorunlarına anılan yıllarda daha çok eğilmelerini sağlamıştır.⁴⁷⁶

Bütün bunlarla birlikte, temelleri 1932'de atılan Türk Tarih Tezi'nin Anadolucu savunucuları olarak tanımlanılabilen olan düşünürlerin de söz konusu süreçte köy ve köylülük meselesine bilimsel olarak yaklaşımları gözlenir. İsmet Zeki Eyüboğlu'nun, Melih Cevdet Anday'ın, Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın ve Anadolucuların merkez sağ kesiminden Nurettin Topçu'nun bu dönemde köy meselesine bakış açıları, toplumun bu en saf ve temiz kesiminin içinde bulunduğu koşulların ıslah edilmesine yönelikti. Bu bağlamda Sabahattin Ali'nin 1937'de yayınladığı “Kuyucaklı Yusuf”⁴⁷⁷ adlı romanıyla köy meselesi bu kez, soldan ve sol değerlerden masaya yatırılıyor ve bu nedenle roman yayınlandığı dönemde Türk kamuoyu tarafından büyük bir ilgi ile karşılanıyordu. Aynı biçimde Nusret Kemal Köymen ise 1934'te Soyadı Kanunu'nda “Köymen” soyadını alacak kadar kendisini köy ile özdeşleştiriyor ve 1930'lu yıllarda köy meselesinin değişik boyutlarına ilişkin kitaplar yayınlıyordu.⁴⁷⁸

5.8. Anadolu Bozkırı Aydınlanıyor: Köy Enstitüleri

Cumhuriyetin köy meselesine bakışını İttihatçılardan ve 1908'den ayıran en önemli farklılığı, Köy Enstitüleri'nin kurulmuş olmasıdır. Köy Enstitüleri ile ilgili olarak bu güne kadar birçok şey yazılıp söylenmiştir. Dünya pedagoji ansiklopedilerine Türk buluşu kurumlar olarak geçmiş olan Köy Enstitüleri'nin 1923'ten bu yana cumhuriyetin köy ve köylülük sorunlarına ilişkin olarak uygulama alanına koyduğu en devasa projelerden birisi olduğu ifade edilebilir. Gerçi II. Meşrutiyet döneminde, köy eğitimi meselesi tartışılmış hatta Ethem Nejat'ın

⁴⁷⁶ Kadronun kurucularından İsmail Hüsrev Tökin bu dönemde köy meselelerine eğiliyor ve Türk köyündeki sorunları ele alıyordu. Tökin özellikle bir Alman ihracat firmasının Türkiye temsilcisi olarak Anadolu'yu dolaşmıştı. Daha sonra Ziraat Bankası'nın kredi kooperatiflerinin ilk önce nerelerde kurulacağını incelemek üzere gezdiği Anadolu köylerinde köylülerin sosyal sorunlarıyla ilgili bilgileri bir kitapta toplamıştır. Bkz., İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

⁴⁷⁷ Sabahattin Ali, **Kuyucaklı Yusuf**, 66. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴⁷⁸ Nusret Kemal Köymen, **Köycülük Esasları**, Tarık Edip Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1934; Ayrıca bkz., Füsün Üstel, “Tek Parti Döneminde Köycülük ideolojisi ya da Nusret Kemal Köymen”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:75, (Şubat) 1990, ss. 47-51.

uygulamalı iş eğitimi önerisi Köy Enstitülerinin kurucularından olan İsmail Hakkı Tonguç'a bu konuda önemli bir referans oluşturmuştu. Ancak, bütün bu düşünceler II. Meşrutiyet döneminde pratiğe geçirilememiştir.

17 Nisan 1940'ta Köy Enstitüleri projesiyle cumhuriyet, hem kırsal alanın eğitimi meselesine radikal bir çözüm bulmuş, hem de "iş içerisinde iş için eğitim" yaklaşımıyla eğitimbilim alanında yeni bir çağır açmıştır. Köy Enstitüleri projesinin köy meselesinin çözümüne getirdiği yeni pratiklerden ve yöntemlerden en yenisi ise köyü bizzat kendi içinden çıkmış unsurlarla canlandırmak ve aydınlatmaktır.⁴⁷⁹ Köyü içinden canlandırmak projesi olan Köy Enstitüleri modeli ile köy çocukları eğitilecek ve onlara teorik derslerin yanı sıra aynı zamanda uygulamalı tarım dersleri de verilecekti. Böylelikle köye öğretmenin kişiliğinde sadece teorik dersler anlatan bir öğretmen değil, zirai kesimin bütün sorunlarını bilen, modern tarım tekniklerini öğrenmiş ve uygulatmayı başarabilen bir öğretmen tipi gönderilmiş olacaktı. Bu öğretmen, aynı zamanda aydınlanmış, eğitim ve kültürle donanmış, cumhuriyetin bütün değerlerini benimsemiş ve rejimin maarif davasına iman etmiş birisi olacaktı.⁴⁸⁰ Köy enstitüleri projesiyle, köylü kız çocukları da eğitilecek ve cumhuriyetin laik eğitim ilkesi kırsal kesimde hayat bulacaktı. Nitekim, Türkiye'de ilk karma eğitim yani kız çocuklarıyla erkek çocuklarının bir sınıf ortamında aynı mekânda eğitim almaları ilk kez İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde uygulanacak ve

⁴⁷⁹ Nitekim köy enstitüleri projesinin mimarı olan İsmail Hakkı Tonguç'un bu konudaki kitabının ismi de "Canlandırılacak Köy" idi. Bkz., İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1939.

⁴⁸⁰ Ülkemizde Köy Enstitüleri ile ilgili hayli geniş bir külliyat vardır. Bunun temel nedenlerinden birisi Köy Enstitüleri'nin cumhuriyetin eğitim reformları içinde orijinal bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet kuşakları 1953'te kapatılmasından sonra da Köy Enstitüleri'ne gıpta ile bakmışlar ve enstitüleri romantik nostaljinin eşiğinde bir mitos haline getirmişlerdir. Bu yönelimin cumhuriyet dönemi eğitim dinamikleri gözden geçirildiğinde haklılık payı olduğu söylenilebilir. Köy enstitüleri ile ilgili olarak bkz., Nurgün Koç, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Yayınları, İstanbul, 2013; Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015; Niyazi Altunkaya, **Köy Enstitüsü Sistemi, Toplu Bakış**, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 2011; Mahmut Makal, **Köy Enstitüleri ve Ötesi**, 2. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015; Galip Akın, **Tonguç'un Kır Çiçekleri**, Güldiken Yayınları, Ankara, 1998; Mehmet Başaran, **Devrimci Eğitim ve Köy Enstitüleri**, Papirus Yayınları, İstanbul, 1999; Can Dündar, **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000; Sabahattin Eyüpoğlu, **Köy Enstitüleri Üzerine**, Can Yayınları, İstanbul, 1999; M. Rauf İnan, **Köy Enstitüleri ve Sonrası**, Öğretmen Yayınları, Ankara, 1989; Engin Tonguç, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970; Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997; M. Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

bunu sırasıyla diğer Köy Enstitüleri izleyecekti.⁴⁸¹ Köy Enstitüleri, kuruldukları 17 Nisan 1940'tan yapılarındaki değişimin ilk işaretlerinin görüldüğü 1948 yılına kadar bu amaçlar çerçevesinde köy çocuklarını eğitti. Böylelikle o ana kadar maraba, sığırtmaç ve yanaşma olmaktan başka şansı olmayan köy çocukları, eğitimin ve bilimin ışığıyla donatıldılar. Anılan süreçte yani, Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde ilköğretim genel müdürlüğü görevine getirilen ve kendisi de bir köy çocuğu olan İsmail Hakkı Tonguç'un özel gayretleriyle ülke genelinde 21 adet Köy Enstitüsü açıldı.

Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri projesiyle ulaşmak istediği hedeflerden bir tanesi de II. Dünya Savaşı koşullarında tarımsal kalkınmayı köy eğitimi meselesi üzerinden çözmekti. Zira savaş yıllarında Türkiye ekonomisi bir durgunluğa girmişti. Türkiye savaşa girmeden genel seferberlik ilan etmişti. Savaş ekonomisi kurallarının yürürlükte olduğu bu yıllar ekmeğin karne ile satıldığı, un, yağ şeker gibi temel tüketim maddelerinin karaborsaya düştüğü yıllardı. Bütün bu zor koşullara rağmen köy eğitimi seferberliğinden vazgeçmeyen cumhuriyet, fırsat eşitliği temelinde kurulan 21 adet köy enstitüsü ile Türkiye coğrafyasının tamamını kucaklamak istemişti. Kırklareli Kepirtepe'den Adana Düziçi'ne, Ankara Hasanoğlan'dan Aydın Ortaklar'a, Isparta Gönen'den Trabzon Beşikdüzü'ne, Malatya Akçadağ'dan Kars Cılavuz'a, Balıkesir Savaştepe'den Eskişehir Çifteler'e, Antalya Aksu'dan Diyarbakır Dicle'ye kadar bütün Türkiye coğrafyasını kapsayan Köy Enstitüleri projesi aynı zamanda yerelden kalkınma esasını da uygulamalı olarak ortaya koymuştu. Bu doğrultuda, bütün köy enstitüsü binalarını enstitü öğrencileri kendileri inşa etmiş ve her köy enstitüsü kendilerine ayrılan arazilerde kuruldukları bölgenin tarımsal ürün özelliklerine göre uygulamalı modern tarım metotlarıyla üretim yapmışlardı. Örneğin; Kırklareli Kepirtepe Köy Enstitüsü ayçiçeği, Aydın Ortaklar pamuk ve incir, Kars Cılavuz arıcılık ve bal, Isparta Gönen elma ve gül ve Trabzon Beşikdüzü Köy Enstitüsü balıkçılık üretimi yapıyordu.

Öte yandan bu dönemde Köy Enstitüleri üzerine yapılan en büyük spekülasyonlardan birisi, soldan geldi.

⁴⁸¹ Melih Tınal, "Kızılcıllu Köy Enstitüsü: Kuruluşundan İlk Mezunlarına", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:21, (Güz) 2008, ss. 181-198.

Cumhuriyetin bu projeyle köylüyü köyde bırakmak ve şehirleşmeyi önleyerek proleterleşmenin önüne geçmesi bağlamında Kemal Tahir'in Bozkırdaki Çekirdek⁴⁸² romanı ile başlayan ve sosyalist soldan gelen bu spekülasyon fırtınasına, soğuk savaş yıllarında muhafazakâr ve liberal sağı Köy Enstitüleri projesinin komünizme hizmet ettiği şeklindeki eleştirileri eklendi. Aslında bütün olan biten, 1946'da Türkiye çok partili parlamenter yaşama geçtikten sonra CHP içindeki sınıfsız, imtiyazsız kaynamış kitle şeklinde ortaya konulan toplumsal ittifak yaklaşımının bozulmasıydı. Dahası temeli İttihatçılar tarafından atılmış olan korporatist ve solidarist öğelerle bezenmiş ve toplumsal sınıflar yerine mesleki temsil anlayışını öne çıkaran halkçılık yaklaşımı soğuk savaş dönemi ile birlikte çözülmüş bulunuyordu. Son tahlilde; savaş yılları içinde gelişen taşra ve ticaret burjuvazisi, iktidarı artık paylaşmak istemiyor, Köy Enstitüleri projesine de en büyük eleştiriler bu çevrelerden geliyordu.

Oysa, Köy Enstitüleri projesi Cumhuriyet'in kültür devriminin en önemli ayaklarından birisiydi. Bilindiği üzere 1940'ta Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in gayretleriyle bakanlığın bünyesinde oluşturulan tercüme kurulu, bütün dünya klasiklerini Türkçe'ye çevirme işine girişmişti. Tercüme edilen Yunan, Rus, Fransız, İtalyan ve Rönesans klasikleri öncelikli olarak Köy Enstitüleri'ne gönderiliyor ve bütün köy çocukları bu klasikleri okuyarak bilinçleniyorlardı. Cumhuriyet'in baştan beri uygulama alanına koyduğu, pozitivist ve sosyal darwinist öğelerle biçimlenmiş eğitim anlayışı çerçevesinde köy çocukları, geleneksel değer yargılarını kırıyor ve okulu bitirdikten sonra da atandıkları köylerde bu değerleri savunuyorlardı. Hiç kuşkusuz onların bu bilinç referanslarıyla köydeki geleneksel iktidar blokları önemli bir çatışma yaşıyorlardı. Bu çatışmanın siyasal anlamda yansıması ise, CHP içinden kopan bir gurubun yani; taşra ve ticaret burjuvazisi temsilcilerinin Köy Enstitüleri'ne yönelik olarak yaptıkları eleştiriler idi. Nitekim bu eleştiriler CHP içinde de göğüslenmemiş ve 1948'den itibaren Köy Enstitüleri'nin yapıları önemli bir değişime uğramıştır. Bu doğrultuda Hasan Ali Yücel, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan istifa etmiş, yerine muhafazakâr eğilimli, pedagojik görüşleriyle tanınan Sivas Milletvekili Reşat Şemsettin Sirer atanmıştır. İsmail Hakkı Tonguç ise ilköğretim genel müdürlüğü görevinden alınmıştır. Bütün bunların yanı sıra Köy Enstitüleri'nde uygulamalı tarım dersleri azaltılmış ve teorik dersler

⁴⁸² Kemal Tahir, **Bozkırdaki Çekirdek**, 6. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012.

müfredatta daha çok yer kaplamaya başlamıştır. Nitekim Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950’de iktidara geldikten sonra Köy Enstitüleri’ne bu son halleriyle bile 3 yıl dayanabilmiş ve 1952-1953 ders yılı başında bütün Köy Enstitüleri’ni kapatarak onları öğretmen okullarına dönüştürmüştür.

Böylelikle ittihatçılıktan cumhuriyete köycülük bağlamında Rus Narodnizmi ve Balkan köycülüğü ile başlayan bir uzun serüven 1953 yılında sonlanmıştır. Türk köyü ve kırsal kesimi o tarihten itibaren başlayan tarımda makinalaşma ile büyük bir demografik boşalma yaşamış ve kırsal kesimden metropol kentlere doğru yoğun bir iç göç meydana gelmiştir. Bunun sonucunda hem Türk tarımında hem de metropol kentlerin şehirleşme dinamiklerinde ciddi sorunlar yaşanmıştı. Ayrıca İttihatçıların köylü romantizmi ve köy mistifikasyonu ile cumhuriyetin gerçekçi köy yaklaşımı 1950’lerin ortalarından itibaren de-mistifiye edilmiş, Cumhuriyet’in öğretmeni ile köy imamı yer değiştirmiş, yatılı bölge okullarıyla köy okulları boşaltılmış, köyde cumhuriyetin simgeleri olarak varlık sürdüren okul ve bayrak yerini sayıları binlerceyi bulan kuran kurslarına bırakmıştı.

Bütün bunlarla birlikte, Köy Enstitülerinden mezun olan öğretmenlerden Mahmut Makal ve Fakir Baykurt ise bu dönemde yazdıkları köy romanlarıyla köylünün sorunlarına içerden bir bakış açısı geliştirmeye devam etmişledi. Mahmut Makal’ın yazdığı “*Bizim Köy*”⁴⁸³ ile Fakir Baykurt’un yazdığı “*Yılanların Öcü*”⁴⁸⁴ romanları Türk ve dünya kamuoyunda geniş bir ilgi ile karşılanmıştı.

5.9. Köycülük Bağlamında Temel Karşılaştırmalar

Sonuç olarak İttihatçılar, II. Meşrutiyet yıllarında köy meselesini daha çok halka doğru gitme, onu üstten dönüştürebilme ve bir aydın romantizmi çerçevesinde ele almışlardır. Cumhuriyet ise; köy ve köy meselesinin çözümünü kurduğu ulus-devletin temel yapı taşı olarak öne çıkarmıştır. Elbette her iki yönelimin aralarında benzerlikler ve süreklilikler olabilir. Meşrutiyet’in köycülük ve halka doğru tartışmalarıyla biçimlendirdiği ve narodnik esintiler taşıyan köycülük yaklaşımı cumhuriyet kurucularına esin kaynağı olmuştur. Cumhuriyet, İttihatçılar döneminde uygulama alanına konulan bu yaklaşımdan etkilenmiş, hatta İttihatçıların köycülük

⁴⁸³ Mahmut Makal, **Bizim Köy**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2008.

⁴⁸⁴ Fakir Baykurt, **Yılanların Öcü**, 11. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015.

anlamında bu dönemde en büyük savunucularından birisi olan Reşit Galip, cumhuriyetin ilk yıllarında Milli Eğitim Bakanlığı görevine getirilmiştir. Bu bağlamda İttihatçılar, çıkardıkları dergilerle daha çok teorik anlamda bir zenginlik yaratmışlar, cumhuriyet ise köycülüğü uygulama alanlarında zenginleştirmiştir. Ahmet Kutsi Tecer'in, "*gitmesek de görmesek de o köy bizim köyümüz*" dizeleri, bir okul şarkısı olmanın çok ötesinde Cumhuriyet'te "*gidemediğin yer senin değildir*" yaklaşımından hareketle pratiğe dönüşmüş ve köy içinden canlandırılarak rejimin değerlerine bağlanmak istenmiştir. Bu çabalara rağmen Soğuk Savaş döneminin başlangıcından itibaren Türk köyü kendi kaderine terk edilmiş ve köydeki geleneksel iktidar bloklarına teslim edilmiştir. 1970'li yıllarda Köy-Kent Projesiyle⁴⁸⁵ yeniden kırsal alanın sorunlarıyla bağ kurulmak istenmiş ancak bu proje de atıl kalmıştır. Hiç şüphesiz Türkiye'nin demografi dinamikleri 1950'li yıllardan günümüze önemli bir değişim yaşamıştır. Bu değişimin doğal bir sonucu olarak iç göç artarak devam etmiş ve Türkiye toplam nüfusu kentli nüfus lehine çoğalmıştır. 1950'lerde önce istihdam darlığı nedeniyle gerçekleşen iradi göç dalgaları 1980'li yıllardan itibaren yerini güvenlik ve terör eksenli gayr-ı iradi göç dalgalarına bırakmıştır. Bu olgu metropol kentlerde önce gecekondulaşma sonra da varoş kültürü olarak nitelendirilebilecek çarpık kentleşme dinamiklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumun ironik bir yansımasını halk türkülerinde ve şarkılarında da gözlemlemek olasıdır. "Yarım İstanbul'u mesken mi tuttun?"⁴⁸⁶ dizeleriyle 1950'lerde başlayan iç göç serüvenini anlatan türküler yerini "Hadi gel köyümüze geri dönelim"⁴⁸⁷ şeklindeki şarkı sözleriyle bir köy nostaljisine bırakmıştır.

⁴⁸⁵ Köy-Kent projesinin 1969 yılında CHP'nin seçim bildirgesinde yer aldığı bilinmektedir. Bu proje ile kırsal alanının sorunları merkezi olarak kurulacak köy yerleşim birimleriyle aşılacak istemiştir. Tarımdan sanayileşmeye oradan da kooperatifleşmeye varıncaya kadar köylüler direk olarak üretimin içine çekilmek istenmiştir. Proje Köy Enstitüleri'nden sonra 1970'li yıllarda atılmış en önemli adımlardan birisiydi. İlk olarak 1978 yılında Bolu'nun Taşkesti Köyü'nde uygulama alanına konulan proje 1979 seçimleriyle birlikte iktidar desteğinden yoksun kalmış ve unutulmuştur. Elif Çolakoğlu, "Kırsal Kalkınma Problemlerine Bir Çözüm Arayışı Olarak Köy-Kent Projesi", **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, 2007, ss. 187-202.

⁴⁸⁶ Kayseri yöresine ait ve Ahmet Gazi Ayhan tarafından derlenmiş bu türküde İstanbul'a iş bulma ümidiyle giden ve bir daha köyüne dönmeyen bir Anadolu delikanlısına köydeki nişanlısının yaktığı ağıt anlatılır. Bkz. <http://www.turkuler.com/hikayeler/yarimistanbulu.asp>, 16.08.2015.

⁴⁸⁷ 1994'te Ferdi Tayfur tarafından bestelenmiş arabesk şarkının tüm sözleri köyden kente göç etmiş insanların hayal kırıklıklarını ve köye yeniden dönüş özlemlerini dile getirir. Bkz. <https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=2660>, 16.08.2015.

ALTINCI BÖLÜM

KORPORATİZM-SOLİDARİZM EKSENİNDE II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E HALKÇILIĞIN EVRİMİ

6.1. Kavramsal Çerçeve

19. yüzyılın liberalizm ve sosyalizm dışında en etkili ideolojilerinden bir diğeri Korporatizmdir. Korporatizm, meşrutiyetten cumhuriyete evrilen Türk düşünce dünyasının hâkim yönelimlerinden birisi olmuştur. Bilindiği gibi 19. yüzyılda liberalizm ve sosyalizm arasındaki etkileşim ve çatışma hem politik olanın yeniden inşasına hem de sosyo-ekonomik yapılanmaların içeriğinin değişmesine yol açmıştır. Bu yüzyılda ortaya çıkan liberal ve sosyalist projelere farklı nedenler ve kavramsallaştırmalarla itiraz eden bir grup ideolog, çareyi geleneksel yapıların modern ihtiyaçlara cevap verecek bir biçimde yeniden tanımlanmasında ve işlevselleştirilmesinde bulmuşlardır. Geleneğin modernlik içinde yeniden icadına dayanan bu yaklaşım, süreç içerisinde bir ideoloji olarak korporatizmin doğuşuna yol açmıştır. Bu bağlamda korporatizm; liberalizm ve sosyalizm dışında bir üçüncü yol arayışının sonucunda kendi içinde çeşitli sosyo-ekonomik boyutları barındıran politik bir proje olarak karşımıza çıkar. Otoritenin kutsallığı, organizmacı toplumsal görüş ve ontolojik olarak mutlakiyetçilik bu ideolojinin temel felsefesini oluşturur. Bununla birlikte Sanayi Devrimi çağında, endüstriyel kapitalizmin yükselişine ve sosyalist fikirlerin, sınıf bilincinin güçlenmesine karşı entellektüel bir yanıt arama uğraşısı olarak ortaya çıkan korporatizm, zaman içerisinde siyasal ve ekonomik açıdan ortaya koyduğu hedeflerle totaliter referansları içinde barındıran bir ideoloji haline gelmiştir.⁴⁸⁸

Ekonomik düzlemde kapitalizme ve kapitalizmin getirdiği tüm ilişkiler ağına, siyasal ve toplumsal düzlemde de özgürleşmeye ve bireyselleşmeye temelden karşı olan korporatizm, bir anlamda dinsel ve geleneksel ideolojinin egemen olduğu ortaçağ toplumsal düzeninin, sanayi devrimi çağında yani, yeni kapitalist koşullar

⁴⁸⁸ G. Gürkan Öztan, “KORPORATİZM: Özgürlükten Yoksun Bir “Üçüncü Yol” Vaadi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (Der. H. Birsen Örs), 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, (İdeolojiler), s. 517.

altında ihyası olarak da değerlendirilebilir. Bireyin ve bireysel özgürlüklerin cemaat cenderesi içine alınarak onların gündelik yaşamlarını ve hayata dair pratiklerini kontrol ve denetim altında tutmayı hedefleyen korporatist düşünce, 19. yüzyılda kıta Avrupasında ciddi ölçüde taraftar bulmuştur. Başta Almanya ve Fransa olmak üzere bu ülkelerin akademik çevrelerinde itibar gören bu radikal-muhafazakâr görüş özellikle Almanya gibi Bismarck yönetimi altında merkezileşen bir ülkede neredeyse bir devlet politikası olarak uygulama alanına konulmuştur. Yine Fransa’da korporatizmin daha esnek bir şekli olan solidarizm yani dayanışmacılık bu ülkenin resmi poltikası olarak 1914’e kadar yani Birinci Dünya Savaşı’nın çıkışına kadar uygulama alanı bulmuştur. ⁴⁸⁹

19. yüzyılın hâkim ideolojik referanslarına tepki olarak ortaya çıkan korporatizm, tanımı gereği sağ bir ideoloji ve dünya görüşüdür. Korporatizm toplumu, birbirlerinin lazımı ve melzumu olan ve aynı zamanda birbirlerini uyum içinde tamamlayan organlardan yani meslek zümrelerinden oluşan bir organizma olarak görür. Bu bağlamda, hem liberalizmin bireyciliğini hem de sosyal sınıfların varlığını ve buradan hareket ederek sınıf çatışmalarını ve emek-sermaye çelişkisini reddeder. Bu anlamda korporatizm, bütünsel bir kamu çıkarıyla ulusal çıkarları meydana getiren mesleki çıkarların toplamının devlet-işveren-işçi üçgeninde birbirleriyle bağlantılı bir biçimde gerçekleşeceğini savunur. Bu durumun ortaya çıkması için siyasal temsil ve karar alma süreçlerinde gevşek ya da sıkı korporatist kurumsal yapılar oluşturulur. Sonuç olarak korporatizm, her iki türevi de birbirlerini destekleyen iki ana yönelimden oluşur. Bunlardan birincisi olan solidarist korporatizm; daha çoğulcu ve mutedil yani ılımlı devletçi, ikincisi ise tekçi ve totaliter olan faşist korporatizmdir. ⁴⁹⁰

Siyasal bir yaklaşım biçimi olarak korporatizm ortak ilkeler ve sosyal bir uyum bağlamında ve organizmacı görüş ekseninde toplumun tüm kesimlerinin faaliyetlerini dayanışma ve ortak çıkar temelinde bir araya getirir. ⁴⁹¹ Korporatizm düşüncesinin ortaya çıkış koşulları ve yöneldiği temel eleştirel tutum, özü itibarıyla

⁴⁸⁹ Aykut Kansu, “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Kemalizm, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Ed.), Cilt: 2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 254.

⁴⁹⁰ T. Parla, Korporatizm, ss. 50-58.

⁴⁹¹ Bahadır Eser ve Hasan Yüksel, “Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2012, s. 182.

anti-kapitalist bir düşünce sistematığına dayanmaz. Korporatizmde esas mesele, muhafazakâr anlayışın temel karakteristik özelliğinden ileri gelen ve mevcut olan moral değerlerin yeniye karşı korunmasıdır. Korporatizmin bu bağlamda referansı ortaçağ loncalarına öykünülerek ortaya konulan meslek ahlakıdır. Yani hızla değişen üst yapı kurumlarının, alt yapı eleştirisine gidilmeksizin restore edilmesi çabasıdır. Korporatizmde ekonomik bir sistem olarak kapitalizmin üzerinde yükseldiği temel kolonları konumundaki özel mülkiyete yani; üretim araçları mülkiyetine rekabet ve girişim özgürlüğüne, özel teşebbüs ve bu yapının temel harcı olan karlılık kavramına karşı bir itiraz yükselmez. Bununla birlikte liberal kapitalizmin içerisinde barındırdığı anarşik durumun yol açabileceği olası felaket senaryolarından dolayı sosyalizme karşı bir duruş sergilenir. Sonuç olarak korporatizmde sınıf çatışması ve mücadelesi kesinlikle reddedilmektedir.⁴⁹²

6.2. II. Meşrutiyetin Tercihi: Solidarist Korporatizm

Bu gelişmeler ışığında, korporatizmin Türk düşünce dünyasındaki yansıması Fransız solidarizmi olmuştur. Solidaristlere göre, 19. yüzyılda ortaya çıkan liberalist ve sosyalist düşünceler toplumsal sorunlara tutarlı bir çözüm getirememişlerdi. Liberaller çabanın bireyi yükselttiğini, mücadele kaygısının onu güçlü kıldığını, rekabetin bir ayıklama ve ilerleme unsuru olduğunu vurgulayarak “laissez faire laissez passer” yaklaşımıyla adalet duygusunu yadsımışlardı. Sosyalizmden beslenen kollektivistler ise salt maddi göstergelerle adalet duygusuna destek olmuşlar ve toplumsal mutluluğu paylaştıracak bir güç olarak bu kavrama vurgu yapmışlardı. Ancak, onlar da insanın tek varlık nedeni olan özgürlüğünü yitirmesine yol açacak sözde bir adalet sitesini otoriter yöntemlerle inşa etmeye çalışmışlardı. İşte solidaristler, bu ikilemin çözümünü yani adalet-özgürlük çelişkisini bağdaştıracak yeni bir yaklaşımı ortaya koymuş ve böylelikle her iki düşünceyi uzlaştırarak bir üçüncü yol arayışına yönelmişlerdi.⁴⁹³

⁴⁹² M. Nuri Durmaz, “Korporatizm, Yönetişim ve Kesişim Noktaları Üzerine Bir İnceleme”, **Eğitim, Bilim ve Toplum Dergisi**, Cilt:4, Sayı:15, (Yaz) 2006, s. 64.

⁴⁹³ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:1, (Bahar) 1977, (Solidarist Düşünce), s. 220.

Solidarizmin I. Dünya Savaşı öncesinde, Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sının resmi ideolojisini oluşturduğunu düşünecek olursak meşrutiyet dönemi aydınlarının gerek 1908 öncesinde gerekse II. Meşrutiyet'in ilanından sonra neden bu düşünce sistemine sarıldıkları kendiliğinden ortaya çıkar. Zira II. Abdülhamit döneminde, sürgündeki Jön Türk muhalefetine ideolojik ve düşünsel olarak etkilendiği en önemli dış çevre Fransa idi. Aynı dönemde, Fransa'da Radikal Parti çevresinde etkinlik kazanan solidarizm başta hem bir filozof hem de bir politikacı olan Leon Bourgeois olmak üzere Alfred Fouillee, Aleksandre Millerand, Charles Seignobos, Ferdinand Bouisson, Charles Gide ve Gustave Geffroy gibi birçok düşünürü çevresinde toplamıştı. Solidarizm, özel mülkiyet ve girişim serbestliği gibi temel liberal ilkelere gölge düşürmeden liberalizmle sosyalizm arasında bir orta yol aramayı amaçlıyordu. Bununla birlikte solidarizm; özel teşebbüsün gücünün yetmediği alanlarda devlet müdahaleciliğini öngören, sınıf çatışmasının gereksizliğini vurgulayan, toplumsal yapıda çatışma ve çelişkilerden arınmış uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı yani tesanüdü benimseyen ve en nihayetinde eğitimde laik ve pozitivist ilkelere önem veren bir ideoloji olarak karşımıza çıkar.⁴⁹⁴

6.3. Ziya Gökalp ve II. Meşrutiyet Aydınlarında Solidarist Korporatist Eğilimler

Bu kavramsal çerçevenin ışığında II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının korporatizmin esnek kolu olan solidarizmle bağ kurmalarının bir tesadüf olmadığı söylenilebilir. Bu dönemde başta Ziya Gökalp olmak üzere Tekin Alp, Necmettin Sadık (Sadak), M. Zekeriya (Sertel) ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) gibi İttihatçı aydınlar siyasal ve ekonomik açıdan solidarist ilkelerle bütünleşmiş bir halkçılık öğretisini benimsemişlerdi. II. Meşrutiyet'te iktisadi solidarizm olarak temeyyüz eden ve liberal iktisat politikalarına karşı devlet müdahaleciğini öngören yaklaşımı benimseyen bu aydınlara göre iktisadi solidarizm, ferdi kapitalizmin yol açtığı toplumsal sınıflar sorununa çözüm getirecekti. Ayrıca devlet uygulama alanına

⁴⁹⁴ Solidarist düşüncenin hangi ideolojik çerçevelerden referans alarak geliştiğini daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek için bkz. Leon Bourgeois, **Solidarite**, Paris, 1897; J. E. S. Hayward, "Solidarite: The Social History of an Idea in Nineteenth Century France", **International Review of Social History**, Vol: 4, 1959, pp. 261-284.

koyacağı ekonomik ve sosyal politikalarla sınıfsal çelişkileri ve uzlaşmazlıkları giderecekti. Bu ilkeler doğrultusunda temellendirilen bir devlet kapitalizmi yaklaşımıyla devletin fiilen iktisadi hayata girmesi ve sermayedar olması benimsenecekti.

Buna koşut olarak dönemin aydınları tarafından içtimai solidarizm olarak ortaya konulan yaklaşımda sınıf mücadelesi yadsınıyor ve toplumsal iş bölümüne dayanan çıkar birliği ve tesanüt anlayışı öne çıkarılıyordu. Mesleki temsil esasına dayanan içtimai solidarizmde menfaatleri birbirleriyle çelişen toplumsal sınıflar kalkacak ve yerlerine değişik sektörlerin temsilcilerinden oluşan mesleki zümreler geçecekti. Durkheim sosyolojisinden esinlenilerek Osmanlı toplumsal yapısına uyarlanmak istenilen toplumsal iş bölümü ve mesleki temsil yaklaşımı hiç kuşkusuz başta Ziya Gökalp olmak üzere II. Meşrutiyet döneminde birçok İttihatçı aydının sarıldığı bir düşünce kalıbı oldu. Örneğin; Ziya Gökalp toplumda çatışan sınıflar yerine birbirleriyle dayanışma içerisinde bulunan meslek zümrelerini daha çok önemsemiştir. O'na göre: *“Bir cemiyetin içinde muhtelif sınıflar birbirini istismar yahut imha etmeye çalışır. Mesela dünyanın her yerinde eşraf sınıfı rençber sınıfını istismarla meşguldür. Buna karşılık olmak üzere Avrupa'nın başka ülkelerinde nazariye halinde, bugünkü Rusya'da ise ameliye halinde, amele sınıfı eşraf tabakasını mahvetmeye çabalyor. Demek ki bir cemiyetin içindeki snıflar aralarında uzlaşma imkânı bulunamayan düşman zümreleri halindedir. Hâlbuki bir cemiyetin muhtelif meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde bilakis yekdiğerine son derece muhtaç ve dostturlar. Bir cemiyette terzi kunduracısız, kunduracı terzisiz, fırıncı kasapsız, kasap fırıncısız, şair filozofsuz, filozof şairsiz, doktor avukatsız, avukat doktorsuz kalmayı hiçbir zaman isteyemez. Bütün içtimai meslekler birbirinin lazım ve melzumudur. O halde sınıflar kalkıp da onların yerinde meslek zümreleri kuvvetli bir surette teşekkül edince içtimai Darwinizm iflas ederek cemiyet içinde dahili sulh hüküm sürmeye başlar.”*⁴⁹⁵

Hemen belirtmek gerekir ki Ziya Gökalp'in solidarist bağları kuvvetli halkçılık düşüncesinin oluşumunda Emile Durkheim'in “Toplumsal İşbölümü” adlı kitabı önemli bir etki yapmıştı. Ona göre, toplumsal yapılar arasında işbölümü arttıkça ve insanlar birbirlerinin eksikliklerini tamamladıkça toplumsal bağlar daha

⁴⁹⁵ Ziya Gökalp, “Milliyetçilik ve Beynel Milliyetçilik”, **Yeni Mecmua**, Sayı:35, 14 Mart 1918, s.162.

da kuvvetlenecek ve böylece bir organik dayanışma yani tasanüt düşüncesi güçlenecekti. Gökalp'e göre: *"Halkçılık, ayırıcı zümreler yerine cemiyetin fertlerini birbirine sıkı rabıtalara birleştiren meslek zümrelerinin kaim olmasına çalış(mak) demek. Çünkü cemiyet içtimai bir uzviyete benzetilirse bu uzviyetin birer hayati vazife ifa eden hakiki uzuvları ancak meslek zümreleri olabilir. Bundan dolayıdır ki cemiyetler tekâmül ettikçe işbölümü ve ihtisas müesseseleri gittikçe derinleşiyor ve mesleki teşkilatlar daha sıkı bir tesanüd daha büyük bir ehemmiyet kazanıyor"*du.⁴⁹⁶

Ziya Gökalp'te tesanütçülüğün amacı, sınıf kavgalarının ortadan kaldırılmasıyla herkese eşit terbiye ve iş olanakları sağlamaktır. Gökalp'in düşüncesine göre, sınıflar ortadan kaldırılmalı onların yerine mesleki teşekküller ikame edilmeliydi. Zira halk arasında tesanütü sağlayacak yegâne bağlantı bu meslek teşekkülleri idi. Sınıfları bir üretim zümresi olarak görse de çeşitli sınıfların üretim seviyeleri arasındaki büyük farkları sosyal adalet düşüncesine aykırı buluyordu. Aynı işi gören insanların bir araya gelmesiyle oluşan mesleki teşekküller, aynı zamanda toplumsal iş bölümü ve ihtisaslaşmanın eseri idi.⁴⁹⁷ Toplumdaki değişik meslek grupları arasında bir çatışma kültürü yerine uzlaşa ve uyum kültürünü yerleştirmek isteyen Ziya Gökalp, "taksim-i amal" diye tanımladığı bu iş bölümünün son tahlilde milli tesanütü arttıracaklarını şu düşünceleriyle açıklar: *"Her millet içtimai amal neticesi olarak bir takım ihtisas ve meslek zümrelerine ayrılır. Mühendisler, tabipler, musikişinaslar, ressam, muallimler, muharrirler, askerler, avukatlar, tüccarlar, çiftçiler, fabrikatörler, demirciler, marangozlar, çulhalar, terziler, değirmenciler, fırıncılar, kasaplar, bakkallar ilah. Bu zümreler birbirlerinin lazım ve mülazimidirler. Yekdiğerinin yaptıkları hizmetler bu mukabil muhtaçlıklar da bir nevi tesanüt değil midir?"*⁴⁹⁸ Gökalp'e göre milli tesanütü yani dayanışmayı güçlendirmek için meslekler çok önemliydi. İşte bunun için Durkheim sosyolojisinden devşirdiği toplumsal iş bölümü yani; "taksim-i amal" kavramını kullanmıştı. O meslek ahlakına ilişkin değerleri Türk tarihinin kendi özgünlüğü içinde arayarak Türklerdeki esnaf ve lonca teşkilatlarına kadar uzanmıştı. Bu bağlamda Türk kültürü ve İslam tasavvufunun öne çıkardığı kominalist değerler ile

⁴⁹⁶ Ziya Gökalp, "Halkçılık", **Yeni Mecmua**, Sayı:32, 14 Şubat 1918, s. 104.

⁴⁹⁷ Uriel Heyd, **Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980, s. 106.

⁴⁹⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler 4**, Ferit Ragıp Tuncer (Yay.Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, (Makaleler 4), ss. 64-65.

Avrupa’da 19. yüzyılda ortaya çıkan solidarist korporatizmin bunlara karşılık düşen öğeleri arasında olası bir uyumluluk alanı ve mevzisi yaratmaya çalışmıştı ⁴⁹⁹ Özetle Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet döneminde bir anlamda Cumhuriyet’e kadar uzanacak olan iktisadi politikaların alt yapısını oluşturabilmek için sosyalizm ve kapitalizm arasında bir üçüncü yol denemesi olarak solidarist korporatizme dayanmıştı. O’na göre: *“Türkler hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi olamazlar. Fakat müsavatperver olduklarından dolayı fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem solidarizm yani tesanüdçülüktür. Ferdi mülkiyet içtimai tesanütte hadim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve koministlerin ferdi mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız, içtimai tesanütte hadim olmayan ferdi mülkiyetler varsa bunlar meşru sayılamaz. Bundan başka mülkiyet yalnız ferdi olmak lazım gelmez. Ferdi mülkiyet gibi içtimai mülkiyet de olmalıdır. Cemiyetin bir fedakârlığı veya zahmeti neticesinde husule gelen ve fertlerin hiçbir emeğinden hâsıl olmayan fazla temettüleri cemiyete aittir. Fertlerin bu temettüleri kendilerine hasretmesi meşru değildir. Fazla temettülerin plus valuelerin cemiyet namına toplanmasıyla husule gelecek büyük meblağlar, cemiyet hesabına açılacak fabrikaların, tesis olunacak büyük çiftliklerin sermayesi olur. Hulasa her türlü sefalet nihayet vererek umumun refahını temin için her ne lazımsa yapılır. Hatta bu içtimai servet kâfi miktara balığ olunca halktan vergi almaya da ihtiyaç kalmaz. Hiç olmazsa vergilerin nevi ve miktarı azaltılabilir. Demek ki Türklerin içtimai mefkûresi ferdi mülkiyeti kaldırmaksızın, içtimai servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf etmek üzere muhafaza ve tenmiyesine çalışmak olmalıdır.”*⁵⁰⁰ Görüldüğü gibi Ziya Gökalp’in bu düşünceleri 1930’ların başında Türkiye’de uygulama alanına konulacak olan karma ekonomik modelin bir öncüsü niteliğindeydi. ⁵⁰¹

Ziya Gökalp’in tesanütçülük olarak öne çıkardığı solidarist-korporatist yaklaşımında her ne kadar toplumsal sınıfların varlığı ve bunlar arasındaki çatışma aksları reddedilmiş olsa da Türkiye’de toplumsal sınıflar feodal reisler, küçük burjuvalar, teşkilatsız amaleler ve fellahlar yani serfler olarak dörde ayrılmıştı. ⁵⁰²

⁴⁹⁹ T. Parla, Korporatizm, ss. 69-70.

⁵⁰⁰ Z. Gökalp, Makaleler 1, ss. 174-175.

⁵⁰¹ Serdar Sağlam, “Ziya Gökalp’te “Solidarizm” ve “Milli İktisat””, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, (Güz) 2004, s. 77.

⁵⁰² Z. Gökalp, Makaleler 4, s. 25.

Osmanlı toplumsal yapısında amele ve burjuva kesimlerinin sınıf bilincine erişmiş şekilleriyle var olmadığını öne süren Ziya Gökalp, yine de burjuva sınıfının feodal yapıyı yıkmada başat bir rol oynayacağını ifade etmişti. Bununla birlikte, ulusal bir sanayi ve iktisat politikasının bütün teşekkülüyle oluşamamış olmasının nedenlerini de milli bir burjuvazinin olmayışına dayandırmıştı. Ziya Gökalp'in bu düşünceleri hem II. Meşrutiyet döneminin milli iktisat uygulamalarına hem de cumhuriyet döneminin milli burjuva yaratma girişimlerine öncülük etmiştir. Gökalp'e göre: *"Bugün bizde ne şuurlu bir burjuva sınıfı ne de şuurlu bir amele sınıfı mevcuttur. Binaenaleyh, Türkiye'de amele sınıfının burjuva sınıfı aleyhine kıyam etmesi zamanı henüz gelmemiştir. Burjuva sınıfının tarihi iki rolü vardır ki bunlar henüz memleketimizde icra olunmamıştır. Bunlardan birincisi feodalizme nihayet vermek ikincisi de milli bir sanayi yaratmaktır. Burjuva sınıfı muzır bir unsur olmadan evvel faydalı bir amil olarak ortaya çıkar. Bunun ilk işi köylerdeki feodalizmi yıkmaktır. Binaenaleyh bizim için burjuvanın zararlarından evvel, feodalizmin daha vahametli olan zararlarına nihayet vermek lazımdır. Bütün Avrupa milletlerinde senyörlere karşı kıyam ederek feodalizmi kökünden yıkan burjuvalardır. Bizde de tavsif ettiğim feodalizme nihayet verecek olan sınıf ancak burjuvalar olabilir. Mamefih teessüfe şayan olan bir cihet vardır ki o da memleketimizde bu sınıfın henüz çok zayıf bulunmasıdır. Bundan dolayı da feodalizme karşı yapmakla mükellef olduğu inkılabı hala yapamamıştır. Milli bir sanayi ve iktisat teşkilatı yapmak hususundaki vazifesine gelince bunu da ifa edememiştir."*⁵⁰³

6.4. "Halka Doğru", Milli Edebiyat ve Solidarizm

Anılan dönemde II. Meşrutiyet aydınlarının solidarist-korporatist ilkelerle bezenmiş bu fikirler kapsamında ortaya atmış oldukları "halka doğru" düşüncesi geniş bir yankı bulmuştu. Buna karşın söz konusu düşüncelerin toplumsal planda kabul görebilmesi için öncelikli olarak sade bir dil anlayışını yerleştirmek gerekiyordu. Dönemin aydınları yazı diliyle konuşma dilini örtüştürmeye çalışarak bu sorunu çözmeyi planlıyorlardı. Bu süreçte, *"Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in başını çektikleri "Yeni Lisan" yabancı terkipleri kullanmamayı Türkçesi*

⁵⁰³ Z. Gökalp, Makaleler 4, s. 27.

*bulunan yabancı sözcükler yerine Türkçelerini yeğlemeyi öneriyordu. Bugünkü Türkçenin temellerini atan bu akım Genç Kalemler Dergisi'nin öncülüğünde yol almıştı. Yeni Lisanı benimseyen halkçılığın bir sonraki durağı ise milli edebiyattı. Milli edebiyata göre roman ve öykülerde yerli konular işlenecek, halkın yaşamı vurgulanacaktı. Şiirde aruz yerine hece ölçüsü benimsenecek, halk edebiyatının şiir biçimleri ve türleri şairin esin kaynağını oluşturacaktı. Bu arada edebiyat Anadolu'ya açılıyor, Anadolu görünümüleri, köy yaşamı yansıtılmaya çalışılıyordu. Bu açılımın ilk ürünlerinden biri Ebubekir Hazım (Tepeyran)'ın kaleme aldığı "Küçük Paşa" adlı romandı. Ardından Refik Halit (Karay) "Memleket Hikâyeleri"nde aynı yaklaşımı benimsemişti. Anadolu insanının sorunları, tutkuları, sevinçleri, elemeleri artık Türk edebiyatının uğraş alanları içinde yer alıyordu. Toplumsal sorunlar Fecr-i Aticilerin "sanat şahsi ve muhteremdir" ilkesine üstün gelmiş "halka doğru" ilkesi ulusal edebiyatın doğuşuna yol açmıştı."*⁵⁰⁴

Milli edebiyat yaratma yolunda ortaya konulan bütün bu çabaların solidarist bir tabana dayandığı ve halka doğru gitmekte önemli bir rol oynadığı söylenilebilir. Zira solidarist sistem, İttihatçı önderlere dayanışma kültürü ve birlikte yaşama iradesi bağlamında uygun bir alt yapı sunuyordu. İttihatçılar II. Meşrutiyet'in hemen başında "ittihad-ı anasır" düşüncesini uygulama alanına koyarak bir "Pax-Ottoman" ideali yaratıp bunu topluma uyarlamayı tasavvur etmiş olmalarına rağmen imparatorluk bünyesinde bulunan farklı etnik toplulukların Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız devlet kurma yönündeki çabaları karşısında fikir değiştirmek durumunda kaldılar.⁵⁰⁵ Bu koşullarda solidarist düşünce İttihatçıların dört elle sarıldıkları bir ideoloji oldu. İttihatçılara göre iyi bir toplum seküler yani laik, dayanışmacı ve sınıfsız olmalıydı. Dolayısıyla Osmanlı'nın heterojen toplum yapısından homojen bir toplumsal yapı çıkarmanın yegâne yöntemini solidarist korporatizmde buldular. Bu nedenle Auguste Comte'un pozitivist felsefesi ve Emile Durkheim'in dayanışmacı yani tesianütücü toplum yapısını destekleyen fikirlerini feyz aldılar. Sonuç olarak Ziya Gökalp'in sosyalizme alternatif olarak Emile Durkheim'den esinlendiği solidarizm ideolojisi,⁵⁰⁶ "içtimai halkçılık" biçiminde II. Meşrutiyet düşüncesine yansdı.

⁵⁰⁴ Z. Toprak, Popülizm, s. 284.

⁵⁰⁵ Fevzi Baban, "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", **Küreselleşme Avrupalılaşma ve Türkiye'de Yurttaşlık**, (Der. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 63.

⁵⁰⁶ Niyazi Berkes, Çağdaşlaşma, s. 410.

Böylece dayanışmacılık siyasal demokrasinin sosyal alanda gerçekleştirdiği eşitliği ekonomik alanda uygulamaya ve yine iktisadi alanda sınıfların ortadan kaldırılmasını sağlamaya yönelik bir ideolojik doktrinasyona dönüştü.⁵⁰⁷

6.5. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Solidarist Korporatist Yönelimler ve Halkçılık

Tarihsel arka plan olarak bu düşüncelerle bezenen solidarist-korporatist eğilimler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde pratiğe geçirilen devletçilik ve halkçılık ilkelerinin temelini oluşturmuştur. Bununla birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu aydınlarının, İttihatçı düşünürlerin temellerini çizdiği solidarizmle kesin paralellikler taşıyan bir anlayışı halkçılık ilkesi bağlamında meşrulaştırırlarken korporatizme ise konjonktürel olarak daha mesafeli bir duruş sergiledikleri söylenilebilir. Gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro solidarist korporatizme daha yakın durmuştur. Zira korporatizmin saf biçimiyle devlet sosyalizmine doğru yöneleceğini bildiklerinden solidarist korporatizmi daha çok ön plana çıkarmışlardı. Bu bağlamda İttihatçılar, solidarizme cumhuriyetçi kadrolar ise solidarist korporatizme daha yakın bir pozisyon almışlardı. Ziya Gökalp'in "*Sınıf yok (solidarizm), meslek var (korporatizm)*" düsturundan hareket eden cumhuriyetin önder kadroları bu nedenle solidarist korporatizmi ön planda tutmuşlar ve onu homojen bir toplum oluşturma mücadelesinin aracı haline getirmişlerdir.⁵⁰⁸ Solidarist korporatizm bu niteliğiyle hem İttihatçılara hem de Cumhuriyetçilere toplumu kontrol etme açısından güçlü bir seçenek oluşturmıştır.⁵⁰⁹

Cumhuriyet'in bu tercihi yapmasındaki amillerden bir diğerrinin 1920'li yıllarda dünyada ortaya çıkan kriz ortamı ve Avrupa'yı saran totaliter rejimlerin yarattığı gerilimler olduğu ifade edilebilir. Zira 1923'te cumhuriyet kurulduğu zaman Kıta Avrupa'sında otoriter ve totaliter tek parti yönetimleri iktidardaydı. Bu otoriter ve totaliter sistemlerin özgürlükçü ve liberal düşüncelere set çektikleri bir ortamda Türkiye'de yeni rejim, ulus-devleti tam anlamıyla oluşturabilmek için

⁵⁰⁷ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 159.

⁵⁰⁸ T. Parla, *Korporatizm*, ss. 121-122.

⁵⁰⁹ Ahmet İnsel, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19.

solidarist korporatizme sarıldı. Bunun sonucunda milletçe kitleleşmek fikri sınıfsız-tezatsız milli devlet görüşüyle bağdaştırıldı.⁵¹⁰

Bu noktada dile getirilmesi gereken önemli unsurlardan bir tanesi; sınıfların varlığının tümüyle reddi yoluyla değil, aksine bu sınıfların varlığını tanıyarak onlar arasında karşılıklı çıkarlar üzerinden kurulan bir aidiyetin oluşturulmaya çalışılmış olmasıdır. II. Meşrutiyetin solidarist-korporatist eğilimlerinin Milli Mücadele döneminde halkçılık çerçevesinde yeniden üretilmesiyle birlikte halkçılık ilkesi, bir kutupta liberal-bireyci, diğer kutupta sosyalist-kollektivist çağrışımlara karşı önlem almayı ilke edinen teorik bir çerçeveye dayandırılmıştı. Bununla birlikte Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren dile getirilmiş olan halkçılık düşüncesinin, II. Meşrutiyet döneminde Halka Doğru, Genç Kalem, Türk Yurdu ve Türk Sözü gibi daha çok dönemin milliyetçi aydınlarının yazı kadrosunda yer aldıkları dergilerde dile getirilen fikirlerin bir devamı olduğu söylenilebilir. Bu devamlılığın ayıt edici tek özelliği ise cumhuriyet kadrolarının artık 1919'da antiemperyalist bir bağımsızlık mücadelesi içine girmeleri olmuştur. Denilebilir ki emperyalizm ve kapitalizm gibi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde olumsuz etkileri en çok görülen iki olguya cumhuriyet daha kuruluş aşamasında, TBMM açıldıktan sonra halkçılık programı ile karşı gelmiştir. II. Meşrutiyet halkçılığı ile cumhuriyet halkçılığının birbirlerinden kesin çizgilerle ayrıldığı tek yön de bu karşıtlık olmuştur.

6.6. Milli Mücadele'de Halkçılığın Doğuşu

II. Meşrutiyet dönemi solidarist korporatizmi, I. Dünya Savaşı sonrası ulusal bağımsızlık ve ulusal egemenlik temelinde yeni bir Türk devleti kurmak amacıyla yola çıkan başta Mustafa Kemal olmak üzere Türk devriminin önder kadrolarına önemli bir tarihsel arka plan ve referans sunuyordu. Bununla birlikte, Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren halk hükümeti ve halkçılık deyimleri sıklıkla kullanılır olmuştur.⁵¹¹ Dönemin basın yayın organları ve buralarda kalem oynatan düşünürler halkçılık düşüncesini işleyen yazılar yayınlıyorlardı. Örneğin; İstanbul'da

⁵¹⁰ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 381.

⁵¹¹ İsmail Arar, **Atatürk'ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi**, İstanbul, 1963, s.10.

Türk Dünyası Gazetesi 27 Ağustos 1919'da “Mesleğimiz Halkçılık ve Milliyetçiliktir.” yazısını yayınlıyor ve yine aynı gazetede 30 Ağustos 1919'da Kazım Nami (Duru) “Halkçılığın Esası” başlıklı bir yazı kaleme alıyordu. Gazete 25 Eylül 1919 tarihinde ise “Halkçılıktan Ne Bekliyoruz?” başlıklı yazı ile halkçılığın yeni dönemde teorik olarak Türk toplumunun ihtiyaçlarına nasıl ve hangi düzeyde karşılık vereceğini tartışıyordu. Bütün bunlara ek olarak 2 Ekim 1919'da Halide Edip “Büyük Mecmua”da “Halka Doğru” isimli bir makalesiyle dikkat çekiyor ve Ahrar Gazetesi 7 Teşrin-i Evvel (Ekim)1919'da “İçtimai İnkılab Halkçılık İlerliyor” başlıklı bir yazı ile bütün bu literatüre katkı sunmaktan geri kalmıyordu.⁵¹²

1919 koşullarında geliştirilen halkçılık düşüncesinin etkilendiği başka mecralar da vardı. Nitekim Milli Mücadele'nin başlangıcında 1917 Ekim Devrimi'nin Rusya'da Çarlık rejimini devirip yerine Bolşevik bir sistem kurması halkçılığa ilişkin literatürün Türkiye'de zenginleşmesine ve çoğalmasına neden olmuştu. Bu anlamda cumhuriyet dönemi halkçılığını II. Meşrutiyet dönemi solidarist korporatizminden farklılaştıran en önemli ayrıntılardan birisi 1917 Ekim Devrimi'nin esintileriyle halkçılığın direk bir emperyalizm karşıtlığı üzerine oturtulmasıydı. Bunun bir yansıması olarak dönemin gazetelerinde halkçılık düşüncesi emperyalizm karşıtlığı üzerinden etraflıca ele alınmaktaydı. Örneğin; Şefik Hüsnü yönetiminde İstanbul'da yayınlanan Kurtuluş Dergisi'nin 20 Ekim 1919 tarihli sayısında Falih Rıfkı (Atay) “Halka Doğru” adlı bir makale yayınlıyor, Konya'daki Öğüt Gazetesi ise 22 Haziran 1920 tarihinde “Halka Doğru” başlığıyla çıkıyordu. Keza Adana'da faaliyet gösteren Yeni Adana Gazetesi, 9 Aralık 1921'de başlığının altında künyesini açıklarken halkçı bir gazete olduğunu vurguluyordu. Yine Erzurum'da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin resmi yayın organı olan Albayrak Gazetesi 13 Mayıs 1920'de “Halkçılık” başlığı altında yayınlanıyordu.⁵¹³

Bu gelişmeler doğrultusunda, TBMM açıldıktan sonra halkçılık yeni rejimin en önemli söylemlerinden bir tanesi haline geldi. Nitekim Mustafa Kemal: “*Bugünkü mevcudiyetimizin mahiyet-i asliyesi milletin temayyulat-ı umumiyesini ispat etmiştir,*

⁵¹² İsmail Eyyüpoğlu, “Bir Demokrasi Açılımı Halkçılık ve Mustafa Kemal Atatürk”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi**, Cilt: III, Sayı:1, (Mayıs) 2000, ss. 271-272.

⁵¹³ Zeki Sarıhan, “Halk Çağının Ürünü, Halkçılık Beyannamesi”, **Teori**, Sayı:107, Aralık 1998, ss. 4-5.

o da halkçılıktır ve halk hükümetidir, hükümetlerin halkın eline geçmesidir.” diyerek siyasal sistem konusundaki tavrını açıkça ortaya koymuştu.⁵¹⁴ Mustafa Kemal’in 14 Ağustos 1920’de TBMM hükümetinin yeni sistem konusundaki düşüncesinin “*Kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin*” doğrudan doğruya halka verilmesini kapsayan bir halkçılık anlayışı olduğu açıklamasını da yine bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁵¹⁵

Bu anlayış doğrultusunda 13 Eylül 1920’de bir Halkçılık Programı oluşturularak Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal imzasıyla meclis başkanlığına sunulmuş ve böylelikle program aynı zamanda bir hükümet programı niteliğine bürünmüştür. Üç bölüm ve otuz bir maddeden oluşan Halkçılık Programı’nda TBMM’nin sadece halkın özgürlüğünü sağlamakla kalmayıp aynı zamanda onları emperyalizm ile kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtararak yönetim ve egemenliğin tek sahibi yapmayı amaçladığı da belirtilmiştir. Programda yeni Türk devletinin siyasal yapısını belirleyen kurallara da yer verilmiş, egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu, yönetme erkinin halkın kendi kaderi doğrultusunda oluşturulduğu, yasama ve yürütme yetkilerinin ulusun tek ve gerçek temsilcisi olan TBMM’de toplanacağı dile getirilmiş ve bütün bunların sonucunda Türkiye Halk Hükümeti’nin TBMM tarafından yönetileceği vurgulanmıştır.⁵¹⁶ Halkçılık Programı içerdiği bu hükümlerle ileride 20 Ocak 1921’de kabul edilen ve Anadolu’daki ilk anayasal düzenleme olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun çekirdeğini oluşturmuştur. Nitekim Mustafa Kemal, 20 Ocak 1921 Anayasası’nın Halkçılık Programı temel alınarak oluşturulduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁷ Halkçılık Programı’nın bu bağlamda hem bir ideolojik hedef hem de bir anayasa özelliği taşıdığı belirtilebilir. Gerçekten de 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı, siyasal planda ulusal egemenlik ilkesini getirerek bir anlamda “*Türkiye Halk Hükümeti*”nin kuruluşunu ilan etmiştir. Bunun dışında program İstanbul’a karşı tam bir reddiye içermekte, halife sultanın yetkilerini tanınmaz hale getirerek TBMM’ni Anadolu’daki tek yasal organ ilan etmekteydi. Sonuç olarak Halkçılık Programı özü itibarıyla halkın gereksinimlerini karşılamayı esas alan bir ekonomik sistemle birlikte somut bir demokrasi projesini içeriyor ve

⁵¹⁴ İhsan Güneş, TBMM, s. 219.

⁵¹⁵ Söylev ve Demeçler, Cilt:I, s.102.

⁵¹⁶ İhsan Güneş, TBMM, s. 220.

⁵¹⁷ Mustafa Kemal, **Eskişehir- İzmit Konuşmaları (1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 118.

programın ana hedefi Türk halkını emperyalizm ve kapitalizm zulmünden kurtulmak olarak vurgulanıyordu.⁵¹⁸

6.7. TBMM'nin Halkçılık Programında Toplumcu Etkiler

Milli Mücadele döneminde, Halkçılık Programı'nın şekillenmesinde meclis içerisinde faaliyet gösteren Yeşil Ordu Cemiyeti'ne mensup milletvekillerinin oluşturduğu Halk Zümresi'nin faaliyetleri önemli bir yer tutar. Bilindiği gibi Yeşil Ordu Cemiyeti, 1917 Ekim Devrimi'nin esintilerinin 1920'de Anadolu'ya yansımalarından birisiydi. Zira 1920'de Anadolu'da bağımsızlık mücadelesini Bolşevik ilkelerini benimseyerek gerçekleştirmek isteyenlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin amacı; İslamcı görüşlerle, sosyalizmin bir sentezini yaparak bunu Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine uygulamaktı. Cemiyetin, Sovyet Rusya kaynaklı bir hareketin yansıması olarak o dönem Anadolu'sunda birçok insan için kurtuluş ümidi haline geldiği bilinmektedir. Bu süreçte Sovyet Rusya Anadolu'da başlayan ulusal harekete yardım etmeyi kendi ideolojisi açısından uygun bulmaktaydı. Zira Sovyetler, Batılı emperyalist güçlere karşı mücadele verirken stratejik bakımdan Anadolu'daki milli hareketi kendi yanlarına çekmek istiyorlardı. Bu doğrultuda kendi egemenlikleri altındaki Müslüman halkların da bolşevikleşmesi kolaylaşacaktı. Sovyetlerin bir başka amacı burjuva ya da küçük burjuva bağlamında ulusçu devrimleri destekleyerek dünya sosyalist hareketinin gelişimine katkı koymaktı.⁵¹⁹ Stratejik açıdan bu düşüncelerin ortaya konulduğu günlerde Yeşil Ordu meselesi gündemi çok fazla surette meşgul ediyor, hatta kulaktan kulağa yayılan bilgilerle halk arasında Rusya'dan gelecek bir Yeşil Ordu'nun yurdu düşmandan kurtaracağına inanılıyordu. Bu düşünceler dönemin basın organlarında da sıklıkla dile getirilmekteydi.⁵²⁰

Bütün bunlarla birlikte 1920 Mayıs'ında kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin, içinde daha çok Büyük Millet Meclisi'ndeki İttihatçı milletvekillerinin yer aldığı bir

⁵¹⁸ Doğu Perinçek, "Kemalist Devrimin Halkçılık Programı", **Teori**, Nisan 1999, Sayı:111, s. 3; Doğu Perinçek, **Kemalist Devrim – 3, Altı Ok**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 40.

⁵¹⁹ Mizyal Karaçam Şengil, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınları, İstanbul, 1996, s.163.

⁵²⁰ **Açık Söz**, 12 Temmuz 1920; **Öğüt**, 10 Ağustos 1920. Ayrıca bkz., Fethi Tevetoğlu, Kuruluşlar, s. 197.

oluşum olduğunu söylemek gerekir. Cemiyetin Ankara ve Eskişehir’de birer heyet-i merkeziyesi vardı. Cemiyet’in Katib-i Umumisi Tokat Mebusu Nazım Bey’di.⁵²¹ Meclisteki Halkçılık Programı’nı etkileyen Halk Zümresi ise Yeşil Ordu Cemiyeti’nin meclisteki bir organı niteliğindeydi. Nitekim cemiyetin kurucularından ve Halk Zümresi’nin üyelerinden olan Yunus Nadi (Abalıoğlu) Halk Zümresi’nin amacının “*memlekette halkı hakim kılmak*”⁵²² esasına dayandığını Yenigün Gazetesi’nde açıklamış ve 8 Eylül 1920 tarihinde Halk Zümresi’nin siyasi programını⁵²³ yayınlamıştı. Halk Zümresi’nin birinci dönem Türkiye Büyük Meclisi’nde çoğunluğu eski İttihatçılardan olmak üzere 70-80 kişilik bir gruptan teşekkül ettiği ve zümre üyelerinin tıpkı Yeşil Ordu Cemiyeti’nde olduğu gibi İslam ve sosyalizm düşüncelerini bağdaştırarak emperyalizme karşı kurtuluş yolunda bu sentezi benimsedikleri gözlemlenir. Halk Zümresi’nin içinde Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hakkı Behiç, Eyüp Sabri, İbrahim Süreyya, Refik (Koraltan), Muhittin Baha, Doktor Adnan (Adıvar) gibi TBMM’nin önde gelen üyeleri de bulunmaktaydı.

Bu gelişmeler ışığında, TBMM’nce yayınlanan Halkçılık Programı’na Halk Zümresi’nin siyasi programının önemli bir etki yaptığı ifade edilebilir.⁵²⁴ Zira Halk Zümresi’nin siyasi programının “Maksat ve Meslek” başlığı altında yayınlanan ilk altı maddesine bakıldığında Halkçılık Programı’nın da bir anlamda özünü oluşturdukları belirtilebilir. Nitekim siyasi programının birinci maddesinde: “*Memlekette bilâ kaydü şart halkı hâkim kılmak üzere “halk zümresi” teşekkül etmiştir.*” denilerek zümrenin kuruluş amacı ortaya konuluyordu. Buna paralel olarak programın ikinci maddesinde: “*Asrın icabına halkın ihtiyacına göre muktezi tecceddüdat ve tesisatı temin etmek zümrenin gayesidir*” ifadesi kullanılarak yenilikçi ve çağdaş bir yöntemin halkın ihtiyacına göre benimeseneceği dile getiriliyordu. Programın üçüncü maddesinde: “*Zümre, İslamiyetin kutsi esasatına istinat ederek asr-ı saadetteki samimiyet-i müterekeyi iadeye ve garptan gelen ifsadat-ı ahlakıyeyi tahakküm ve ihtirasatı takim ve imhaya çalışmakla yolunu Hak yolu, Allah yolu bilir.*” denilerek İslam düşüncesinin erken dönem metinleriyle bağ kuruluyor ve batıdan gelecek her türlü tehlikeye karşı da bir set oluşturulması görev

⁵²¹ Şengil, s. 167.

⁵²² **Anadolu’da Yeni Gün**, 5 Eylül 1336 (1920).

⁵²³ **Anadolu’da Yeni Gün**, 8 Eylül 1336 (1920); Şengil, s. 190.

⁵²⁴ Zeki Çevik, **Milli Mücadele’de “Müdfaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 375.

addediliyordu. Aynı programın dördüncü maddesinde ise zümrenin muhatap alacağı toplumsal kesimler şu sözlerle dile getiriliyordu: “Zümrenin meslek-i esasisi halkın refah-ı umumiyesi ve mütesaviyen nail ve hadim olmak hakkını ihraz etmesine hizmet ve delalattir. Zümrenin nazarında bedeni veya fikri emeğinin mukabili olarak yaşayan rençber, amele, hurfet ve sanat erbabı, müderris, muallim, memur hademe gibi faaliyet ve mesai anasırı beşeri,yetin hakiki hadimleridir.” Programın beşinci maddesinde:“Terbiyede ve istihzarat-ı müstakbalede uhuvvet ve içtimaiyet-i umumiyei ferdiyet-i hodbinaneye hakim kılmak, zümrenin en başlı umdelerinden biridir.” sözlerine yer verilerek kapitalizmin bireyciliğine karşı dayanışma ve kardeşliği öne çıkaran bir yöntemin benimsendiği ortaya konuluyordu. Son olarak altıncı maddede kapitalizme ve emperyalizme karşı duruş şu sözlerle ifade ediliyordu: “Zümre kapitalistlerin mahsül-ü tasninatı ve emperyalistlerin vesile-yi, müdehelat ve tahakkümü olan duyun-ı hariciyeye ve imtiyazat-ı ecnebiyeyi, masum halk hesabına, en haksız bir külfet-i zalime addeder.”⁵²⁵

Öyle anlaşıyor ki Mustafa Kemal, Halkçılık Programı ile Halk Zümresi’nin⁵²⁶ siyasi programında öne çıkarmış olduğu ilkeleri sentezleyerek hem Milli Mücadele’nin başlangıcında İttihatçı mebusların etkisini sınırlandırmak istemiş hem de yeni kurulan TBMM Hükümeti’nin siyasal programının özünü kendi denetimi altında gerçekleştirme amacını gütmüştür. Nitekim Mustafa Kemal Nutuk’ta hem halkçılık programının hem de ondan esinlenen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun nasıl ortaya çıktığını şu sözlerle açıklar: “ Meclise bir proje vermiştim. 13 Eylül 1920 tarihli olup siyasi, sosyal, idari, askeri görüşleri özetleyen ve idari teşkilat hakkındaki kararları ihtiva eden bu program Meclis’in 18 Eylül 1920 günkü toplantısında okundu. İşte bu tarihten, daha dört ay geçtikten sonra yürürlüğe giren ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bu programdan çıkmıştır.”⁵²⁷

⁵²⁵ “Halk Fırkası Siyasi Programı: Maksat ve Meslek”, **Anadolu’da Yeni Gün**, 8 Eylül 1336 (1920).

⁵²⁶ Bu dönemde kurulan Halk Zümresi için bkz., Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar I (1908-1925)**, Cilt: I, BDS Yayınları, İstanbul, 1991, (Türkiye’de Sol Akımlar I), ss. 90-91.

⁵²⁷ M. Kemal Atatürk, Nutuk, s. 525.

6.8-Halk Fırkası ve Halkçılık İlkesi

Milli Mücadele döneminde bu gelişmelerle şekillenen halkçılık düşüncesi zafer kazanıldıktan sonra 9 Eylül 1923'te kurulan Halk Fırkası ile taçlandırılmak istendi.⁵²⁸ Halk Fırkası'nın kuruluşu için ilk çalışmalar ikinci dönem mebus seçimleri öncesi 8 Nisan 1923 tarihinde "Dokuz Umde" başlığı altında yayınlanan ayrıntılı bir beyanname ile halka duyuruldu.⁵²⁹ Burada belirtilen esaslar aslında, 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde ele alınan kararların bir devamıydı. Daha önce de değinildiği üzere İzmir İktisat Kongresi, mesleki temsil esasına göre toplanan bir milli kongre niteliğindeydi. Kongrenin organizasyonu Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren uygulama alanına konulmaya çalışılan halkçılık düşüncesinin bir dışavurumuydu. Esasında İzmir İktisat Kongresi, mesleki temsili öne çıkaran bir organizasyon değildi ancak delegeler mesleki temsil veya sınıf esasına göre kongrede yer alabilmişlerdi. Bilindiği gibi kongre çalışmaları sırasında çiftçi, tüccar, sanayici ve amele olmak üzere dört ana meslek grubu ve onların talepleri bütün gündemi belirlemişti.⁵³⁰

Bu doğrultuda ulusal savaş bittikten sonra halkçılık yeni kurulan devletin siyasal olarak ideolojisinin bel kemiğini oluşturdu. Nitekim Milli Mücadele döneminde temelleri atılan Halkçılık Programı ile cumhuriyetin kuruluşundaki halkçılık yönelimini karşılaştıran Zafer Toprak; *"Milli mücadele halkçılığı emperyalizme karşı ulusal bağımsızlığı savunan, saltanata karşı ulusal egemenliği vurgulayan, gündemdeki ivedi sorunların çözümüne yönelik geniş bir program niteliğinde idi. Tek parti dönemi halkçılığının toplumsal içeriği, milli mücadele ertesi Halk Fırkası kuruluş çalışmaları sırasında billurlaşmaya başlıyordu. Mustafa Kemal, 6 Aralık 1922 günü Hakimiyet-i Milliye, Yeni Gün ve Öğüt gazetelerine verdiği bir demeçte halkçılık ilkesinden kaynaklanan "Halk Fırkası" adında bir siyasal parti kurmak niyetinde olduğunu açıklıyordu. 13 Ocak 1923 günü İleri*

⁵²⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluşu ile ilgili olarak bkz., Ali Kuzu, **Atatürk ve CHP'nin Saklı Tarihi**, Parola Yayınları, İstanbul, 2014; Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012; Hakkı Uyar, **100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi 1923-2012**, Anka Yayınları, İstanbul, 2012; Oktay Gökdemir, **Cumhuriyetin 90 Yıllık Çınarı CHP**, Yakın Kitabevi Yayınları, İzmir, 2012; Hikmet Bila, **CHP 1919-2009**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.

⁵²⁹ İsmail Eyüpoğlu, s. 282.

⁵³⁰ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 39.

Gazetesi'nde ise Halk Fırkası'nın kuruluşuyla ilgili demecinde 'ben öyle bir fırka teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu fırka milletin bütün sunufunun refah ve saadetini temine matuf bir programa malik olsun' diyordu.”⁵³¹ sözleriyle konuya açıklık getirmiştir.

Öte yandan Mustafa Kemal 30 Ocak 1923 günü İzmir'de gazetecilerle yaptığı bir söyleşide toplumda menfaatleri birbirinden ayrı ve birbiriyle mücadele eden sınıflardan söz edilemeyeceğini ve var olan sınıfların tümünün birbirine gerekli olduğunu vurgulayarak Halk Fırkası'nın bütün sınıfların temsilcisi olacağını şu sözlerle açıklıyordu: *“Bence bizim milletimiz yekdiğerinden çok farklı menafî takip edecek ve bu itibarla yekdiğerleriyle mücadele halinde bulunagelen muhtelif sunufa malik değildir. Mevcut sınıflar yekdiğerinin lazım ve melzumu mahiyetindedir. Binaenaleyh Halk Fırkası bir cümle sunufun hukukunu ve esbab-ı terakki ve saadetini temine hasr-ı iştigal edebilir.”* Bu düşüncelerine paralel olarak yine 7 Şubat 1923 günü Balıkesir'de Paşa Camii'nin minberinden yaptığı konuşmada halkçılık düşüncesindeki toplumsal dayanışma esasını *“Biliyorsunuz ki memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin azim ekseriyeti de çiftçidir. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi sahipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki memleketimizin vüs'atine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve atilerini temin ve muhafaza etmek mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında büyük sermaye sahipleri insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç... Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı 20 bini geçmez. Hâlbuki memleketi yükseltmek için çok fabrikalara muhtacız; bunun için de amele lazımdır. Binaenlaeyh tarlada çalışan çiftçilerden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icab eder. Bundan sonra münevverler ve ulema*

⁵³¹ Zafer Toprak, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1977, s. 20.

denilen zevat gelir. Bu münevverler ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşad etmek yükseltmek ve onlara terakki ve temeddüne yol göstermektir. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri yekdiğerleriyle imtizaç halinde olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve umumi heyetiyle hepsi halktan ibarettir.”⁵³² şeklindeki sözleriyle dile getiriyordu.

Bu düşüncelerle 9 Eylül 1923'te kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın nizamnamesinin ikinci maddesinde Halkçılık ilkesi şöyle tanımlanmıştı: *“Halk Fırkası nazarında halk kavramı herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve genellikle kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları koymaktaki mutlak hürriyet ve bağımsızlığı tanıyan fertlerdir.”*⁵³³ Buna ek olarak partinin 13-14 Mayıs 1931 tarihinde toplanan üçüncü büyük kurultayında Halkçılık ilkesi ile birlikte diğer beş ilke de sistematik bir hale getirilmiştir. Ya da başka bir ifadeyle söylenilecek olunursa 1931 kurultayı ile birlikte adına Kemalizm denilen ve bu tarihten itibaren devletin resmi ideolojisini de oluşturan ilkeler bütünü sistematikleştirilmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 kurultayının 1923'te parti kurulurken oluşturulan halkçılık düşüncesine bir devamlılık getirdiğini söylemek olasıdır. Nitekim 1931'de halkçılık şu şekilde tanımlanmıştır: *“İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin devletin vatandaş ve vatandaşın devlete karşı vazifelerini hakkıyla ifasını tanzim yolunda kullanılması fırkaca büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan ferdleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.”*⁵³⁴

⁵³² Zafer Toprak, “Halk Fırkası'nın Kuruluş Evresi: “Halkçılık Programı” ve 1923 Nizamnamesi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 213, İstanbul, (Eylül) 2011, (Halkçılık Programı), s. 27; Söylev ve Demeçleri, Cilt:2, ss. 101-102.

⁵³³ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim – 3*, s. 42; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na geçiş süreci ve partinin ilk tüzüğü ile ilgili olarak bkz., Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Yurt Yayınları, Ankara 1981, ss. 47-60; Hakkı Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000; Zafer Toprak, *Halkçılık Programı*, ss. 20-29; Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 487-492.

⁵³⁴ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim – 3*, s. 99.

Tek parti dönemi ve Kemalizm üzerine yaptığı eleştirel çalışmalarla tanınan Taha Parla, CHP'nin 1931 kurultayında somutlaştırdığı Halkçılık ilkesini anti-liberal ve anti-sosyalist bir düşünce olarak niteler. O'na göre: *“1931 programındaki yan başlığın “sınıf yok iş bölümü var” şeklinde özetlediği sınıfların siyasi mücadelesi şöyle dursun, sınıfların çıkar çatışmasını, hatta varlığını bile reddeden, iş kollarının ya da meslek zümrelerinin çıkar birliğini ve tek parti çatısı altında hepsinin birlikte ve uyum içinde temsil edildiğini ilan eden bu korporatist halkçılık hem anti liberal hem anti sosyalist bir halkçılıktır.”*⁵³⁵ Öte yandan Taha Parla'nın süreç içindeki değişme faktörlerini göze almadan dile getirmiş olduğu bu düşünceler tashihe muhtaçtır. Zira baştan beri yani, hem II. Meşrutiyet döneminde tartışılan solidarist-korporatizm hem de Milli Mücadele ve cumhuriyetin ilk yıllarında bir söylem olarak geliştirilen halkçılık temelli düşünceler, ne liberalizmle ne de sosyalizmin kendisiyle doğrudan bir bağ kurularak oluşturulmuş bir yaklaşımı içeriyordu. Aksine, solidarist korporatizmin bizatihi kendisi ve Milli Mücadele döneminde ortaya konulan Halkçılık Programı'nın içeriği liberal düşüncelere ve sosyalist fikirlere kapalıydı. Gerek II. Meşrutiyet solidarist korporatizminin, gerekse Cumhuriyet halkçılığının onlarla kurduğu pragmatik bağlar ise tamamen konjonktürel. Öyle ki *“pratiğe bakıldığında tek parti döneminde özellikle 1930'lu yıllarda korporatist sistemlere benzeyen bazı düzenlemelerin kısmen hayata geçirildiği kaydedilebilir. 1929 dünya ekonomik bunalımından itibaren tasarrufu ve yerli malı kullanımını temel alan bir milli iktisat politikası geliştirmeye çalışan cumhuriyetin yönetici eliti ekonomik alanın da bu anlamda denetimine büyük önem vermiştir. Dolayısıyla 1930'ların önemli özelliklerinden birisi devletin izlediği devletçilik politikası ve bu sayede iktisadi devlet teşekkülleri dışında da ekonomik yaşamı düzenleyen yasal tedbirlere başvurmasıdır. Sözü edilen durumun etkisi ile sıkı korporatif bir sisteme fazla ihtiyaç duyulmamıştır. 1927'de istişare niteliğinde bir kurul olarak oluşturulan Ali İktisat Meclisi'nin görevlerinin 1936 tarihli İş Kanunu'nun, 1938 tarihli Basın Birliği Kanunu'nun içerisinde korporatizmi çağrıştıran maddeler mevcuttur. Ancak tüm bu yasaların korporatist amaçlara hizmet etmek için tasarlandığını söylemek güçtür. Ayrıca daha net korporatif izler taşıyan İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği ise lokal bir örgütlenmeden ibarettir. Bu bağlamda genel bir değerlendirme ile tek parti*

⁵³⁵ Taha Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kayıtları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, Cilt: 3, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40.

*döneminde anti liberalizm ve anti sosyalizm karşıtlığı olarak ortaya konulan bu uygulamaların sınırlı ve sistematik olmadığını ifade etmek mümkündür.”*⁵³⁶ Ayrıca, her iki dönemde toplumsal sınıflar bütünüyle ret edilmemiş aksine sınıfların mevcudiyeti kabul edilerek, bunlar arasında bir çatışma olmadığı sürekli olarak dillendirilmiştir. Dolayısıyla son derece eklektik olduğu kadar pragmatik bir ideoloji de olduğu söylenilebilecek olan halkçılık konjonktürel bir biçimde döneme rengini veren bütün büyük anlatılarla ve ideolojilerle sorunsuz bir şekilde eklemlenebilmiştir. Son tahlilde yeterli sermaye birikiminin olmadığı bir toplumsal yapıda sınıflar arasında derin uçurumların bu nedenle bulunamayacağına dair geliştirilen bir öngörü, dönemin halkçılık anlayışının sınırlarını belirlemiştir. Ancak bütün bu yönelimler, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulama alanına konulan halkçılık düşüncesinin özde korporatist bir faşizme dayandığını kanıtlamaz. Nitekim Ziya Gökalp’in II. Meşrutiyet yıllarında geliştirdiği korporatist halkçılık, (Kör) Ali İhsan Bey aracılığıyla Milli Mücadele Ankara’sında tartışılmış olsa da Mustafa Kemal tarafından benimsenmemiştir.⁵³⁷

6.9. Yerelden Kalkınma: Kooperatifçilik ve Halkçılık

Cumhuriyet halkçılığının önemli ögeleri arasında kooperatifçilik düşüncesinden de bahsedilebilir. Zira kooperatif türü örgütlenmelerle insanlar arasındaki farklar ortadan kaldırılabilecek, fakir olsun zengin olsun toplumun bütün unsurları aynı uğraş çevresinde bir araya gelebilecek ve böylelikle bir dayanışma sağlanabilecekti. Bu çerçevede kooperatifçilik, sermaye birikiminin yetersiz olduğu anlarda küçük tasarrufların kooperatif çatısı altında birleştirilmesiyle özendirilecek ve ekonomik bunalımdan çıkışın tek çaresi olarak köylüye ve küçük üreticiye bir model olarak sunulacaktı. Böylesi bir içerikle ortaya konulan ve II. Meşrutiyet

⁵³⁶ G. G. Öztan, *İdeolojiler*, s. 538.

⁵³⁷ Türkiye’de mesleki temsil sistemine dayalı korporatist model Milli Mücadele’nin ilk yıllarında eski İttihatçılardan (Kör) Ali İhsan Bey tarafından savunuldu. (Kör) Ali İhsan Bey meslek zümreleri ilkesine korporatif bir takım boyutlar kazandırarak karma bir yapı öneriyordu. O’nun önerisine göre toplumsal ve iktisadi meslek temsilcilerinden oluşan meclisin yanı sıra demokratik seçimle iş başına gelmiş bir meclis vardı. Süreç içerisinde bu demokratik seçimle iş başına gelmiş meclis ortadan kaldırılacak sadece meslek temsilcilerinden oluşan tek meclisle yetinilecekti. Toplumdaki iş bölümünün ve dayanışmanın tek temsilcisi olacak bu mecliste çiftçiler, çobanlar, tüccarlar, denizciler, madenciler, ırgatlar, serbest meslekler, sanatkârlar, memurlar ve askerler olmak üzere toplam dokuz meslek grubu yer alacaktı. (Kör) Ali İhsan Bey ve mesleki temsil programının ayrıntıları için bkz., İ. Tekeli ve S. İlkin, *Temsil-i Mesleki Programı*, ss. 355-436.

yıllarında da gündeme geldiği bilinen kooperatifçilik cumhuriyet döneminde 1920'lerin ortalarından itibaren yayın hayatına giren Meslek ve Hayat dergileri aracılığıyla yaygınlaşacak ve bunu 1930'da Türk Kooperatifçisi, 1931'de Kooperatifçilik, 1933'te Kooperatif ile 1934'te Karınca dergileri izleyecekti. Özellikle Muhittin Birgen, Cevdet Nasuhi Savran, İsmail Hüsrev Tökin ve Mehmet Nazmi Topçuoğlu bu dergilerde kaleme aldıkları yazılarla kooperatifçiliği özendirmişler ve 1929 dünya ekonomik bunalımından çıkış yolu olarak özellikle tarım kesiminde bu yapılanmayı teşvik etmeye çalışmışlardır. Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1931'de İstanbul'da Türk Kooperatifçilik Cemiyeti kurulmuştur. Netice itibariyle kooperatifçiliğin özellikle kırsal kesimde örgütlenme modeli açısından dayanışmacı bir halkçılık düşüncesinin izlerini taşıdığı aşikârdır. Bununla birlikte kooperatifçiliğin faşist korporasyonlarla bir ilgisinin olmadığını söylemek gerekir. O nedenle 1930'lu yılların başlarından itibaren rejim tarafından ısrarla önerilen kooperatifçilik düşüncesi cumhuriyet dönemi halkçılığının ayırt edici özelliklerinden birisi olarak değerlendirilebilir.⁵³⁸

6.10. Halkçılık Bağlamında Temel Karşılaştırmalar

II. Meşrutiyetin “halka doğru” sloganıyla oluşturduğu popülist halkçılığının temelinde ittifak ve tevhid düşüncesi önemli bir yer tutuyordu. Bununla birlikte yüzlerce yıldır kullanılan reaya kelimesi terk edilmiş ve onun yerine ahali sözcüğü ikame edilmişti. Ahali sözcüğünün “halk”a dönüşümü ise Milli Mücadele dönemi ile birlikte başlamıştır. Cumhuriyet II. Meşrutiyet düşüncesinin aksine halk kelimesine popülist anlamının ötesinde ideolojik bir içerik kazandırmıştı. 1908 halkçılık düşüncesinin kaynağını Fransız solidarist korporatizmine dayandırırken cumhuriyet bu temellendirmeyi emperyalizm karşıtlığı bağlamında 1917 Ekim Devrimi’ni referans alarak zenginleştirmiştir.

⁵³⁸ II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e kooperatifçilik düşüncesinin gelişimi ve cumhuriyet döneminde kooperatifçilik ile ilgili dergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Özlem Y. Kocabaş, **Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Yayınları, İstanbul, 2010; Ziya Gökalp Mülâyim, **Kooperatifçilik**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1992; Nurettin Hazar, **Kooperatifçilik Tarihi**, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1990; Ahmet Hamdi Başar, “Kooperatifçilik, Türkiye’nin Diriliş ve Kuruluş Tilsimidir” **Kooperatif Dergisi**, Cilt:1, No:1, 1932, ss. 4-6; Hadi Yüksel, “Cumhuriyet Yıllarında Kooperatifçilik Yayınları”, **Karınca**, Yıl:9, Sayı:84, 1943, ss. 12-14.

Son kertede cumhuriyet; halkçılık ilkesi ile bütünleşmiş bir yurttaş yaratma projesidir. Bu bağlamda cumhuriyetin yurttaşının ülkesi ve değerleriyle bütünleştikçe kendisini ve kimliğini bulabileceği ifade edilmiştir. Artık toplumdan ve cemiyetten arındırılmış bir yurttaştan söz etmenin gerçekten güç olduğu söylenilebilir. Yurttaş ve onu çevreleyen hak ve özgürlüklerin genellikle siyasal toplum yani devlet tarafından biçimlendirildiği bu köklü yapısal dönüşüm sürecinde cumhuriyet için söz konusu olan öncelikli olarak simgelerdir. Zira yurttaş, bu simgeler üzerinden tanımlanır. *“Artık şapka, giyim kuşam, kara tahta ve bir dizi görsel öge yurttaş kimliğini oluşturan tuğlalar olarak örülür. Denilebilir ki belki de Osmanlı’dan ve II. Meşrutiyet’in halkçılık düşüncesinden kopuşun en belirgin göstergesi bu dışavurumcu ve ekspresyonist yurttaşlık arayışıdır. Cumhuriyetin erkek yurttaşı fes yerine şapka giyer, kadın yurttaşı çarşıftan arınarak kostümüyle kamusal alana açılır, genci darülfünun’dan üniversiteye geçer, çocuğu ve talebesi ise her keseye uygun elverişli siyah önlük ve beyaz kurdeleyle biçimlendirilmiş üniter kıyafetiyle okula gider. Gerçekten de bu bağlamda cumhuriyetin yurttaşı “tevhid”in yani, üniter bir arayışın ürünüdür. Cumhuriyet öncelikli olarak yurttaşı yaratabilmek için “ortak paydalar” arayışı içindedir. O nedenle kuruluş süreci içinde çoğulculuk ve farklılık hep geri planda tutulmuştur. Böylelikle tüm bu türdeşliğe karşın ortak payda oluşup güçlendikçe de çoğulculuğun maddi tabanı biçimlenmiş olur.”*⁵³⁹ Sonuç olarak bu zihniyetin demokrasinin bütün unsurlarını oluşturmaya yönelik bir içerik zenginliğine sahip olduğu söylenilebilir.

⁵³⁹ Zafer Toprak, **Bir Yurttaş Yaratmak, Muasır Bir Medeniyet için Seferberlik Bilgileri 1923-1950**, YKY, İstanbul, 1998, ss. 7-8.

YEDİNCİ BÖLÜM

1908'DEN 1923'E EMEK KESİMİNDE YAŞANANLAR: DEVLET KONTROLÜNDE VE GÖZETİMİNDE BİR İDEOLOJİ SOSYALİZM

7.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizmin Doğuşu

II. Meşrutiyet'in yarattığı hürriyet ortamı içinde filizlenen önemli akımlar arasında sosyalizmden de bahsedilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'e gelinceye kadar sınıf bilinci eksikli işçi hareketlerinin görülmemesi II. Meşrutiyet dönemini bu konuda da farklı kılar. Bu bağlamda Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde bilinçli bir işçi sınıfına dayanmaksızın salt ekonomik amaçlı ve ücret artışı talepleriyle ortaya çıkan işçi hareketleri dışında Türkiye'de çağdaş sol düşüncenin ve sosyalizmin ortaya çıkışı II. Meşrutiyet'in ilanından sonraya tarihlendirilebilir. II. Meşrutiyet'e gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda işçi kelimesi bile nadiren kullanılmıştır. Genelde kullanılan terim ise “amele” sözcüğü olmuştur. Bununla birlikte, İstanbul'da rıhtım ve liman işlerinde çalışan hamallar ile tarım alanında çalışanları ifade etmek üzere bazen “işçi” kelimesinin kullanıldığını dönemin kaynakları bize aktarmaktadırlar.⁵⁴⁰

Kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı coğrafyasıyla buluştuğu ve yoğun bir yabancı sermaye akımının yaşandığı 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda verilen imtiyazlar ve ruhsatnamelerle yeraltı ve yer üstü kaynaklarının yabancı sermaye yatırımlarına açılmasıyla birlikte Kıta Avrupa'sındaki toplumsal sınıflara benzeyen sınıf hareketleri görülmeye başlanmıştır. II. Meşrutiyet'e gelinceye kadar gayet sınırlı bir alanda ortaya çıkan işçi hareketleri bu dönemle birlikte yerini hem sosyalizm anlamında teorik tartışmalara hem de çeşitli sektörlerde yapılan grev hareketlerine bırakmıştı. II. Meşrutiyet gerçekleşmeden evvel Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışanlara yardım etmek amacıyla 1871'de kurulan Ameleperver Cemiyeti her ne kadar bir yardım cemiyeti şeklinde örgütlense de bazı sektörlerde ortaya çıkan iş bırakma eylemlerini organize etmişti. Örneğin bu dönemde

⁵⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Zaptiye Nezareti Evrakı**, 30 Temmuz 1324 (12 Ağustos 1908), Zaptiye Nezareti (ZB).620/139; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ZB.8/38, 14 Mayıs 1308 (26 Mayıs 1892).

Kasımpaşa Tersanesi ve Beyoğlu Debbağhanesi'nde çalışan işçilerin ücretlerinin ödenmemesi üzerine başlayan grevlerin Ameleperver Cemiyeti tarafından yönlendirilmesi bu bağlamda işçilerin ilk ciddi başarısı olarak kabul edilebilir. Gerçi Ameleperver Cemiyeti'nin kurulmasından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda gümüş akçelerin tağşiş edilmesi suretiyle oluşan eflasyona yenik düşen ve cami inşaatında çalışan amelelerin topluca köylerine dönmeleriyle kısmi iş bırakma eylemlerine rastlandığı dönemin kaynakları tarafından nakledilir. Bu arada Ameleperver Cemiyeti'nin sendikal bir hareket olmaktan çok fakir işçilere din ve milliyet farkı gözetmeksizin iş bulmak ve gerekli iş araçlarını sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler emek tarihimiz içinde ayrıca önemli bir yer tutar.⁵⁴¹ Bütün bunlarla birlikte bu dönemde, özellikle zamanın İstanbul sosyetesinin kurduğu amele hayır cemiyetlerinde dernek kurucularının işçiler değil, onlara yardım toplamak isteyen Osmanlı Devleti'ndeki yabancı burjuvazi kesimi olduğunu da eklemek gerekir.⁵⁴²

Her ne bağlam içinde değerlendirilse değerlendirilsin 1872'de İstanbul'da telgraf işçilerinin ücretlerinin arttırılması talebiyle gerçekleştirilen ilk grevden 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar Osmanlı topraklarında toplam elli civarında grev hareketinin olduğu bilinmektedir. Ancak bu grevlerin çoğu örgütlü grevler olarak değil, iş bırakmalar şeklinde kendiliğinden gelişmiştir. Bunlardan yirmialtı tanesi özel şirketlerde geri kalanı ise devlete ait olan veya devlet tarafından işletilmekte olan iş yerlerinde meydana gelmiştir.⁵⁴³

7.2. Osmanlıda Balkanlar ve Gayr-ı-Müslim Cemaatler Arasında Sosyalist Yönelimler

Bu gelişmelere paralel olarak teorik anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist cereyanların gündeme gelmesi 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilebilir. Öncelikli olarak gayr-i müslim cemaatler arasında yayılan bu akım bir istisna olarak

⁵⁴¹ M. Şeyhmus Güzel, **Türkiye'de İşçi Hareketi**, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993, s. 56.

⁵⁴² Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969, ss. 104-105.

⁵⁴³ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 78 (Güz), Birikim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 188; Bu ilk grevlerin ayrıntılı bir dökümü için bkz., M. Şeyhmus Güzel, "İlk Grev" **Tarih ve Toplum**, Sayı:119 (Kasım), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 40-41; Birten Çelik, **Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999, ss. 112-113.

Bulgarlar tarafından ciddi ölçüde benimsenmiştir.⁵⁴⁴ Bununla birlikte, azınlık gruplar arasında bir taraftan milliyetçilik diğer taraftan sosyalizme umut bağlama fikrinin ortaya çıkması, 1896'da Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonal'in ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme haklarının olduğunu kabul etmesi ile başlamıştır. Buna karşın anılan süreçte Rosa Luksemburg gibi Avrupa sosyalizminin önde gelen liderlerinden birinin Osmanlı Devleti'nin ne kadar kısa sürede yıkılıp milliyetçi unsurlara ayrılırsa diyalektik sürece o kadar erken gireceği yolundaki açıklamalarının sosyalist olsalar bile etnik milliyetçiliği körüklemiş olma ihtimali yüksektir.⁵⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalizm düşüncesinin özellikle Balkanlarda Yahudiler, Bulgarlar, Yunanlılar ile Makedonlar tarafından benimsendiği ve Selanik'te kurulan Selanik Amele Cemiyeti'nin faaliyetleriyle birlikte güç kazandığı bilinmektedir. Bu itibarla Selanik Amele Cemiyeti bir grup Seferad Yahudisi ve Bulgarlar ile Makedonların işbirliği ile kurulmuştu. Nitekim 1908 seçimlerinde Dimitır Vlahov'un Meclis-i Mebusan'a girmesi, II. Meşrutiyet dönemi sosyalizminin örgütlenmesinde çok önemli bir rol oynayan cemiyetin bu konudaki gücünü gösterir.⁵⁴⁶

Balkanlardaki milliyetçi hareketlerle sosyalist düşüncelerin bağdaşmasının ilginç örneklerinden bir diğeri ise Makedonya'da yaşanmıştır. Bu dönemdeki Makedon milliyetçilerinin önemli bir bölümü sosyalistlerle işbirliği yaparak ulusçu amaçlarına ulaşmak istemiştir.⁵⁴⁷ Keza gayr-i müslim cemaatler içerisindeki unsurlardan bir diğeri olan Rumlar arasında da sosyalist düşüncelerin hızlı bir yayılma süreci geçirdiği gözlemlenebilir. Rum sosyalistler, 20. yüzyılın başında Türk olmayan unsurların mutlak surette bir siyasi koalisyon kurarak Osmanlılık fikrini

⁵⁴⁴ Paul Dumont, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmış Kaynaklar", **Toplum ve Bilim**, Sayı:3, (Güz) 1977, s. 31; İbrahim Yalımov, "1876-1923 Döneminde Türkiye'de Bulgar Azınlığı ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 138-139.

⁵⁴⁵ Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 13-32.

⁵⁴⁶ Paul Dumont, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, (Selanik İşçi Federasyonu), s. 77.

⁵⁴⁷ Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusla Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 33-72.

atıl bırakmak istiyorlar ve bu doğrultuda Türklerin Avrupa'dan tamamen atılmasını hedefliyorlardı. Bununla birlikte, İstanbul'da örgütlenen bazı Rum sosyalistler ise yayınladıkları Ergatis⁵⁴⁸ Gazetesi'nde milliyetçilik düşüncesine çok fazla prim vermeksizin işçilerin ve emek kesiminin sorunlarını öncelikli olarak dile getiriyorlardı.⁵⁴⁹

İmparatorluk içinde sosyalist düşüncelerle ilişki kuran bir başka gayr-i müslim cemaat, Ermenilerdi. Bu dönemde gelişen Ermeni sosyalizmi diğer gayr-i müslim cemaatlerin aksine milliyetçilikle ayrılmaz bağlar kuran bir yapı arzietmekteydi. Denilebilir ki Ermeni sosyalizmi ile milliyetçilik birbirlerini tamamlayan iki ayrı öge gibiydi. Örneğin; 1887'de Cenevre'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçakyan ve 1890'da Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu sosyalist fikirleri Ermeni milliyetçiliği ile bağdaştırmaya çalışan bir örgütlenme modeli benimsemişlerdi.⁵⁵⁰ 1909'da Meclis-i Mebusan'da başta sözcüleri Kırkor Zöhrap Efendi olmak üzere toplam on Ermeni mebusu bulunuyordu. Sosyalist görüşleriyle bilinen Zöhrap Efendi,⁵⁵¹ mecliste işçi hak ve sorunlarını dile getirmiş, İstanbul'daki bazı işçilerin devlet tarafından tutuklanması üzerine bu işçilerin salıverilmesi için konuşmalar yapmış ve her türlü müzakerede işçi haklarını savunmuştu.⁵⁵² Bu dönemde Ermeni sosyalistleri uluslararası sosyalist kongrelere de katılmışlardı. Nitekim, 1910'da Kopenhag'da toplanan Uluslararası Sosyalist Kongresi'ne Parsifyan Efendi katılmış ve yaklaşık yüz bin kişinin iştirak ettiği bir mitingin de düzenleyicileri arasında yer almıştı.⁵⁵³

Bütün bu gelişmelerin ışığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik ve ulusçu temellerden bağımsız ve enternasyonalist anlamda bir sosyalist hareketin gelişmediği ifade edilebilir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel etkenlerden bir tanesi, anılan

⁵⁴⁸ Türkçe'de tarım kesiminde çalışan emekçileri tanımlamak için kullanılan "İrgat" kelimesi Rumca "Ergatis" kelimesinden türemiştir.

⁵⁴⁹ Panayot Noutsos, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğun Rolü: 1876-1925", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 113-132.

⁵⁵⁰ Anahide Ter Minassian, "1876-1923 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişiminde Ermeni Topluluğu'nun Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 165-168.

⁵⁵¹ Fethi Tevetoglu, **Türkiye'de Sosyalist ve Kominist Faaliyetler 1910-1960**, TTK Yayınları, Ankara, 1967, ss. 38-42.

⁵⁵² **BOA**, Dahiliye Nezareti İdari Kısım (DH. İD).107/16, 6 Teşrin-i Sani 1326 (19 Kasım 1910).

⁵⁵³ **Tanin**, 31 Ağustos 1910, s. 3.

dönemde tezahür eden farklı milliyetçilik türleridir ki bu milliyetçilikler enternasyonalist anlamda bir sosyalist hareketin Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişimini engellemiş ve böylece tek bir Osmanlı sosyalist hareketi yerine farklı milletlerden sosyalistlerin ayrı ayrı faaliyet gösterdikleri bir ortamı doğurmuştur.⁵⁵⁴

7.3. Sosyalist Tezahürler Karşısında Devlet Denetimi ve Gözetimi

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte özellikle Selanik, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde toplumsal ve siyasal yaşam hareketlenmiş ve buna paralel olarak sosyalist fikirler bu kentlerde kendisini etkili bir biçimde hissettirmeye başlamıştır. Bununla birlikte sosyalist cereyanlar, her zaman için devlet yöneticileri tarafından muzır bir akım olarak görüldüğünden sürekli denetim altında tutulmaya çalışılmıştır. Nitekim 1908'den önceki dönemde, devlet tüm alanlarda olduğu gibi imparatorluk coğrafyası içerisindeki sosyalist cereyanları da takip etmiş, izlemiş ve denetlemişti. Örneğin; II. Abdülhamid döneminde Maarif Nazırlığı yapmış olan Münif Paşa o dönem Darülfünun'da verdiği derslerde sosyalizmin yanlışlığını öğrencilere şu şekilde anlatmıştı: *"Bu fasılda mevzubahs olan mezheplerden biri de komünizm- Le communizme-ve sosyalizm-Le sosyalizme- mezhebidir ki bizde İştirakiyyun mezhebi deyu tabir olunmaktadır. Bu mezheb erbabı, insanların bir takımı zenginlik ve saadette ve diğer takımı fak-ü zarurette yaşadıklarını görüp bu babda müsavat (eşitlik) husulünü arzu ederler. Velinimet-i bi-minnetimiz padişah efendimiz hazretlerinin memleketinde, her ferdin sığınacağı bir yer ve haline göre bulacağı bir yol olduğundan Memalik-i Şahaneye bu gibi mezahib-i batıla giremez. Fakat Avrupa, hususen de İngiltere böyle değildir. Birtakım adamlar vardır ki her birinin günde binlerce iradı ve milyonlarla dönüm arazisi bulunmaktadır. Öte tarafta binlerce biçare görülür ki yiyecek ekmeği hatta yatacak yeri olmadığı için aç, sefil dolaşır durur. İşte İştirakiyyun taraftarları asıl bu gibi halleri dikkate alarak 'hep insanlar karındaş yani Hazreti Adem ve Havva evladı olduğu halde, bir adamın milyonlara malik olması ve öte tarafta milyonlarca adamların bir karış toprağa hatta bir lokma ekmeye hasret bulunması gibi münasebetsiz müsavatsızlıkların insanoğlunun*

⁵⁵⁴ Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle gayr-i müslim cemaatler içinde ortaya çıkan sosyalist ve milliyetçi akımlar için bkz. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, İstanbul, 2000.

*beyninde hüküm sürmesi, yalnız insanların noksan ve kusurlarından olduğundan bu müsavatsızlığı kaldırıp da hepimiz bir halde yaşayalım' derler. Vakıa musibet, pek büyük musibettir, lakin İştirakiyunun bulduğu çare doğru değildir. Hulasa bu mezhep hakikatsiz kaidelerle icrası ile fukaralığı yaygınlaştırmaktan başka bir işe yaramaz.*⁵⁵⁵

Bu düşünceler etrafında örülen sosyalizm karşıtlığı tüm II. Abdülhamid döneminin resmi yazışmalarına damgasını vurmuştu. Örneğin; 1897'de Cenova Şehbenderliği'nden gelen bir tahriratta Avrupa'daki sosyalist ve anarşistlerin İtalya'da toplumun huzur ve güvenliğini tehdit edecek bir boyuta ulaştığı ifade edilerek bu cereyanın Osmanlı Devleti'ne giriş yollarına ve meydana getireceği tehlikelere işaret edilmişti. Aynı şekilde bu cereyanların önlenmesi için özellikle demiryolları inşaatında çalışan İtalyan işçilerin mutlak surette denetlenmesi istenmiş ve kimliği sarıh olmayan İtalyanların ülkeye girişlerinin yasaklanması talep edilmişti.⁵⁵⁶ Bunun üzerine hükümet, tüm konsolosluklara ülkeye gelecek olan bu türden işçilerin önceden kimliklerinin ve niteliklerinin bildirilmesi hakkında gerekli talimatları vermişti.⁵⁵⁷ Yine 28 Eylül 1898 tarihinde, Washington Büyükelçiliği'nden gelen bir raporda sosyalizm ve anarşizm meselesinin bozgunculuk olduğu ve sosyalist fikirleri yayanların mutlak surette ülkeye girişinin engellenmesi dile getirilmişti.⁵⁵⁸

II. Meşrutiyet döneminde de tıpkı padişah II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi sosyalistler ülkedeki işçi hareketlerinin ve eylemlerinin bir numaralı sorumlusu olarak görülmüşler ve bu nedenle devlet tarafından 1908'den sonra ortaya çıkan grevlerde sosyalist fikirlerin etkili olmaması için önlemler alınmıştı.⁵⁵⁹ Buna paralel olarak sosyalist fikirler, II. Meşrutiyet döneminde devlet erki tarafından sürekli bir gözetime ve denetime tabi tutulmuş ve sosyalizmin hükümetin varlığını tehdit edici bir ideoloji olduğu her fırsatta dile getirilmişti. Örneğin; 8 Aralık 1910'da Beyoğlu mutasarrıfı Muhiddin Bey, şemsiye işçilerinin örgütlenmesinde ve onların sendikal olarak faaliyet göstermesinde direk olarak sosyalistleri suçlamakta ve bu türden

⁵⁵⁵ Mete Tuçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925), Belgeler II**, BDS Yayınları, İstanbul, 1991, s.17-18.

⁵⁵⁶ BOA, Sadaret Mektubi, Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.), NO:541/20, 10 Ağustos 1897.

⁵⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM., NO:541/20, 4 Eylül 1897.

⁵⁵⁸ BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), NO:181/155, 29 Eylül 1898.

⁵⁵⁹ BOA., ZB., NO:25/7, 18 Ağustos 1324/31 Ağustos 1908; BOA., ZB., NO:321/88, 16 Ağustos 1324/29 Ağustos 1908.

faaliyetlere izin verilmemesi gerektiğini Sadaret Makamı'na bildirmekteydi.⁵⁶⁰ 1911 yılına gelindiğinde devlet bu tavrını daha da sertleştirmiş, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olan İnsaniyet ve yayınlarında daha çok sosyalist fikirleri işleyen Muahede Gazetesi yazarlarını sürgüne göndermişti. Bu doğrultuda İsmail Faik, Hüseyin Hilmi, Pertev Faik memlekette bozgunculuğa neden olacak yayın yapmayı alışkanlık haline getirmeleri gerekçesiyle Anadolu'daki muhtelif şehirlere sürgün edilmişlerdi.⁵⁶¹

II. Meşrutiyet döneminde devlet sadece sosyalist fikirleri izlemek ve denetlemekle kalmamış bu konuda örgütlenme faaliyetlerini de Cemiyetler Kanunu'nu gerekçe göstererek yasaklamıştır. Örneğin; 1913'te Osmanlı Amale ve Çiftçi Fırkası'nın kuruluşu, parti programının tümüyle sosyalizm esasına dayandığı gerekçesiyle Şura-yı Devlet tarafından Cemiyetler Kanunu'na aykırı bulunarak engellenmiştir.⁵⁶²

Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı gibi devlet genel anlamda sosyalist düşünceye ve mensuplarına soğuk bakmıştır. Hiç şüphesiz bunda değişik etkenler rol oynamıştır. Öncelikli olarak sosyalizm düşüncesinin imparatorluğun parçalanma sürecinde Balkanlardaki ulusçu hareketler ve gayr-ı müslim tebaa tarafından tercih edilmesi sosyalizmi savunanlara kuşku ile bakılmasına yol açmıştır. Bütün bunlarla birlikte sosyalist fikirlerin geleneksel İslam toplumu yapısına ters düşen bir takım içeriklere sahip olduğuna dair din adamları ve muhafazakâr çevrelerden gelen tepkiler de devletin bu düşünceye karşı mesafeli bir tutum takınmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde, imparatorluğun başta Avrupa olmak üzere dış temsilciliklerinde görevli diplomatların raporları da devletin sosyalizme olumsuz bakışında önemli bir ivme yaratmıştır. Sonuç olarak kapitalizmin gelişme çağında Osmanlı İmparatorluğu'nda filizlenen işçi hareketlerinin sendikal bir biçimde örgütlenmesinin önüne set çekebilmek amacıyla bu eylemler çoğu kez sosyalistler anarşistlerle koştur değerlendirilerek devlet tarafından baskı ve denetim altında tutulmuşlardır.⁵⁶³

⁵⁶⁰ BOA., DH. İD., NO:107/13, 25 Teşrin-i Sani 1326/ 8 Aralık 1910.

⁵⁶¹ BOA., DH.SYS., NO:55-1/34, 4 Kanun-ı Sani 1326/17 Ocak 1911.

⁵⁶² BOA., DH.İD., NO:112-1/13, 14 Rebiülevvel 1330/4 Mart 1912.

⁵⁶³ Cevdet Kırpık, **Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri 1876-1914**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004, s.196.

Öte yandan 1908 ile birlikte, sosyalist fikirlerin ilk defa düşünsel açıdan imparatorluğun Müslüman tebaası içinde de tartışılmaya başlandığı gözlemlenir. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki bu dönemde, Müslüman tebaa arasında ortaya çıkan sosyalizm tartışmaları daha çok İslamiyet’le sosyalizmi uzlaştırmak buradan farklı bir senteze ulaşma faaliyeti şeklinde tezahür etmiştir. Dönemin sosyalist fikirlerini İslamiyet’in öne çıkardığı fikirlerle özdeşleştirme düşüncesinin biraz da geleneksel Osmanlı toplumunda dinin ve dine ait düşüncelerin önemli bir yer tutmasından ileri geldiği söylenilebilir. Bu nedenle imparatorluğun ilk Müslüman sosyalistleri İslam dini ile sosyalizmi uzlaştırmaya çalışan bir içeriği benimsemişlerdi. Özellikle her iki düşüncenin tefeciliğe karşı olması ve aynı zamanda her ikisinin özünde enternasyonalist vurgular taşıması Müslüman tebaanın sosyalizmle bağ kurmasına öncülük etmişti.⁵⁶⁴ Nitekim Meşrutiyet’in ilanından sonra geçen ilk beş aylık süre zarfında 52’si özel şirketlere karşı yapılmış olan toplam 111 grev etkinliğinin gerçekleşmiş olması bu durumun en açık göstergelerinden birisi olarak kabul edilebilir. Başta da belirtmiş olduğumuz gibi 1870’lerin başında grev yapan Osmanlı işçilerinin temel isteği ücret artışı talebi olmuştu. 1908 grevlerinin de en belirgin özelliği; ekonomik nitelik taşımaları ve genelde ücret uyuşmazlıklarından kaynaklanmış olmalarıydı. Bütün bu tablonun gösterdiği şey ise hala sosyalizmin ve işçi sınıfı hareketinin sınıf bilinci temelli bir hareket olmayışındı. Bu itibarla 1908’den sonra meydana gelen grevleri zorla bastıran hükümet bir yandan bu hareketlerinde bir hukuksal yaptırıma dayanma gereksinimi hissetmiş diğer yandan da yabancı sermayeye teminat verebilmek amacıyla Tatil-i Eşgal Kanunu’nu⁵⁶⁵ ilan etmiştir. İlginç bir şekilde bu kanunda geniş bir genel hizmet anlayışından hareket edilerek bu kapsama giren kurumlarda sendika kurulması yasaklanmış ve kurulmuş olan sendikalar da feshedilmiştir. Bu bağlamda grev hakkının kısıtlanmasını ve anlaşmazlıkların öncelikle uzun bir uzlaşma sürecinden geçmesiyle çözümlenebileceğini öngören Ta’til-i Eşgal Kanunu, Osmanlı coğrafyasında geç de olsa gelişen işçi hareketlerine önemli bir set çekmiştir.

⁵⁶⁴ Paul Dumont, Selanik İşçi Federasyonu, s. 240.

⁵⁶⁵ Osmanlı Hükümeti hürriyetin ilanından iki buçuk ay sonra Ta’til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat’ı çıkarmıştır. 1909 yılı içinde de Meclis-i Mebusan’da ve Meclis-i Ayan’da yapılan görüşmeler sonunda, bazı önemli değişikliklerle, Ta’til-i Eşgal Kanunu kabul edilmiş ve 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu ile ilgili bkz., A. Gündüz Ökçün, **Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 2.

Bilindiği gibi hükümet, 8 Ekim 1908’de öncelikli olarak “*Ta’til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” adıyla 13 maddelik geçici bir kanun çıkarmıştı. 8 Ağustos 1909 tarihinde Meclisi Mebusan’da ve Meclis-i Ayan’da yapılan önemli görüşmeler neticesinde bazı değişikliklerle kabul edilen Ta’til-i Eşgal Kanunu’nun sekizinci ve on birinci maddeleri işçilerin örgütlenmesi ile ilgiliydi. Kanunun sekizinci maddesinde zorla sendika kuranlar hakkında hapis ve para cezaları öngörülürken on birinci maddesiyle umuma hizmet veren yerlerde sendika kurma ve örgütlenme hakkı kaldırılmıştı. II. Meşrutiyet döneminde bu düzenlemenin yapılmasının ardından umuma yönelik iş yerlerinde çalışan emekçiler için sendika kurma yasağı Şura-yı Devlet tarafından 1913’te genelleştirilmiş ve sendikalaşma yasağı bütün iş yerlerine yaygınlaştırılmıştı.⁵⁶⁶ Sonuç olarak devletin aldığı bütün bu önlemler emek kesiminde bağımsız sendikal örgütlenmelerin oluşmasını engellemiştir. İttihatçı lider kadro II. Meşrutiyet’e gidilen süreçte her ne kadar hürriyet, eşitlik ve kardeşlik prensibiyle yola çıkmış olsa da bu hürriyetçi öz görüldüğü gibi bir süre sonra terkedilmiştir. Bu durumun en olumsuz bir şekilde yansıdığı anlanlardan birisi ise emek kesimi olmuştur.

7.4. Müslüman Tebaanın İlk Örgütlenme Deneyimi: Osmanlı Sosyalist Fırkası

Osmanlı Devleti’nde sosyalizme ve sosyalist örgütlenmelere ilişkin gözlenen bütün engellemelere karşın Müslüman tebaanın sosyalist hareketlere olan ilgisi artarak devam etmiş ve ilk sosyalist partiler bu eğilimler neticesinde kurulmuştur. Bu süreçte imparatorluğun Müslüman tebaasının etken olduğu ilk sosyalist parti 1910 Ağustos’unda İştirakçı Hüseyin Hilmi Bey tarafından kurulan, Osmanlı Sosyalist Fırkası’dır.⁵⁶⁷ Fırkanın dikkat çeken yayın organı ise İştirak Gazetesi’ydi.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), NO:174/124,25 Rebiülevvel 1331/ 4 Mart 1913; BOA., DH.İD., NO:112-1/13, 27 Rebiülevvel 1331/6 Mart 1913.

⁵⁶⁷ Yusuf Tekin, “Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket, “İştirak Çevresi”nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:57, Sayı: 4, 2002, ss. 171-184.

⁵⁶⁸ Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, Sel Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46; Fırkanın 13 Şubat 1909 tarihinde yayınlanan İştirak Gazetesi’nin çıkışından muhtemelen altı ay sonra kurulması ve bunun da İştirak Dergisi’nin 19. sayısında halka ilan edilmesi ile ilgili olarak ayrıca bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 247; Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964, s. 53.

Uluslararası alanda Sosyalist Enternasyonal'e üye olan fırkada Hüseyin Hilmi Bey dışında fırkanın Paris şubesini kuran Doktor Refik Nevzat ile bu dönemde özellikle Fransızca'dan yaptığı kitap çevirileriyle sosyalizmin Osmanlı coğrafyasında yayılmasına öncülük eden Avukat Haydar Rıfat (Yorulmaz), Baha Tevfik, Tevfik Nurettin, Hasan Sadi, Seyfettin Arif gibi isimler vardı.

Bu aşamada Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın parti programına ilişkin bazı açıklamalarda bulunmak gerekirse öncelikle anayasal yönetim, genel oy hakkı, grev ve sendika yasaklarının kaldırılması, herkese parasız eğitim hakkı, günde sekiz saat çalışma ve sigorta hakkı gibi genel taleplerin yanı sıra yerel yönetimlerin ve belediyelerin güçlendirilmesinin öngörülmüş olduğunu ifade etmek gerekir. Bununla birlikte fırka programı ekonominin devletleştirilmesini ve liberal demokrasi anlayışını benimsiyordu.⁵⁶⁹ Bu bağlamda denilebilir ki Osmanlı Sosyalist Fırkası sosyalist olmaktan çok liberal bir parti özelliğini taşıyordu. Zira programındaki taleplerin birçoğu özgür ve güvenli bir ortamda genel seçimlerin yapılması ve özgür bir matbuat rejiminin oluşturulması gibi daha çok siyasal hürriyetlerle ilgili liberal taleplerdi. Parti programında bunlar dışında ağırlıklı olarak olmasa bile işçilerin çalışma şartlarının düzenlenmesine ve vergi reformuna ilişkin sol içerikli talepler de yer almıştı.

Öte yandan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın liberal düşüncelere yönelmesinin ardında İttihat ve Terakki'nin kanunsuz şiddet uygulamalarını arttırması ve özellikle Ahmet Samim gibi muhalif gazetecilerin fail-i meçhul bir şekilde öldürülmesi gibi gelişmelerin etkili olduğu ifade edilebilir. Bu olaylardan sonra fırka sosyalist fikirler yerine liberal bir söyleme kaymış ve ağırlıklı olarak işçi sorunları yerine hukuk devleti ve basın hürriyeti gibi konular üzerinde durmaya başlamıştır. Buna ek olarak imparatorluğun müslüman tebaası içinde sosyalist fikirlerin İslam'la özdeşleştirilmesi çabası Osmanlı Sosyalist Fırkası programında da önemli bir referans alanı olarak dikkat çekmektedir. Bu anlamda Osmanlı siyasal hayatındaki bütün siyasal hareketler için genel bir eğilim olan dine dayalı bir meşruluk temeli arama endişesi, Osmanlı Sosyalist Fırkası için de geçerli olmuştur. Nitekim sosyalizmin İslam'ın temel hükümleriyle çelişmediğini ve İslam'ın emrettiği düzenle örtüştüğünü ortaya koyma çabası, Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannamesi'nin hemen

⁵⁶⁹ Zafer Toprak "Türkiye'de İlk İş Kanunu Teklifi: Amele'nin Suret-i İstihdamına Dair Kanun Teklifi (1911)", **Toplumsal Tarih**, Cilt:6, Sayı:32, 1996, ss. 6-10.

girişinde, İslam'ın zekât müessesesine şu cümleyle yapılan bir vurguyla kendisini hissettirir: “*Ağniyanın servetinin kırkta biri fıkaranın hakkıdır.*”⁵⁷⁰ Bu doğrultuda başta İştirak olmak üzere fırkanın diğer bütün yayınlarında sosyalizme dini bir meşruiyet alanı bulmayı amaçlayan yazıların yer almasına özen gösterilir. Bütün bu yazılarda vurgulanan tema ise hiç kuşkusuz sosyalizmin dinin özüne yabancı olmadığı ve hatta sosyalist olmanın müslüman olmanın bir gereği olduğudur.

Bu bağlamda II. Meşrutiyet döneminde gelişen sosyalist harekete ilişkin mütevazı bir değerlendirme yapıldığında Hüseyin Hilmi Bey'in önderliğinde bir araya gelen İştirak çevresinin bütün eksikliklerine rağmen Osmanlı coğrafyası üzerinde ilk defa sosyalist ünvanını kabul eden, sosyalizmi yaymayı hedefleyen yayınları resmen sahiplenilen ve sosyalist adında bir parti kurmayı cesaretle deneyen ve başaran Müslüman bir Türk hareketi olma özelliğine sahip olduğu ifade edilebilir. Hiç şüphesiz entelektüel alt yapı noksanlıkları onların sosyalizmi algılayış biçimlerini derinlikten yoksun bırakmıştır. Fakat hareketin modern Türkiye'nin oluşumunda önemli katkılarda bulunduğu da yadsınamaz bir gerçekliktir. Hüseyin Hilmi Bey'in 1913'te rejim tarafından tutuklanıp Sinop'a sürgün gönderilmesiyle birlikte imparatorluğun Müslüman tebaası içindeki sosyalist hareket bir suskunluk dönemine girmiş ve yeniden canlanabilmesi ise mütareke sürecinde mümkün olabilmıştır.⁵⁷¹

7.5. Mütareke Sürecinde Yeniden Canlanan Sosyalizm

Mütareke dönemi ile birlikte Ekim 1917'de Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan Sovyet devriminin etkileri Osmanlı topraklarında sosyalist fikirlerin yeniden canlanmasına neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı yenik kapaması, İttihat ve Terakki'nin kendisini feshederek Teceddüd Fırkası'na dönüşmesi ve Meclis-i Mebusan'ın dağılmasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğu, tıpkı II. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki gibi siyasal bir özgürlük ortamı yaratmış ve bunun sonucunda 1918-1923 yılları arasında birçok siyasal parti kurularak etkinlik göstermeye başlamıştı. Mete Tunçay'a göre, bu dönemde toplam elli beş siyasal parti

⁵⁷⁰ Yusuf Tekin, s. 174.

⁵⁷¹ M. Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar I, ss. 31-43.

kurulmuştu.⁵⁷² Mütareke döneminde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın genel başkanı olan Hüseyin Hilmi'nin yeniden İstanbul'a dönmesiyle birlikte 1919 yılı Şubat ayı içinde Türkiye Sosyalist Fırkası adıyla yeni bir parti kuruldu. II. Meşrutiyet döneminde İştirak Gazetesi'nde düşüncelerini ortaya koyan Hüseyin Hilmi fikirlerini bu kez İdrak adlı bir gazete çıkararak yaymaya başladı. Ancak, gazetenin yayın hayatı kısa sürdü. 28 Nisan 1919'da çıkan ilk sayısından 22 Temmuz 1919'da yayınlanan son sayısına kadar toplam otuz üç sayı çıkan İdrak Gazetesi bu dönemde yaptığı yayınlarla İstanbul'daki işçiler üzerinde etkinlik kurmaya çalışmıştı. Türkiye Sosyalist Fırkası 1919'da yapılan genel seçimlere katılmış ancak, partinin gösterdiği iki aday da seçimleri kazanamamıştır. Buna karşın İstanbul'da 1920 senesinin bahar aylarındaki debbağhane, tersane ve tramvay grevlerinde Türkiye Sosyalist Fırkası'nın oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bir süre sonra parti içi çekişmeler, İstanbul'daki grevlerde büyük şirketlerin parti politikalarına karşı takınmış oldukları olumsuz propagandalar ile Hüseyin Hilmi'nin bohem yaşam tarzı ve partiyi kendinde somutlaştırmaya yönelik liderlik vasıfları gibi faktörler Türkiye Sosyalist Fırkası'nın kısa sürede güç kaybına uğramasına neden olmuştur. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul'da esrarengiz bir şekilde öldürülmesi ise partinin 1922 güz ayları başında dağılması gibi bir sonucu doğurmuştur.⁵⁷³

Mütareke İstanbul'unda kurulan bir diğer sosyalist oluşum, 1918 yılı sonlarında Doktor Hasan Rıza tarafından kurulan Sosyal Demokrat Fırkası'dır. Bütün bunlara ek olarak 17 Ocak 1919'da İstanbul'daki sosyalist örgütlenmeleri güçsüz kılmak amacıyla tamamen güdümlü bir Osmanlı Mesai Fırkası'nın ortaya çıktığı da bilinmektedir. Eski İttihatçılar tarafından biraz da bu dönemde İstanbul'daki işçiler üzerinde sosyalist örgütlenmelerin gücünü kırmak amacıyla kurulan Osmanlı Mesai Fırkası, 1919 yılı genel seçimlerinde sosyalistlerin adaylarına karşı Zeytinburnu Fabrikası'ndan Numan Usta'yı aday göstererek mebus çıkarabilmişti. Öte yandan mütareke döneminde İstanbul'daki sosyalist örgütlenmeler biraz da kendi aralarındaki iç çekişmelerden ve görüş ayrılıklarından dolayı bölünerek güç kaybına uğramışlardı. Örneğin Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası ve Müstakil Sosyalist Fırkası Hüseyin Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan ayrılarak kurulmuştur. Bu dönemde işçi sorunlarını toplumcu bir temelde çözmeyi

⁵⁷² Mete Tunçay, "İşçi Sosyalist Fırkası, 1921", **Tarih ve Toplum**, Cilt:13, Sayı:75, 1990, s. 7.

⁵⁷³ M. Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar I, s.41.

amaçlayan Amele Fırkası ve ondan ayrılarak kurulan Müstakil Amele Fırkası da aynı duruma örnek gösterilebilir.⁵⁷⁴

Mütareke döneminde bu gelişmeler yaşanırken sol akımların ve işçi hareketlerinin asıl gelişme döneminin 1919-1923 yılları arasına denk geldiği ifade edilebilir. Bu dönemde ortaya çıkan ve sol adı altında faaliyet gösteren oluşumları genelde üç ana eksenle değerlendirebilmek mümkündür. Bunlardan birincisi; Milli Mücadele’de ulusal güçlerin denetimi ve gözetimi altında kurulan Halk Zümresi, Yeşil Ordu Cemiyeti ve Resmi Türkiye Komünist Partisi gibi örgütlenmelerdir. İkincisi ise; daha çok ekonomik mücadeleyi öne çıkarmayı hedefleyen ve ikinci enternasyonal paralelinde faaliyet gösteren Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Sosyalist Fırkası’ndan ayrılarak kurulan Müstakil Sosyalist Fırkası’dır. Son olarak içinde daha çok Komiterne bağlı olarak faaliyet gösteren ve Üçüncü Enternasyonal çizgisinde olan Türkiye Komünist Partisi, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası ve Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası gibi oluşumların yer aldığı bir başka grubun varlığından bahsedilebilir.⁵⁷⁵

7.6. Mütarekeden Milli Mücadeleye Sosyalist Örgütlenmeler

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekenamesi’nin imzalanmasından sonra ülke içerisindeki ittihatçı önder kadronun büyük bir bölümünün İttihat ve Terakki Fırkası’nı feshederek yurt dışına kaçmaları ile birlikte ülke yeni bir döneme giriyordu. 1919’da Milli Mücadele başladığında sol, sosyalizm ve Bolşeviklik problemi konjonktürün de değişmesiyle yeni bir durum kazanmıştı. Özellikle 1917’de Rusya’da Ekim Devrimi’nin gerçekleşmesi ve çarlığın devrilmesiyle birlikte kuzeyden esen sosyalizm rüzgârları 1919’un başlarında Anadolu’da yankı bulmakta gecikmedi.⁵⁷⁶ Hatta başta Talat, Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere İttihatçı önderlerin büyük bir çoğunluğu yeni Bolşevik hükümeti ile Anadolu’daki milli

⁵⁷⁴ M. Tunçay, Türkiye’de Sol Akımlar I., s.42.

⁵⁷⁵ Özge Unsur, **Şefik Hüsnü Değmer, Türkiye Sol Hareketi İçindeki Yeri ve Görüşleri**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, ss. 40-45.

⁵⁷⁶ 1917 Ekim Devrimi’nin Osmanlı coğrafyasında yaratmış olduğu etkileşimler ve bunun dönemin gazeteci ve aydınlarına yansımaları biçimiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz., Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

hareket arasında diyalog kurma konusunda öncülük etmek istemişlerdi. Öyle ki 1919 yılında Rusya'daki Bolşevik yönetim tarafından Almanya'ya gönderilen ve 1917 Ekim Devrimi'nde önemli roller oynayan Polonyalı bir gazeteci olan Karl Radek'i⁵⁷⁷ Almanya'da cezaevindeyken ilk ziyaret edenler Talat ve Enver Paşa olmuştu. Bu ziyaret sonucunda Karl Radek, Enver Paşa'yı Moskova'ya davet etmiş ve O'na Rus Bolşevizmi ile Türk milliyetçiliği arasında bir anlaşma önermişti. Anlaşmaya göre Sovyetler Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı'na yardım edecekler, buna karşılık Enver Paşa da Hindistan'da İngiliz emperyalizmine karşı direnişi örgütleyip isyanı başlatacaktı.⁵⁷⁸

Hemen belirtmek gerekirse bu dönemde, İstanbul hükümeti ile Anadolu'da başlayan milli hareketin sol ve sosyalist örgütlenmelere bakış açısı genellikle farklıydı. İstanbul hükümetleri Anadolu'da başlayan milli hareketi bolşeviklik ile suçlarken Anadolu'daki milli hareket ise en azından başlangıçta sosyalizm ve bolşeviklik tartışmalarına mesafeli bir bakış açısı sergilemişti. Bu bakış açısının oluşmasında Sovyetler Birliği'nde kurulan yeni rejimin I. Dünya Savaşı içindeki gizli antlaşmaları açığa vurarak Çarlık Rusya'sındaki gibi emperyalist bir amaç gütmeyeceklerini ve bu doğrultuda emperyalizme karşı mücadele eden bütün ulusal bağımsızlık hareketlerini destekleyeceklerini açıklamış olmalarının önemli bir yer tuttuğu rahatlıkla ifade edilebilir.⁵⁷⁹ Sonuç olarak denilebilir ki Milli Mücadele hareketinin de Batı emperyalizmine karşı yürütülen bir bağımsızlık savaşı olması Sovyetler Birliği ile Ankara Hükümeti arasında ortak düşmana karşı mücadele temelinde bir işbirliğinin gerçekleşmesine yol açtı.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ İsmet Bozdağ, **Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü, Atatürk mü? Lenin mi?**, Emre Yay, İstanbul, 1992, s. 25.

⁵⁷⁸ E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi, (1917-1923)**, Cilt:III, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 233; İrfan Ülkü, **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1996, s. 46; Tuğrul Özcan, "Enver Paşa'nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)", **History Studies**, Cilt: 5, Sayı: 4, , Haziran 2013, ss. 93-106.

⁵⁷⁹ 3 Mart 1918 tarihinde Brest- Litovsk Antlaşması'yla Bolşevikler Karadeniz ve Doğu Anadolu'dan çekilmişler, Çarlık döneminden beri geliştirilen Türkiye üzerindeki yayılma iddialarından vazgeçmişler hatta Batum, Kars, Ardahan sancaklarını geri vererek Doğu Cephesi'nde Milli Mücadele için uygun bir zemin hazırlamışlardı. Böylelikle Bolşevik Rusya ile Anadolu'daki milli hareket arasında dolaylı da olsa karşılıklı işbirliği konusundaki zemin hazırlanmış oluyordu. Bkz., Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Timaş Yayınları, Ankara, 2014, s. 140.

⁵⁸⁰ Bu dönemde Türkiye'nin Bolşevizm ile emperyalizm arasındaki diplomatik ilişkiler ağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, Çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2006.

Gerçekten de II. Meşrutiyet döneminden bu yana sola ve sosyalist fikirlere bakış açısında köklü bir terminoloji değişikliğinin özellikle bu dönemde gündeme geldiği söylenilebilir. Bu terminoloji değişikliğinin önemli ipuçlarından birisi dönemin basın organlarında ve resmi bildirgelerinde kullanılan sola, bolşevikliğe ve sosyalizme ilişkin kavramların pejoratif yani olumsuz bir anlamda değil, daha çok olumlu anlamlar yüklenerek işlenir olmasıdır. Bu bağlamda artık “‘Amele’ ve ‘zahmetkeş’ haklarından şuralardan, halk idaresinden, Bolşevizm ve komünizmden söz edilmektedir. Örgütlerin isimlerinde ihtilal, inkılap sözcükleri yer almakta, cemiyet nizamnamelerinde, programlarında ve mektuplaşmalarda sosyalizm olmazsa olmaz kavramlar haline gelmektedir. Arkadaş, yoldaş kelimeleri gündelik dile girmiştir. İçtimai inkılap, sınıf-ı mübareze(sınıf savaşı), şur’a (Sovyet), mazlum milletler, azimiyun (Bolşevik), şark milel-i mazlumesi, iştirakiyun, hür ve azat gibi kavramlar sıklıkla kullanılır olmuştur.”⁵⁸¹

Dolayısıyla Anadolu’daki milli hareket Bolşevizme yakın durmuş hatta Seyyare-i Yeni Dünya, Öğüt, Açıksöz gibi bolşeviklik propagandasını yayınlarında sürekli dile getiren gazeteler TBMM tarafından desteklenmişti. Bu dönemde etkileşim öyle boyutlara ulaşmıştır ki 28 Eylül 1920’de TBMM adı geçen gazetelere kâğıt tahsisi yaparak bolşeviklik propagandasına açıktan destek vermeyi ihmal etmemiştir. Nitekim dönemin Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürü olan Galip Bahtiyar Bey bu kâğıt tahsisi işinin gerekçesini “*Halkı aydınlatmak için ve Bolşevik devrimi konularında broşürler yayınlanması maksadıyla*”⁵⁸² şeklindeki sözleriyle açıklamıştır. Anılan dönemde adı geçen gazetelerden özellikle Eskişehir’de yayınlanan ve Milli Mücadele döneminde kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti’nin yayın organı konumundaki Seyyare-i Yeni Dünya Gazetesi’nin alt başlığında “İslami Bolşevik” bir gazete olduğu dile getirilmekteydi. Kastamonu’da yayınlanan Açıksöz Gazetesi ise sürekli olarak Bakü’de toplanan Doğu Halkları Kurultayı’na ve Şuralar Hükümeti’nin nasıl kurulacağına ilişkin yazılar yayınlanmaktaydı. Keza Konya’daki Öğüt Gazetesi tıpkı Eskişehir’deki Seyyare-i Yeni Dünya Gazetesi gibi İslami Bolşevizmi benimseyen bir içerikte yayınlanmaktaydı. Buna ek olarak

⁵⁸¹ E. Akal, **Bolşevizm**, s. 93.

⁵⁸² Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt: 4, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 227.

Afyonkarahisar'daki İkaz Gazetesi'nin sahibi Mehmet Şükrü Bey'di ve Türk Halk İştirakiyun Fırkası'nın genel merkezi bu gazetenin matbaasıydı.⁵⁸³

Milli Mücadele döneminde bu terminoloji değişikliğinin ve Bolşevizm'e yakın duruşun temelinde şüphesiz, batı emperyalizmine karşı mücadele verilirken bir dış desteğe duyulan gereksinim önemli bir rol oynamıştı. Bu dış destek ise batılı güçlerle savaşan Sovyetler Birliği'nden beklenmişti. Bu dönemde İttihatçı önder kadronun konjonktürel gelişmeleri iyi okuyarak Sovyetler Birliği ile yakın temasa geçmelerinin arkasında Sovyetlerin gücünü kullanarak Anadolu'daki milli hareketi yönlendirme isteğinin etkili olduğu ifade edilebilir. Özellikle Enver Paşa'nın amacı, Sovyet desteği üzerinden Anadolu'daki prestijini yeniden sağlamaktı. Bu nedenle yukarıda anılan gazetelerin büyük çoğunluğunun İttihat ve Terakki'nin taşra örgütlerinde yöneticilik yapmış insanlar tarafından çıkarılması bir rastlantı değildi. Bu bağlamda denilebilir ki Mustafa Kemal'in TBMM üzerinden bu gazeteleri desteklemesinde bu vesileyle ittihatçı propogandaların önünü kesmeyi istemiş olması etkili olmuştu.

Bununla birlikte Milli Mücadele'nin başlangıcında, Anadolu'da sol ve sosyalist düşüncelerin yaygınlık kazanmasının önemli nedenlerinden bir diğeri başta Almanya olmak üzere I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Avrupa'ya öğrenim için gönderilen gençlerin burada sosyalist fikirlerden etkilenecek değişik örgütlenmelere girmesiydi. 1 Mayıs 1919'da Berlin'de Kurtuluş Dergisi'ni yayınlayan bu gençlerin içinde Ethem Nejat, Mehmet Vehbi (Sarıdal), Ali Nizami, Vedat Nedim (Tör), Mustafa Nermi, İsmail Hakkı (Arap), İlhami Nafiz, Sadık Ahi, Mümtaz Fazlı (Taylan), Nurullah Esat (Sümer), Namık İsmail, Lem'i, Hamit Sadi (Selen) gibi isimler vardı. Mütareke döneminde Türkiye'ye dönen bu grubun bir bölümü İstanbul'da kalarak burada Türkiye İşçi-Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurmuş, diğer bir bölümü ise Anadolu'ya geçmişti.⁵⁸⁴ İkinci gruptakiler Milli Mücadele'nin sosyalist temeller üzerinde gerçekleşmesi için propaganda yapmak üzere bir yolunu

⁵⁸³ Ö. Sami Coşar, **Milli Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, No:5, Tarihsiz, s. 135; George S. Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 158; Nurettin Güz, **Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri, 1920-1927**, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, Ankara 1991; Orhan Koloğlu, **Türk Basını Kuva-yı Milliye'den Günümüze**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993; Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Basın**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1981.

⁵⁸⁴ Oya Baydar, **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi**, Frankfurt, 1982, s. 252.

bulup İnegöl üzerinden Ankara'ya ulaşmışlardı. Anılan dönemde bahsi geçen iki grubun dışında Türkiye sosyalist hareketinin önemli isimlerinden birisi olan Mustafa Suphi ve arkadaşları, Bakü'deki Doğu Ulusları Kurultay'ından sonra 10 Eylül 1920'de on beş bölgeden gelen yetmiş beş delege ile Türkiye Komünist Partisi'ni kurmuşlardı. Mustafa Suphi aracılığıyla Moskova destekli Türkiye Komünist Partisi'nin kurulması ise Ankara hükümetinin bu konuda kontrolü ele alma refleksini hızlandırmıştı.⁵⁸⁵

7.7. Mustafa Kemal ve Resmi Türkiye Komünist Fırkası

Bu gelişmelerin ışığında Mustafa Kemal, önlemler alma yoluna gitmiş ve öncelikli olarak mecliste bir resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulmasına önayak olmuştur. Zira Milli Mücadele'nin başlarında gerçekleşen Sovyetler'le olan dostluk iklimi bu sırada Rusya'da bulunan Enver Paşa dolayısıyla İttihatçılara, Bolşeviklere yani Mustafa Suphi ve arkadaşlarına yarayacaktı. O nedenle öncelikli olarak

⁵⁸⁵ Türkiye sosyalist hareketinin önemli isimlerinden birisi olan Mustafa Suphi 1883 yılında Giresun'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Kudüs, Şam ve Erzurum'da tamamladıktan sonra 1905'te İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Aynı yıl Paris'te Siyasal Bilgiler Okulu'na gitti. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Mustafa Suphi Paris'te Ziraat Bankası ile ilgili tezini hazırlıyordu. O, tarım kesiminin yaşadığı sorunlardan kurtulabilmesi için Ziraat Bankası'nın güçlendirilmesi gerektiğini ve özellikle de çiftçilere düşük faizli tarım kredilerinin mutlak surette sağlanması düşüncesini savunuyordu. O, Paris'te bulunduğu sırada dönemin Fransız sosyalistleri Jean Jaures, Celestin Bougle gibi isimlerden etkilenmişti. Dönemin İttihatçılarıyla da iyi ilişkiler kuran Mustafa Suphi İttihatçıların yayın organı konumundaki Tanin Gazetesi'nin muhabirliğini yapmıştı. 1908'de Paris'ten döndüğünde Servet-i Fünun ve Hak gazetelerinde de yazılar yazdı. Bunun dışında Mekteb-i Sultani'de hukuk ve iktisat dersleri verdi. 1911 yılındaki İttihat Terakki Fırkası genel kongresine Anadolu delegesi olarak katıldı ve İttihatçılardan kopuşu da bu kongreden sonra başladı. Artık O bir muhalifti. 1913 yılında İttihatçıların muhalefeti tasfiye etmek amacıyla giriştikleri sürgün furcasından O da etkilendi ve Sinop'a sürüldü. İşte Mustafa Suphi'nin sosyalist düşüncelerle asıl bağı Sinop'tan Kırım yoluyla Rusya'ya kaçması ile başladı. I. Dünya Savaşı yıllarında mevcut Çarlık yönetimi tarafından Osmanlı tebaasından olduğu için Urallara sürgüne gönderildi ve orada tanıştığı Bolşeviklerle kurduğu ilişkiler sayesinde tam bir sosyalist oldu. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Moskova'ya dönen Mustafa Suphi burada devrimin önemli isimlerinden Mir Sultan Galiyev'in sekreterliğini üstlendi. Kısa süre içinde Rus Komünist Partisi'nin Müslüman Teşkilatları Merkez Bürosu'na seçildi. 1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet sistemi kurulduktan sonra Bakü'ye geçerek Bakü Merkez Sovyet Komitesi içinde bir Türk Şubesi açtı. O'nun Türkiye'deki Milli Mücadele ile ilgisi yine bu yıllarda başladı. Mustafa Suphi'nin yaşam öyküsü ile ilgili bazı çalışmalar için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadele'ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar", **Belleten**, Cilt:35, Sayı:140 (Ekim) 1971, ss. 587-654; Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997; **Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi (TKP MK) 1920-1921 Dönüş Belgeleri-1, 2**, Çev. Yücel Demirel, Cilt:1-2, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004; Samih Çoruhlu, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", **Yeni İstanbul**, Tefrika:15, 15 Temmuz 1966; Hamit Erdem, **Mustafa Suphi**, 3. Baskı, Sel Yayınları, İstanbul, 2010; Halit Kakinç, "Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar Mı Öldürttü", **Toplumsal Tarih**, Cilt:11, Sayı:61, ss. 30-34.

Yeşilordu Cemiyeti dağıtılmış, Mustafa Suphi'ye bir mektup gönderilerek Anadolu'ya gelmesi istenmiş ve resmi Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur.⁵⁸⁶ Partinin genel sekreterliğine Hakkı Behiç getirilmiş otuz kişiden oluşan merkez-i umumide ise (Kör) Ali İhsan, Celal (Bayar), Hakkı Behiç (Bayiç), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Muhittin Baha (Pars), Doktor Tefik Rüştü (Aras), Besim (Atalay), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Eyüp Sabri (Akgöl), Mahmut Esat (Bozkurt), Kılıç Ali (Topçu), İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), İbrahim Süreyya (Yiğit), Doktor Adnan (Adıvar) gibi dönemin önemli isimleri yer almışlardır.⁵⁸⁷

Resmi Türkiye Komünist Partisi, gerçek anlamda bir muvazaa partisiydi. Zira resmi Türkiye Komünist Fırkası 18 Ekim 1920'de milli vahdeti sağlayabilmek amacıyla kurulmuştu. Mustafa Kemal bu eylemiyle hem Yeşil Ordu Cemiyeti'ni hem mecliste önemli bir grup olan Halk Zümresi ile Mustafa Suphi önderliğinde Moskova üzerinden kurulan Türkiye Komünist Partisi faaliyetlerini Anadolu'da geçersiz kılmak, kendi denetiminde ve gözetiminde bir komünist örgütlenmeyi öne çıkararak bu türden faaliyetlere fırsat vermemek hedeflerini güdüyordu. Nitekim Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 31 Ekim 1920 tarihli mektubunda konu ile ilgili şu analizi yapar: *"Komünizmin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyet-i tatbikiyesi hakkında sarîh kanaatler hâsıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dâhilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dâhiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükûnunu muhil ahvalin hudusu da daire-yi imkânda görülmüştü. En makul ve tabii tedbir olarak akli başında arkadaşlardan hükümetin malumatı tahtında bir Türkiye Komünist Fırkası teşekkül ettirmek olacağı düşünüldü. Heyet-i müteşebbiyesi ve otuz kişiden mürekkep bir merkez-i umumisi meyanında Fevzi, Ali Fuat ve Kazım Paşalarla Refet ve İsmet Beylerin de gizli olarak dâhil bulunmasını muvafık gördüm."*⁵⁸⁸ Bu gelişmeler üzerine 17 Kasım 1920'de partinin Katib-i Umumisi Hakkı Behiç, Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi'nde "Beyanname" adıyla bir bildiri yayınladı. Bildiride, *"Fırkamız evvela kendi istiklalinin bütün komünist*

⁵⁸⁶ E. Akal, *İştirakiyuncular*, ss. 261-268.

⁵⁸⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 507.

⁵⁸⁸ Nimet Arsan, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi Yayınları, Ankara, 1964, ss. 360-361.

memleketler ve bilhassa Rus Sovyet Cumhuriyeti tarafından en fazla bir hiss-i hürmetle telakki edilmesine itina ve intizar etmekte ve diğer milletler hakkında Türkiye'nin dahi aynı samimi hiss-i hürmetle mütehasşs olmasını esas olarak kabul eylemektedir.”⁵⁸⁹ sözlerine yer verilerek Sovyet Rusya'ya Milli Mücadele döneminde kurulacak iyi ilişkilerde yalnızca TBMM üzerinden bağlantı kurulması mesajı gönderilmiştir. Bunun dışında resmi Türkiye Komünist Partisi'nin bu şekilde kurulmasıyla birlikte Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kongresi'ndeki konuşmasında Türkiye'de komünistlerin örgütlenmesine izin verilmesini isteyen kongre başkanı Alexander Zinoyev'e de bu isteğin yerine getirildiği mesajı verilmişti. Böylelikle Mustafa Suphi tarafından Bakü'de kurulmuş olan Türkiye Komünist Partisi'nin işlevsizleştirilmesi sağlanmış oluyordu. Nitekim Mustafa Kemal Ankara'da ilk Sovyet temsilcisi olarak görev yapan Upmal Angarski'ye resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın nasıl ve neden kurulduğunu şu sözlerle anlatır: *“Benim bulunmadığım sıralarda bizim burjuvalar Rus komünizmi aleyhinde tam bir fırtına koparmışlar. Bunu duyunca geldim ve dedim ki komünizm toplumsal bir meseledir. Komünizmin mahiyeti ilmi olarak tespit edilmiştir. O'na karşı zor kullanılması sadece hareketin büyümesine yarayacaktır. Dolayısıyla halkın komünizmi tanımasına imkân sağlamak, sonra halkın görüşünü sormak gerekir. Bu amaçla Türkiye'de Türk Komünist Fırkası'nı kurdum. Görevi komünizmi şartlarımıza tatbik edilebilme bakımından ilmi olarak açıklamaktan ibarettir. Söz konusu parti devlet denetimi altındadır.”*⁵⁹⁰

Öte yandan bilindiği üzere bu süreçte Mustafa Suphi ve arkadaşları, Anadolu'ya geçmek isterlerken nedenleri bugün de tarihçiler tarafından tartışma konusu olan dramatik bir yöntemle Karadeniz'de boğularak öldürülmüşlerdi.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ **Anadolu'da Yeni Gün**, 17 Teşrin-i Sani 1920; Ceren Çıkın, **Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, ss. 167-168.

⁵⁹⁰ Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.273.

⁵⁹¹ Mustafa Suphi ve yanındaki arkadaşlarının Ankara'da Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir ile yaptıkları uzun yazışmalar bir sonuç vermemiştir. Ankara'nın “Gelmeyin” uyarılarına rağmen Mustafa Suphi ve arkadaşları kara yoluyla Bakü'den Erzurum'a kadar ulaşmışlardır. Ancak burada halkın nümayişleri ve tepkileri dolayısıyla Trabzon üzerinden deniz yoluyla yeniden Rusya'ya dönme girişiminde bulunmuşlardır. Trabzon'a geldiklerinde halkın tepkisi yine aynıydı. Zira O yıllarda Trabzon'da İttihatçılar çok örgütlüydü. Nitekim Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon'un ünlü İttihatçılarından Kayıkçılar Kâhyası Yahya tarafından zorla bir kayığa bindirilmişler ve limandan uzakta açık denizde boğdurulmuşlardır. Bu sırada Mustafa Suphi'nin eşi Meryem Hanım da Kayıkçılar Kâhyası Yahya tarafından zorla alıkonulmuştu. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesiyle ilgili olarak yakın dönem Türk tarih yazımında farklı tezler işlenmektedir. Bunlardan birincisi onları Ankara Hükümeti'nin öldürttüğü ile ilgilidir. İkinci tez Enver Paşa üzerinden dönemin İttihatçılarının

Bu gelişmelerle birlikte Sakarya Savaşı'ndan sonra sosyalist düşünceler ile bolşeviklik ekseninde yürütülen tartışmalar Anadolu'da neredeyse sonlanmış ve çervedeki hareketlilik bir durgunluk evresine girmiştir. Her ne kadar, TBMM hükümeti ile Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ilişkiler çok sıcak bir şekilde devam etse de TBMM hükümeti, öncelikle Anadolu'da yurt dışındaki İttihatçı önder kadro aracılığıyla başlatılan Bolşevizm propagandasına bir son vermiştir. Ardından İttihatçıların dışında örgütlenmiş olan sosyalist yapıları bir bir tasfiye etmiştir. 1921 yılı başına gelindiğinde Mustafa Kemal ve arkadaşları kesin bir tasfiye sürecini artık tamamlamak üzereydiler. Bu bağlamda önce Yeşil Ordu Cemiyeti, ardından bu cemiyetin yayın organı olan Seyyare-i Yeni Dünya Gazetesi ile Mustafa Suphi ve arkadaşları tasfiye edilmiş ve daha sonra Türk Halk İştirakiyun Fırkası'na yönelik

bu cinayeti işlemiş olduklarıdır. Bu konuda ortaya atılan üçüncü tez ise Sultan Galiyevci bir çizgide olduğu için dönemin mevcut Sovyet yönetimi tarafından öldürüldüğüdür. Bu cinayette sözü edilen her üç tezin de etkisinin olabileceği göz önünde bulundurulmakla birlikte dönemin kaynaklarının doğru analiz edilmesi gerektiği sarıh bir gerçektir. Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve diğer on üç kişinin öldürülmesinin ardından cinayeti işleyen Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları da Topal Osman'ın adamları tarafından 3 Temmuz 1922'de ortadan kaldırılmışlardır. Topal Osman ve adamlarının Yahya ve adamlarını öldürttüğünü ortaya çıkaran ise Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'di. O da bir süre sonra Ankara'da aynı zamanda Mustafa Kemal'in muhafız birliği komutanı olan Topal Osman tarafından boğularak öldürüldü. 2 Nisan 1923'te ise bu kez Topal Osman, Mustafa Kemal'in özel muhafızı İsmail Hakkı tarafından vurularak öldürülmüştür. Sonuç itibarıyla Mustafa Suphi cinayeti üzerinde bugün de spekülasyonlar artarak devam etmektedir. Örneğin, Mete Tunçay, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesini Trabzon'da planlanan mahalli bir tertibe bağlar. Trabzon Valisi Hamit Bey ve 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir arasında Ankara'dan bağımsız bir şekilde cinayetin kotarıldığını söyler. Bu konuda son yapılan çalışmada Mustafa Suphi ve onbeşer cinayetinin müsebbibinin Enver Paşa olduğu şeklinde açıklamalar da gündeme getirilmiştir. Nitekim Enver Paşa üzerine yazılan biyografik bir eserde bizatihi Enver Paşa'nın mektuplarından hareket edilerek cinayetin O'nun bilgisi dahilinde işlendiği ortaya konulmuştur. Enver Paşa'nın 24 Nisan 1921'de Mustafa Suphi cinayeti üzerine yazdıkları aynen şöyledir: *“Komünist partisi reisi Mustafa Suphi Bey Bakü'de aleyhinde bulunduğu için bıçareyi Trabzon'da evvela karla, tükürükle hamallar epeyce ıslattıktan sonra bir motorbotla Batum'a iade etmek üzere yola çıkarmışlar. Hâlbuki yanında yüziyirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler, paralarını almışlar. Mamefiş bunu benim için yaptıklarından memnun olduğumu ve başkasına söylememelerini tenbih ettim. Bence düşman da olsa mademki Müslüman böyle olmamalıydı. Fakat ne çare yazılan çekilirmiş.”* Bkz. Murat Bardakçı, **Enver**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 241; Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesiyle ilgili diğer spekülasyonlar için bkz., Emrah Cilasun, **Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?**, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2008; Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965; Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012; Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm – Kurtuluş Savaşı Stratejisi**, Scala Yayınları, İstanbul, 1999; Ergün Aybars, “Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi, Öldürülüşü İle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişi ile İlgili Belgeler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:13, Sayı:241, 1980, ss. 89-104; Şevket Süreyya Aydemir, “Mustafa Suphi Olayı Hakkında”, **Milliyet**, 21 Temmuz 1972; Yusuf Hikmet Bayur, “Mustafa Suphi Olayı”, **Milliyet**, 12 Haziran 1971; Metin Toker, “Sağda ve Solda Vuruşanlar”, **Milliyet**, 11 Mayıs 1971; Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, (Röportaj), s.17.

olarak girişilen geniş çaplı tutuklamalarla süreç tamamlanmıştı.⁵⁹² Tasfiyenin bu kadar kısa zamanda başarıyla gerçekleşmesinin ardında hiç şüphesiz Mustafa Kemal'in liderlik vasıfları önemli bir rol oynamıştır. Mustafa Kemal çok akıllı bir taktikle hem yurt dışındaki İttihatçı lider kadronun Milli Mücadele'ye olan tazyiklerini bertaraf etmiş, hem de kendi denetimi ve gözetiminde sosyalizm cereyanını kontrol altında tutmayı başaramıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in Milli Mücadele sırasında Talat-Enver ikilisinden daha avantajlı konumda olduğu söylenilebilir. Zira, *"Bu avantajlardan en önemlisi mücadelenin yapıldığı yapıldığı coğrafi mekânda, yani yurt içinde olması ve mücadelenin başında bulunmasıdır. Ulaşım ve iletişimin bugünkü gençliğin kavrayamayacağı kadar zor olduğu 1920'li yıllarda, örneğin gönderilen bir mektubun ülkeye bazen iki ayda ulaşması gibi iletişim zorluklarının yaşandığı bir dönemde, neredeyse her gün konumların değiştiği, olağanüstü günler yaşayan Anadolu'ya yurt dışından gönderilecek politik taktiklerle mücadelede önderliği ele almak mümkün değildi. Hem doğuya, hem batıya uzanabilecek bir yerde, kurtarılmış bölge konumundaki Ankara'da konuşlanmış Mustafa Kemal, mücadeleyi yönetecek pozisyona daha yakındı. Mustafa Kemal'in diğer bir avantajı, yenilmiş, savaş kaybetmiş, yurt dışına kaçmak zorunda kalmış, en sadık üyeleri tarafından bile eleştirilen bir partinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası'nın yıpranmış liderlerine karşı, siyasi hayatta hiç yıpranmamış bir "Çanakkale Kahramanı" olarak yola çıkmış olmasıdır."*⁵⁹³ İşte bu liderlik vasıflarının sağladığı avantajlar Mustafa Kemal'in Milli Mücadele içindeki rakiplerini tasfiye etmesini kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. Bu tasfiye süreci yeni rejimin sosyalizme bakış açısını şekillendirmiş ve cumhuriyetin ilk yıllarında rejimin sosyalist örgütlenmelere yönelik olarak gelişen isteksizliğini daha da perçinlemiştir.

7.8. Sosyalizm Bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kırılma Noktaları

Osmanlı'dan cumhuriyete uzanan sosyalizmin serüveninde gözlemlenen en dikkat çekici unsurlardan birisi hem İttihatçıların yani, II. Meşrutiyet'in önder kadrosunun sosyalist düşüncelerle ve emek kesimindeki örgütlenmelerle olan illiyet bağının hem de 1923 Cumhuriyeti'nin sosyalist düşüncelerle olan bağının

⁵⁹² E. Akal, **Bolşevizm**, s. 376.

⁵⁹³ Akal, s. 381.

konjonktürel gelişmelerle sınırlı kalmış olmasıdır. Ayrıca devlet kontrolünde, denetiminde ve gözetiminde bir sosyalizm konusunda her iki dönemin siyasi aktörleri arasında bir benzerlik ve uyum söz konusudur. Bu doğrultuda sosyalist düşünceleri benimseyenler ve örgütlenmek isteyenler gerek II. Meşrutiyet döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde her zaman devletin baskısını ve engelleyici tavrını karşılarında bulmuşlardır. Örneğin bu devamlılığın en bariz göstergelerinden birisi 1909 yılında çıkarılan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 1935 yılına kadar yürürlükte kalmış olmasıdır. Bununla birlikte, iktisadi kalkınma anlamında her iki rejim de bir devlet sosyalizmi uygulamasını gündeme getirmiş, ancak düşünce ve örgütlenme düzeyinde sosyalizme konjonktür izin verdiği ölçüde ve şartların zorlamasıyla cevaz vermişlerdir. Nitekim 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde amele gurubunun talepleri olarak gündeme gelen 8 saatlik iş günü ve 1 Mayıs'ın resmi işçi bayramı olarak kutlanması talepleri kongrede tartışılmış ancak, bütün bu taleplerin yaşama geçirilmesi uzun bir zaman almıştır.

Sosyalizmin ve ona ait örgütlenme modellerinin hem 1908 sürecinde, hem de 1923'te benzer yöntemlerle denetim altına alınması, yasaklanması ve kovuşturmalara uğratılması konusunda ilgi çekici benzerliklerden bir diğeri, her iki dönemde iktidar güçlerinin başka sosyal nedenlerle gelişen olayları bahane ederek, tüm ülke genelindeki muhalif hareketlerin susturulmasına yönelik genelleyici bir bakışı uygulama alanına koymalarıdır. Örneğin; İttihatçılar, 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi olayını bahane ederek, bu tarihten itibaren defacto olarak yönetime el koymuşlar ve tüm muhalefeti susturmuşlardı. Aynı doğrultuda Cumhuriyet döneminde, 1925 yılında doğuda ortaya çıkan Şeyh Sait Ayaklanması'nı bastırabilmek için 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkarılmış ve bu düzenlemeyle birlikte ülke içindeki bütün muhalifler yeniden faaliyete geçirilen İstiklal Mahkemeleri kanalıyla tasfiye edilmişlerdir. Nitekim 4 Mart 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu dolayısıyla Ankara, İstanbul ve Diyarbakır'da kurulan İstiklal Mahkemeleri, sadece Şeyh Şait Ayaklanması'na katılanları yargılamamış, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları başta olmak üzere muhalif İstanbul basını ile ülke içerisinde faaliyet gösteren sosyalist örgütlenmeler ve basın organları üzerinde de yaptırımlara gitmiştir. Bu doğrultuda Aydınlık ve Orak-Çekiç dergilerinin yayınlanmasına Takrir-i Sükun Kanun-ı gereği

son verilmiş ve bunun üzerine Şefik Hüsnü yurt dışına kaçmıştı. Keza Ankara İstiklal Mahkemesi'nde *"Komünist teşkilat ve propaganda yapmak suretiyle emniyet-i dahiliyeyi ihlal ve binnetice şekl-i hükümeti tağyire matuf ef'al ve harekatta bulunmak"* suçlamasıyla yargılanmışlar ve 12 Ağustos 1925'te mahkemenin verdiği karara göre de birçoğu yedi, on ve on beş senelik kürek mahkumiyetiyle cezalandırılmışlardır. Bu bağlamda Ankara İstiklal Mahkemesi kararınca hüküm giyen komünist ve sosyalistlerden bazıları ve aldığı cezalar şunlardı: Yoldaş Gazetesi sahibi İbrahim Hilmi, Amele Teali Cemiyeti Azasından Şevki, Elektrikçi Nuri, Güzel Sanatlar öğrencisi Samih, öğrenci Nuri Haydar, Sadrettin Celal (Antel) yedişer yıla; Süleyman Necati (Üster), Amele Teali Cemiyeti Genel Sekreteri Abdi Recep, Şevket Süreyya (Aydemir), Orak Çekiç Genel Yayın Müdürü Eczacı Vasıf, Askeri Doktor Mümtaz, Askeri Tıp Talebesi Hüseyin Hikmet (Kıvılcımlı) onar yıla; Şefik Hüsnü (Değmer), Nazım Hikmet (Ran), Hasan Ali (Ediz) de on beşer yıla mahkûm olmuşlardır.⁵⁹⁴ Kısacası Takrir-i Sükun Kanunu'yla; sıkı yönetim ortamında dinci ve etnik ayrılıkçı hareketler bastırılmış, sosyalist akımların basın organları kapatılarak hükümetin denetimi altına alınmış ve rejim karşıtları böylece tasfiye edilmişlerdir.⁵⁹⁵

Hiç kuşkusuz her iki devrim hareketinde sosyalist örgütlenmelerin çok kısa süre içinde dağılmalarının arkasında sosyalizmin Türkiye'de doğuş koşullarının çok yakından bir ilgisi vardır. Her şeyden önce Türkiye sosyalist hareketi, derinlikli bir entelektüel birikime dayanmıyordu. 19. yüzyılın sonunda Paris'te, Cenevre'de, Lozan'da ve Avrupa'nın diğer kentlerinde sürgün hayatı yaşayan Jön-Türk muhalefeti içinde sosyalizm akımına kapılanların önemli bir bölümü daha çok batı sosyalizminin Jean Jaures⁵⁹⁶ gibi temsilcileriyle bağlar kurmuşlardı. Bu ilk kuşak sosyalistler, sosyalizmi enternosyanalist bir nazariye olarak değil de, devleti kurtarma çarelerinden birisi olarak görüyorlar ve daha ziyade ulusçulukla sosyalizmi

⁵⁹⁴ Aclan Sayılın, **Türkiye'de Sol Hareketler**, 3. Baskı, Otağ Yayınları, İstanbul, 1976, s. 191.

⁵⁹⁵ Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:5, Sayı:18, 1996, s. 141.

⁵⁹⁶ Kıta Avrupa sosyalizminin en ünlü isimlerinden bir tanesi olan Jean Jaures sosyalizmle ulusalcılığı bağdaştıran bir teoriyi savunuyordu. II. Meşrutiyet döneminde hem İttihatçıların hem de ilk dönem Türkiyeli sosyalistlerin Jean Jaures'le bağ kurmasında bu yaklaşımın etkili olduğu söylenilebilir. Bununla birlikte Jean Jaures Türklerin Balkan Savaşları sırasında Avrupa'da yaşadıkları felaketi ve zulmü kınıyor ve bu düşünceleriyle de İttihatçılar tarafından sempatiyle karşılanıyordu. Denilebilir ki Avrupa sosyalizminin Türkiye'de kurduğu bağ neredeyse bütünüyle Jean Jaures'in fikirleri ve kişiliği üzerinden sağlanıyordu. Jean Jaures'in yaşamı ve kuramlarıyla ilgili olarak bkz., Jean Jaures, **Demokrasi, Barış, Sosyalizm**, Çev. Asım Bezirci, 2. Baskı, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2013.

bağdaştırmaya çalışıyorlardı. Nitekim, onların Balkanlarda ayrılıkçı düşüncelerle örülmüş ve etnik milliyetçiliği sosyalizmle bağdaştıran Balkan sosyalistlerine de yaklaştıran nedenin tam bu olduğu söylenilebilir. Bütün bunlara, Osmanlı toplumunun İslamiyet’le örülmüş muhafazakâr dünyası eklenince, II. Meşrutiyet yıllarında Türk sosyalistlerini en fazla surette meşgul eden şey, İslam’ın temel metinleriyle sosyalist düşünceyi bir potada eritmek olmuştur. 1917’de Rusya’da Bolşevik Devrimi’nin gerçekleşmesinin ardından, Türkiye’de sosyalizmin kaderi bu kez rotası Sovyetler Birliği tarafından çizilen II. Enternasyonal’in refleksleriyle belirlenmiştir. Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde sosyalizm, belirli bir toplumsal tabandan yoksun, sadece aydınlanmış elitlerin “devlet kurtarma” misyonlarına reçete olabilecek bir ideoloji olarak görülmüştür. Aradan 107 yıl geçmesine rağmen, ironik bir biçimde bugün bile sol entelijansiya arasında “*Ne olacak bu devletin hali?*” sorusu önemli bir yer tutmaya devam etmektedir.

SONUÇ

Türkiye yakın tarihinde derin izler bırakmış iki devrim sürecini (1908-1923) olgusal, ideolojik ve kuramsal düzlemde karşılaştırmalı tarih yazımı pratikleri açısından analiz eden bu çalışmada ulaşılan temel bulgular ve tezler şunlardır: Hiç kuşku yok ki her iki devrim süreci 1789 Fransız İhtilali sonrası devrimler çağı olarak nitelendirebileceğimiz bir sürecin Avrupa dışı bir coğrafyadaki son halkalarıdır. Bu anlamda 1905 Rus ve 1906 İran devrimlerinin hemen arkasından gelen 23 Temmuz 1908 Meşrutiyeti gerek fikri ön-hazırlık aşaması ve gerekse devrim süreci içinde gerçekleştirdikleri açısından 1923 Cumhuriyet Devrimi'nin bir proto-tipidir. 1908'i yaratanlar ile 1923'ün kurucu özneleri aynı fikri alt yapıdan beslenmişlerdir. 1908'de otokrat bir mutlakiyet rejimine Fransız İhtilali'nin tüm dünyayı etkileyen liberal-demokrat ve özgürlükçü tezleriyle Meşrutiyet'i yeniden ihdas ederek bulunan çözüm, 1923'te bu kez mutlakiyet rejiminin tümünü ortadan kaldırarak ve egemenliğin meşruiyet kaynağını köktenci bir şekilde değiştirerek verilmek istenmiştir. *"Hakimiyet-i milliyeye müstenid bila kayd-ü şart yeni bir Türk devleti kurmak"* şeklinde formüle edilen cumhuriyetçi refleks belki de 1923'ü 1908'den ayıran ve farklılaştıran en temel argümanlardan birisi olmuştur. Bu bağlamda denilebilir ki 1908 Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve kamu bürokrasisi alanında ve meşrutiyetçi çerçevenin içinde kalarak tedrici değişimleri zorlarken, 1923 bir taraftan emperyalist işgale karşı siyasal bağımsızlık, diğer taraftan da yüzlerce yıldır egemenliği kendi elinde bulunduran halife-sultan otoritesine karşı verilmiş bir iç egemenlik mücadelesini kendi içinde barındırır.

1923'ü 1908'den uluslararası konjonktür açısından farklılaştıran en önemli gelişmeler arasında, hiç kuşkusuz 1908'in dünyanın genel paylaşım savaşına sürüklendiği I. Dünya Savaşı'nın hemen arafesinde gerçekleşmiş olması, 1923'ün ise bu genel savaşın sonuçları üzerine şekillenmiş bulunması zikredilebilir. Bu doğrultuda 1908, kendinden önceki Doğu devrimleri olarak tanımlayabileceğimiz 1905 Rus ve 1906 İran devrimlerinin izdüşümünde gerçekleştirilirken, 1923'ü konjonktürel açıdan tetikleyen bir başka olay Rusya'da meydana gelen 1917 Ekim Devrimi ve esintileri olmuştur. Nihayetinde 1923'ü ideolojik düzlemde hem Fransız İhtilali'nin evrensel ideolojik yönelimleri hem de 1917 Ekim Devrimi'nin değerleri

tetiklemiştir. Nitekim, 1923 Cumhuriyet Devrimi'nin bir anlamda ideolojik manifestosu olarak da okunabilen ve 1931 yılında CHP'nin üçüncü büyük kurultayında formüle edilen altı ilkenin üçü, Fransız İhtilali'nden diğer üçü ise; Ekim Devrimi'nin değerlerinden istifade edilerek oluşturulmuş ve bu değerlere “yerli” ve “ulusal” sentezler eklenerek yola devam edilmiştir. Bu bağlamda Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Laiklik ilkeleri Fransız İhtilali'nden, Halkçılık, Devletçilik ve İnkılapçılık ilkeleri ise 1917 Ekim Devrimi'nden uyarlanmış bir sentezleme çabalarının ürünü olarak karşımıza çıkar. Bu altı ilke hem 1933'te sistemin kurucu örgütü CHP'nin logosu hem de adına Kemalizm dediğimiz rejimin temel ideolojik referansları olarak meşrulaştırılmıştır.

1923'ü 1908'den farklılaştıran önemli yaklaşımlardan bir diğeri ise anayasa yapma ve bu ideolojik yönelimleri bir anayasa felsefesi haline getirme çabasıdır. Nitekim 1908 Anayasacılık bağlamında 1876 Kanun-ı Esasisi'nin tadilatı ile yetinmiş ve 1909'daki sınırlı değişikliğin ötesine geçememiştir. Buna karşın muvakkat, yani geçici yasal düzenlemeler ile kamu alanını organize etmeye çalışan 1908'in aksine, 1923 başından beri yasallık üzerine kurulu bir meşruiyet çabası içinde olmuştur. İttihatçılar anayasal sistem açısından Montesquieu'dan mülhem “kuvvetler ayrılığı” prensibi üzerinde yoğunlaşırken Cumhuriyet Rousseaucu bir tarzda “kuvvetler birliği” ilkesini benimsemiştir. Ancak, yine de İttihatçıların savunduğu Montesquieu'dan mülhem kuvvetler ayrılığı ilkesi 1913'e kadar sürmüş ve bu tarihten sonra bütün kuvvetler Merkez-i Umumi'de toplanmıştır. Bu doğrultuda 20 Ocak 1921 ve 20 Nisan 1924 Teşkilat-ı Esasiye kanunları 1923'ü, 1908'den ayıran en başat hukuksal düzenlemeler olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte devletin dünyevileşmesi ve laikleşmesi açısından 1923, 1908'e oranla daha devrimci ve radikaldir. Zira 10 Nisan 1928'de, 1924 Anayasası'nın önemli ilkelerinden birisi olan “*Devletin dini, din-i İslamdır.*” maddesi kaldırılmış ve siyasal sistemin laikleşmesi yolunda çok önemli bir adım atılmıştır.

Öte yandan 1908'i yaratanlar, genellikle Selanik, Makedonya, Üsküp, İzmir ve Kahire gibi mutlakiyet otoritesinin en az hissedildiği merkeze uzak yerlerde ve kentlerde örgütlenmişler ve bu örgütlenmeyi Paris, Cenevre ve Londra gibi sürgündeki Jön-Türk muhalefetini bağrında saklayan Osmanlı coğrafyası dışında Avrupa kentlerindeki faaliyetleriyle pekiştirmişlerdi. 1923 ise 1908'in aksine

hareketin eylem merkezi olarak doğrudan Anadolu coğrafyasını seçmiştir. Bu itibarla her iki hareket ve yapısal düşünüm örgütlenme ve yaygınlık alanı olarak kentlerde doğmuş ve gelişmiştir. Nitekim 1908 Paris, Selanik, İzmir eksenini üzerinden örgütlenirken 1923 Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara eksenini üzerinden örgütlenmiştir. Bu duruma paralel olarak 1908 son tahlilde 23 Temmuz'dan itibaren İstanbul'u meşrulaştırmış, 1923 ise bozkırdaki bir kasabadan planlı bir başkent yaratarak kendisine Ankara'yı merkez almıştır.

Bununla birlikte 1908'i yaratanlar İttihat ve Terakki içinde merkez-i umumi olarak nitelendirebileceğimiz bir önder kadronun eseridir. Bu kadronun içinde Talat, Enver ve Cemal Paşalar başta olmak üzere Ahmed Rıza, Cavid Bey, Kara Kemal, Kör Ali İhsan Efendi, Mithat Şükrü (Bleda) gibi cemiyet içinde öne çıkmış isimler yer alırken 1923 daha çok İttihat ve Terakki içinde bu lider kadro ile zaman zaman görüş ayrılıkları da yaşamış daha alt kadroların ürünü olarak değerlendirilebilir.

1908 ile 1923 karşılaştırmasını yapanlar bugüne kadar genel olarak hem 1908'in hem de 1923'ün Fransız III. Cumhuriyet rejiminin esintilerini taşıdığını dile getirirler. Buna göre, İttihatçıların ve Cumhuriyetçilerin devlet felsefesi, kamu bürokrasisi ve toplumsal sorunlara bakış açılarındaki III. Cumhuriyet Fransa'sındaki Radikal Parti'nin uygulamalarını esas aldığını dillendirirler. Solidarist korporatizm ve Aguste Comte pozitivizmi ile Durkheim'dan mülhem sosyolojik toplumsal işbölümü tezleri bu yaklaşımı iddia edenlere göre, 1908 ve 1923'ün temel felsefesi olmuştur. Hiç şüphe yok ki bu anlamda bir etkileşimin varlığı reddedilemez. Ancak, bu etkileşim tek yönlü değildir. Fransız düşünce geleneğiyle olan etkileşim 23 Temmuz 1908'e kadar ve ondan sonra da kısmi aralıklarla devam etmiştir. Nitekim başta Zafer Toprak'ın bu konudaki tezleri olmak üzere bu yaklaşımı savunanlar yine aynı dönemde ve özellikle de 1908'den sonra sahiplenilen Alman kamu felsefesi ve düşünce geleneğinin etkilerini sadece iktisadi boyutta sınırlı bir şekilde gündeme getirirler. Bu bağlamda, Frederic List'den mülhem "milli iktisat" tezleri bu sınırlılığın ölçütünü belirler. Ancak belirtmek gerekir ki Alman etkileşimi ittihatçılıktan cumhuriyete sadece milli iktisat boyutuyla değil, devlet felsefesi boyutuyla da derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla Durkheim'ın "La Division Sociale" adlı kitabı "İçtima-i Taksim-i Amal" adıyla Türkçe'ye çevrilip hem İttihatçılar hem de Cumhuriyetçiler üzerinde ne kadar derin izler bırakmışsa Alman düşünür Ludwig

Buchner'in "Kraft und Staff" eseri "Madde ve Kuvvet" adıyla Türkçe'ye çevrilip yine aynı ölçüde derin etkiler yaratmıştır. Bununla birlikte İttihatçıların, toplumsal seferberlik projelerinin özü Bismarkyen bir tarzda sürdürülen devlet kapitalizminin izlerini taşır. Sonuç olarak hem 1908'in hem de 1923'ün devlet felsefesinin özünde Fransız ve Alman düşünce geleneklerinin etkisi büyüktür.

1908 ile 1923'ü birbirinden ayıran en temel ayrılıklar arasında bir başka husus olarak İttihatçıların yarı-bonapartist, Cumhuriyetçilerin ise olağanüstü koşullarda bile parlamentarizm düşüncesine sadık kalmış olmaları dile getirilebilir. Nitekim 1923, 1919 başından itibaren Anadolu'da organize edilen genel ve yerel kongreler sürecinin bir uzantısıdır. De facto bir hükümet işlevi gören bu kongreler, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışına kadar somut olarak yasal temsiliyet ve meşruiyet arayışının başlangıcını oluşturmuştur. Bu süreçte 1923'ün örgütsel dinamiğini ise 1908'den beri İttihatçıların Anadolu'daki taşra örgütlerinin bir devamı olduğu söylenilebilecek olan müdafaa-yı hukuk cemiyetleri teşkil etmiştir. Denilebilir ki 1908 Anadolu taşrasında ortaya koyduğu bu toplumsal örgütlenme modeli ile 1923'ün temel dayanağı olacak toplumsal dinamikleri oluşturmuştur. O nedenle her iki hareketin toplumsal tabanı aynıdır. Bu analizden yola çıkarak erken Cumhuriyet dönemine ilişkin geliştirilen bir takım şablonvari tezlerin de yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Her iki hareketi, aydınlanmış bir orta-sınıfın yani asker-sivil bürokratların tepeden inme ya da yukarıdan aşağıya bir biçimde toplumu, siyasal sistemi ve kültürel yapıları dönüştürme serüveni gibi okumak ve analiz etmek 1908-1923 sürecinde oluşan bu toplumsal dinamikleri gözardı etmek anlamına gelir.

Diğer taraftan her iki yapısal dönüşümün fikirlerini kamuoyuna yaymak için kullandıkları araçlar hakkında birkaç söz söylemek gerekirse 1908'in de 1923'ün de "efkâr-ı umumiye'yi tenvir etmek" amacıyla basın-yayın faaliyetlerini önemsedikleri söylenilebilir. Bununla birlikte 1908'in gazetecilik bağlamında Osmanlı monarşik sistemi içinde kalarak sürdürdüğü muhalif yayın politikası, 1923'te radikal bir biçimde değişmiştir. Zira 1923'ün bu gazetelerde ortaya koyduğu tez ulusal egemenlik ve millilik anlayışı olmuştur. Buna karşın 1908 sürgünde örgütlenme aşamasında iken Paris, Cenevre, Lozan, Londra ve Kahire'de çıkardığı gazeteler ve 23 Temmuz'dan sonra İstanbul merkezli çıkarılan gazeteler aracılığı ile Osmanlı siyasal sistemini anayasalı bir meşrutiyete dönüştürme konusunda yoğun çaba

harcamıştır. 1923'ün Anadolu'da çıkardığı gazeteler ise bir taraftan emperyalist işgale karşı halktaki direniş gücünü kuvvetlendirmeye, diğer taraftan da ulusal egemenlik düşüncesi doğrultusunda bir kamuoyu algısı yaratmaya yönelik yayın politikalarını birlikte sürdürmüşlerdir. Bu itibarla Sivas'ta, Anadolu hareketinin ilk yayın organlarından birisi olan gazetenin adının "İrade-yi Milliye" olması bir rastlantı değildir. Yine 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin resmi yayın organı olarak faaliyet gösteren gazetenin adı da bilindiği gibi "Hakimiyet-i Milliye"dir. 1908'in sürgünde Paris'te "Meşveret" ile başlayan gazete aracılığı ile kamuoyu algısı yaratma ve oluşturma serüveni, 1923'te bu kez İrade-yi Milliye ve Hakimiyet-i Milliye üzerinden hedef olarak konulan ve adı "Cumhuriyet" e dönüşen bir yeni rejime olanak sağlamıştır.

Her iki devrim hareketi içerisindeki belirgin farklardan bir diğeri sembolik anlamda kendilerini dışa vuracak ve anlatacak ritüellerin eksikliğinde görülür. Örneğin İttihatçılar 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i gerçekleştirdiklerinde ellerinde çalacak bir marşları olmadığı için Fransız ulusal marşı Marseillaise'i Selanik, İzmir ve İstanbul sokaklarında söyleyerek kutlamalar yapmışlardı. Oysa Cumhuriyet daha işin başlangıcında yani 1921 Mart'ında TBMM'de bir yarışma açarak İstiklal Marşı yazdırma projesini devreye sokmuştu. Mehmet Akif Ersoy tarafından sözleri yazılan marş kısa sürede bestelenerek Türk Devrimi'nin en önemli sembollerinden biri haline gelmişti.

Bütün bunlarla birlikte gerek 1908'in gerekse 1923'ün ideolojik arka planlarına ilişkin birtakım açıklamalarda bulunmak gerekirse bazı başka mütevazı tespitlerle konuyu detaylandırmak olasıdır. Bu çerçevede belirtmek gerekir ki 1908 düşünsel anlamda Osmanlıcılık, İslamcılık ve Pantürkizm gibi ideolojilerin sınırlarını çizdiği bir çerçevede ve son derece tahditli bir alanda Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını talep ederken, 1923 Osmanlıcılık, İslamcılık ve Pantürkizm ile bağlarını siyasal olarak kopartarak "Millilik" düşüncesine odaklanmıştır. Bu anlamda 1923 Pantürkizmi Misak-ı Milli sınırları içerisine çekmiş, 1908'in islamcılığını ise kamu alanını tümüyle organize eden bir yaklaşım olmaktan arındırarak sadece özel alanla sınırlı tutmuştur. 1923 batılılaşma meselesini ise bir "muasırlaşma" sorunu olarak ele almış ve hedefini de "*muasır medeniyet seviyesinin üzerrine çıkma*" olarak belirlemiştir.

Bunun dışında her iki yapısal dönüşümün son tahlilde ideolojik bir düzlemde belirgin bir teorisyeni ya da teorisyenleri olmamıştır. Bununla birlikte 1908'i de 1923'ü de fikri alt yapı olarak besleyen aynı kuşaktır. Namık Kemal, Şinasi, Mithat Paşa, Ali Suavi, Ahmet Refik Paşa, Süleyman Paşa, Cevdet Paşa, Şemsettin Sami, Ömer Seyfettin, Satı Bey, Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Emrullah Efendi, İştirakçi Hilmi, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Prens Sebahaddin, Ahmed Rıza, Cavid Bey, Abdullah Cevdet, Mustafa Celaleddin Paşa, Tekin Alp, Beşir Fuat, Parvus Efendi, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, İsmail Gaspralı, Hüseyinzade Ali, Mahmut Esat (Bozkurt), Peyami (Safa), Recep (Peker), Nurettin (Topçu), Köprülüzade Mehmet Fuad, Hilmi Ziya (Ülken), Ahmed Hamdi (Tanpınar), Ömer Naci gibi Genç Osmanlılardan Cumhuriyet'e ulaşan bir kuşak hem 1908'i hem de 1923'ü düşünsel altyapı olarak etkilemişlerdir. Nitekim 1923'ün önderi Mustafa Kemal bir konuşmasında, *"Duygularımın sahibi Tevfik Fikret, fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tir."* derken bu gerçeği dışavurmuştur. Buna karşın önderlik açısından 1908 Talat-Enver ve Cemal Paşa'lar örneğinde üçlü bir otorite bölünmesine uğrarken, 1923 başından beri Mustafa Kemal'in liderlik nitelikleri ve önderlik karizması üzerinden yürütülen ve Şevket Süreyya Aydemir'in de imlediği gibi bir "tek-adam" devrimi olmuştur.

Bütün bunların yanı sıra her iki yapısal dönüşümde tüm toplumu seferberlik düşüncesi içinde sürekli teyakkuz halinde tutacak sosyo-ekonomik ve kültürel politikalar harekete geçirilerek, vazife bilinciyle güçlendirilmiş bir cemiyet, yani toplum inşa sürecine girilmiştir. Bu anlamda II. Meşrutiyet'in "Ferd yok! Cemiyet var!" düsturunun Cumhuriyet'le birlikte devam ettiğini ve her iki yapısal dönüşümün Anglosakson liberalizmine ve liberal demokrasi yaklaşımlarına mesafeli bir tutum takındıklarını dile getirmek olasıdır. Her iki hareket liberalizmin yalnızca iktisadi yönüyle kısmi süreli bağ kurmuştur. Nitekim liberalizm eksenli siyasal duruşların ya da muhalafet hareketlerinin hem 1908'de hem de 1923'te ömürlerinin çok kısa olması bu durumu açıklayan en somut göstergelerdendir. Dahası her iki dönemin liberal öncüleri arasında yer alan Prens Sabahattin ve Maliye Nazırı Cavid Bey'den, ilkinin 1908'de, diğerinin de Cumhuriyet döneminde siyaseten tasfiyeleri bu bağlamda okunabilir.

Burada belirtilmesi gereken önemli noklardan bir başkası liberal eksenli muhalefete eklenilen muhafazakârlık ya da geleneksel düşünüşün öne çıkardığı toplumsal kodlardır. Hem 1908’de hem de 1923’te liberal esasları kendine baz alarak kurulan siyasal partiler kısa sürede bir mknatıs etkisiyle muhafazakâr ve geleneksel muhalefeti de kendi saflarına çekmişlerdir. Bu nedenle 1908 ve 1923 etkilendikleri güçlü pozitivism, vulgermateryalizm ve sosyal Darwinizm üzerinden muhafazakârlık ve geleneksel düşünüş kodları ile aralarına set çekmişlerdir. Pragmatik bir ideoloji olan muhafazakârlık ise bu durum karşısında sol muhalefet dışında rejim muhalifi hangi oluşum var ise o oluşuma eklenilmede bir beis görmemiştir. Bireyin cemiyet cenderesi içinde eritildiği “Hak yok! Vazife var!” anlayışının öne çıkarıldığı her iki dönüşümde de liberal demokrasinin bireysel özgürlükler alanı yerine vatandaş ve yurttaş olarak kamusal alan özgürlükleri üzerinde daha çok durulmuştur. Nitekim, Mustafa Kemal’in 1930’larda yazdığı “Vatandaş İçin Medeni Bilgiler” adlı kitap ümmetten ulusa ve tebaadan vatandaş sürecine geçilmesi bağlamında önemli bir işlevi yerine getirirken vatandaşın kamusal alanda kullanacağı hürriyetleri tanımlamıştır.

Öte yandan belirtmek gerekir ki 20. yüzyılın başında Türkiye’nin sosyo-ekonomik ve kültürel altyapısı Anglo-Sakson liberal demokrasisinin öngördüğü bireysel özgürlükler alanının yeşermesine uygun bir iklim oluşturmuyordu. Buna karşın hem 1908’in hem de 1923’ün son tahlilde böylesi bir iklimin oluşumuna kaynaklık edecek atmosferi yaratma uğraşı içinde olan hareketler olduğunu önemle vurgulamak gerekir. Nitekim her iki harekette de muhalif partiler kurulmuş ama, “Rejim mi? Demokrasi mi?” tartışmalarında bir tercih söz konusu olduğunda hep rejimin devamından yana olunmuştur. Bu bağlamda her iki yapısal dönüşüm de otoriter modernleşmeci nitelikleriyle öne çıkar. Cumhuriyet için bu otoriterliğin sınırları son aşamada parlamenter demokrasiye ulaşmaktır. Bunun doğal bir sonucu olarak Türkiye, II. Dünya Savaşı sonunda bu sınırlı otoriteryanizmin etkisiyle sıkıntısız bir şekilde parlamenter demokrasiye geçmeyi başarabilmiştir. Pek çok yakın tarih araştırmacısı 1946’daki bu dönüşümü dış dinamiklere ve II. Dünya Savaşı sonrası oluşan dünya konjonktürüne bağlar. Bu açıklamalara göre, dünyada savaş sonrası tek parti rejimleri ve totaliter sistemler çökmüş ve Türkiye bu konjonktürel zorlama nedeniyle Batı ittifakı içinde yer alabilmek için parlamenter demokrasiye

yani çok partili siyasal yaşama geçmiştir. Bir önerme olarak içinde doğruluk payı taşısa da bu tür açıklama modellerinin yani iç dinamikleri görmezden gelen bu yaklaşımların tashihe ihtiyacı olduğunu söylemek olasıdır. Zira 1946'dan sonra, Batı ittifakı içinde yer alan başta Portekiz, İspanya ve Yunanistan olmak üzere pek çok ülkede totaliter sistemler ve dikta rejimleri yürürlükte kalmıştır. Portekiz, Salazar diktatörlüğünden 1973'teki Karanfil Devrimi ile İspanya ise Franco faşizminden 1980'lerin başında kurtulabilmiştir. Keza Yunanistan 1970'lere kadar askeri darbeler cenneti olmuştur. Bununla birlikte Doğu blokunda neredeyse bütün Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri Sovyet ekseninde totaliter tek parti rejimlerine dönüşmüştür. Bu siyasal ortamda denilebilir ki Türkiye isteseydi pekâlâ tek parti rejimini devam ettirebilirdi. Bir başka deyişle dünya konjonktürü, 1945'ten sonra da totaliter tek parti rejimlerine elverişli bir ortam sunuyordu. Bu nedenle 1923'ün sınırlı otoriteryanizmi Türkiye'yi sorunsuz bir şekilde 1946'da parlamenter demokrasiye ulaştırmıştır. İşin ilginç bu gelişmeler ışığında, 1950'de Türkiye, Demokrat Parti iktidarına ulaşırken Demokrat Parti'nin bütün önder ve kurucu kadrolarının 1923-1946'nın tek partisi olan CHP'nin içinden çıkmış olmasıydı.

Son kertede 1923, cumhuriyet ile özdeşleşen ve yurttaş olarak kamu alanı meselesine eğilen bir vesayet ideolojisini meşrulaştırmıştır. Kamusal alanda eşit yurttaşların özgürlüğü anlayışına dayanan Cumhuriyet, demokrasinin özel alanda kendisini var ettiği bireysel özgürlükler yerine kamusal hak ve özgürlükler prensibi üzerinden kendisini tanımlar. Dolayısıyla bireylerin özel alanda taşıdıkları aidiyetler, mensubiyetler ve illiyetlerin kamusal alana bir hak ve özgürlük talebi olarak taşınması ve orada imtiyaz talep etmek cumhuriyet için söz konusu değildir. Cumhuriyet bu hakları tanır, gözetir, özel alanda gelişmeleri için fırsat tanır ama; kamusal alanda imtiyaz talep etmelerini reddeder. O nedenle toplumsal cinsiyet, etnik köken, inanç gibi özel alan nüveleri kamusal alanda meşrulaştırılmaz. Daha açık bir ifadeyle söylenilecek olunursa cumhuriyet imtiyazları değil, sadece hakları ve özgürlükleri meşrulaştırır. Kıta Avrupa Fransız düşünce geleneğinden esinlenilerek ortaya konulmuş bu cumhuriyetçi refleksin öne çıkardığı gerilimler 1923'ten 2015'e Türk siyasal yaşamının en önemli sorunlarından birisini teşkil etmiştir. Problem insanların özel alanda taşıdığı aidiyetlerle kamusal alanda görünür

olma istemlerinden kaynaklanmaktadır. Devlet olarak bu alanda verilen her imtiyaz sonucunda cumhuriyetçi refleks her geçen gün biraz daha zayıflamaktadır.

Sonuç olarak öyle anlaşıyor ki cumhuriyet, kuruluşunun 100. yılına doğru giderken bu gerilim daha da artacak ve kamusal alan, özel alanın imtiyazlı aidiyetleriyle yeni bir görünüm alacaktır. Bu aks ise önümüzdeki yıllarda Türk sosyal bilimlerinin en önemli uğraş alanlarından birisi olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909, Yay. Haz. Mete Tunçay, Aygaz- YKY, İstanbul 2008.

Abou- El Haj, Rifa'at Ali. **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, New York State University, NewYork, 1992.

Adanır, Fikret. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusla Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 33-72.

Adivar, Halide Edip. **Türkün Ateşle İmtihanı**, Can Yay, İstanbul, 2000.

Adivar, Halide Edip. **Vurun Kahpeye**, 15. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Ağaoğlu, Ahmet. **Serbest Fırka Hatırları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Ağun, Hüseyin. **Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası, 1950-1960**, Demokrat Kulübü Yayınları, Ankara, 1997.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, 8. Baskı, Kaynak, Yayınları, İstanbul, 2009.

Ahmad, Feroz. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 13-32.

Ahmad, Feroz. **İttihatçılıktan Kemalizm’e**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa, **Kava'id-i Osmaniye**, Yay. Haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Akal, Emel. **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Akal, Emel. **Moskova-Ankara-London Üçgeninde İstarikiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Akar, Rıdvan. **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Doğan Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.

- Akar, Rıdvan. **İstanbul'un Son Sür günleri**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- Akbayrak, Hakan. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı Milletın Tarihinden Ulusun Tarihine**, 2. Baskı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Akçam, Taner. **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, 3. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014.
- Akçam, Taner. **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması Sessizlik, İnkâr, Asimilasyon**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014,
- Akçam, Taner. **'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Akçura, Yusuf. **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Yayınları, Ankara, 1976.
- Akdağ, Mustafa. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2009.
- Akın, Galip. **Tonguç'un Kır Çiçekleri**, Güldikenı Yayınları, Ankara, 1998.
- Aksoley, İhsan. **Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa'nın Sırdaşı Anlatıyor**, Der. Mehmet Hastaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Akşin, Sina. **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt:II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.
- Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2001.
- Akşin, Sina. **31 Mart Olayı**, 4. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.
- Aktar, Ayhan. **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, 10 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aktaş, Ümit. **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yayınları, İstanbul, 1998.
- Akyıldız, Ali. **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akyol, Mustafa. **Gayr-ı Resmi Yakın Tarih "Devrimler Yanlıştı Kemalist Devrim de Yanlıştı"**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi (MÖ. 1000- MS. 2011)**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2011.

Akzambak, Mehmet. **Atatürk'ün Devrimci Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt I-II**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Albayrak, Sadık. **İrticam Tarihçesi 31 Mart Gerici Bir Hareket Mi?**, İz Yayınları, İstanbul, 2015.

Alkan, Ahmet Turan. **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ötüken Yayınları 2. Baskı, İstanbul, 2013.

Alkan, Mehmet Ö. "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Der. Kemal H. Karpat, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 73-242.

Mehmet Ö. Alkan, Sualp Erdoğan, Ferdi Karaca, Hakan Korhan, Selçuk Yurttaş ve Cengiz Yolcu, "Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın Biyografisi ve Bibliyografyası", **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, Yay. Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.1-26.

Alkan, Necmettin. **Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Alkan, Necmettin. **Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamit'e Karşı 1908 İhtilali**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Alkan, Necmettin. **Mutlakiyetten Meşrutiyet'e II. Abdülhamit ve Jön Türkler**, Selis Yayınları, İstanbul, 2009.

Alp, Tekin. **Kemalizm, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012.

Alparslan, Teoman. **31 Mart Ayaklanması (Yüz Yılda Ne Değişti)**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013.

Alperen, Abdullah. **Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İslam ve Modernleşme**, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana, 2003.

Altan, Mehmet. **II. Cumhuriyet, Demokrasi ve Özgürlükler**, Birey Yayınları, İstanbul, 2004.

Altın, Şükrü. **Teşkilat-ı Mahsusa Bir Gizli Teşkilatın Öyküsü**, İlgi Yayınları, İstanbul, 2014.

Altun, Fahrettin. **Modernleşme Kuramı/Eleştirel Bir Giriş**, 2. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

Altınay, Ahmet Refik. **İki Komite İki Kıtla, Kafkas Yollarında**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Altuğ, Hikmet. “Türkiye’de Pozitivizm ve Atatürkçülük”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 39-45.

Altunkaya, Niyazi. **Köy Enstitüsü Sistemi, Toplu Bakış**, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 2011.

Anastassiadou, Meropi. **Tanzimat Çağı’nda Bir Osmanlı Şehri Selanik**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

Anıl, Yaşar Şahin. **Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Annales Okulu İzinde Tarih ve Tarihçi, Der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.

Arai, Masami. **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Arar, İsmail. **Atatürk’ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi**, İstanbul, 1963.

Arendt, Hannah. **Devrim Üzerine**, Çev. Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Arı, Kemal. **Büyük Mübadele/Türkiye’ye Zorunlu Göç**, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Arıkan, Zeki. **İzmir Basın Tarihi (1868-1938)**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2006.

Armağan, Mustafa. **Gelenek ve Modernlik Arasında**, 4. Baskı, Timaş Yayınları, 2012.

Armağan, Mustafa. **Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri Küller Altında Yakın Tarih**, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Armağan, Mustafa. **Cumhuriyet Efsaneleri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Armaoğlu, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Timaş Yayınları, Ankara, 2014.

Arsan, Nimet. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi Yayınları, Ankara, 1964.

Aslan, Yavuz. **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Atatürk, Mustafa Kemal. **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1962.

Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk**, Yay. Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2007.

Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk, Belgeler**, Cilt:3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.

Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Yay. Haz., Jakop. M. Landau, Çev. Meral Alakuş, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 1-3, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Cilt:17, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001.

Atatürk'ün Özel Mektupları, Der. Borak, Sadi. Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Atay, Falih Rıfkı. **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Atay, Falih Rıfkı. **Çankaya**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1969.

Ateşoğlu, Elçin. **Türk Siyasal Yaşamında Milli Demokratik Devrim**, Yeniden Müdafaa-yı Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

Atılgan, Gökhan. **Yön-Devrim Hareketi/ Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar**, 2. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.

Avcı, Cemal. **İzmir Suikastı, Bir Suikastın Perde Arkası**, IQ Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Avcıoğlu, Doğan. **31 Martta Yabancı Parmağı**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2014.

Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın**, Cilt:1-2, Cem Yayınları, İstanbul, 1973.

Aybars, Ergun. **İstiklal Mahkemeleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Aydın, Suavi ve Ömer Türkoğlu. "İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, Der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 260-285.

Aydemir, Şevket Süreyya. **Tek Adam**, Cilt:1-2-3, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya. **Suyu Arayan Adam**, 23. Baskı, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydoğan, Erdal. **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.

Aydoğan, Mehmed. **İç İsyanlar ve Şeyh Sait İsyanı**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.

Ayhan, Bünyamin. **Milli Mücadele'de Basın Olağanüstü Durumlarda Propaganda**, Tablet Kitabevi Yayınları, Konya, 2007.

Aysever, Enver ve Orhan Gökdemir, **Cumhuriyet'in İlk/ Son Yüzyılı, Çöken Bir Düzen Üzerine Tartışmalar**, Destek Yayınları, İstanbul, 2011.

Babacan, Hasan ve Servet Avşar, **Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt:1, Babil Yayınları, İstanbul, 2015.

Baban, Fevzi. "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", **Küreselleşme Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Yurttaşlık**, Der. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 59-84.

Bali, Rıfat N. **1934 Trakya Olayları, Milli Olan Her şey Bizimdir**, Libra Yayınları, İstanbul, 2012.

Bali, Rıfat N. **6-7 Eylül Olayları: Tanıklar, Hatıralar**, Libra Yayınları, İstanbul, 2013.

Bali, Rıfat N. **The Wealth Tax (Varlık Vergisi) Affair Documents From the British National Archives**, Libra Yayınları, İstanbul, 2014.

Bardakçı, Murat. **Enver**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015,

Barkan, Ömer Lütfi. **Türkiye'de Toprak Meselesi/Toplu Eserleri 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi/Toplu Eserleri 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 291-375.

Başaran, Mehmet. **Devrimci Eğitim ve Köy Enstitüleri**, Papirus Yayınları, İstanbul, 1999.

Başbuğ, Esra Dicle. **Resmi İdeoloji Sahnede Kemalist İdeolojinin İnşasında Halkevleri Dönemi Tiyatro Oyunlarının Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Başgöz, İlhan. **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Başkaya, Fikret. **Paradigmanın İflası (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş)**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2011.

Bayar, Celal. **Ben de Yazdım**, Milli Mücadeleye Gidiş, Cilt: 2, Sabah Kitapları Yayınları,, İstanbul, 1997.

Bayar, Celal. **Ben de Yazdım**, Cilt:5, İstanbul, 1965.

Bayart, Jean- François. **Kimlik Yanılsaması**, çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

Baydar, Oya. **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi**, Frankfurt, 1982, s. 252.

Baykurt, Fakir. **Yılanların Öcü**, 11. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015.

Bayrak, M. Orhan. **Büyük Nutuk'ta Kim Kimdir?**, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2004.

Bayram, Feridun. **Eğitmenler, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Atatürk Hayatı ve Eserleri I, Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Güven Matbaası, Ankara, 1965.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Güven Yayınları, Ankara, 1970.

Belge, Murat. **Linç Kültürünün Tarihsel Kökeni: Milliyetçilik**, 2. Baskı, Agora Kitaplığı Yayınları, 2006.

Belge, Murat. **Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Belli, Mihri. **Türkiye ve Yunanistan Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış**, Çev. Müfide Pekin, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet, Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Berkes, Niyazi, **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler II**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi Yayınları, Ankara, 1973.

Berktaş, Fatmagül. **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Berktaş, Halil. **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Beşikçi, İsmail. **Türk Tarih Tezi, “Güneş Dil Teorisi” ve Kürt Sorunu Bilim Yönetimi Türkiye’deki Uygulama II**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. **Trakya’da Milli Mücadele**, Cilt:I, TTK. Yayınları, Ankara, 1987.

Bila, Hikmet. **CHP 1919-2009**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.

Bilgin, Nuri. **Kollektif Kimlik**, Sistem Yayınları, İstanbul, 1995.

Binbaşoğlu, Cavit. **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayınları, Ankara, 2009.

Bir Zümre Bir Parti Türkiye’de Ordu, Der. Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Birinci, Ali. **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

Birinci, Necat. **Kahramanlık Şiirleri Antolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Bora, Tanıl. “Cemil Meriç: Düşman Dünya ve Kelimeler”, **Cemil Meriç**, Yay. Haz. Murat Yılmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, ss. 69-75.

Bora, Tanıl. **Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2010.

Boratav, Korkut. **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Bostancı, M. Naci. **Bir Kollektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 1999.

Bozdağ, İsmet. **Mustafa Suphi’yi Kim Öldürttü, Atatürk mü? Lenin mi?**, Emre Yayınları, İstanbul, 1992.

Bozkurt, Mahmut Esat. **Atatürk İhtilali I-II**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan. **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası**, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Bulaç, Ali. **Din ve Modernizm**, 6 Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.

Bulut, Faik. **İttihat ve Terakki’de Milliyetçilik, Din ve Kadın Tartışmaları**, Cilt:1-2, Su Yayınları, İstanbul, 1999.

Burgeois, Leon. **Solidarite**, Paris, 1897.

Burke, Peter. **Fransız Tarih Devrimi: Annales Ekolü**, çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

Bursalı Mehmet Tahir, **Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri**, Yay. Haz.: Said Öztürk, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.

Büchner, Louis. **Madde ve Kuvvet**, Çev. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Günümüz Türkçesine Sadeleştiren: Ali Utku ve Kemal Kahramanoğlu, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

Büchner, Ludwig. **Craft und Stoff, Empirisch-Naturphilosophische Studien**, Meidinger Sohn –Cie Verlag, Frankfurt, 1855.

Cahun, Leon. **Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2013.

Carr, Edward H. **Milliyetçilik ve Sonrası**, Çev. Osman Akınhay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Carr, Edward H. **Bolşevik Devrimi III. Cilt (1917-1923)**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Cebesoy, Ali Fuat. **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s.507.

Cem, İsmail. **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 12 Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 1995.

Cezani, Bijan. **İran Meşrutiyet Devrimi, Güçler ve Amaçlar(1906-1911)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları, Ankara 1941.

Cilasun, Emrah. **Mustafa Suphi’yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?**, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2008.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995.

Cinemre, Levent ve Ruşen Çakır, **Sol Kemalizme Bakıyor Röportaj**, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Comte, Auguste. **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001.

Conker, Mehmed Nuri. **Zabit ve Kumandan**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

Copeaux, Etienne. **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Coşar, Ö. Sami. **Milli Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, No:5, t.y.

Coşkun, Yener. “1908-1918 Milli İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar”, **Birinci Dünya Savaşı’nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Vatan Savunması**, Yay. Haz. Koleksiyoncular Derneği, Mattek Matbaacılık, Ankara, 2015, ss.127-139.

Cunbur, Müjgan. **Atatürk ve Milli Kültür**, Başbakanlık Basımevi Yayınları, Ankara, 1981.

Çağlı, Elif. **Bonapartizmden Faşizme Olağanüstü Burjuva Rejimlerinin Marksist Bir Tahlili**, Tarih Bilici Yayınları, İstanbul, 2000.

Çaha, Ömer. **Sivil Toplum Aydınlar ve Demokrasi**, İş Yayınları, İstanbul, 1999.

Çakır, Ruşen ve Hıdır Göktaş. **Resmi Tarih Sivil Arayış Sosyal Demokratlarda İdeoloji ve Politika**, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Çakır, Serpil. **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.

Çapanoğlu, Münir Süleyman. **Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Çavdar, Tevfik. **Türkiye’de Liberalizm**, İmge Yayınları, Ankara, 1992.

Çavdar, Tevfik. **Bir İnkılabın Günbatımı, 1908-2008**, İmge Yayınları, Ankara, 2008.

Çayan, Mahir. **Kesintisiz Devrim I**, İlkeriş Yayınları, Ankara, 2008.

Çeçen, Anıl. **Halkevleri, Atatürk’ün Kültür Kurumu**, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 2000.

Çelik, Hüseyin. **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Çetinkaya, Y. Doğan. **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Çetinkaya, Y. Doğan. **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar Boykotlar ve Milli İktisat (1908-1914)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Çetinoğlu, Ali Sait. **Varlık Vergisi 1942-1944, Ekonomik ve Kültürel Jenosid**, Belge Yayınları, İstanbul, 2009.

Çevik, Zeki. **Milli Mücadele'de "Müdfaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Çolak, İsmet. **Kuva-yı İlmiye**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008.

Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil- 68 Kuşağı, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008.

Davids, Arthur Lumley. **A Grammar of the Turkish Language (Classic Reprint Series)**, Forgotten Books, London, 2014.

Davison, Andrew, **Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik**, Çev. Tuncay Birkan, 2. Baskı İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Demir, Aydoğan. **Türk Tarihine Giriş, "Teksir Edilmiş Ders Notları"**, İzmir, 1985.

Demir, Fevzi. **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

Demir, Fevzi. "Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, Der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 243-259.

Demir, Halim. **Yeraltından İktidara İttihat ve Terakki, Darbeler, ve Suikastlar Tarihi**, Ozan Yayınları, İstanbul, 2005.

Demirel, Ahmet. **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, Ankara, 1995.

Dinamo, Hasan İzettin. **6-7 Eylül Kasırgası**, May Yayınları, İstanbul, 1971.

Divitçioğlu, Sencer. **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, Marksist Üretim Tarzı Kavramı**, YKY, İstanbul, 2003.

Djaleddin, Moustapha. **Les Turcs Anciens et Modernes**, Imprimerie du Courrier d'Orient, İstanbul, 1869.

Djaleddin, Moustapha. **Les Turcs Anciens et Modernes**, Librairie Internationale, Paris, 1870.

Doğan, Atila. **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Küre Yayınları, İstanbul, 2012.

Doğan, Atila ve Haluk Alkan, **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Doğan, Cem. “II. Meşrutiyet Dönemi Çalışma Hayatına Bakışlar: Gümrük Hamalları Grevi Örneği”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, Selçuk Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013, ss. 539-548.

Dosdoğru, M. Hulusi. **6-7 Eylül Olayları**, Bağlam Yayınları, Ankara, 1993.

Dosse, François. **Ufalanmış Tarih**, Çev. Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Duman, Doğan. **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997.

Dumont, Paul. **Atatürk’ün Yazdığı Tarih: Söylev**, Çev. Sever Tanilli, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997.

Dumont, Paul. “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 72-112.

Durakbaşı, Ayşe. **Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Durkheim, Emile. **İçtima-i Taksim-i Amel**, Çev. Ahmet Mithat, Maarif Vekâleti Yayını, Ankara, 1923.

Durkheim, Emile. **Toplumsal İş Bölümü**, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınları, Ankara, 2006.

Dursunoğlu, Cevat. **Milli Mücadele’de Erzurum**, Ankara, 1946.

Dündar, Can. **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

Dündar, Fuat. **Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Düzdağ, Ertuğrul. **Yakın Tarihimizde Dönmelik ve Dönmeler**, İz Yayınları, İstanbul, 2002.

Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, Çev. Ertuğ Altınay ve Müfide Tekin, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Emiroğlu, Kudret. **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, İmge Yayınları, Ankara, 1999.

Emrence, Cem. **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Erdal, İbrahim. **Mübadele/Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1925)**, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Erdem, Hamit. **Mustafa Suphi**, 3. Baskı, Sel Yayınları, İstanbul, 2010.

Erdem, Hamit. **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştiralçı Hilmi**, Sel Yayınları, İstanbul, 2012.

Ergin, Osman **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt:1-III, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939.

Ergün, Mustafa. **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

Eroğlu, Nazmi. **Cavid Bey Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı**, Bir-Harf Yayınları, İstanbul, 2006.

Eroğlu, Nazmi, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Ersanlı, Büşra Behar, **İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

Ersoylu, Halil. **Nutuk Üzerine İncelemeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Eryılmaz, Bilal. **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 2000.

Esenbel, Selçuk. **Japon Modernleşmesi ve Osmanlı, Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Eygi, Mehmet Şevket. **İki Kimlikli, Gizli, Esrarlı ve Çok Güçlü Bir Cemaat: Yahudi Türkler Yahut Sebetaycılar**, ZVI Geyik Yayınları, İstanbul, 2001.

Eyüpoğlu, Sabahattin. **Köy Enstitüleri Üzerine**, Can Yayınları, İstanbul, 1999.

Ferdan Ergut. “Ele Avuca Sığmaz Bir Geçmiş İçin Yöntemsel Bir Yaklaşım Önerisi”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, Der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 1-10.

Fesch, Paul. **Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul**, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Yayınları, İstanbul, 1999.

Feyzioğlu, Turhan. **Atatürk ve Milliyetçilik**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1986.

Fındıkoğlu, Fahri Ziyaeddin. **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İş Türkiye Felsefi, Harsi ve İhtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, İstanbul, 1942.

Fındıkoğlu, Fahri Ziyaeddin, **Auguste Comte ve Ahmet Rıza**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962.

Findley, Carter, V. **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Findley, Carter, V. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıali, 1789-1922**, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Foucault, Michel. **Les Mots et Les Choses**, Gallimard, Paris, 1966.

Furet, François. **Fransız Devrimini Yorumlamak**, Çev. Ahmet Kuyaş, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Gellner, Ernest. **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.

Gellner, Ernest. **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarak, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Gencer, Mustafa. **Jön-Türk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, Cilt:2, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Baş Yayınları, Ankara, 1999.

Georgeon, François. **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935**, Çev. Alev Er, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Georgeon, François. **Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Çev. Ali Berktaş, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2013.

Geray, Cevat. **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1974.

Giddens, Anthony. **Modernliğin Sonuçları**, 6. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Giddens, Anthony. **Ulus, Devlet ve Şiddet**, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Göcek, Fatma Müge. **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999.

Gökçaftı, Mehmet Ali. **Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Gökalp, Ziya. **Makaleler 1**, Yay. Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1976.

Gökalp, Ziya. **Makaleler 4**, Yay. Haz. Ferit Ragıp Tuncer, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

Gökalp, Ziya. **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2000.

Gökalp, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Gökay, Bülent. **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, Çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2006.

Gökdemir, Oktay. **Cumhuriyetin 90 Yıllık Çınarı CHP**, Yakın Kitabevi Yayınları, İzmir, 2012.

Göktaş, Hıdır ve Metin Gülbay, **Kışladan Anayasaya Ordu**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Göle, Nilüfer. **Mühendisler ve İdeoloji**, 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Göle, Nilüfer. **Melez Desenler İslam ve Modernlik üzerine**, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Gramsci, Antonio. **Hapishane Defterleri**, Çev. Ekrem Ekici, Cilt:12-3-4, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

Guttstadt, Corry. **Türkiye, Yahudiler ve Holokost**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Gül, Teoman. **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1998.

Gündüz, Mustafa. **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebilü'r Reşad ve Türk Yurd'unda Toplumsal Tezler**, Lotus Yayınları

Güneş, İhsan. **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Güneş, İhsan., **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Güntekin, Reşat Nuri. **Çalikuşu**, 68. Baskı, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Güresin, Ecvet, **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1969.

Güven, Dilek, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Güz, Nurettin. **Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri, 1920-1927**, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, Ankara 1991.

Güz, Nurettin. **Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları, Halkevleri Dergileri(1932-1950)**, Bilge Yapım Yayınları, Ankara, 1995.

Güzel, M. Şeyhmus. **Türkiye'de İşçi Hareketi**, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993.

Halaçoğlu, Yusuf. **Ermeni Tehciri**, 12. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Hale, William. **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze**, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Halıcı, Şaduman. **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Halıcı, Şaduman. **Mahmut Esat Bozkurt, Toplu Eserler I-II**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülasası, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 238.

Hanioğlu, M. Şükrü. **Bir Siyasal Düşünür olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1981.

Hanioğlu, M. Şükrü. **Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük(1889-1902)**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Osmanlı Türk Seçkinciliğinin Unutulan Kuramcısı”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 93-97.

Harris, George S. **Türkiye’de Komünizmin Kaynakları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1979.

Haywood, Andrew. **Siyaset**, Çev. Bekir Berat Özipek, Liberte Yayınları, Ankara, 2006.

Hazar, Nurettin. **Kooperatifçilik Tarihi**, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.

Heper, Metin. **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarık, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Hermann, Robert. **Lajos Kossuth ve 1848-49 yıllarında Macar Özgürlük Savaşı**, Çev. Yılmaz Gülen, Akademiai Kiado Magyar- Török Barati Tarsasag (Macar-Türk Dostluk Derneği) Yayınları, Budapest, 2003.

Heyd, Uriel. **Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri**, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980.

Hobsbawm, J. Eric. **1870’ten Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

Hobsbawm, Eric J. **Devrim Çağı (1789-1848)**, Dost Yayınları, Ankara, 2012.

Hocaoğlu, Baran. **II. Meşrutiyet’te İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2010.

Horkheimer, Mark ve Theodor W. Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Ülmen ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010.

Hür, Ayşe. **Öteki Tarih, Abdülmecid’den İttihat ve Terakki’ye**, Cilt:1, Profil Yayınları, Adana, 2012.

Hür, Ayşe. **Öteki Tarih, Mondros’tan İzmir Suikastı Davası’na**, Cilt:2, Profil Yayınları, İstanbul, 2012.

Hür, Ayşe. **Öteki Tarih, Kemalist Devrimler ve İsyanlar**, Cilt: 3, Profil Yayınları, İstanbul, 2013.

Hür, Ayşe. **Çok Partili Dönemin Öteki Tarihi, İnönü ve Bayarlı Yıllar (1938-1960)**, Cilt:1, Profil Yayınları, İstanbul, 2015.

İçtiha’dın İçtiha’dı, Abdullah Cevdet’ten Seçme Yazılar, Yay. Haz., Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara, 2008.

İğdemir, Uluğ. **Yılların İçinden Makaleler Anılar İncelemeler**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

İlgen, Abdülkadir. **Türk Modernleşmesi, Zihniyet- İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

İnalcık, Halil. **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

İnan, Afet. **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, TTK. Yayınları, Ankara, 1969.

İnan, Afet. **Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları**, Yay. Haz.: Nurer Uğurlu, Yeni Gün Yayınları, İstanbul, 1999.

İnan, Huricihan İslamoğlu. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

İnan, M. Rauf. **Köy Enstitüleri ve Sonrası**, Öğretmen Yayınları, Ankara, 1989.

İnsel, Ahmet. **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

İrtem, Süleyman Kani. **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.

İslamoğlu, Abdullah. **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004.

Issawi, Charles. **The Economic History Of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Pres, 1980.

Jaures, Jean. **Demokrasi Barış, Sosyalizm**, Çev. Asım Bezirci, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2013.

Kadıoğlu, Ayşe. **Cumhuriyet İradesi ve Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

Kafadar, Osman. **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

Kafaoğlu, A. Başer. **Varlık Vergisi Gerçeği**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Kandemir, Feridun. **İzmir Suikastının İç Yüzü**, Cilt:1-2, Ekiciğil Matbaası Yayınları, İstanbul, 1955.

Kandemir, Feridun. **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965.

Kansu, Aykut. **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Kansu, Nafi Atuf . **Türkiye Eğitim Tarihi**, Yay. Haz. Levent Eraslan ve Umut C. Karadoğan, Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2014.

Kaplan, Abdurrahman. **İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rıfat Börekçi**, Kadim Yayınları, Ankara, 2011.

Kaplan, İsmail. **Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Kara, İsmail. **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metinler ve Kişiler**, Cilt: 1, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014.

Kara, İsmail. **İslamcıların Siyasi Düşünceleri I Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

Karaca, Emin. **Birinci Meclis'te Muhalifler**, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 2008.

Karal, Enver Ziya. **Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, 1718-1839", Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile**, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1940.

Karaman, Deniz. **Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2001.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. **Yaban**, 73. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Karaömerlioğlu, M. Asım. **Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Karpat, Kemal H. **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller**, 3. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2008.

Kars, Zafer. **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Kasaba, Reşat. **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi/Ondokuzuncu Yüzyıl**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Kayalı, Kurtuluş. **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kayra, Cahit. **Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi, Tepkiler ve Yanıtları**, Genişletilmiş 5. Baskı, Tarihçi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Kazamias, Andreas M. **Education and the Quest for Modernity in Turkey**, The University of Chicago Press, 1966.

Kazançyan, Rem. **Bolşevik, Kemalist, İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Bolşevik, Kemalist, İttihatçı İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kazdağlı, Celal. **100. Yılında Meşrutiyet**, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012.

Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Menteş Kitapevi, Yayınları, İstanbul, 1967.

Kemal, Yahya. **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, 3. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1986.

Kendirci, Hasan. **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Kerimoğlu, Hasan Taner. **İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914**, Libra Yayınları, İstanbul, 2009.

Keyder, Çağlar. "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der. Irvin Cemil Sıchick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 38-75.

Keyder, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Keyder, Çağlar. **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Çağlar Keyder, "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu" **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, Çev. Nurettin Elhüseyni, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 39-53.

Kılıç, Sümer. **İzmir Suikastı, İddianame ve Paşaların Savunması**, 2. baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

Kıpal, Ulaş ve Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

Kirby, Fay. **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Knight, Edward F. **1908 İhtilalinin Hikayesi: Jön Türkler ve II. Abdülhamit**, Kariyer Yayınları, İstanbul, 2010.

Kocabaş, Özlem Y. **Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Yayınları, İstanbul, 2010.

Kocabaşoğlu, Uygur ve Metin Berge. **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

Kocahanoğlu, Osman Selim. **Atatürk’e kurulan Pusu-İzmir Suikastının Perde Arkası (İzmir Suikastının İç Yüzü 1926)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.

Kocahanoğlu, Osman Selim, **Divan-ı Harp Zabıtlarına Göre Menemen ve Kubilay Olayı, Cumhuriyet İdeolojisi ve Tarikatler**, Temel Yayınları, İstanbul, 2013.

Kocatürk, Utkan. **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

Koç, Nurgün. **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Yayınları, İstanbul, 2013.

Koçak, Cemil. **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Koçak, Cemil. **Umumi Müfettişlikler (1927- 1952)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Koçak, Cemil. **Resmi Tarihe Meydan Okuyorum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Koloğlu, Orhan. **Osmanlı-İtalyan Libya Savaşı’nda İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal**, Ümit Yayınları, Adana, t.y.

Koloğlu, Orhan. **İttihatçılar ve Masonlar**, Gür Yayınları, İstanbul, 1991.

Koloğlu, Orhan. **Türk Basını Kuva-yı Milliye’den Günümüze**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Koloğlu, Orhan. **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Basın**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Korlaelçi, Murtaza. **Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi**, Hece Yayınları, Ankara, 2002.

Köker, Levent. **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Köymen, Nusret Kemal. **Köycülük Esasları**, Tarık Edip Kütüphanesi Yayınları, Ankara, 1934.

Köymen, Oya. “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, 75 **Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 1-30.

Kula, Onur Bilge. **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Kuran, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Kushner, David. **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.

Kutay, Cemal. **Cumhuriyet’in Manevi Mirasçıları**, ABM Yayınları, İstanbul, 2013.

Kutlu, Sacit. “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret**, Der. Fatma Gül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 143-160.

Kuzu, Ali. **Atatürk ve CHP’nin Saklı Tarihi**, Parola Yayınları, İstanbul, 2014.

Kuzu, Ali. **Milli Mücadelenin Bilinmeyen Kahramanları, Kurtuluş Savaşı’nda Atatürk ve Din Adamları**, Parola Yayınları, İstanbul, 2014.

Küçük, Abdürrahim. **Dönmeler Tarihi**, 7. Baskı, Aziz Andaç Yayınları, İstanbul, 2005.

Küçük, Hülya. **Kurtuluş Savaşı’nda Bektaşiler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003.

Küçük, Yalçın. **Tekeliyet I**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.

Küçükkılıncı, İsmail. **II. Meşrutiyet’in İlanında Halk Unsuru**, Cedit Yayınları, İstanbul, 2011.

Külünk, Muhammet Emin. **Kapitülasyonların Kaldırılması**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Lacovella, Angelo. **Gönye ve Hilal, İttihat Terakki ve Masonluk**, Çev. Tülin Altınova, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Le Bon, Gustave. **Kitleler Psikolojisi**, Çev. Hasan Can, Tutku Yayınevi, 2014.

Kitleler Psikolojisi, Çev. Selahattin Demirkan, Yağmur Yayınevi, 1947.

Lenin, Vladimir İlyiç **İşçi Sınıfı ve Köylülük**, Çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1996.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Macfie, A. L. **Osmanlının Son Yılları 1908-1923**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003.

Mağmumi, Şerafettin. **Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye: Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları**, Çev. Cahit Kayra, Boyut Yayınları, İstanbul, 2001.

Maintenant, Gerard. **Jakobenler**, Çev. İsmail Yerguz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Makal, Mahmut. **Bizim Köy**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2008.

Makal, Mahmut. **Köy Enstitüleri ve Ötesi**, 2. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015.

Mardin, Şerif. **Bediüzzaman Saidi Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Mardin, Şerif. “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Siyasi ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 51-117.

Mardin, Şerif. **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu/Bütün Eserleri 5**, Yay. Haz. Ömer Laçiner, Çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi, Bütün Eserler 9, Makaleler 4**, Ed. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Marx, Karl. **Louis Bonaparte’nin On Sekiz Brumaire’i**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar İdama Beş Kala Yazılan Satırlar**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2005.

Mehmet Cavid Bey, **İktisat İlmi**, Çev. Sema Alpın Çakmak, Liberte Yayınları, İstanbul, 2001.

Meriç, Cemil. **Kültürden İrfana**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Meriç, Cemil. **Bu Ülke**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Mevlanazade Rıfat, **31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi**, Çev. Berire Ulgenci, 3. Baskı, Pınar Yayınları., İstanbul, 2010.

Meydan, Sinan. **Nutuk’un Deşifresi**, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.

Meydan, Sinan. **Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi, Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, 3. Baskı, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2010.

Mısırlıoğlu, Kadir. **Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler**, 11. Baskı, Sebil Yayınları, İstanbul, 2010.

Minassian, Anahide Ter. “1876-1923 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişiminde Ermeni Topluluğu'nun Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 163-238.

Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad, Enkaz-ı İstibdat İçinde Züğürdün Tesellisi, Tath Emeller, Acı Hakikatler, Çev. Celile Eren (Ökten) Arğıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997.

Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.

Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Ed. Paul Dumont ve François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Ed. Madeline C. Zılfı, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine**, Çev. Fehmi Baldaş, 2. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2014.

Montserrat Guibernau, **Milliyetçilikler XX. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler**, Çev. N. Nur Domaniç, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1997.

Mumcu, Uğur. **Gazi Paşa'ya Suikast**, 22. Baskı, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Yayınları, Ankara, 2002.

Mustafa Celalettin Paşa, **Eski ve Modern Türkler**, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Mustafa Kemal, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

Mübadele Bibliyografyası, Lozan Nüfus Mübadelesi ile ilgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar, Der. Pekin, Müfide ve Turan Çimen Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Müftüoğlu, Mustafa. **Kanlı Oyun Menemen Olayının İç Yüzü**, Başak Yayınları, İstanbul, 2005.

Mülayim, Ziya Gökalp. **Kooperatifçilik**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1992.

Nabizade Nazım, **Karabibik**, Kitap Zamanı Yayınları, İstanbul, 2010.

Nadi, Yunus. **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978.

Yay. Haz. Naskali, Emine Gürsoy. **6-7 Eylül Olayları Davası/Yassıada Zabıtları II**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Nazım Hikmet, **Kuva-yı Milliye (Abidin Dino'nun Desenleriyle)**, YKY, İstanbul, 2013.

Nişanyan, Sevan. **Yanlış Cumhuriyet (Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru)**, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.

Noutsos, Panayot. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğun Rolü: 1876-1925", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 113-132.

Noviçev, A.D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, İstanbul, 1979.

Nutuk, Cilt:2, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1975.

Oba, Ali Engin. **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

Okay, M. Orhan. **Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008.

Okumuş, Ejder, Mustafa Avcı ve Ahmet Cihan. **Osmanlı Devletinde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ark Kitapları Yayınları, İstanbul, 2006.

Okutan, M. Çağatay. **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Okyar, Fethi. **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Oral, Mustafa. **Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)**, Asil Yayınları, Ankara, 2006.

Oran, Baskın. **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

Oran, Baskın. **Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1997.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 42. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Ökçün, A. Gündüz. **Tatıl-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Ökçün, A. Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler-Belgeler-Yorumlar)**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997.

Öngider, Seyfi. **Kuruluş ve Kurucu**, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2003.

Öniş, Ziya ve Fuat Keyman. **Turkish Politics in A Changing World Global Dynamics and Domestic Transformations**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Örgeevren, Ahmet Süreyya. **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Öz, Eyüp. **Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdicilik**, 47 Numara Yayınları, İstanbul, 2007.

Türkiye'de Modernleşme, Batılılaşma Yerine Küreselleşmenin İkamesi, Ed. Özcan, Ufuk ve Ertan Eğribol., Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

Özdemir, Hikmet. **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1986.

Özdemir, Hikmet. **Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 2001.

Özdemir, Hikmet. **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler (Dördüncü Ordunun İnsanı Yardımları)**, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özdemir, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu. **Ermeniler, Sürgün ve Göç**, TTK. Yayınları, Ankara, 2004.

Özdoğan, Günay Göksu, Füsun Üstel, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş**, Yay. Haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özdoğan, Günay Göksu. **“Turan”dan “Bozkurt”a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Özel, Oktay. **Dün Sancısı, Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özerdim, Sami N. **Açıklamalı Söylev Günlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981.

Özgürel, Avni. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2009.

Özkan, Güven Gürkan. **Türkiye'de Militarizm, Zihniyet, Pratik ve Propaganda**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Özkan, Salih. **Türk Eğitim Tarihi**, 6. Baskı, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, 2014.

Özkaya, Yücel. **Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.

Özkırımlı, Umut., **Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

Özoğlu, Hakan. **Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'lilikler, Tahrir-i Sükun ve İzmir Suikastı**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2011.

Öztan, G.Gürkan. "KORPORATİZM: Özgürlükten Yoksun Bir "Üçüncü Yol" Vaadi", **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, Der. H. Birsen Örs, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 515-542.

Öztoprak, İzzet. **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1981.

Özyüksel, Murat, **Feodalite ve Osmanlı Toplumu**, 2. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2015.

Parker, David. "Devrime İlişkin Yaklaşımlar", **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, Der. David Parker, Çev. Kemal İnal, Dost Yayınları, Ankara, 2003, ss.13-29.

Parla, Taha, **Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Parla, Taha. **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u**, Cilt:1, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994.

Parla, Taha. **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kayıtları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku**, Cilt: 3, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008.

Peker, Recep. **İnkılap Dersleri Notları**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Perinçek, Doğu, **Kemalist Devrim-3**, Altı Ok, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Perinçek, Mehmet. **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Perinçek, Doğu. “1908 Devriminin Tarihsel Önemi”, **İttihat Terakki ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 30-49.

Petrosyan, Yuri Aşatoviç. **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.

Polat Tuncer, **İttihatçı Cavid Bey**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.

Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?**, Çev. Muzaffer Sencer, Ekin Basımevi Yayınları, İstanbul, 1965.

Pur, Hüseyin Perviz. **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, Eren Yayınları, İstanbul, 2007.

Quataert, Donald. **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)**, Çev. Sabri Tokay, Yurt Yayınları, İstanbul, 1987.

Ragin, Charles ve Daniel Chiort. “Immanuel Wallertstein’in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, **Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. Theda Skocpol, Çev. Ahmet Fethi, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 276-313.

Ramsaur, Ernest, E. **Jön Türkler/1908 İhtilali’nin Doğuşu**, Çev. Muhsin Özgünel Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.

Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm-Kurtuluş Savaşı Stratejisi**, Scala Yayınları, İstanbul, 1999.

Resmi Tarih Yalanları, Ed. Cem Küçük ve Münir Üstün, 8. Baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2015.

Rousseau, J.J. **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, 2006.

Sabahattin Ali, **Kuyucaklı Yusuf**, 66. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Said, Edward. **Oryantalizm**, Çev. Nezih Ünsel, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1998.

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Yay. Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayınları, İstanbul, 1998.

Sakallı, Bayram. **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri**, İz Yayınları, İstanbul, 2004.

Sakaoğlu, Necdet. **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Sancar, Serpil. **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Sarıkaya, Yaşar. **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayınları, İstanbul, 1997.

Sarıkoyuncu, Ali. **Milli Mücadele’de Din Adamları I**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1955.

Sarihan, Zeki. **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt: 4, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Sayılğan, Aclan. **Türkiye’de Sol Hareketler**, 3. Baskı, Otağ Yayınları, İstanbul, 1976.

Schanapper, Dominique. **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayınları, İstanbul, 1995.

Sencer, Oya. **Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969.

Sencer, Muzaffer. **Osmanlı Toplum Yapısı**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.

Skocpol, Theda. **Devletler ve Toplumsal Devrimler, Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Yayınları, Ankara, 2004.

Smith, Anthony D. **Ulusların Etnik Kökeni**, Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı’da Eğitimin modernleşmesi**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Sorgun, Taylan. **Halil Paşa/ İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

Soysal, İlhami. **Dünya’da ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar**, Der Yayınları, İstanbul, 1980.

Sönmez, Erdem. **Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi- Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Sönmez, Pakize. **Atatürk’e İzmir Suikastının İç Yüzü**, Detay Yayınları, İstanbul, 2004.

Stalin, Josef V. **Milli Demokratik Devrim**, Çev. Şule Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1977.

Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, Cilt:1-2, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994.

Stoddard, Philip H. **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, Arba Yayınları, İstanbul, 1993.

Sürgevil, Sabri. **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2009.

Sürmeli, Serpil. **Milli Mücadele’de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Süslü, Azmi. **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, **Muhalafetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

Şener, Abdüllatif Sona **Doğru Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar**, Birleşik Kitapevi Yay, Ankara, 2007.

Şener, Mustafa. **Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset**, 2. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015.

Şengil, Mizyal Karaçam. **Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınları, İstanbul, 1996.

Şenoğlu, Kemal. **Mayatepek Raporları, Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Şerif, Ahmet. **Anadolu’da Tanin**, Yay. Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Cilt:1, TTK Yayınları., İstanbul, 1999.

Şimşek, Sefa. **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Şimşir, Bilal. N. **Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Tahir, Kemal. **Bozkırdaki Çekirdek**, 6. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012.

Taneri, Aydın. **Türk Kavramının Gelişmesi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1983.

Tanör, Bülent. **Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

Tanör, Bülent. **Kurtuluş Kurulu**, 10. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.

Tanör, Bülent. **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 16. Baskı, YKY, İstanbul, 2007.

Tansel, Fevziye A. **Ziya Gökalp Külliyyatı I Şiirler ve Halk Masalları**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1977.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **1929 Dünya Buhranında İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadrocular ve Kadroyu Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Sunuş”, **Cumhuriyet’in Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. IX-XXV.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsil-i Mesleki Programı”, **Cumhuriyet’in Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 355-447.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, **Cumhuriyetin Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu**, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 1-65.

Tepeyran, Ebubekir Hazım. **Küçük Paşa**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011.

Teşkilat-ı Mahsusa, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

Tetik, Ahmet. **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Dairesi) Tarihi, Cilt:1: 1914-1916**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Tevetoğlu, Fethi. **Türkiye’de Sosyalist ve Kominist Faaliyetler 1910-1960**, TTK Yayınları, Ankara, 1967.

Tevetoğlu, Fethi. **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK. Yayınları, Ankara, 1998.

Tevfik, İhsan. **İnsan ve Mekan Yüzüyle Mübadele 1923’ten Bugüne Zorunlu Göç**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Tilly, Charles. **Avrupa’dan Devrimler 1492-1992**, Çev. Özden Arıkan, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-1, 2, Çev. Yücel Demirel, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vâkırı Yayınları, İstanbul, 2004.

Toksoy, Nurcan. **Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınları, İstanbul, 2007.

Tonguç, Engin. **Devrim Açısından Köy Enstitüleri**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

Tonguç, İsmail Hakkı. **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1939.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1918**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Toprak, Zafer. “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950),” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, ss. 19-35.

Toprak, Zafer. “Aydın, Ulus- Devlet ve Popülizm”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, Der. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 39-81.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: 1908-1950, Milli İktisat, Milli Burjuvazi**, Yay. Haz. Ekrem Çakıroğlu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

Toprak, Zafer. “Hürriyet, Musavat, ‘Uhuvvat, Her Yerde Bir Politika Tufanı Var’”, **Manastırda İlan-ı Hürriyet 1908-1909, Fotoğrafçı Manakis Biraderler**, Yay. Haz. Roni Margulies, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 9-13.

Toprak, Zafer. **Bir Yurttaş Yaratmak, Muasır Bir Medeniyet için Seferberlik Bilgileri 1923-1950**, YKY, İstanbul, 1998.

Toprak, Zafer. **İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Toprak, Zafer. **Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2012.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2012.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Popülizm 1908-1923**, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Tökin, İsmail Hüsrev. **Türkiye’de Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Törel, Türkmen. **İstiklal Harbinde İç İsyanlar, Nutukta ve TBMM’nin Gizli Oturumlarında İç İsyanlara İlişkin Atatürk’ün Sözleri ve Konuşmaları**, Kripto Yayınları, Ankara, 2012.

Trimberger, Ellen Kay. **“Military Bureaucrats and Development In Japan, Turkey, Egypt and Peru**, Transaction Books, New Brunswick, N.J, 1978.

Tunaya, Tarık Zafer. **Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyet’in Fikir Cereyanları**, İstanbul, 1948.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Partiler ve II. Meşrutiyet Dönemi**, Cilt: 1, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Cilt:3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Tunaya, Tarık Zafer. **Hürriyet’in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)/Kanunu-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, Cilt: 1-2, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Tunçay, Mete. **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Yurt Yayınları, Ankara 1981.

Tunçay, Mete. **Türkiye’de Sol Akımlar I (1908-1925)**, Cilt:1, 4. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1991.

Mete Tuçay, **Türkiye’de Sol Akımlar I (1908-1925), Belgeler II**, BDS Yayınları, İstanbul, 1991.

Tunçay, Mete. E. J. Zürcher, (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, İstanbul, 2000.

Turfan, M. Naim. **Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Türk Tarih Kurumu, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: 2, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Türkeş, Mustafam. **Ulusçu Bir Sol Akım, Kadro Hareketi**, İmge Yayınları, Ankara, 1999.

Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, Der. Touraj Atabaki, ve Erik Jan Zürcher, Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, Çev. Nurettin Elhüseyni, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti, Der. Evren Balta Peker ve İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları, Der. Reşat Genç ve Reşat Kaynar, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

Türkoğlu, Pakize. **Tonguç ve Enstitüleri**, YKY, İstanbul, 1997.

Türküne, Mümtaz’er. **Cemaleddin Afgani**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

Mümtaz’er Türküne, **Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil 68 Kuşağı**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008.

Türküne, Mümtaz’er. **Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yayınları, İstanbul, 1994.

Türküne, Mümtaz’er. **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Türküne, Mümtaz’er. **Türk Modernleşmesi**, 2. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara, 2003.

Uğurlu, Nurer. **Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006.

Uyar, Hakkı. **1923’ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Uyar, Hakkı. **“Sol Milliyetçi” Bir Türk Aydını, Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Büke Yayınları, İstanbul, 2000.

Uyar, Hakkı. **100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi 1923-2012**, Anka Yayınları, İstanbul, 2012.

Uyar, Hakkı. **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012.

Uyar, Hakkı. **Vatan Cephesi Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek**, Boyut Yay. İstanbul, 2012.

Uzun, Hakan. **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Ülken, Hilmi Ziya. **İslam Felsefesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1967.

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.

Ülkü, İrfan. **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1996.

Ünal, Neslihan. **İki Osmanlı Liman Kenti: İzmir ve Selanik**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Üstün, Kemal. **Menemen Olayı ve Kubilay**, 2. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978.

Vambéry, Arminius. **Bir Sahte Derviş’in Orta Asya Gezisi**, çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi**, Ed. Ali Özcan, Çev. Latif Boyacı, Cilt: 1-2, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005.

Wallerstein. Immanuel ve Etienne Balibar, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Öktem, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

Yalçın, Hüseyin Cahit. **Talat Paşa**, Yedigün Neşriyatı, Ankara, 1943.

Yalçın, Soner. **Efendi, Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Doğan Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Yalimov, İbrahim. “1876-1923 Döneminde Türkiye’de Bulgar Azınlığı ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss.133-162.

Yanardağ, Merdan. **Kadro Hareketi: Dünya’da ve Türkiye’de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Hareketleri**, Destek Yayınları, İstanbul, 2012.

Yaraman, Ayşegül, **Resmi Tarihten Kadın Tarihine**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001.

Yavuz, Hakan. **Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.

Yavuz, Hilmi. “Türk Kültürünün Sistemleştirilmesinde Yöntem Sorunu”, **Osmanlılık, Kültür ve Kimlik**, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 31-36.

Yavuz, Hilmi. “Ulusal Tefekkür Üzerine”, **Osmanlılık, Kültür ve Kimlik**, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 23-29.

Yayla, Atilla. **Siyasi Düşünce Sözlüğü**, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2004.

Yerasimos, Stefanos. **Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

Yerasimos, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Cilt:1-2-3, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

Yeşilkaya, Neşe G. **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Yetkin, Çetin. **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997

Yıldız, Ahmet. **“Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yorulmaz, Hüseyin. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995.

Yücedağ, Şenol. **Şeyh Sait İsyanı ve Ezeli Düşman İngiltere**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet, Yay. Haz.: Halil Akkurt ve Akif Pamuk, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.

Zeyrek, Şerafettin. **Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları**, Anı Yayınları, İstanbul, 2006.

Zürcher, Erik Jan. “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, (Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), Cilt:2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 44-55.

“Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yay. Haz. Sait Kızılırmak, 2. Baskı, İletişim Yayınları, 1996.

Tezler

Akagündüz, Ümit. **II. Meşrutiyet Dönemi Düşünce ve Kadın Dergilerinde Kadın Tartışmaları (1908-1918)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Atalı, Esra. **1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devriminin Karşılaştırmalı İncelemesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Çelik, Birten. **Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999.

Çetin, Türkan. **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Köy, Köylü Sorunu ve Köy Kanunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1992.

Çıkın, Ceren. **Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Doğan, Cem. **Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri ve Tatil-i Eşgal Kanunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2010.

Gökçe, Zeynep Yeşim. **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türk Kadın Kimliğinin Oluşumu: Kadın Yolu Dergisi’nde Kadının Temsili**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Gündemir, Şeniz. **II. Meşrutiyet’in İzmir Basınındaki Yankıları**, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova, 1988.

Gürhan Gürcan. **6-7 Eylül 1955 Olayları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.

Güzel, Hasan. **Konya’da Milli Mücadele’yi Destekleyen Din Adamları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988.

İncioğlu, Efecan. **Türkiye’de Siyasal İslamcılığın Evrimi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Kaan, Oğuz. **II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Kırpık, Cevdet. **Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri 1876-1914**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004.

Odabaşı, Arda. **II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Özge Unsur, **Şefik Hüsnü Değmer, Türkiye Sol Hareketi İçindeki Yeri ve Görüşleri**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Poyrazi, Esra Fahriye. **II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergiciliği ve Türk Kadını Dergisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Tuncer, Hüseyin. **Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

Yalçinkaya, Alaaddin. **Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990

Makaleler

“II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Otoriter Yönetim Geleneği’nin Sosyo-Ekonomik Kökleri: İttihatçılığın Sosyo- Ekonomik Temelleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi”, **Niğde Üniversitesi, İİBF Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2, 2013.

Abdullah Ziya, “Cumhuriyette Köy Yapımı”, **Ülkü**, Cilt: II, Sayı: 5 (II. Teşrin), 1933, s.333.

Ağaoğlu, Ahmet. “Millî Misâk’ın Tarihî Kıymeti”, **Ülkü Seçmeler**, Cilt: I, Sayı: I, 1933, ss.41-44.

Akçay Ümit ve Mehmet Türkay. “Neoliberalizm’den Kalkınmacı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine”, **İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemali Saybaşılı’ya Armağan**, (Yay. Haz. Burak Ülman ve İsmet Akça), Bağlam Yay., Ankara, 2006, ss.49-67.

Akçura, Yusuf. “Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Yay. Haz. Ahmet Şimşek ve Ali Satan, Tarihçi Kitabevi Yayınları, ss. 129-179.

Akın, Erkan. “Bir İçerik Çözümlemesi, “Anadolu’da Tanın” – Ahmet Şerif”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Yıl:82, Cilt:3, Sayı: 7, 1982, ss. 243-264.

Akşin, Sina. “İkinci Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme”, **Atatürkçü Partiyi Kurmanın Sırası Geldi**, Ankara, İmaj yayıncılık, 2002, ss. 195-202.

Alkan, Mehmet Ö. “Gogol’un Paltosu: Tarık Zafer Tunaya ve Siyasal Partiler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2001, ss. 475-481.

Alp, Tekin. “Milli İktisada Doğru”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl:1, Sayı:1, 8 Şubat 1331/1916, ss.1-2.

Alp, Tekin. “Tesanütçülük Solidarizm”, **Yeni Mecmua**, Cilt:1, Sayı:26, 3 Kanun-ı Sani, 1334/1918, ss. 517-519.

Alp, Tekin. “Tesanütçülük: İçtimai Siyaset”, **Yeni Mecmua**, Cilt:2, Sayı:30, 31 Kanun-ı Sani 1334/1918, ss. 61-63.

Arıkan, Zeki. “Büyük Söylevin Yankıları”, **Çağdaş Türk Dili**, Cilt: 9, 1997, ss. 22-33.

Arıkan, Zeki. “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 23, Ankara, 1999, ss. 261-281.

Arıkan, Zeki. “Türkiye’nin Çağdaşlaşmasında Tevfik Fikret ve Atatürk”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:6, Sayı:22, 1998, ss. 119-140.

Arıkan, Zeki. “Köylü Gazetesi ve İşgal”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl:1988, Cilt:1, Sayı:2, ss. 187-200.

Aslan, Betül. “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Krakol Cedmiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma”, **Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2004, ss. 29-63.

Erdal Aslan, “Atatürk Döneminde Tarih Eğitimi I (1923-1931)”, **Eğitim ve Bilim**, Cilt:37, Sayı:164, 2012,ss. 331-346

Aslaner, Serhat Aslaner, “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, **Divan, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 25, Şubat 2008, ss.175-214.

Atalay, Lemi. “Kemalizm ve Bonapartizm”, **Düşün**, ODTÜ, Atatürkçü Düşünce Topluluğu Yayın Organı, Sayı: 25, Güz, 2012, ss. 5-26.

Atay, Falih Rıfkı. “Bizim Köy”, **Kadro Dergisi**, Cilt:2, Sayı:18, 1933, ss.15-17.

Atıl Cem Çiçek, Selçuk Aydın ve Bülent Yağcı, “Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:9, 2015, ss. 269-284.

Atsız, Hüseyin Nihal, “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Yay. Haz. Ahmet Şimşek ve Ali Satan, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 197-208.

Aybars, Ergün. “Mustafa Suphi’nin Anadolu’ya Gelişi, Öldürülüşü İle İlgili Görüşler ve Erzurum’dan Trabzon’a Gidişi ile İlgili Belgeler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:13, Sayı:241, 1980, ss .89-104.

Aydemir, Şevket Süreyya. “Sosyal Milliyetçiliğin Zaferi”, **Kadro Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 35-36, (Kasım-Aralık) 1934, ss. 8-22.

Aydın, Erhan. “Vilhelm Thomsen’in Sözlüğü”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı:17, İstanbul, 2004, ss. 69-82.

Aydın, Suavi ve Kerem Ünüvar. “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Sol**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültegingil, Cilt:8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 1082-1089.

Aydinel, Sıtkı. “Gazi Mustafa Kemal’in Samsun Öğretmenleri ile Konuşması (22.IX.1924)”, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:3, Sayı:9, 1992, ss. 1-8.

Ayın, Faruk ve Erkan Göksu. “Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa’nın Eğitim ve Kültür Alanındaki Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Sayı:2, 2003, ss. 121-144.

Babacan, Hasan ve Uğur Üçüncüoğlu, “Türk Basınına Göre Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Meşrutiyet Kutlamaları”, **History Studies International Journal of History**, Sayı: 2/2, 2010, ss. 415-439.

Bakırezer, Güven. “Türkiye’de Sosyal Liberalizm(1908-1945)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.139-163.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Servaj Var Mıydı?”, **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:78, Nisan 1956, ss. 54-60.

Başar, Ahmet Hamdi. “Kooperatifçilik, Türkiye’nin Diriliş ve Kuruluş Tılsımıdır” **Kooperatif Dergisi**, Cilt:1, No:1, 1932, ss. 4-6.

Başığit, Türkan. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:4-5, 1995, ss. 9-44

Bayur, Yusuf Hikmet. “Mustafa Suphi ve Millî Mücadele’ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar”, **Belleten**, sayı 140 (Ekim 1971), ss. 587-654.

Bekiryazıcı, Eyüp. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 19, 2003, ss. 247-276.

Beyazıt, Taner. “İzmir’de Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Basın üzerine Düşünceler”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı: 98, 1992, ss.118-120.

Bolat, Bengül Solman. “Fransız İnkılabının Türk Modernleşme Sürecine Etkileri”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005, ss.149-167.

Burak, Durdu Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, **OTAM**, Sayı:14, Ankara, 2003, ss. 291-318.

Cebesoy, Ali Fuat. “Ordu ve Millet”, **Asker**, Sayı:1, 21 Ağustos 1324/1909, s.12.

Cevdet, Abdullah. “Yaşamak Korkusu”, **İçtiḥad**, No:35, 15 Teşrin-i Sani 1327, ss. 911-915.

Cevdet, Abdullah. “Yangın Var”, **İçtiḥad**, No:49, 1 Temmuz 1328, s. 1132.

Cevdet, Abdullah. “Mukedderat-ı Tarihiyye Karialarına”, **İçtiḥad**, No:56, 28 Şubat 1328, s.1249.

Cevdet, Abdullah. “Vur! Fakat Dinle!”, **İçtiḥad**, No: 61, 11 Nisan 1329, ss.1333-1334.

Cevdet, Abdullah. “Kimin Mukadderatı Kimin Elinde”, **İçtiḥad**, No:64, 2 Mayıs 1329, s.1384.

Cevdet, Abdullah. “Aine-yi Matbuat”, **İçtiḥad**, No: 80-3, 12 Eylül 1329, ss.1771-1773.

Cevdet, Abdullah. “Şime-yi Muhabbet”, **İçtiḥad**, No: 89, 16 Kanun-ı Sani 1329, s. 198.

Cevdet, Abdullah. “Kıvam-ı Akvam”, **İçtiḥad**, No:90-1, 23 Kanun-ı Sani 1329, s.2016.

Cevdet, Abdullah. “Sıhhat-ı Umumiye İşi ve Gidişi”, **İçtiḥad**, No: 112, 26 Haziran 1330, s.237.

Cevdet, Abdullah. “İnkılap Şehrayini”, **İçtiḥad**, No:114, 10 Temmuz 1330, s.116.

Cevdet, Abdullah, “Şemsü’l Mekatip Mektebi”, **İçtiḥad**, No:120, 23 Teşrin-i Evvel 1330, s.335.

Ceyhan, Adem. “Biyografi ve Bibliyografya Alimi Bursalı Mehmed Tahir Bey’in Eserleri”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, Şubat 2010, ss.1-16.

Çelebi, Nurhayat ve H. Tezer Asan. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan- Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi", **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, Şubat 2014, ss. 264-267.

Çelik, Bilgin. "Aydın'da Serbest Fırka", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 84, (Aralık) 2000, ss. 13-23.

Çetin, Türkan. "Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 231-240.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", **C.Ü.İ.F. Dergisi**, Sayı: 2, 2002, ss. 65-91.

Çolakoglu, Elif. "Kırsal Kalkınma Problemlerine Bir Çözüm Arayışı Olarak Köy-Kent Projesi", **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, 2007, ss. 187-202.

Çoruk, Ali Şükrü. "Oryantalizm Üzerine Notlar", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, Aralık 2007, ss. 193-204.

Dağtekin, Hüseyin. "İstiklal Savaşı'nda Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askeri Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim Bir Vesika", **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı:16, Ağustos 1955, s. 10.

Demir, Gökhan Yavuz. "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezi'nin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:11, Sayı:19, 2010, ss., 385-396.

Demir, Nilüfer Özcan. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:16, Sayı:2, 1999, ss.107-115.

Demirel, Ahmet. "Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.164-184.

Doğan, Atila. "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 75-83.

Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", **Akademik Ortadoğu**, Cilt:2, Sayı:1, 2007, ss. 49-68.

Dinler, Demet. "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", **Praksis**, Sayı:9 (Kış- Bahar, 2003), ss. 17-54.

Doğan, Necmettin. "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım", **Liberal Düşünce**, Sayı:64, Yıl:16, (Güz), 2011, ss.161-184.

Duman, Selçuk. “Halkevlerinin Köycülük Şubesi Faaliyetleri ve Sivas Halkevi Örneği”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl:3, Sayı:6, 2007, ss.157-182.

Dumont, Paul. “20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmış Kaynaklar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 3, (Güz) 1977, ss. 31-50.

Durmaz, M. Nuri. “Korporatizm, Yönetişim ve Kesişim Noktaları Üzerine Bir İnceleme”, **Eğitim, Bilim ve Toplum Dergisi**, Cilt:4, Sayı:15, (Yaz) 2006, ss. 56-81.

Emrence, Cem. “Ödemiş’te Serbest Fırka”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 72, (Aralık) 1999, ss. 28-33.

Emrence, Cem. “Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 213-216.

Engin, İsmail. “1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’ndeki Pozitivist ve Matryalist Akımlarda “Kültürel Değişme” Olgusu”, **OTAM**, Sayı:3, Ocak 1992, ss. 179-192,

Erdem, Çiğdem. “Cumhuriyet Yönetiminin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte “Dönüşümü” Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitim Kursları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:10, Sayı:3, 2008, ss.187-200.

Erdem, Ekin. “Jön Türklerden Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesi’nde Fransız Etkisi ve Kuramsal Perspektifler: Liberalizm, Pozitivizm, Solidarizm”, **Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:1, Ocak 2015, ss.5-20.

Erdinç, Erol Şadi ve Faruk İlkan, “Şura-yı Ümmetten Seçmeler”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:128, Ağustos 1994, ss. 38-39.

Erdoğan, Mustafa. “Liberalim ve Türkiye’deki Serüveni”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 23-40.

Ergün, Mustafa. “Emrullah Efendi Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:30, Sayı:1-2, 1982, ss.7-36.

Ertem, Barış. “Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası”, **ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 2, (Aralık) 2010, ss. 71-92.

Eser, Bahadır. “Hasan Yüksel, Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2012, ss. 181-200.

Eyyüpoğlu, İsmail. “Bir Demokrasi Açılımı Halkçılık ve Mustafa Kemal Atatürk”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi**, Cilt: III, Sayı:1, (Mayıs) 2000, ss. 265-288.

Ezer, Feyzullah. “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye’ye Etkileri”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, Cilt:3, Sayı:3, 2005, ss. 158-162.

“F. Latife Nisaiyyat İctihad’daki Hezeyanlar”, **Sebil-ür Reşad**, Cilt:11, Sayı: 281, 16 Kanun-ı Sani, 1329, s. 329.

Ferit, A. “Mesut Köyün Mektebi”, **Yeni Fikir**, Cilt:2, Sayı:11, 1 Mayıs 1329, ss. 341-345.

Feyzioğlu, Turhan. “Atatürk ve Milliyetçilik”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1985, ss. 353-411.

Georgon, François. “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler: Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 23-37.

Gençoğlu, Mustafa. “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2(1), 2011, ss. 29-50.

Georgon, François. “Bir De Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi”, **Muhafazakar Düşünce Gelenekten Geleceğe**, Çev. Özgür Adadağ, Yıl:3, Sayı:11, Kış 2007, ss. 175-184.

Gevgilili, Ali. “Kemalizm ve Bonapartizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Cilt: 2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 192-196.

Göcek, Fatma Müge. “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 63-76.

Gökalp, Ziya. “Halkçılık”, **Yeni Mecmua**, Sayı: 32, 14 Şubat 1918, ss.102-104.

Gökalp, Ziya. “Milliyetçilik ve Beynel Milliyetçilik”, **Yeni Mecmua**, Sayı:35, 14 Mart 1918, s.162.

Güçlü, Muhammet. “Antalya’da Serbest Fırka’nın Faaliyetleri”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:9, 1994, ss. 327-337.

Günaltay, Şemsettin. “Türk Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi”, **Belleten**, Cilt:2, Sayı:7-8, 1938, ss. 337-365.

Gündüz, Mustafa. “İhtilalin Pedagojik Zemini ‘Emile’ ve JJ.Rousseau’nun Osmanlı Aydınlarına Etkileri”, **Muhafazakar Düşünce Gelenekten Geleceğe**, Yıl:3, Sayı:11, Kış 2007, ss. 157-174.

Gündüz, Mustafa. “100. Yılında II. Meşrutiyet’in Entellektüel Mirası”, **Milli Eğitim**, Yıl:38, Sayı: 184, (güz), 2009, ss. 120-139.

Gündüz, Mustafa. “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet’in Etkileri”, **Turkish Studies**, Cilt:5, Sayı: 1, 2010, ss. 1067-1088.

Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Aydın’da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:25, Sayı: 39, 2007, ss. 117-148.

Güven, Dilek. “6-7 Eylül Olayları ve Faileri”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:141, 2005, ss. 38-49.

Güzel, M. Şeyhmus. “İlk Grev” **Tarih ve Toplum**, Sayı:119 (Kasım), 1993, ss. 40-41.

Halit, Osman. “Cumhuriyet’te Halk Terbiyesi”, **Ülkü**, Cilt:2, Sayı:10, (Kasım) 1933, ss. 289-293.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Osmanlı Meslek-i İçtima Akımı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, ss. 382-386.

Haspolat, Evren. “II. Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:47, (Bahar) 2011, ss. 557-584.

Hayrettin, Tahir. “İnkılap ve Köy”, **Kadro Dergisi**, Sayı:20, (Ağustos) 1933, ss. 29-36.

Hayward, J. E. S. “Solidarite: The Social History of an Idea in Nineteenth Century France”, **International Review of Social History**, Vol: 4, 1959, pp. 261-284.

Heper, Metin. “Kemalizm, Demokrasi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 28 (Mayıs-Haziran), 1994, ss.37-46.

Hesapçıoğlu, Muhsin. “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi”, **M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Sayı:29, 2009, ss. 121-138.

Hoffman, G.W. “Thessaloniki, The Impact of A Changing Hinterland”, **East European Quarterly**, n.1, 1968, ss. 12-23.

İrem, Nazım. “Jakobenizm- Cumhuriyetçilik Açmazında Kemalist Radikalizm”, **DEÜ, İşletme Fakültesi Dergisi, Journal Of Faculty Business**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2005, ss. 1-25.

İnalcık, Halil. “Osmanlı Devletinde Raiyyet Rüsumu”, **Belleten**, Cilt XXIII, Sayı: 92, Ekim 1959, ss. 575-610.

İnalcık, Halil. “Comments on Sultanism’i Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, **Princeton Papers in Near Eastern Studies**, Sayı:1, 1992, ss. 49-73.

İnalcık, Halil. “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, **Doğu Batı**, II. Meşrutiyet, Cilt:1, Yıl:11, Sayı:45 (Mayıs- Haziran- Temmuz), 2008, ss. 11-16.

İnan, Afet. “Atatürk ve Türk Tarih Tezi”, **Belleten**, Cilt: III, Sayı:10, 1939, ss. 242-246.

İnce, Erdal. “Köylüyü Topraklandırma Kanunu’nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:5, Sayı:13, (Güz) 2006, ss. 59-78.

İnsel, Ahmet. “Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 41-74.

Kabapınar, Yücel. “Başlangıcından Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1992, ss. 143-177.

Kakıncı, Halit. “Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar Mı Öldürttü”, **Toplumsal Tarih**, Cilt:11, Sayı:61, ss. 30-34.

Kamberoğlu, Nesrin Atıcı. “Fransız İhtilali’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Ulusçuluk Akımı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt:5, Sayı:6, 2012, ss. 287-302.

Kansu, Aykut. “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Ed.Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, Cilt: 2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 253-267.

Karaca, Nesrin Tağızade. “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçenin Sadeleşmesi Tartışmalarında Celal Sahir Erozan”, **İlmi Araştırmalar**, Sayı:16, İstanbul, 2003, ss. 55-64.

Karakaş, Mehmet. “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, **Doğu- Batı Dergisi**, Yıl:9, Sayı: 38, 2006, ss. 57-77.

Karakaş, Ömer. “Dönemin Yerel Basınına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Manisa Vilayeti’nde Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri”, **History Studies**, Cilt:2, Sayı:3, 2010, ss. 201-222.

Karakışla, Yavuz Selim. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:78, Sonbahar 1998, ss.187-209.

Karaman, Deniz “Ulum-u İktisadiye ve İhtimaiye Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Eryılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 84-102.

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Ed.Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Cilt: 2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 272-283.

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı Türkiye Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 91, (Kış) 2001-2002, ss. 81-99.

Kartal, Cemile Burcu. “II. Meşrutiyetin Cumhuriyet’e Mirası: “Makbul Kadınlar”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38, Mart 2008, ss. 215-238.

Kaya, S. Yelda. “İskan ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, **Journal of Economics**, Sayı: 5, (Temmuz) 2015, ss.77-106.

Kaymaz, Nejat. “Misak-ı Milli Konusuna El Atmak Gibi Bir İşe Kalkışmak”, **Teori**, Sayı:302, Mart 2015, ss. 43-58.

Kaynar, Mete Kaan. “Osmanlı’da Devrim Oldu mu? II. Meşrutiyet’i Okumak”, **Resmi Tarih Tartışmaları-4/ 1908 Darbe Mi Devrim Mi?**, Ed. Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 9-54.

Kazgan, Gülten. “Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl Sonundan I. Dünya Savaşı’na”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 394, Ekim 1999, ss. 25-35.

Kılıç, Murat. “Türk Siyasal Hayatında Bir Muhalif İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İchtima”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:12, Şubat 2010, ss. 1-14.

Kılıçdere, Arzu. “İzmir’de 6-7 Eylül Olayları”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:8, 1998.

Kılınçkaya, Derviş. “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi”, **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 8, Sayı:15, Bahar 2012, ss. 3-19.

Kılıçzade Hakkı. “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İçtihad**, No:55, 21 Şubat 1328, ss. 1226-1228.

Kılıçzade Hakkı. “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İçtihad**, No: 57, 7 Mart 1328, ss.1261-1264.

Kılıçzade Hakkı. “Sahte Softalığa İlan-ı Harb”, **İçtihad**, No: 58, 14 Mart 1329, s.1277.

Kılıçzade Hakkı, “Dervişlik ve Softalığa Dair”, **İçtihad**, No: 62, 18 Nisan 1329, ss.1348-1352.

Kocabaşoğlu, Uygur. “6-7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar Tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Cilt:14, Sayı:81, 2000, ss.45-49.

Koç, Emel. “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Yansımaları”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, (Kasım) 2009, ss. 75-96.

Koçal, A. Vedat. “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Otoriter Yönetim Geleneği’nin Sosyo-Ekonomik Kökleri: İttihatçılığın Sosyo-Ekonomik Temelleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi”, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2, 2013, ss. 244-258.

Koçer, Mehmet ve Şule Ergüz. “Türk Eğitim Tarihinde Sekülerizm”, **Turkish Studies**, Cilt: 9, Sayı:5, 2014, ss.1447-1457.

Kongar, Emre. “Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi”, **Türk Dili** (Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı), Sayı:314, 1977, ss.374-380.

Korlaelçi, Murtaza. “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişinde İki Öncü”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı: 28, 1998, ss. 43-61.

Köni, Yunus Kazım. “Köy Eğitimi Konferansı ve Üçüncü Eğitim Şurası”, **Ülkü Milli Kültür**, Cilt:11, Sayı:126, 1946, s.2.

Köprülü, M. Fuad. “Orta Zaman Türk İslam Feodalizmi”, **Belleten**, Cilt: V, Sayı: 19, 1941, ss. 319-334.

Kuyaş, Ahmet. “II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, II. Meşrutiyet “100. Yıl”, Yıl:11, Sayı:45, (Mayıs, Haziran, Temmuz), 2008, ss. 49-64.

Malkoç, Eminalp. “Doğu- Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmed Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2007, ss. 93-162.

Mazıcı, Nurşen. “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:5, Sayı:18, 1996, ss. 131-154.

Meydan, Sinan. “Cumhuriyet’in Eğitim Mucizesi”, **Bütün Dünya Dergisi**, (Temmuz) 2014, ss. 5-10.

Nişancı, Şükrü. “İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Bilgi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:2, 2009, ss. 19-47.

Odabaşı, İsmail Arda. “Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü’nün Köylü ve Köycü Gazetesi: Vatandaş”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 22, 2011, ss. 47-63.

Özbek, Nadir. “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2004, ss.71-90.

Özcan, Tuğrul. “Enver Paşa’nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)”, **History Studies**, Cilt: 5, Sayı: 4, Haziran 2013, ss. 93-106.

Özden, Mehmet, “Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)”, **Milli Folklor Dergisi**, Yıl: 23, Sayı: 89, 2011, ss. 109-119.

Özgüç, Orhan. “Rousseau ve Türkiye”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, Sayı: 16, Güz 2013, ss.121-148.

Özgüç, Orhan. “Türkiye’de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau’dan Etkilenmiş miydi?”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, Sayı:17, Güz 2013, ss. 215-235.

Özlem, Doğan. “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, Cilt: 3, İletişim Yay, İstanbul, 2002, ss., 452-464.

Parvus, Aleksander Helphand. “Devlet ve Millet”, **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı:3, 1913, s. 85.

Perinçek, Doğu. “Kemalist Devrimin Halkçılık Programı”, **Teori**, Nisan 1999, Sayı:111, s.3.

Renaud, Elizabeth. “Du Feminisme”, **İçtihad**, No:9, Temmuz 1305, Cenevre, s.123.

Reyhan, Cenk. “Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve”, **Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı: 2 (Yaz), 2008, ss. 121-138.

Safran, William. "Language Ideology and State- Building: A Comparasion of policies in France, Israel and the Soviet Union", **International Political Science, Rewiev/Revue Internationale de Science Politique**, Vol.13, No:4, Oct, 1992, pp. 397-414.

Sağlam, Serdar. "Ziya Gökalp'te "Solodarizm" ve "Milli İktisat"", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, Ankara, Güz 2004, ss. 67-84.

Sakin, Serdar. "Misak-ı Milli'nin Hazırlanışı ve İlanı İle İlgili Görüşler", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:13, 2002, ss. 313-330.

Sarihan, Zeki. "Halk Çağının Ürünü, Halkçılık Beyannamesi", **Teori**, Sayı:107, Aralık 1998, s. 4-5.

Sarısamam, Sadık. "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri", **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, , 2000, ss. 439-501.

"Sebilü'r Reşad Dokuzuncu Cildine Başlıyor", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt:9, 23 Ramazan, 1330, s. 2.

Seyyiddanlıoğlu, Mehmet. "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İç Tüzüğü, Beyannameleri", **Liberal Düşünce**, Sayı:6, Bahar 1997, ss. 101-117.

Söğütlü, İlyas. "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:1, Haziran 2010, ss.1-28.

Sönmez, Erdem. "Klasik Dönem Osmanlı Çalışmalarında Max Weber Etkisi", **Praksis**, Sayı:23, 2010, ss. 39-62.

Süloş, Melis. "Cumhuriyet Dönemi'nde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:151, Temmuz 2006, ss. 72-75.

Şahin, Mehmet Cem. "Osmanlı Reform Çağında Gelenekçilikle Karşı Gelenekçiliğin Düşünsel Boyutu ve Eğitim Düşüncesindeki Paradigma Değişimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1-2, ss.101-119.

Şeker, Kadir. "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Gelişmelere Bakışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 32, (Ağustos) 2014, ss. 1-14.

Şimşek, Ahmet ve Ali Satın. "Türkiye'de Milli Tarihin İnşası", **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Tarihçi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 11-27.

Şimşek, Ufuk, Birgül Küçük ve Yavuz Topkaya, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri", **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı: 4, 2012, ss. 2809-2823.

Tabak, Serap. “Serbest Fırka ve İzmir’de 1930 Yılı Belediye Seçimi”, **Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, (Kasım)1991, ss. 177-197.

Tabak, Serap. “Serbest Cumhuriyet Fırkasının İzmir Vilayeti’ndeki Teşkilatı ve Faaliyetleri”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:8, 1993, ss. 313-328.

Tanör, Bülent “Mondros Mütarekenamesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:46, Sayı:1, 1991, ss. 423-431.

Taşkın, Ünal. “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:5, (Bahar) 2013, ss. 789-796.

Tekin, Yusuf. “Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket, “İştirak Çevresi”nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:57, Sayı:4, 2002, ss. 171-184.

“Tesettür Meselesine Cevap”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt:7, Sayı:156, 18 Ağustos 1327, ss.413-417.

“Testtür-ü Nisvan”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt:7, Sayı:169, 17 Teşrin-i Sani 1327-8, s.210.

Tevfik, Rıza. “Mesail-i Hakikiye”, **İçtihad**, No:92-3, 6 Şubat 1329, s.1053.

Tinal, Melih. “Kızılçullu Köy Enstitüsü: Kuruluşundan İlk Mezunlarına”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:21, (Güz) 2008, ss. 181-198.

Toker, Nilgün. “Türkiye’de Liberalizm ve Birey”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 103-118.

Tonguç, İsmail Hakkı. “Köy Terbiyesi ve Köy Enstitüleri - 2”, **Ulus**, 15 Ağustos 1940.

Toprak, Zafer. “Türkiye’de İlk İş Kanunu Teklifi: Amele’nin Suret-i İstihdamına Dair Kanun Teklifi (1911)”, **Toplumsal Tarih**, Cilt:6, Sayı:32, 1996, ss. 6-10.

Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı:1, (Bahar) 1977, ss. 92-123.

Toprak, Zafer. “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, **Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi**, Cilt: 7, 1979, ss. 95-113.

Toprak, Zafer. “Osmanlı Narodnikleri: ‘Halka Doğru Gidenler’”, **Toplum ve Bilim**, sayı 24, Kış 1984, ss. 69-81.

Toprak, Zafer. “Türkiye’de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkası’ndan “Arsiulusal Kadınlar Birliği” Kongresine (1923-1935)”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2. Yıl: 1994, ss. 5-12.

Toprak, Zafer. “Halk Fırkası’nın Kuruluş Evresi: “Halkçılık Programı” ve 1923 Nizamnamesi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 213, 2011, ss. 20-29.

Topuz, Hüseyin. “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:3, 2007, ss. 367-380.

Trimberger, Ellen Kay. “A Theory of Elite Revolutions, Studies in Comparative International Development (Güz), 1972, Sayı: 7, ss. 191-207.

Tunçay, Mete. “İşçi Sosyalist Fırkası, 1921”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:13, Sayı:75, 1990, ss. 6-8.

Türk, İbrahim Caner. “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Tarih Öğretimi”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:6, , Sonbahar 2010, ss. 133-148.

Türkman, Sayim. “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Cilt:3, Sayı:4, 2003, ss. 135-161.

Tütengil, Cavit Orhan. “Söylev’in Öğretisi”, **Türk Dili**, Sayı: 314, (Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı), Sayı:314, 1977, ss.367-374.

Uyanık, Ercan. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemniyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, **Amme Dergisi**, Cilt:42, Sayı:2, Haziran 2009, ss.67-88.

Uyanık, Ercan ve İrfan Davut Çam. “Arap Elifbası’ndan Latin Alfabesine Geçişte Garpçı Söylemler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XIV, Sayı: 29, Güz 2014, ss. 189-221.

Uyanık, Necmi. “Baticı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:15, 2004, ss. 227-274.

Ünüvar, Kerem. “İttihatçılıktan Kemalizm’e İhya’dan İnşa’ya”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 4. Baskı, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 129-142.

Üstel, Füsün. “Köycüler Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 72, Aralık 1989, ss. 12-16.

Üstel, Füsün. “Tek Parti Döneminde Köycülük ideolojisi ya da Nusret Kemal Köymen”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:75, (Şubat) 1990, ss. 47-51.

Yalansız, Nedim. “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım, Comparative History: A New Approche In The History Teaching”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, The Journal Of International Social Research, Volume 2/9, Fall, 2009, pp.493-498.

Yalçın, Hüseyin Cahit. “Meşrutiyet Hatıraları”, **Fikir Hareketleri**, Sayı:77, 11 Nisan 1935, s.390.

Yamak, Sanem. “Meşrutiyet’in Bayramı: ‘10 Temmuz İd-i Millisi’”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38 (Meşrutiyet’in 100. Yılı Özel Sayısı), ss. 323-342.

Yarar, Betül. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Süreci ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Modern Sporun Kuruluşu”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, 2014, ss. 301-317.

Yavuzarslan, Paşa. “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami’nin Kamus-i Türki’si”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı:44, 2004, ss.185-202.

Yeğen, Mesut. “Kemalizm ve Hegemonya”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt:2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 56-74.

Yılmaz, Murat. “CHP İlkelerinin 1937’de Anayasaya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 197-204.

Yılmaz, Murat., “Tek Parti, CHP, Kemalizm ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 189-196.

Yiğit, Ali Ata. “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı:2, 2012, ss. 315-326.

Yinanç, Mükrimin Halil. “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”, **Milli Tarihin İnşası Makaleler**, Yay. Haz.: Ahmet Şimşek ve Ali Satan, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 59-95.

Yüksel, Hadi. “Cumhuriyet Yıllarında Kooperatifçilik Yayınları”, **Karınca**, Yıl:9, Sayı:84, 1943, s.12-14.

Zeyrek, Suat. “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:13, 2013, ss.25-58;

Ansiklopediler

“Ahmet Kutsi Tecer”, **Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, Yay. Haz. Murat Yalçın, Cilt:2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.1000-1002.

Arıkan, Zeki. “Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 103-111.

Emecen, Feridun. “Ağnam Resmi (Vergisi)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 478-479.

Işın, Ekrem. “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 352-362.

Işın, Ekrem. “Osmanlı Materyalizmi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 3643-370.

Özcan, Azmi. “Milliyetçilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 84-87.

Özcan, Nuri “Rıfat Bey, Sermüezzın, (1820-1888)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 35, İstanbul, 2008, ss.103-105.

Polat, Nazım H. “Milli Mücadele’de Sivil Direniş’in Kökleri: Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti (1913-1919)” **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Saim Koca, Cilt:15, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 628-636.

Sarınay, Yusuf. “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 819-834.

Sayar, Ahmet Güner. “Yenileşmeden Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi”, **Genel Türk Tarihi**, Ed. Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 719-726.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 650-672.

Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.377-386.

Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyette Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat”, **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 571-586.

Gazeteler

Açık Söz, 12 Temmuz 1920.

Akagündüz, Enis Avni, “Köylünün Hakkı”, **Zaman**, Numara: 281, 5 Ağustos 1325 / 18 Ağustos 1909, s.1.

Akşam, “10/23 Temmuz”, 24 Temmuz 1930.

Anadolu’da Yeni Gün, 17 Teşrin-i Sani 1920.

Anadolu’da Yeni Gün, 5 Eylül 1336 (1920).

Anadolu’da Yeni Gün, 8 Eylül 1336 (1920)

Aydemir, Şevket Süreyya. “Mustafa Suphi Olayı Hakkında”, **Milliyet**, 21 Temmuz 1972.

Bayur, Yusuf Hikmet. “Mustafa Suphi Olayı”, **Milliyet**, 12 Haziran 1971.

Cevdet, Abdullah. “Tesevüt Meselesi”, **Mehtap**, 1 Ağustos 1317, s.29-31.

Çoruhlu, Samih. “İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti”, **Yeni İstanbul**, 15 Temmuz 1966.

Coşkun, Vahap. “Endişeli Modernler ve Demokrasi”, **Taraf Gazetesi**, 19.02.2011, arsiv.taraf.com.tr/haber-endiseli-modernler-ve-demokrasi-65675/

Cumhuriyet, “23 Temmuz: Hürriyet Bayramı”, 23 Temmuz 1933.

Cumhuriyet, “23 Temmuz”, 23 Temmuz 1935.

Cumhuriyet, 23 Temmuz 1924.

Cumhuriyet, “23 Temmuz Milli Bayramı”, 24 Temmuz 1925.

Cumhuriyet, 23 Temmuz 1927.

Cumhuriyet, 23 Temmuz 1928.

Haftalık Şura-yı Ümmet, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Vesaik-i Tarihiye: 6”, No:205, 14 Kanun-ı Sani, 1325/27 Ocak 1910.

Hakimiyet-i Milliye, 15 Nisan 1342.

Hakimiyet-i Milliye, 25 Eylül 1924.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Kasım 1924.

“Halk Fırkası Siyasi Programı: Maksat ve Meslek”, **Anadolu’da Yeni Gün**, 8 Eylül 1336 (1920).

“Halkçılık, Köycülük”, **İkdam**, 19 Ekim 1919.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Dindar Bir Dinsiz ya da Dinsiz Bir Dindar: Dr. Abdullah Cevdet ve Modern Türk Toplumu”, **Zaman**, 15-16 Eylül 2005.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Bir Medenileşme Projesi ve Bilim Dini Olarak Vülgermateryalizm”, **Zaman**, 21 Kasım 2003.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Pozitivizm Mi? Vülgermateryalizm mi?”, **Zaman**, 11 Şubat 2004.

Hanioğlu, M. Şükrü. “İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Bilim-Din-Modernleşme”, **Zaman**, 19 Haziran 2003.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Batılılaşma, Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Türk Toplumu”, **Zaman**, 1 Ocak 2005.

İstikbal, 23 Temmuz 1924.

İstikbal, 23 Temmuz 1924.

Kahraman, Hasan Bülent. “Bonapartizm, Kemalizm ve Sol”, **Sabah**, 26 Mart 2008.

Milliyet, “Son Haberler”, 24 Temmuz 1929.

Milliyet, “10/23 Temmuz”, 23 Temmuz 1932.

Öğüt, 10 Ağustos 1920.

Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1325.

Tanin, 31 Ağustos 1910, s.3.

Tanin, 1945, Tefrika no:177.

Tevetoğlu, Fethi. **Ömer Naci**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Toker, Metin. “Sağda ve Solda Vuruşanlar”, **Milliyet**, 11 Mayıs 1971

Vakit, “Hürriyet Günü”, 23 Temmuz 1925.

Vakit, 23 Temmuz 1926.

Vakit, 23 Temmuz 1927.

Vakit, 23 Temmuz 1928.

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), No:3488/30.18.1.1/18.27.7, 25.04.1926.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Zaptiye Nezareti Evrakı**, 30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908.

BOA, A.MKT.MHM., NO:541/20, 10 Ağustos 1897.

BOA, A.MKT.MHM., NO:541/20, 4 Eylül 1897.

BOA, DH.İD.107/16, 6 Teşrin-i Sani 1326(19 Kasım 1910).**BOA.**, DH. İD., NO:107/13, 25 Teşrin-i Sani 1326/ 8 Aralık 1910.

BOA., DH.İD., NO:112-1/13, 14 Rebiülevvel 1330/4 Mart 1912.

BOA., DH.İD., NO:112-1/13, 27 Rebiülevvel 1331/6 mart 1913.

BOA., DH.SYS., NO:55-1/34, 4 Kanun-ı Sani 1326/17 Ocak 1911.

BOA., MV., NO:174/124,25 Rebiülevvel 1331/ 4 Mart 1913.

BOA., Y.MTV., NO:181/155, 29 Eyl l 1898.

BOA., ZB., NO:25/7, 18 Ağustos 1324/31 Ağustos 1908.

BOA., ZB., NO:321/88, 16 Ağustos 1324/29 Ağustos 1908.

BOA., ZB.620/139; **BOA**, ZB.8/38, 1308/26 Mayıs 1892.

Sabit, Esat. “Cihan Buhranının İktisadiyatı ile Memleketimiz İktisadiyatı  zerine Yaptığı Tesirlerin Derecesi Hakkında Kısa Bir Tetkiki” **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, No: 030.10.0.0/116. 155.5, 10.06.1936.

Kongre, Seminer ve Bildiriler

II. Meşrutiyetin 100. Yılı Münasebetiyle Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar (20-21 Mayıs 2008), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Avrasya Enstitüsü, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

100. Yılında II. Meşrutiyet, Yay. Haz. Asım Öz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008.

100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008), Ed. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

100. Yılında Jön Türk Devrimi, Ed.Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Akkuş, Mine. “II. Meşrutiyet’in Yerel Düzlemde Yansımalarına Bir Örnek: Bursa”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Arıkan, Zeki. “24 Temmuz 1908’e İzmir’den Bakış”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi (13-16 Ekim 2009) Bildiri Kitabı, Ed. Füsun Çoban Döşkaya, Cilt:1-2-3-4-5, DEÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2010.

Akın, Fehmi, “İttihat ve Terakki’nin “İktisadi Türkçülüğü”nün Cumhuriyet’e Taşınması Sorunsalı”, **100.Yılında II. Meşrutiyet, Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 149-166.

Barkan, Ömer Lütfi, “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri, (8-10 Haziran 1973) Metinler/Tartışmalar**, Ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Mars Matbaacılık, Cilt:13, Ankara, 1973, ss. 1-32.

Bayram, Ahmet Kemal. “Bürokratik Otoriteryanizm, Jakobenizm”, **100. Yılında II. Meşrutiyet**, Yay. Haz. Asım Öz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, ss.403-422.

“Centenary of the Young Turk Revolution (1908), The Young Turk Era as Experienced in Palestine (2-3 Temmuz 2008)”, **International Conference in Honor of Prof Haim Gerber’s Retirement**, The Hebrew University of Jerusalem and Yad Izhak Ben-Zvi Institute, Kudüs, 2008.

Çetinsaya, Gökhan. “Abdülhamid’i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Yeni Bir Kavrayışa Doğru Sempozyum Bildirileri**, Yay. Haz. İ Kaya Şahin, Semih Sökmen ve Tanıl Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 137-146.

Cicioğlu, Hasan. “Atatürk’ün Büyük Nutukta Adları Geçen Muhalifleri, Muhalefet Gerçekleri, Atatürk’ün Cevabı”, **Yetmiş Beşinci Yılında Büyük Nutuk’u Anlayarak Okumak Bilgi Şöleni 17-18 Ekim Ankara, Bildiriler Kitabı**, Ed. Dursun Ayan ve M. Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, ss.111-155.

Düne Bakararak Bugünü Anlamak 2008’den 1908’e Bakışlar (20-21 Eylül 2008), Ed. Mutlu Dursun, Tutku Vardağı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009.

Eldem, Vedat. “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşı’nın Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.

Ergun, Mustafa. “II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri”, **100 Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 22-24 Ekim 2008**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss.263-273.

Güneş, Günver. “Taşra’dan Meşrutiyet’e Bakış: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Açından II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, 23-25 Eylül 2005, Yay. Haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Karal, Enver Ziya. “Tanzimat’tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, **Felsefe Kurumu Seminerleri III Türkiye’de Tarih Eğitimi (13-14-15 Kasım1975)**, TTK Basımevi Yayınları, Ankara, 1977, ss. 255-259.

Kaymaz, Nejat. “Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiler**, TTK. Yayınları, Ankara, 1977, ss. 1941-1958.

Kenan, Seyfi. “II. Meşrutiyet’le Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret’in “Yeni Mekteb”i ve Eğitim Felsefesi”, **100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Ed. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 275-285.

L’ivresse Dela Liberte: La Revolution De 1908 Dans L’Empire Ottoman (5-7 Haziran 2008), **Research Unity Etudes Turques et Ottomanes**, EHESS-CNRS, College de France, The Near Eastern Studies Department ve Princeton University, Paris 2008.

Meşrutiyet’in Yüzüncü Yılında Türkiye’nin Demokrasi Serüveni (30 Mart 2008), Risale-i Nur Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Şahin, Gürsoy. “II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri”, **100.Yılında II.Meşrutiyet; Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (22-24 Ekim 2008)**, Ed. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 217-247.

The Young Turks and Their Legacy (10-11 Ekim 2008), Department Of Balkan, Slavic and Oriental Studies at the University Of Macedonia, Selanik, 2008.

Toprak, Zafer. “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunları Sempozyumu 14-16 Ocak 1977**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 13-31.

Varlı, Arzu ve Murat Koraltürk. “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisatın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:9, Sayı:21, İzmir, 2010, ss. 127-142.

Yetkin, Sabri. “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri: Osmanlı Genç Dernekleri ve Bunların Yayın Organlarındaki Milliyetçi Söylemler”, **Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi Tarih ve Milliyetçilik Bildiriler**, Mersin, 1997, ss. 419-428.

Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet, Milletlerarası Kongre (7-9 Mayıs 2008), Ed. Halit Eren, IRCICA, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2012.

Yüzüncü Yıl Dönümünde 1908’in Mirası (21 Haziran 2008), İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Zarakoğlu, Avni. “1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve**

Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

İnternet Kaynakları

Arıkan, Zeki. “İşgal Dönemi İzmir Basını”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-13/iskal-donemi-izmir-basini>, (5.06.2015).

Başıyigit, Türkan. Türkan Başyigit, “Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları (1923-1950)”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=355361>, (28.08.2015)

Belge, Murat. “Bonapartizm/Bismarkizm”, 28.02.2011, <http://www.radikal.com.tr/1998/11/13/yazarlar/murbel.html>, (15.08.2015).

Çağlı, Elif, “Bonapartizmden Faşizme Olağanüstü Burjuva Rejimlerin Marksist Bir Tahlili”, 28.02.2011, http://www.marksist.net/elif_cagli/BF_1_bolum.htm, (15.08.2015).

Gürbüz, Ahmet. “J. J. Rousseau ve Toplum Sözleşmesi Kuramı’nın Değeri”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:4, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067894>, (18.08.2015).

“Hadi, Gel Köyümüze Geri Dönelim”, <https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=2660>, 16.08.2015.

Kahraman, Hasan Bülent. “Yeni Bonapartizm ve Siyaset”, 8 Ocak 2010, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/kahraman/2010/01/08/yeni_bonapartizm_ve_siyaset, (15.08.2015).

Kahraman, Hasan Bülent. “Bonapartizm, Kemalizm ve Sol”, 26 Mart 2008, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/kahraman/2008/03/26/bonapartizm_kemalizm_sol, (15.08.2015).

Nigiz, Sehat. “Modern Devrimci Düşüncenin Oluşumunda Jakobebnlerin Yeri”, <http://fraksiyon.org/modern-devrimci-dusuncenin-olusumunda-jakobenlerin-yeri/>, (14.08.2015).

Ömerci, Ozan. “Bonapartizm ve Türkiye”, Ozan Örmeci Makaleler (Ozan Örmeci Articles), 17 Haziran 2011, <http://ydemokrat.blogspot.com.tr/2011/06/bonapartizm-ve-turkiye.html>, (14.08.2015).

Öztürk, Armağan. “Devrim, Jakobenezm ve Özgürlük”, https://www.academia.edu/9606425/Devrim_Jakobenizm_ve_%C3%96zg%C3%BCrl%C3%BCk, (14.08.2015).

Sancar, Nuray. “Bir Sömürgecilik İdeolojisi, Oryantalizm”, **Aylık Sosyalist Teori ve Politika Dergisi, Özgürlük Dünyası**, <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/251-sayi-177/625-bir-somurgecilik-ideolojisi-oryantalizm>, (10.08.2015).

Toprak, Zafer “Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı”, 20 Ekim 2008, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708.html, (17.08.2005), ss.1-11.

“Yarım İstanbul’u Mesken Mi Tuttun?”, <http://www.turkuler.com/hikayeler/yarimistanbulu.asp>, 16.08.2015.

